

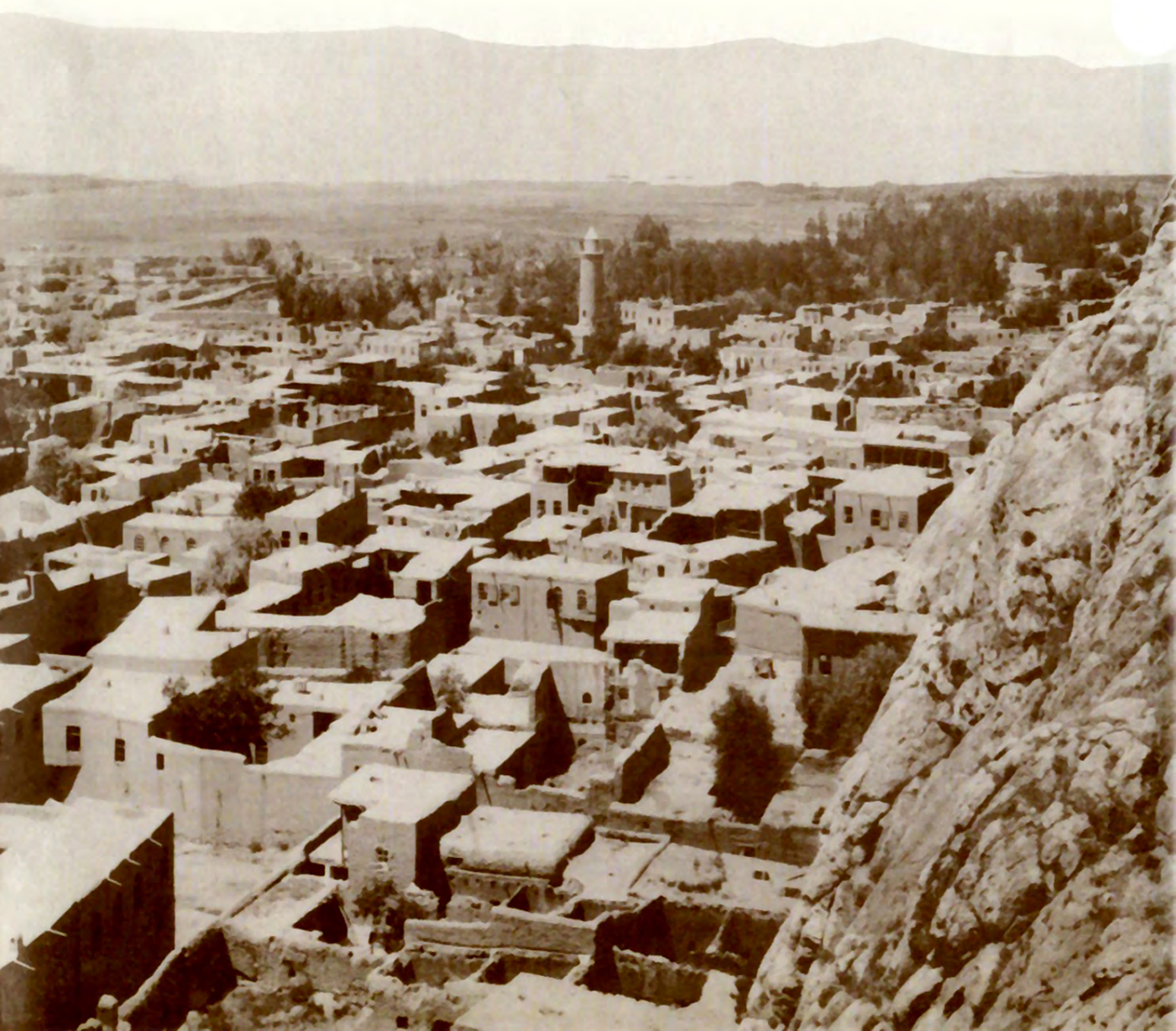
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԿԱՆ

ՄԻՆՉԵԿ 1915

Видъ Иркутской крепости и горъ: Золотаря и Манара Аларата, Сивира отъ лагеря въ Троицкѣ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

ՍԵՐԳԵՅ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

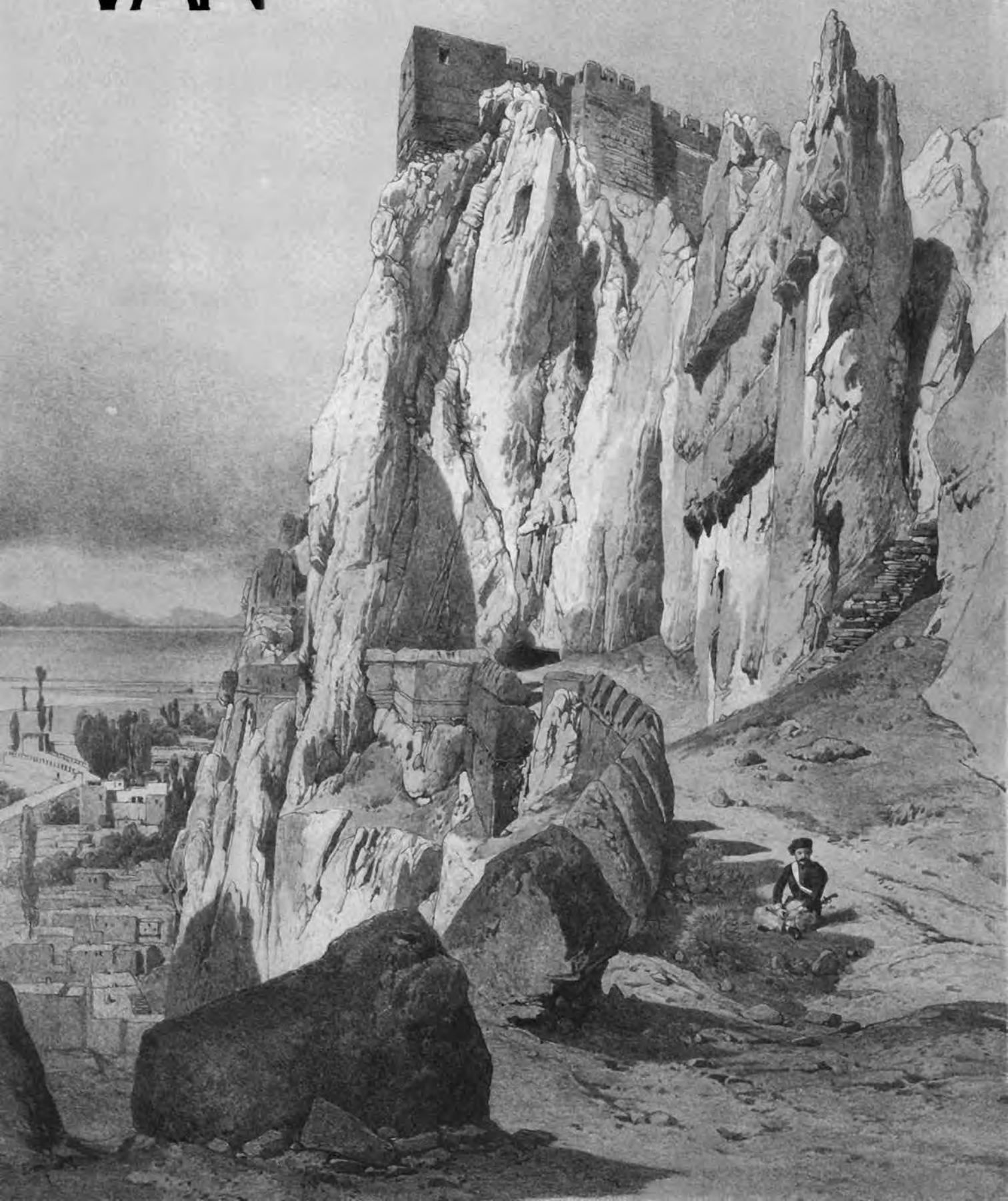
SERGEY VARDANYAN

THE CAPITALS
OF ARMENIA

ԱՊՈԼՈՆ
ԵՐԵՎԱՆ
1995

VAN

Քաղաքի պատմությունը դարեր շարունակ «Մհերի դռան» մասն փակ էր ուսումնասիրողների առաջ, իսկ նրա սեպագիր արձանագրությունները, ինչպես մոզական նշաններ, քար լռություն էին պահպանում:

Եվրոպացի առաջին գիտնականը, որ սեպագրերն ուսումնասիրելու նպատակով այցելեց Վան՝ Ֆ. Շուլցն էր: Պահպանվել է Վանի միջնաբերդի նրա մանրամասն նկարագրությունը, ըստ որի, բերդի ողջ պահակազորը բաղկացած էր մի ծեր զինվորից և մի վարժեցրած արջից: Բերդում նա տեսել է նաև մի քանի հին քրոնոգե թնդանոթներ, որոնք ավելի շատ թանգարանային արժեք ունեին, քան ռազմական¹: 1827—29 թվականներին Շուլցին հաջողվեց Վանում և նրա շրջակայքում ընդօրինակել մի քանի տասնյակ արձանագրություն: Դրանք նա ուղարկեց Փարիզ, իսկ ինքը մնաց խորանալու բազում դարեր ժայռերից համրորեն ու անթաթթ մայող սեպագրերի գաղտնիքի մեջ: Բայց գիտնականին չհաջողվեց իրականացնել իր ծրագիրը, քողերը սպանեցին նրան: Մեկ տասնամյակ անցավ, մինչև Շուլցի ընդօրինակումները հրապարակվեցին և գիտական աշխարհի ուշադրությունը հրավիրեցին մինչ այդ անհայտ քաղաքակրթության վրա²:

Թե Վանում ու շրջակայքում որքան շատ սեպագրեր կային, վկայում է Գարեգին Սրվանձտյանցը. «Մհերի դուռը ամենայնից քար է, գոր տաշեր և կոկեր են մեծ դրան ձևով և վրան բնեռագիրներ գրած են, խիստ հստակ: ...Շատ մը գեղերու և վանքերու մեջ կտոր կտոր քարեր կը գտնվին, որոց վրա մույնպես բնեռագրեր կան: Վանա քաղաքամիջի Սուրբ Առաքյալս եկեղեցվո տաճարի ներքին պատին շարված քարերու վրա բոլորովին առողջ բնեռագրեր կան. Վարագա տաճարի շենքին մեջ գործածված քարերուն վրա, Կարմրվորա վանքը և այլ տեղեր: Շատ տեղեր ալ հին դերքուկները փորելով կտոր կամ քառակուսի երկար քարեր կ'ելնեն բնեռագրերով: Լեզք գեղի եկեղեցվո ս. սեղանի վեմ քարը կտրածն և մեջտեղը ծակ, ու շրջապատը ամբողջ բնեռագրեր են: Միշտ ասոր մասն քար մ'ալ Վարագ կա»³:

Ֆ. Շուլցից հետո Վան այցելեցին ուրիշ նշանավոր գիտնականներ ու հնագետներ: Սեպագրերի առաջին գրառումից ուղիղ տասը տարի անց՝ 1838-ին, Վան է գալիս անգլիական բանակի սպա Հենրի Ռոուլինսոնը⁴: Նա գիտական աշխարհին հայտնի է որպես Դարեհի Բեհիսթունյան նշանավոր արձանագրության և այլ հնագույն տեքստերի վերծանող⁵: Այստեղ նրան հաջողվեց նոր սեպագրեր ընդօրինակել: Նեմրուդ բլուրի և Նինվեի պեղումների շնորհիվ համաշխարհային համբավ վաստակած Օստին Հենրի Լեյարդը⁶ 1850 թ. գծագրեց Վանի ժայռափոր շինություններն ու ուսումնասիրեց արձանագրությունները⁷:

1870-ական թվականներին Վանում պեղումներ սկսեց անգլիական հյուպատոս Քլեյտոնը⁸:

Գարեգին Սրվանձտյանցը, որը եղել է այս հնագիտական որոնումների ակնադատ, գրում է. «Այս քանի տարիներ հետո այն տեղերին փորելով շենքի համար քար կը հանեն. հողակույտերու տակ երևցան կոփածո քարերով շենքեր, հողե կարասներ և կուծեր, որոց մեկ քանիին մեջ ցորենի չոր հատիկներ լցված էին, ոսկեզօծ պղնձե շինված արհեստական աթոռի կտորներ և մեկ խոյ ու խոյի վրա հեծած մարդ՝ նույն պղնձե թափծու՝ արձանի կերպով: Այս վերջին կտորը՝ Եղեսյան գեր. սրբազանը այն ժամանակ Վան գտնվելով յուր հետն առած Պոլիս բերած է: Տակավին քար հանել կը շարունակեն, և շենքեր կը բացվին ու կը պատմեն, որ երկաթե նետեր ալ կը գտնվին»⁹:

...Այնպիսի հույակապ շենքեր բացվեցին, որ բերդատիրոջ մեծությունը և ժամանակի ճարտարապետության վրա կրնան հիացումն պատճառել:

Վանը 1915-ից առաջ և հետո (էջ 4—5):

Վանի միջնաբերդը.

Նկ.՝ Ժ. Լորանսի,

1847 թ.:

Վանի
բերդապարիսպներն
ու բուրգերը:

Վան.
Արարատյան
թագավորության շրջանի
ոսկրե արձանիկներ:

դահլիճներ, ավազաններ, ձևավոր և խորհրդավոր շենքեր, դիտարանի կամ գրոսնաց համար, ապաստարանի կամ գաղտնարանի համար կամարաշենքեր, ընդունելության կամ հանդիսավորությանը սրահներ և այլ շատ մը խանգարյալ շատ մը ևս դեռ ծածկյալ կ'երևին: Իսկ դիրքն շատ հիանալի է, քան բուն Վանա բերդին կամ ինչպես սովորություն եղած է ըսել՝ Շամիրամակերտին¹⁰:

...Պ. Քլեյքին պեղել տված էր մաս Չորո-վանից բերդաբլուրն և հոն այլ բացվեր էին շենքեր, և հայտնված էին քանի մը կտոր քաներ, մենք այլ էլանք և տեսանք մեր աչոք: Ինչ որ լինին այդ գտնված և վերցված քաները, որք շատ մը ևս գեղացիներու ձեռքով կը ժողովվին, և Վանա քանի մը ծանոթ անձինք կը գնեն ու կը վաճառեն գաղտնապես թե հոն, թե ի՝Տըփ-խիս և թե ի՝ Կ. Պոլիս հանելով, ցավ է ինձ ըսել որ՝ չեն իմացվիր գեթ, թե ի՞նչ են, և եթե ազգային թանգարանի մը մեջ չը պահվիր շահասիրության շնորհիվ, գոնե պատկերներ և չափերն առնուն և նկարագրեն ու ստորագրեն իրեղիմաց նյութը, գույնը, մեծությունն և տիպն. և թե՛ ո՞ր տեղ գտնված է որո՞՞ ձեռքով և ո՞ր տարին: Այո՛, ուրվականն ևեթ գոնե ունենանք այդ հնությանը»¹¹: Ծատ հնագիտական հուշարձանների պեղումներից ուղեկցող գողությունը, գանձախուզությունը, առ ու վաճառքը, ցավոք տեղ էր գտել մաս Վանում, և մեր ժողովրդի պատմության ու մշակույթի բազում գանձեր ցրվեցին աշխարհի թանգարաններով ու մասնավոր հավաքածուներով, ընկան բախտախնդիրների ձեռքը, կորան, անհետացան¹²:

Այդ տարիներին պեղումներ էր կատարում մաս Ումիզդ Ռասսամը: Նա եղել էր Լեյարդի օգնականը և գիտական հարուստ փորձ ուներ: Մինչ Վան գալը Ռասսամը ևս հասցրել էր հնագիտության աշխարհում հայտնագործություններ անել, հայտնաբերել էր «Գիլգամեշ» էպոսը¹³: Վանում Ռասսամին հաջողվեց հսկայական նյութ հավաքել, որի մի մասը հանգրվանեց Բրիտանական թանգարանում, իսկ մնացյալը ձեռքից ձեռք անցավ¹⁴:

Որոշ դարերից հետո Վանում մեծածավալ պեղումներ սկսեցին Կ. Լեման—Հաուպտը և Վ. Բելքը, որոնց հավաքած արձանագրություններից հարյուր տասը հրապարակվեցին¹⁵:

Դեռևս 19-րդ դարի կեսերից սեպագրերով զբաղվեցին մաս հայ գիտնականները: (Ի դեպ, Վանի և Հայաստանի այլ վայրերի սեպագրերի մասին ամենահին հիշատակման համար պարտական ենք Մովսես Խորենացուն, որը դրանց ծագումը Շամիրամին վերագրելով, ասում է. «Իսկ քաղաքային ամրոցը երեսը հարթելով, ինչպես գրչով հարթում են մեղրամոմը, վրան շատ գրեր գրել տվեց, որոնց տեսքը միայն բոլորին զարմացնում է: Եվ ոչ միայն այստեղ, այլև Հայոց աշխարհում շատ տեղերում արձաններ կանգնեցրեց և նույն գրերով իր մասին ինչ-որ հիշատակ հրամայեց գրել, և շատ տեղերում նույն գրով սահմաններ էր հաստատում»¹⁶): Էջմիածնի միաբան Մեսրոպ Սմբատյանցի ջանքերով Հայաստանի տարբեր մասերում հայտնաբերվեցին բազմաթիվ նորանոր արձանագրություններ, որոնց ընդօրինակությունները հրատարակվեցին հայ և օտար մամուլում¹⁷: Իր հավաքածուն Մ. Սմբատյանցը հետագայում ամփոփեց «Բնեռածն

Վան.
բրոնզե արձանիկ:

Ծիվիկի աստծու
պատկերը բրոնզե
գլուխ վրա,
(Կարմիր բլուր):

արձանագրությունը Արարատեան նահանգի, 1862—1910 ժողովածուում, որը պահվում է Մատենադարանում:

Որքան էլ շնորհակալ աշխատանք էր բեռագրերի հավաքումը, կարելի էր դրանց ընթերցման բանալին գտնել էր, որին ձեռնարկեցին մի շարք գիտնականներ՝ Է. Հինքսը, Ֆ. Լընորմանը, Ա. Մորդոմանը և այլք: Նրանք, ցավոք, հաջողության չհասան: Միայն 1880 թ. Ս. Գյուլարին հաջողվեց ընթերցել մի քանի բառ¹⁸: Սեպագրերի վերծանման փառքը, իրավամբ, պատկանում է Օքսֆորդի համալսարանի պրոֆեսոր Ա. Սելսին, որը 1882-ին հրատարակեց մի շարք արձանագրությունների թարգմանություններ, և հազարավայակներ լուծ բեռագրերը կրկին լեզու առան: 1896 թ. «Անդրկովկասի սեպածն արձանագրությունները» գրքում Մ. Նիկոլսկին, որը մինչ այդ Վ. Իվանովսկու հետ ուսումնասիրություններ էր կատարել Հայաստանում, համապատասխան վերծանմամբ հրապարակեց մի շարք արձանագրություններ²⁰: Չորս տարի անց, Մխիթարյան միաբան Հ. Սամտալ-ճյանի ջանքերով ֆրանսերեն տպագրվեց արձանագրությունների համահավաքը:

Ռուս անվանի գրող Սերգեյ Գորոդեցկին, որ առաջին համաշխարհային տարիներին Վանում էր, կապտակոհակ ծովի ափին, սաղարթախիտ այգիների մեջ սուզված երեքհազարամյա քաղաքի հնությունների մասին գրում է. «Պոմպեյը Վանի համեմատ մանկական խաղալիք է: Վիթխարի Կոլիզեումն անգամ, որի ներսում միջնադարում մի ամբողջ քաղաք էր ապրում, ահագնությանը զիջում է Վանի կառույցներին, եթե պահպանված բեկորներից լատելով դրանք պատկերացնենք այն տեսքով, ինչպիսին եղել են: Նույնիսկ Ֆորումը՝ աշխարհի խոշորագույն հավաքավայրը, որ իր հոծությամբ ու նեղվածքով շատ է հիշեցնում մարդկային գործերի մասին, կարող է խամրել Վանի ժայռ-քաղաքների տարերային պարզության առաջ»²¹:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի եղերական օրերին՝ 1915—16 թթ. Վանի շրջանում աշխատում էին Ա. Տեր-Ավետիսյանը և Ա. Կազմակովը, որոնք բազմաթիվ արժեքավոր նյութերից և Բ. Շախովսկու կատարած լուսանկարներից բացի Կովկասյան թանգարան տարան 20 սեպագիր²²: Նույն թվականին Հովսեփ Օրբելին, որ դրանից մի չորս-հինգ տարի առաջ արդեն եղել էր Վանում, Նիկողայոս Մատի հետ նոր պեղումներ կատարեց²³: Ա. Լյադովի և Ա. Բորիսկու ջանքերով լուսանկարվեցին մի շարք արձանագրություններ, իսկ Ա. Ֆյորինսկուն նույնիսկ հաջողվեց մի սեպագիր քար Մոսկվա հասցնել²⁴: Բայց շուտով համաշխարհային պատերազմի պատճառով ուսումնասիրություններն ընդհատվեցին:

Ահա, համառոտակի, այսպիսի նախապատմություն ունի Վանի կամ Արարատյան հայոց թագավորության (Ուրարտու) ուսումնասիրությունը:

Հայոց առաջին մայրաքաղաք առասպելական Տուշպան աշխարհի հնագույն քաղաքներից էր: Այն պատմությանը հայտնի է մի քանի անուններով՝ Տուշպա, Տոսպ, Վանոսպ, Երվանդավան, Ծամիրամի քաղաք... Բայց ամենասիրելի Վանն էր, անուն, որ քաղաքի նման հասնում է հազարավայակների խորքը և ծագել է հնամյա Բիայնա անունից:

Երբ «տիեզերքի արքա» Սարգուրի Առաջին (մ. թ. ա. 840—825 թթ.) թագավորն արքունիքը Արգաշկունից տեղափոխում է Վան, քաղաքում կառուցվում է Ծիվիկի՝ արևի աստծու տաճարը, և Տուշպան դառնում է նրա սաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը: Այն ոտքով ձնկաշոք և արևի սկավառակը գլխից վեր պարզած այս աստվածն ուներ մի հրեշտակաթև կին՝ Տուշպուեա աստվածուհին²⁵, որի անունով էլ կոչվում է արևոտ այս քաղաքը:

Հազարավոր ստրուկներ օրնիբուն կարծր լեռան լանջերին փորում են գինանոցներ ու սենյակներ, պահեստներ ու զորանոցներ, ախոռներ ու դիտակետեր: Միջնաբերդի շուրջը կառուցվում է հզոր պարիսպ, որը Վանը դարձնում է անխորտակելի: Բայց ինչպես հաճախ է պատահում, ժողովրդի հիշողությունը բանաստեղծականացնում է անցյալը և Սարգուրի հզոր արքայի գործը վերագրում Ասորեստանի Ծամիրամ թագուհուն: Պատմահայր Խորենացու շնորհիվ մեզ է հասել առասպելախառն այդ գրույցը. Ծամիրամը բերել է մի քանի հազար ընտիր փայտագործ, պղնձագործ, քարագործ և երկաթագործ: Բազմաշնորհ վարպետները լարված աշխատանքով կառուցում են հրաշալի շինվածքներ, պղնձակերտ դռներով ամրակուռ պարիսպներ, երկհարկ և եռահարկ ապարանքներ ու պալատներ՝ զարդարելով նրբակերտ խճանկարներով: Ծամիրամը, ինչպես Խորենացին է գրում. «Քաղաքը մասերի է բաժանում գեղեցկագույն և ընդարձակ փողոցներով: ...Գազաթի շուրջը պարիսպ քաշելով՝ ներսը շինում է ոժվար մտնելու և ոժվար դուրս գալու ինչ-որ ծածուկ և ահեղի արքայանհիտ շինվածքներ: ...Իսկ քառաժառիղի ղեպի արեգակը դարձած կողմը, որտեղ ալժմ մարդ ոչ մի գիծ չի կարող երկաթով գծել, այսպիսի կարծր քարի մեջ զանազան

սենյակներ, ճնշարաններ, գանձարաններ և երկար վիհեր, հայտնի չէ ինչ բանի համար հրաշակերտեց»²⁶: Հաղաքի մաքրակենցաղ բնակիչների համար կառուցվում են մաս «չքնաղ ու զարմանքի արժանի բաղնիքներ»²⁷: Օքեղ ապարանքների, այգեստանների ու ծաղկանոցների այս քաղաքը պետք է որ առատ ջուր ունենար, և մ. թ. ա. 8-րդ դարում անց է կացվում 70—80 կմ երկարությամբ վիթխարի ջրանցք, որն սկիզբ առնելով Վերին Մծնկերտի աղբյուրներից, անցնում էր լեռնալանջերին փորված և տեղ-տեղ քարե պատնեշներով ամրացված հունով, իսկ ձորերի վրայով ջրանցքի համար կառուցվում են հատուկ կամուրջներ²⁸:

Խորենացին հիշատակում է մաս այս մեծագործությունը. Շամիրամը «հրամայում է՝ մախ գետի ամբարտակը շինել ապառաժ խոշոր քարերով, կրի և ավազի շաղախով, շատ լայն և բարձր, որ մինչև այժմ, ինչպես ասում են, հաստատ մնում է: ...Եվ եթե մեկը կամենա փորձել, չի կարողանա ամբարտակի շինվածքից պոկել թեկուզ պարսատիկի մի փոքր քար, որչափ էլ աշխատի: ...Այսպես երկար ասպարեզներով ամբարտակն անցկացնելով՝ հասցնում է քաղաքի համար որոշված տեղը: ...Գետի մի մասը քաղաքի մեջ բաշխելով՝ անց է կացնում ամեն տեսակ կարիքների և բուրաստանների ու ծաղկանոցների ոռոգման համար, իսկ մյուս մասը (անց է կացնում) ծովակի աջ ու ձախ ափերով՝ քաղաքի և բոլոր շրջակայքի ոռոգման համար»²⁹: Ջրանցքն իր ժամանակի համար եզակի կառույց էր, ուներ 4,5 մ լայնք և 1,5 մ խորք և հորդահոս ջրերով կյանք էր հաղորդում հրակայական հողատարածությունների: Հիմնվում են խաղողի այգիներ ու ծառաստաններ. Ասորեստանի արքա Սարգոն Երկրորդի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ «պտուղները և խաղողը թափվում էին հորդառատ անձրևի մեջ», իսկ «բուրմամբվետ գինին հոսում էր հանց գետի ջուր»³⁰:

Մենուա Առաջինի (մ. թ. ա. 810—786 թթ.) ջրանցքը, որ կառուցումից 28 դար հետո էլ բանեցնում էր 40 ջրաղաց³¹, սերունդների համար չպահեց Մենուայի անունը, և նրա փառքը մոյմպես բաժին ընկավ Շամիրամին: Խորենացին գրում է, որ ջրանցքը Վան հասցնելով, Շամիրամը «քաղաքի ամբողջ արևելյան, հյուսիսային և հարավային կողմերը զարդարում է դաստակերտներով, վարսագեղ, սաղարթախիտ ծառերով՝ զանազանակերպ պտուղներով ու տերևներով, և այնտեղ տնկում է բազմաթիվ առատաբեր և գինեբեր այգիներ: Պարսպած քաղաքն ամեն կերպ հոյակապ ու հռչակավոր է դարձնում և մեջը բնակեցնում մարդկանց անթիվ բազմություններ»³²: Պատմահոր այս նկարագրության մեջ կարելի է որսալ Վանի կախովի այգու հեռավոր արձագանքը: Այո՛, աշխարհի յոթ հրաշալիքներից մեկի՝ Բաբելոնի հռչակավոր կախովի այգու ավելի փոքր կրկնօրինակը կառուցվել է մաս Հայաստանում՝ Վանում, և հրաշագործության հեղինակը կրկին Մենուա Առաջինն էր: Նա այն արքաներից էր, որին իրավամբ կարելի է տալ «Օինարար» մականունը: Նա մաս անգերազանցելի հեծյալ էր, պահպանվել է մի արձանագրություն, որից իմանում ենք, որ «Արծիբե»՝ «Արծիվ» անունով նրա մծույզը ցատկել է 22 կանգուն, այսինքն 11 մ 44 սմ: Այս, իսկապես որ արծվային թռիչքն անգերազանցելի մնաց մոտ երկու հազար ութ հարյուր տարի՝ մինչև 1975 թ., երբ գերմանացի Բերգմանն իր «Սվինգեր» մծույզով սահմանեց համաշխարհային նոր ռեկորդ»³³:

Մենուայի Արգիշտի որդին ևս քաջ էր ու շինարար: Ասորեստանի Սալմանասար Երրորդ թագավորի գորահրամանատար Շամշիլուն այնպես է վախեցած Արգիշտիի գործությունից, որ անունն իսկ չի կարողանում լսել: Մ. թ. ա. 780 թ. մի գրության մեջ նա խոստովանում է, որ Արգիշտիի «անունը սարսափելի է որպես ծանր հողմ»³⁴: Նրա օրոք ևս շարունակվում է շենամալ երկիրը, կառուցվում են բերդեր ու ամրություններ, տաճարներ ու ապարանքներ: Եվ ավելի է հարստանում ու ճոխանում երկրի մայրաքաղաք Տուշպան:

Բայց Վանի հայոց թագավորության հաղթական դափնիները հանգիստ չէին տալիս Ասորեստանի թագավոր Թիգլաթպալասար Երրորդին: Եվ Արգիշտիի որդի Սարգուրի Երկրորդի ու ասորական զորքերի միջև 743-ին տեղի ունեցած ճակատամարտում ասորեստանցիները հաղթեցին: Մի շարք բնակավայրեր ավերելուց հետո նրանք պաշարեցին Տուշպան, բայց գրավել չկարողացան: «Ես կողպեցի նրան Տուրուշպայում՝ նրա քաղաքում: Մեծ կոտորած արեցի նրա դարպասների առջև: Իմ արքայական պատկերաբանդակը Տուրուշպա քաղաքի դիմաց ես կանգնեցրի»³⁵, — այսպես է սեպագրել տալիս մեծամիտ Թիգլաթպալասարը և հուսահատված հեռանում անառիկ քաղաքի մատույցներից:

Սարգուրի Երկրորդի որդին՝ Ռուսա Առաջինը (մ. թ. ա. 735—713 թթ.) ապահովության համար արքունիքը տեղափոխում է Վանի հյուսիսարևմտյան ծայրամասը՝ Ռուսախիմիի կամ, ինչպես ժողովուրդն է ասում՝ «Ագուավաքար»: Այն տարիներին Վանը բազմամարդ և հսկա քաղաք էր, միայն

Ուարդաբանի
դիցուհու արձանիկը,
մ. թ. ա. VIII—VII դդ.:

Մամանասար Երրորդը
Վանա լճի ափին,
(հատված դարպասների բրոնզե
հարթաքանդակից):

արքունիքում ապրում էր 5507 մարդ: Պահպանվել է Ռուսայի պալատական անձնակազմի ցուցակը, ըստ որի, արքունիքում բնակվում էին 1113 անվանի անձինք կամ պալատական, 3784 պաշտոնյա, 152 ծառայող, 10 գինեգործ, 400 այլ անձինք, ըստ երևույթին՝ զինվորներ, արհեստավորներ, ախոռապետներ և ջորեպաններ, ստրուկներ և ստրկուհիներ⁵⁶: Այս մարդաշատ արքունիքը Ռուսայից հետո 123 տարվա ընթացքում յոթ թագավոր փոխեց: Բայց երկիրն անդարձ իր մայրամուտն էր թեքվում, և մ. թ. ա. 590—585 թվականներին երբեմնի հզոր Վանի հայոց թագավորությունը կորցրեց անկախությունը: Հայ ժողովրդին անհնար էր ընկնել և շուտով, ընդամենը երկու տասնամյակ անց, նա վերականգնեց իր անկախությունը, և գառ բարձրացավ Երվանդ Սակավակյացը: Երկրի մայրաքաղաք մնաց Վանը, քանզի Հայաստանի ամենամեծ ու ծաղկուն քաղաքն էր: Կարևոր էր և այն, որ Երվանդունի տոհմն իր գործունեությամբ տեական ժամանակ կապված էր Վանին և մոտակա Հայոց Ջոր գավառին: Եվ քաղաքի անվանափոխությունն էլ Երվանդավանի այս տոհմի թագավորանիստը դառնալու արդյունք էր:

Ընկնելով Աքեմենյան Իրանի իշխանության տակ, Հայաստանը տրոհվեց երկու ընդարձակ սատրապությունների⁵⁷, որոնցից մեկի կենտրոնը Վանն

Հայերի պատկեր
Պերսեպոլիսի
բարձրաքանդակում:

Էջ 13-ից՝

Աղթամար կղզու
ուրվագիծը:

Աղթամարի վանքը,
Նկարը՝ Թ. Դելրուի,
1876 թ.:

Աղթամարի վանքը,
Նկարը՝ Թ. Դելրուի,
1876 թ.:

Աղթամարի վանական
համալիրի հատակագիծը:

էր: Երբ մ. թ. ա. 331-ին Հայաստանը վերանվաճեց իր անկախությունը, նոր մայրաքաղաք հռչակվեց Արմավիրը:

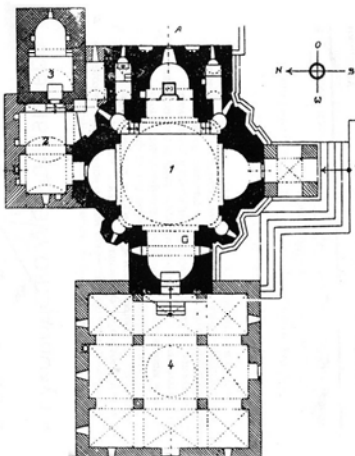
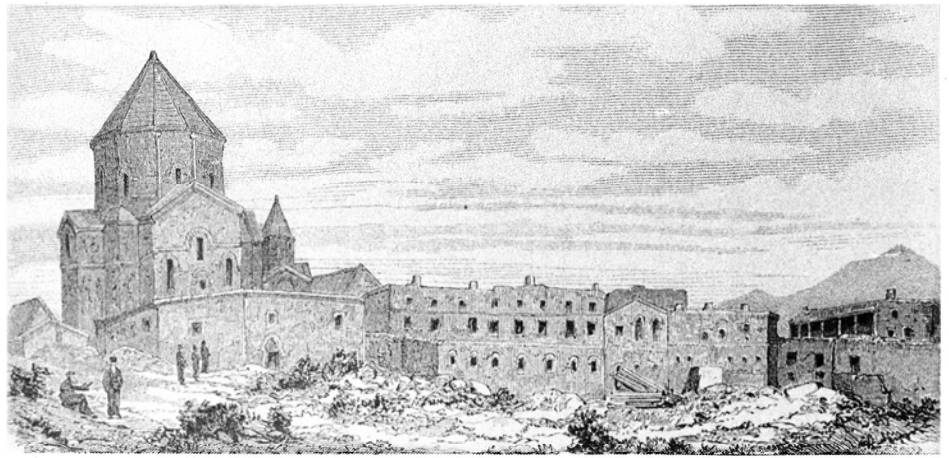
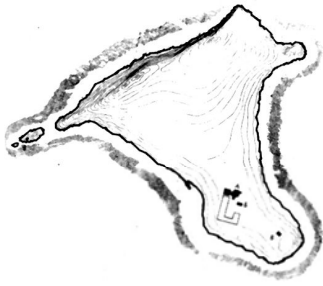
Երվանդունի հայոց արքաները ևս հոգ էին տանում Վանի ծաղկմանը ու բարգավաճմանը, բայց քաղաքը բուռն զարգացում ապրեց հատկապես Արտաշեսյան թագավորության շրջանում, Տիգրան Մեծի (մ. թ. ա. 95—55 թթ.) օրոք, երբ նա այստեղ բնակեցրեց բազմաթիվ արհեստավորներ ու առևտրականներ: Այնուհետև Վանը քանիցս ավերվեց ու վերաշինվեց: 4-րդ դարի դեպքերը նկարագրելիս Փավստոս Բուզանդը պատմում է, որ պարսից արքա Շապուհ Երկրորդի զորքերը 368—69 թթ. Հայաստանի մյուս քաղաքները նվաճելուց հետո «Առան նաև Վան ամուր քաղաքը... կրակ տվին, այրեցին, հիմքերը քանդեցին. այնտեղից էլ դուրս բերին հինգ հազար տուն հայ...»³⁸: 9-րդ դարի պատմիչ Թովմա Արծրունին, լրացնելով Բուզանդին, հայտնում է, որ «նրանց քեցցին Ասպահան...»³⁹, այսինքն պարսից Ասպահան քաղաքը:

Արաբական տիրապետության շրջանում քաղաքն անկում է ապրում: Բայց Հայաստանի անկախության վերանվաճումից հետո և հատկապես 10—11-րդ դարերում, երբ Վանը Վասպուրականի թագավորության (908—1021 թթ.) մայրաքաղաքն էր, կրկին Հայաստանի խոշորագույն քաղաքներից է դառնում, և բնակչությունը հասնում է տասնյակ հազարների: Նորից է ճոխանում Վանն ու պալատներով զարդարվում: Մեծ շինարարություն է ծավալում իշխանապետ Դերենիկ Արծրունին: Նրա որդին՝ Գագիկ Արծրունին, 908-ին Վասպուրական աշխարհն անկախ թագավորություն, իսկ իրեն՝ հայոց թագավոր է հռչակում: Սա, անշուշտ, լուրջ հարված էր հայոց թագավորության միասնությանն ու հզորությանը: Գագիկ Արծրունու արքայությունն ընդունեցին և թագ ուղարկեցին արաբական խալիֆ Մուքտադիրը, Ատրպատականի Յուսուֆ ամիրան, հայոց Սմբատ թագավորը: Թովմա Արծրունուն շարունակող Անանուն պատմիչն այսպես է նկարագրում թագադրման հանդեսը. Գագիկը «ձի նստեց, հոյակերտ ու ոսկեհյուս զարդերի մեջ փայլելով, ինչպես արեգակն աստղերի մեջ: Աջից ու ձախից սպառազինված զորականների բազմություն էր: Թնդում էին ձայները, փայլատակում սրերը, հնչում եղջերվափողերը, սրինգներն ու հեշտալուր քնարները, տավիղները, հանդերձ դրոշմներով՝ առջևից ու հետևից: Սրանց ահեղ ձայներից սարսեց արքունի զորաբանակը»⁴⁰:

Թեև Գագիկ Արծրունին ժամանակավորապես գրավում է նույնիսկ Դվինը, և Անանուն պատմիչը նրան անվանում է հայոց մեծ թագավոր, բայց, ի վերջո, Արծրունիներն ընդունում են Բագրատունյաց գերիշխանությունը:

Գագիկ Արծրունին հաղթանակներ տանելով, ջարդելով, ցրելով հայոց թշնամիների բազմությունները, Վասպուրական աշխարհում խաղաղություն է հաստատում: Անանունը հիացմունքով գրում է. «Նա քաջությամբ և աշխարհաշեն խաղաղասիրությամբ, իբրև հայր և խնամածու, հոգ էր տանում Հայոց աշխարհի մասին: Բարեխնամ գթությամբ դարմանում էր աղքատներին, վերադարձնում գերիներին, փրկում հափշտակվածներին, իրավունք տալիս որբերին ու այրիներին»⁴¹:

Գագիկը բարձրագույն լեռների ու բլուրների վրա ամրոցներ ու բերդեր հիմնելուց, հները նորոգելուց հետո Մանգլ ճարտարապետի հետ ձեռնարկում է Աղթամարի վանքի կառուցումը: Բայց մինչ հրաշակերտ տաճարի շինարարությունն սկսելը Վասպուրականի թագավորը Աղթամար կղզում արքայանիստ քաղաք է հիմնում: Աղթամար քաղաքն ըստ Անանուն պատմիչի հիացական նկարագրության, եղել է հայ մտքի ու ճարտարվեստի հանճարեղ արտահայտությունը, որից այսօր, ցավոք, բացի եկեղեցուց, ոչինչ չի պահպանվել, և մեզ մնում է միայն գոհանալ անհետ կորած քաղաքի նկարագրությամբ: Գագիկը «հրաման տվեց բազմաթիվ արհեստավորների և անթիվ մարդկանց՝ կտրել ծանր ու դժվարակիր վեմ քարեր և գցել ծովի անհնարին խոր հատակը: Այսպես մեծն արքան մի առ ժամանակ ջանքեր թափեց և անսպասելիորեն կանգնեցվեց, ծովից հինգ կանգուն բարձրությամբ, քարահատակ ամբարտակ, որը մտքի աչքերով, ինչպես ցամաքի վրա, հաստատուն կերպով դրեց մեծ քարերի շարքով: Նրա վրա շուրջանակի լարածությամբ կառուցեց պարիսպը՝ մոտ հինգ ասպարեզ տարածությամբ: Եվ պարիսպն էր հրաշակերտ, ահեղակերպ, զարդարված էր բարձրաբերձ, լայնանիստ բուրգերով ու բարձր աշտարակներով և ուներ իր մեջ անկյունավոր, խորանանման, տախտակաձև հանգստանալու գահույքներ, որտեղ միշտ զվարճանում էր արքան իր որդիների և ազատակույտ զորքերի հետ: Իսկ պարսպի ծայրերը նա տարավ քայրանձավի դժվարամած կիրճերը և սերտ միացրեց իրար: Ծովի խորահատակ հիմքերի բերանին նա դրեց ահավորատես, հաստատահեղույս, բնեռապինդ դռներ: Այսպիսով ծովի մի մասն առնելով կղզու կողմը, նա հրաշալիք գործեց և ստեղծեց խաղաղ ու անքույթ նավահանգիստ՝ նավերի խմբի համար»⁴²:

Աղթամարի Առաքելական տաճարի մնացորդները հիացրել ու զարմացրել են նրա կառուցումից նույնիսկ տասը դար հետո ապրած շինարարներին ու ճարտարապետներին։ Այդ Առաքելական տաճարի ավերակները տեսնելով, Թորոս Թորամանյանը գրել է. «Գագիկ Ա ուզելով ծովի մեջ մի խաղաղ Առաքելական շինել, չորս ձիարշավ երկարությամբ (ավելի քան երկու կիլոմետր) ծովը լեցուցրել է մեծամեծ ժայռերով և վրաները շինել է հաստատուն պարիսպներ՝ Առաքելական շրջապատով։ Այդ պարիսպները երևում են ջրի մեջ, որովհետև վերևի մասերը փլել են, մասն ջրի մակարդակը բարձրացել է դարերի ընթացքում և պարիսպի ստորին մասերը մնացել են ջրի մեջ։ Այս Առաքելական շինության մասին չափազանց ուշագրավ է Թովմայի (Արծրունու) Ակարագրությունը։ Այնպես մանրամասնությամբ և ճշգրիտ Ակարագրում է քարերի տեղափոխումը, ծովի մեջ հոսեցման եղանակները և այլ մանրամասնություններ, որ այսօրվան միևնույն Ապարանկով աշխատանքներից ոչ մի տարբերություն չի երևում, միայն եթե կա մի տարբերություն, որ մեզ հայտնի չէ, այն ժամանակ ջրի մեջ քարեր ամրացնելու համար գործածված կրաշաղախի տեսակը և բնույթը»⁴³։ Ծարու-

Վանի բերդապարսպի
համայնապատկերը:

նակեցք հետևել Անանունի նկարագրությանը. «Այնժամ ինքը՝ թագավորը, հույժ խելացի ըմբռնմամբ բազմաթիվ ճարտարապետների հետ, վարպետի լարը ձեռքին, լեռան ստորոտում, որը կղզու գագաթն է, միանգամից տեղը նշանակեց և գծագրեց վայելույզ գրոսատեղեր, բուրաստաններ, ...փողոցներ, պարտեզներ, թագավորավայել նստելատեղեր: Ծաղկոցների ու պարտեզների համար հատկացրեց հովիտներ: ...Տնկվեցին նաև բազմաթիվ ծառեր, որոնց ոռոգեցին անուշահամ աղբյուրի անհատնում ջրերով, որ նախանամող Աստծո կամքով (բխում է) քաղաքի մեջ:

...Պալատի շինվածքը, հիմքից մինչև օդի մեջ կախված նրա գագաթը, մնում էր հաստատուն, առանց սյուների, ինչն արդարև մտքից վեր է ու զարմանքի արժանի: Պալատն ուներ նաև կամարակապ խորաններ, անկյուններ և գեղապանույն բոլորապատեր, որոնց ո՛չ միտքը կարող է թվարկել և ո՛չ էլ աչքերը՝ զննել: Այն ուներ նաև երկնքի պես բարձր, ոսկեզարդ և լուսանաճանչ գմբեթներ, որոնց, եթե մեկը կամենար նայել, թագավորին իբրև պատիվ անելով, նախ պետք է հաներ գլխից խույրը և ապա, տանջելով պարանոցը, հագիվ կարողանար նշմարել զանազան ներկերով նկարված պալատները:

Եվ պալատի շինվածքն այնքան ահեղ է ու զարմանալի, այնքան բարձր և մտքի համար անհասանելի, որ օրինակ՝ եթե որևէ իմաստուն մարդ մի խորանի բազում ժամեր նայի, դուրս գալուց հետո որևէ մեկին չի կարող պատմել իր տեսածի մասին:

...Իսկ փառաց պալատի դիրքը քաղաքի մեջ երևում է որպես մի մեծ բլուր, գավառի բլուր կողմերից: Այն իր բարձրությամբ ավելի ցածր չէր, քան կղզու ժայռոտ ծայրը:

Ամենբնեմալի ամրություններով արքան պարսպեց նաև ամրոցի ծայրերը և նրա մեջ շինեց մեծամեծ շտեմարաններ ու համբարանոցներ, ինչպես նաև գանձերի, անհուն ու բազմաթիվ զենքերի ու ձիու զարդերի համար պահեստներ»⁴⁴:

Եթե Արծրունյաց արքաները հրաշափառ պալատներ էին կառուցում Վանա ծովի կղզիներից մեկում, ապա հեշտ է երևակայել, թե ինչեր կերտած կլինեին թագավորության մայրաքաղաք Վանում, որոնք, սակայն ժամանակի ու ասպատակիչների ձեռքով հողին են հավասարեցվել:

Չդիմանալով արևելքից ու արևմուտքից արշավող թշնամիների հարձակումներին, բյուզանդական կայսր Վասիլ Երկրորդի պարտադրմամբ Վասպուրականի թագավոր Սենեքերիմ Արծրունին 1021 թ. ստորագրեց մի պայմանագիր, որով Արծրունյաց թագավորությունն իր 8—10 քաղաքով, 72 բերդով և 4000 գյուղով միացվեց Բյուզանդիային: Սենեքերիմ Արծրունին այդ ամենի փոխարեն ստացավ Սեբաստիա քաղաքն ու գավառը, ուր և փոխադրվեց շուրջ 70—80 հազար հպատակներով⁴⁵: Թագավորի հետ գաղթեց նաև վանեցիների մի մասը:

12—13-րդ դարերի արաբ աշխարհագիր Իբն ալ-Ասիրի վկայությամբ, Վանի ամրոցը «մեծագույն և ամենից անառիկ բերդերից էր»⁴⁶:

Բայց ծովագարդ քաղաքին վիճակված չէր խաղաղ կյանք: Իրար են հաջորդում սելջուկ թուրքերը, մոնղոլներն ու թաթարները, պարսիկները:

1387 թվականի սեպտեմբերին, ինչպես լեակթեմուրի մասին գրում է

Ապա դարձեալ ի Վան
եկեալ,
Զամուր դրդեակըն
պաշարեալ,
Վեց ու քսան ար
հրսարեալ,
Եւ ապա ի ձեռս նոցա
մատնեալ,
Բազմաց մահամբ
քարավիժեալ,
...Մինչ մըսադէզըն
քարձրացեալ
Եւ որք անկեալ՝ այլ ոչ
մեռեալ⁴⁸:

Թումա գրիչը, «շում մի եկեալ խորասանցի»⁴⁷, որը պաշարում է Վանը: Քաղաքի բնակիչները 28 օր ու գիշեր անօրինակ քաջությամբ պաշտպանում էին բերդը, բայց Թեմուրի մեծաթիվ զորքն ի վերջո, ճեղքում է պաշտպանների շրթան և ներխուժում քաղաք: Նրանք Վանի բնակիչներից շատերին իրար կապելով ցած են նետում բերդի բարձրաբերձ պարիսպներից: Գրիգոր Խլաթեցու չափածո հիշատակարանի վկայությամբ, վերջին նետվածները, ընկնելով դիզված դիակների վրա, ողջ էին մնում:

Այսպես զահավիժվելով՝ յոթ հազար մարդ է սպանվում, իսկ կանայք ու երեխաները գերեվարվում են:

Կարա-կոյունլու, ապա և ակ-կոյունլու թուրքմենական ցեղերի տիրապետության շրջանում (1410—1502 թթ.) ևս Վանը խաղաղություն չտեսավ: 1424-ին կարա-կոյունլուների առաջնորդ Իսքանդարը հիսուն օր օղակում է Վանի բերդը, բայց չի կարողանում նվաճել: Հաջորդ տարվա գարնանը նա վերադառնում է և պաշարմամբ գրավում քաղաքը: Բայց իրար հաջորդող ասպատակիչները չեն կարողանում կոտրել հայերի անկախության ձգտումը: Հանուն հայրենիքի ազատության պայքարը շարունակվել է բոլոր դարերում: Գաղթ ու կոտորածների, հրի բաժին են դարձել բազմաթիվ ձեռագրեր ու հիշատակարաններ, և շատ քիչ, երբեմն էլ ոչ մի տեղեկություն չի պահպանվել մեր ժողովրդի մղած բազում ճակատամարտերի ու հերոսամարտերի մասին: Հայոց արքայատոհմների, նախարարական և իշխանական տների տարբեր ճյուղեր ու ժառանգներ միշտ էլ փորձել են վերականգնել հայոց պետականությունը: Մի այդպիսի փորձ են արել նաև Արծրունիների շատավիդներից Սեֆեդիյանները, որոնք կարողացել էին մեծ ազդեցություն ձեռք բերել Վասպուրականում⁴⁹: Աղթամարի կաթողիկոսներ Զաքարիա Նորորդ (1434—1464 թթ.) և Ստեփանոս Չորրորդ (1465—1489 թթ.) Սեֆեդիյանների տարիների պայքարը, ի վերջո, պսակվում է հաջողությամբ, և 1466-ին Ստեփանոս Չորրորդն իր եղբորը՝ Սմբատին, Վասպուրականի թագավոր է օծում: Նրան թագավոր է ճանաչում և աջակցում նաև կարա-կոյունլուների տիրակալ Ջհանջահը: Հայոց այս վերջին թագավորի արքայանիստը Աղթամար քաղաքն էր⁵⁰: Թեև Սմբատի թագավորությունը կարճ է տևում, բայց 15—16-րդ դարերում Վասպուրականում ընդօրինակված մի շարք ձեռագրերի հիշատակարաններում Աղթամարն անվանվում է «թագավորական աթոռ»: Իսկ Աղթամարի կաթողիկոսներն իրենց կոչում էին «թագավորազն, ի թոռանց և ի շատաիղէ արքային Գագկայ»⁵¹: Ի դեպ, հնում Աղթամար կղզին շատ ավելի ընդարձակ էր և դարերի ընթացքում Վանա լճի մակարդակի բարձրացման հետևանքով նվազել է: Գագիկ Արծրունու հիմնած քաղաքը դեռևս 16-րդ դարում գոյատևում էր, և վեներաբլիցի մի վաճառական 1510-ական թվականներին կղզի այցելելով՝ գրել է. «Կղզու վրա կա մի փոքրիկ քաղաք՝ երկու մղոն շրջագծով. քաղաքն ունի այնքան տարածություն, որքան կղզին: Այս քաղաքը կոչվում է Արմենիկ, շատ բազմամարդ է և միայն հայ քրիստոնյաներն են բնակվում այնտեղ, առանց որևէ մահմեդականի. ունի շատ եկեղեցիներ»⁵²:

Իսկ Վանը նա այսպես է նկարագրել. «Վանի բերդը կառուցված է քարածալոյի վրա, որից անուշ ջուր է բխում... Այն մի մղոնից ավելի շրջագիծ ունի, բայց ինչպես այն ժայռը, որի վրա կառուցված է՝ նեղ է և երկար: Ամ-

Վանի միջնաբերդը,
նկ. 1840 թ.:

Վանաբերդը,
անհայտ նկարիչ,
1806 թ.:

րոցից ներքև կա մի մեծ քաղաք, որի բնակչության մեծ մասը հայեր են...»⁵⁵։
Եվրոպական աղբյուրների վկայությամբ, 1490-ական թվականներին, ակ-կոյունլուների պետության գահակալ Ռուստամի (1493—1498 թթ.) հետապնդումներից Աղթամարում է ապաստանում գահի հավակնորդներից շեյխ Հեյդարի որդին՝ պատանի Իսմայիլը։ Ըստ Ջ. Անջիուելլոյի⁵⁴, Կատերինա Ջենոյի⁵⁵ և այլ եվրոպական հեղինակների, Իսմայիլը 13 տարեկանում թաքնվում է Աղթամարում՝ հայ քահանաների մոտ, ուր մնում է մի քանի տարի, որից հետո անցնում է Ղարաբաղ։ Այնուհետև հոր բարեկամների միջոցով գործ է հավաքում ու իրար ետևից հաղթանակներ տանելով՝ ի վերջո նվաճում է Թավրիզը, իրեն հռչակում Իրանի շահ Իսմայիլ I (1502—1524)՝ հիմնում Սեֆյան արքայատոհմը (1502—1736 թթ.) և շիիզմը դարձնում պետական կրոն։

Հետաքրքրական են վեներիկյան դիվանագետ Ռոտայի հիշատակարանի այն գրառումները, որոնցում շահ Իսմայիլը, որն իրեն մարգարե էր հռչակել, բնավ էլ մահմեդական սրբի պահվածք չուներ. «Գիհի է խմում, բայց զաղտնի, խոզի միս է ուտում։ Սրանք այնպիսի բաներ են, որ արգելվում են մահմեդական օրենքով։ Եվ քանի որ թուրք ազգի նկատմամբ մեծ ատելությամբ է լցված, ուստի իր տնտեսության մեջ նա պահում է մի խոշոր ու գեր խոզ։ Եվ որպեսզի զայրացնի ու նսեմացնի թուրքերի թագավորին, այդ խոզի անունը դրել էր Բայազիտ, որը ներկայումս իշխող թուրքի անունն է»⁵⁶։ Շահ Իսմայիլին Ռոտան ներկայացնում է որպես թուրքերի հալածողի և քրիստոնյաների հովանավորի. «Նա է՛լ ավելի հալածում էր թուրքերին և բոլոր նրանց, ովքեր ընկնում են իր ձեռքը, չեն խուսափում վատթարագույն մահից։ Նա նույնիսկ քանդել էր տալիս նրանց տաճարներն ու մզկիթները։ ...Քրիստոնյաների նկատմամբ նա բարյացակամ է, որովհետև որևէ թշնամական վերաբերմունք չի ցուցաբերում նրանց եկեղեցիների և մատուռների նկատմամբ։ Իր հետ տանում է նաև հայ պատրիարքին և մեր դավանանքին պատկանող բազմաթիվ քահանաների ու կրոնավորների, դրանով ցանկանալով ցուցադրել մահմեդական օրենքը խորտակելու, տակնուվրա անելու և կործանելու իր մեծ ցանկությունը»⁵⁷։ Ի դեպ, քրիստոնյաների հանդեպ նորընծա շահի հանդուրժողականությունն են վկայում նաև որոշ հայկական աղբյուրներ, որոնք տեղեկացնում են, որ նա քրիստոնեական սրբատեղիներին ձեռք չտալով, Թավրիզում մինչև «յատակը» ավերում էր մզկիթներն ու միմարները⁵⁸։ Ըստ երևույթին, շահ Իսմայիլը առաջնորդվում էր ոչ միայն շիաների ու սուննիների թշնամանքով ու աղթամարյան հուշերով, այլև, ինչպես Ռոտան է վկայում, Թուրքիայի դեմ եվրոպական պետությունների հետ դաշինք կնքելու ցանկությամբ⁵⁹։

16—17-րդ դարերում Թուրքիայի և Իրանի միջև անընդհատ պատե-

րազմների ընթացքում Վանը ձեռքից ձեռք անցավ: 1533-ին այն գրավեցին թուրքերը, սակայն շուտով քաղաքը պաշարեցին պարսիկները, և սովից ու սրից 16 հազար մարդ զոհվեց⁶⁰: Վանի հետգրավումն այնքան նշանակալից իրադարձություն էր, որ երբ սուլթան Սուլեյման Կանունին 1548-ին այն նվաճեց, շտապեց նամակով հայտնել Ֆրանսիայի թագավորին: Իր նամակում նա Վանի բերդն անվանում է «ամրակուռ» և «երկնամարմ»⁶¹: Ըստ թուրքական բանակում գտնվող ֆրանսիական դեսպան և ռազմական խորհրդական դ'Արամոնի, սուլթանը Վանի բերդը համարում էր «Պարսկաստանի ամենանշանավոր և ամենաանառիկ ամրոցը»⁶²: Թեև սուլթանը մեծամտաբար գրում է, որ Վանը գրավել է «կարճ ժամանակում»⁶³, բայց թուրք պատմիչ Սուլաք Ջադեի հաղորդած մանրամասներից պարզվում է, որ Վանը կատաղի դիմադրություն է ցույց տվել. «Բազմահազարանոց բանակը կանգ առավ Վանի դաշտում,— գրում է նա,— զինվորների հետ նախապես ուղարկված թնդանոթների համար տեղեր պատրաստվեցին, խրամատներ փորվեցին և բերդի նվաճման համար ձեռք առան բոլոր անհրաժեշտ միջոցները: Մոտ տասը օր թնդանոթներով, հրացաններով ու նետերով պատերազմելուց հետո բերդում պաշարվածները... բերդը հանձնեցին»⁶⁴: Թուրք պատմիչը չի թաքցնում իր հիացմունքը հայ ճարտարապետների ու շինարարների հանդեպ. «Այդ ամրակուռ բերդը կառուցող փորձված երկրաշահների մարդիկ հազվագյուտ են, և սրա վաստակավոր ճարտարապետները միայն իրենց երևակայությամբ են նկարել նրա պատկերը: Այս բերդը Պարսից երկրի բանալին է և այդ կողմերի ամրակուռ պարիսպը: Մոլորյալ շահը պարծենալով ասում էր. «Քանի որ (Վանի) դեղին ժայռն իմ հրովարտակի տակ է, օսմանյան սուլթաններից ի՞նչ վախ ունեմ»⁶⁵:

Վանը կառուցող հայ շինարարների հանճարը հարուցել է նաև 17-րդ դարի թուրք պատմիչ Չելեբիի զարմանքը: Նրա նկարագրությունից կարելի է պատկերացնել, թե ինչպիսին է եղել Վանը մեծ երկրաշարժից առաջ. «Քաղաքն ունի ներքին և արտաքին պարիսպներ: Ներքին պարիսպը քաղաքի արևմտյան կողմում, բարձր և կտրված ժայռի վրա է, որի մեկ կողմում քաղաքն է... մյուս կողմում, պարսպից դուրս՝ ամրակուռ բերդը: Արևմտյան կողմը, որտեղ քաղաքն է, կա պարսպի մասն կտրված ժայռ: Ար-

Վանի համայնապատկերը,
նկարը՝ Շառլ Տեքսիեի,
1842 թ.:

Վան.
Թավրիզի դուռը,
նկարը՝ Շառլ Տեքսիեի,
1842 թ.:

Վանի բերդապարիսպները,
Նկարը՝ Շառլ Տեքսիեի,
1842 թ.:

Վան քաղաքից մի
հատված,
Նկարը՝ Ժյուլ Լորանսի,
1853 թ.:

տաքին կողմը, դեպի դաշտն իջնող մի բլուր է, որի վրա առանձին տեղերում կառուցվել են երկու հարկանի ամուր աշտարակներ և պատնեշներ: Պարսպից դուրս, հարթ տեղում, ըստ սովորության, ժայռերը փորելով, երեք դռներ են շինել. արևելքում՝ Թավրիզի դուռը, հարավում՝ Իսփենդյի դուռը, իսկ հարավ-արևելքում այգիներ ու պարտեզներ են: Քաղաքը և պարիսպները լճից բավական հյուսիս են: Սակայն պարսպից դեպի լիճ ճանապարհ կա: Պաշարման ժամանակ կարող են նավեր երթնեկել: ...Թեմուր Գեքթա-նը, գրավելով Վանը, իր մեծ էմիրներից մեկին պատվիրել էր բերդը քանդել: Ջանազան միջոցներ և ամեն տեսակ ցանքեր գործ դնելուց հետո, հնարավոր չեղավ բերդը լիովին ավերել: Չկարողանալով քանդել այդ լեռնամասն բերդի քարաշեն հիմքերը, բավականացան հետագայում շինված մի քանի աշտարակներն ու պատնեշները փլուզելով: Սակայն այս ավերումները չսասանեցին բերդի ամրությունը: Դրանից կարելի է պատկերացնել, թե ինչ աստիճանի ամրակուռ էին Վանի բերդը և նրա պարիսպները»⁶⁵:

Ինչ չհաջողվեց անել բարբարոս էմիրի զորքերին, 1648-ին ընդամենը մի քանի վայրկյանում կատարեց ահավոր երկրաշարժը: Թե ինչ ուժգնությամբ է ունեցել տարերքը, վկայում է այն, որ փլվել են մույնիսկ Վանի անխորտակ համարվող պարիսպները. Առաքել Դավրիժեցին մանրամասն նկա-

րագրել է ավերումները. «Փլվեց Վան քաղաքի ներքին բերդի պարիսպը Թավրիզի դարպասից մինչև Իդարի բուրգը: Նաև այստեղ-այնտեղ շատ տեղեր պարսպից փլուզվեցին ու փլվեցին, իսկ նրանք, որ չփլվեցին, խախտվեցին, որոնք բոլորը հետո քանդեցին և նորից ամբողջը շինեցին»⁶⁶: Բերդն ու պարիսպները շինարար վանեցիները վերականգնեցին, ահավոր մարդկային մեծ կորուստներն էին, որ պատճառեց երկրաշարժը: Դավրիժեցու նկարագրությունը բացահայտում է մեր ժողովրդի ողբերգական էջերից մեկը. «Բազմաթիվ տներ, ապարանքներ, շինվածքներ փլվեցին և իրենց տակ թողին բազմաթիվ մարդկանց ու անասունների: Մեռածներն այնքան շատ էին, որ բարձած սայլով տանում էին քաղաքից դուրս: Թաղելիս չէին կարողանում գերեզման փորել, այլ գետինը ճեղքելով մեծ վիհ էին անում և մեռելներից ութին, տասին փաթաթում էին կտավով, դնում վիհը և հողով ծածկում:

Ութ օր երկիրը երկրաշարժի մեջ էր այնպես, որ չէին կարողանում տներում բնակվել, այլ բացօթյա վայրում վրանով էին մնում, որովհետև այդ ութ օրը երկիրն անդադար շարժման մեջ մնաց, ինչպես նավը ջրի երեսին: Դրանից հետո մի քիչ հանդարտվեց, բայց չորս օրը, հինգ օրը, տասն օրը մեկ անգամ շարժվում էր:

...Առաջին երկրաշարժից հետո յուրաքանչյուր ոք, ով մեռնելուց ազատվեց, եկավ իր տունը, սկսեց պեղել հողը: Հողի տակից հանում էին ունեցվածք, մարդիկ: Թեպետ մեռածներն անթիվ էին, բայց և կային շատերը, որոնք Աստծու խնամքով կենդանի էին մնացել. դրանց հողի տակից հանեցին, այնպես, որ տասը-տասնհինգ օր հետո կենդանի մարդ էին հանում հողի տակից»⁶⁷: Դավրիժեցին պատմում է նաև, որ Վանում երկու մանկահասակ եղբայրներ 40 օր տան փլատակների տակ ողջ են մնացել⁶⁸:

Տարերքի ահռելի ուժգնությունն է վկայում այն, որ ավերվել են նույնիսկ քաղաքի ու շրջակայքի քարակոփ եկեղեցիները, իսկ «Նորագեղի եկեղին մի արտաչափ հեռու թուով իր տեղից, հեռացավ, ապա փլվեց»⁶⁹:

Երբ փլատակների վրա նստեց փոշին, և ողբացյալները թաղեցին հարազատներին, անկոտրում վանեցիներն սկսեցին խորհել վանքերն ու եկեղեցիները վերականգնելու մասին: Բայց դրա համար անհրաժեշտ էր ոչ միայն մեծ գումար, այլև, ըստ ժամանակի օրենքի, սուլթանի համաձայնությունը: Վանի մեծահարուստ խոջաները մարդ են ուղարկում Կոստանդնուպոլիս, և խոջա Ռահիջանին հաջողվում է ստանալ սուլթանի թույլտվությունը: Դավրիժեցին թվարկում է բոլոր նրանց, ովքեր վերականգնելով հայոց սրբությունները՝ բարի անուն են թողել. «Սուրբ Սահակ անունով եկեղեցին բոլորովին ավերվեց, որը հետո խոջա Ախիջանը շինեց: Էջմիածին անունով եկեղեցին խախտվեց, որը դարձյալ նույն խոջա Ախիջանը նորոգեց ավելի լավ, քան առաջ էր: Սուրբ Առաքելոց եկեղեցու ներսի կողմից առաստաղը փլվեց, որը խոջա Ատոմյանները նորոգեցին: Նաև Սուրբ Պողոս եկեղեցու գմբեթը փլվեց, որ Գերաքենց Զիրաքը շինեց»⁷⁰:

Ավերվել էր նաև նշանավոր Վարազավանքը: Վանի մեծահարուստները ձեռնարկեցին նվիրական վանական համալիրի վերականգնումը. «Կիրակոս վարդապետը, որ Վարագա վանքի առաջնորդն էր, հանձն առավ նախ շինել ժամատուն, որը և կառուցեց, վերջացրեց: Խոջա Ամրխանը շինեց Սուրբ Խաչի եկեղեցի, Մարխաս չելեբին՝ Աստվածածնի եկեղեցին, խոջա Դիլանչին՝ Սուրբ Սիոնի եկեղեցին, խոջա Հովհաննեսը՝ Սուրբ Նշանի եկեղեցին: Այդ եկեղեցիները շինեցին, մնաց Բերդով եկեղեցին, Քառասուն արեղանների եկեղեցին: Վանքի պարիսպը ևս... շուրջանակի շինեցին»⁷¹:

Վարազավանք:

Միայն բնական աղետները չէին ամայացնում երկիրը: Ավարառուներն էլ կողոպտում ու ոչնչացնում էին հայ ժողովրդի դարերով երկնած հոգևոր ու մշակութային գանձերը: Երկրաշարժից երեք տարի անց, Վանի շրջակայքում վիստացող թուրք ու քուրդ ավազակները, ցանկանալով տիրանալ նոր վերականգնված Վարազավանքի գանձերին, հարձակվում են միաբանության վրա, հրեշավոր տանջանքների ենթարկում հոգևորականներին, բայց նրանցից չեն կարողանում կորզել մագաղաթյա ձեռագրերի ու եկեղեցական թանկարժեք սպասքի պահոցների տեղը: Տեսնելով, որ մարմնական տանջանքներով ի գործ չեն ստիպել վանականներին, սկսում են քարոքանդ անել վանքը և ի վերջո, գտնում են թաքստոցում պահվող «Ավագ Սուրբ Նշանը բազմաթիվ կերպասներով պատված և գեղեցկաշեն արվդի մեջ դրված և բազմեցրած բոլոր անոթների վրա, որը Սուլեյման բեկը ինքը գիրկն առած բերեց դուրս: Ապա դուրս բերին այլ անոթներ ևս, բազմաթիվ արծաթեղեններ, սկիհներ, խաչեր և մարդաչափ խաչ, որի կշիռն էր մի խոնդկարի (թագավորական) լիտր և վրան գրված ուներ «Դավթի խաչ» և բազմաթիվ ոսկետուփ ու արծաթապատ ավետարաններ և այլ գրքեր, արծաթեղեններ, քոցներ, բուրվառներ, կանթեղներ, թանկագին կտորից մեծագին շորջառներ, վարագույրներ, բեմի ծածկոցներ և այլ բազմաթիվ սպասքներ»⁷²: Կողոպտված գանձերի մեջ հիշատակվող մարդաչափ «Դավթի խաչը», անուվոր մեծությունից դատելով, ըստ երևույթին, կապված է եղել Սասունցի Դավթի հետ: Այս սրբապղծությունից Վանի և շրջակայքի բնակիչները «սրտաբեկ, մեջքակոտոր, տրտմաթախիծ, անմխիթար»⁷³ են դառնում և ուղիներ որոնում կողոպտվածը հետ բերելու: Խանենց խոջա Թումայի որդին՝ Մարխաս չելեբին, որ մինչ այդ վերականգնել էր Աստվածածնի եկեղեցին, գնում է ավազակապետ Սուլեյման բեկի մոտ, մեծամեծ նվերներ է մատուցում, օրերով մնալով միջնորդների միջոցով փորձում է համոզել վերադարձնելու կողոպտածը: Նա խոստանում է հսկայական գումար յոթ հազար դուրուշ, բայց Սուլեյմանը հայոց սրբությունները ետ չի տալիս: Վարագը կողոպտած ավազակները անպատիժ չեն մնում, շուտով նրանց պատուհասեցին փորձանքները, նրանք բոլորը տարբեր առիթներով սպանվեցին, շատերը ընտանիքներով բնաջնջվեցին, շատ արհավիրքներ եղան նրանց ապրած գավառներում: Ինչպես Դավթիժեցին է պատմում. «Հողը բերք չէր տալիս, իսկ եփե լինում էր, հազիվ սերմը վերցնում էին, հեծյալների արշավանքով ու խոռվությամբ գավառը լցվեց, նաև կենդանիները չէին աճում, այլ դեռ պակասում էին: Այլև ամուսն օրերին... սաստիկ ու անչափ ձյուն եկավ»⁷⁴: Գավառի բնակիչները հավաքվում են և գնում Իբրահիմ բեկի մոտ, որի ձեռքն էին անցել գանձերը, և աղաչում են, որ պատուհասներինց ազատվելու համար հայոց սրբությունները վերադարձնի, վանեցիներն էլ մեծ գումարներ տալով, ի վերջո, չորս տարի անց, կարողանում են Վարագա վանքի գանձերը ետ ստանալ:

Ինչպես տեսնում ենք, Վանի կյանքում չափազանց մեծ դեր ունեին հայ մեծահարուստ խոջաներն ու չելեբիները, որոնք ոչ միայն վերականգնում էին ավերված տները, եկեղեցիներն ու վանքերը, այլև ազգային հոգևոր արժեքների համար հսկայական գումարներ ծախսում:

Այն ամենը, ինչը հուզել է վանեցիներին, գրի է առնվել ձեռագրերի հիշատակարաններում ու ժամանակագրություններում, ու թեև դրանց մեծագույն մասն այրվել ու ոչնչացվել է, բայց պահպանվածների շնորհիվ կարելի է որոշ պատկերացում կազմել Վանի գլխով անցած-դարձածի մասին: 13-րդ դարի վերջերից մինչև 18-րդ դարի կեսերը Վան-Վասպուրականում ընդօրինակվել և ծաղկվել է շուրջ 1500 ձեռագիր, գոյատևել է Վասպուրականի մանրանկարչության դպրոցը⁷⁵: Դրան մեծապես նպաստել է այն, որ դեռևս 1113 թ. Աղթամարում հիմնված կաթողիկոսությունը մինչև իր գոյության ավարտը՝ 1895 թվականը, հովանավորել և աջակցել է Վան-Վասպուրականի գեղարվեստի զարգացմանը: Վասպուրականի բարեխիղճ ժամանակագիրներից տեղեկանում ենք, որ 1684 թ. «մարդակերպ գալլ մի երեվեցալ», որը օրը ցերեկով շրջում էր Վանի այգիներում և «պատերազմում» մարդկանց հետ և «խօսէր եւս»: Ի վերջո, մարդագալլը անհետանում է, և վանեցիներն ազատ շունչ են քաշում⁷⁶: Երեք տարի անց Վան է գալիս մի քսանամյա երիտասարդ, «տրոյ ոչ գոյր երկու ձեռն բնաւ, որ այնպես ծնեալ էր ի մօրէն, և զհաց ոտով ուտեր, սա էր ի Խիզանայ, ազգաւ հայ»⁷⁷: Նույն թվին, ինչպես տեղեկացնում է ժամանակագիրը, մի կին միանգամից չորս տղա է ծնում⁷⁸, իսկ 1707-ին, մայիսի 27-ին Վանի վրա «բամբակ տեղաց», հուլիսի 5-ին քաղաքում սաստիկ երկրաշարժ եղավ⁷⁹: Մի քանի տարի անց՝ 1715-ին, երկրաշարժը կրկնվում է, և չորս հոգի են զոհվում: Վանի Բարդուղեմեոս Առաքյալի եկեղեցու գմբեթն ընկնում է⁸⁰: Երկրաշարժ է լինում նաև 1750 թ. մարտի 7-ին⁸¹: Ժամանակագիրները, որպես հիշարժան դեպք, սերունդներին են հայտնում, որ 1763 թ. սեպտեմբերին Վան են եկել լարա-

խաղացներ. «եկին փահլիվանք և խաղացին ի վերայ պղնձե թելի»⁸²:

Ժամանակագիրները հիշատակում են նաև Վանի պարոնների, իշխանների, իշխանաց իշխանների մասին: Երբ բաղեջի մի քուրդ մոլլա 1705 թ. Վան գալով, փորձում է հայ երեխաներին կրոնափոխել, Վանի հայոց «իշխանաց իշխան պարոն խօջա Ախիջան Ղարասաֆարը» նրան քաղաքից վտարել է տալիս⁸³: Ականատեսը, որպես նշանակալից իրադարձություն, արձանագրում է, որ 1776 թ. «Ախիջան մեծափառ իշխանաց իշխան գնաց Ստամբոլ»⁸⁴:

Այդ, Վան-Վասպուրականում պահպանվել էին հայկական իշխանական տները, որոնց մի մասը նույնիսկ հեծելազոր ուներ:

Վանը պաշտպանում էին Վան-կուլերի զորամասերը, որոնք մեծ առանձնաշնորհումներ էին ստացել⁸⁵: Ինչպես ուսումնասիրողներից մեկն է գրում, «Օսմանեան տիրապետութիւնը սկիզբները շատ անհաստատ է եղել, ուստի օսմանցիք տեղական ուժեր կը կազմակերպէին՝ Վանը... պարսից յարձակումներուն դէմ պաշտպանելու համար: Այդ ուժերուն կը հրամայէին Վան-գուլի ըստած հայ եւ մասամբ քիւրտ երեւելիներ եւ իբրեւ աւատառու գերիշխան պետութեան:

Կը պատմուի թե Վանգուլիներէն ոմանք երբեմն իրենց սեփական ուժերու վրա յենած՝ կըմբոստանային Վանի կուսակալին դէմ՝ զայն պաշտօնակալ ընելու եւ նույնիսկ կախել տալու աստիճան»⁸⁷: Սուլթանը, վախենալով հայ իշխանների զինյալ ուժերի համախմբումից ու ապստամբությունից, հայ ազնվականությանը հնազանդ պահելու նպատակով, նրանց ընտանիքներից Կոստանդնուպոլսում պատանդներ էր պահում: Մեզ են հասել Վանի հայկական իշխանատներից մի քանիսի անունները՝ Պոչվյաններ, Ղարասեֆերյաններ, Թորամանյաններ, Պարոնենց (Պոյուն). վերջին գերդաստանից Կարապետը նույնիսկ մահապատիժ կալացնելու իրավունք էր ձեռք բերել⁸⁸: 17-րդ դարի վերջերին Վանի բերդն իր թնդանոթներով Տեր-Բարսեղենց գերդաստանին էր պատկանում, իսկ 18-րդ դարում անցավ Դանկովյաններին⁸⁹:

Վանում կային նաև այնպիսի հայ իշխաններ, որոնք իրենց տիրապետությունը տարածել էին նույնիսկ քաղաքից հեռու գյուղերի վրա: Օրինակ, Արճեշում Վանի իշխաններին էր պատկանում յոթ հայկական գյուղ⁹⁰: Իսկ իշխանաց իշխան Ղարասեֆերյաններից Հակոբը, ինչպես «Արձագանքն» է գրում. «կարողացել է բացարձակ իշխան լինել Վանա համայն երկրին»⁹¹: Այս ամենն ապացուցում է, որ հակառակ դարեր շարունակ կրկնվող ասպատակություններին, թուրք-պարսկական ավերիչ պատերազմներին, օսմանյան Թուրքիայի վարած քաղաքականությանը, հայերը պահպանել էին իրենց իշխանական տներից շատերը: Եթե Վանում տիրում էին հայ իշխաններն ու մեծատունները, ապա գավառներում՝ Ռշտունիքում, Բզնունիքում, Հայոց Ձորում և այլուր՝ մախարարական տների բեկորները՝ իշխանապետերը, իշխաններն ու մելիքները⁹²:

19-րդ դարի կեսերին Վանա լճի Լիմ կղզու անապատի միաբան Գևորգ վարդապետ Տեր-Բարսեղյանի կազմած վիճակագրության համաձայն Վանը և նրա շրջակա 76 գյուղերը մեկ վարչական միավորման մեջ էին, և «յուրաքանչյուր գյուղ ունի մեկ հատուկ իշխան... և յուրյանց ամեն մեկ գործ անմիջապես Վանա ժողովով կտեսնվի»⁹³: Ցավոք, Վան-Վասպուրականի և Արևմտյան Հայաստանի մյուս մահաճգների հայոց իշխանությունները, իշխանապետությունները, մելիքությունները, նրանց ներքին ինքնավարությունն ու ինքնուրույնությունը բավարար չափով չի ուսումնասիրվել, և համայն հայոց աշխարհը ներկայացվել է միայն որպես անտերունջ հպատակների արցունքի հովիտ:

Ինչպես նշեցինք, Վասպուրականում կային նաև իշխանապետեր և մելիքներ: Օրինակ, 1872 թ. Վասպուրականից Ամենայն հայոց կաթողիկոսին գրված նամակի տակ ստորագրել են Նորդուզի մելիք Գասպարը, մելիք Մարտիրոսը և իշխանապետ մելիք Հովհաննեսը⁹⁴:

Վան-Վասպուրականի հայ իշխանները բազմիցս զինյալ դիմադրություն են կազմակերպել թուրքերի ու քրդերի դեմ և հաճախ անհավասար մարտերում հաղթել: Վասպուրականի այդ քաջազն հայորդիների մասին ականատեսը՝ Գ. Սրվանձտյանցը, գրում է. «Հայն յուր մանկությունից մինչև գերեզմանը մեկ ուսի վրա ուներ դրած բահը, մյուսին՝ հրացան, մեկով իր գործը կը գործեր, մյուսով յուր թշնամին կը հալածեր, մեկ ձեռքը կը բռներ մանգաղ, մյուսը՝ սուր, մեկով յուր հունձը կը հնձեր, մյուսով յուր հնձածը կը պաշտպաներ ու այդպես կապրեր»⁹⁵:

Վան-Վասպուրականի հայերի ազատասիրական ոգին ընկճելու, նրանց զինական ուժերը ջլատելու, իշխանությունները քայքայելու նպատակով օսմանյան կառավարությունը թուրքերի և քրդերի ավազակային բնազդներն ուղղում էր հայերի դեմ, ճնշում ու հալածում, ծանր հարկեր դնում, դիմում

Վան.
Ավետարան,
Ժողովող՝ Կիրակոս,
1484 թ.:

«Արծուի Վասպուրական»
հանդեսի շապիկը:

Այն տպագրական
մեքենան, որով տպագրվել է
«Արծուի Վասպուրականը»:

ստոր և քարքարոս միջոցների: Հետևանքը լինում է այն, որ շատերն են գնում օտար երկրներ, այդ թվում և Արծրունիների ժառանգները: 1813-ին Վանից Թիֆլիս է տեղափոխվում հայ նշանավոր հրապարակախոս և հասարակական գործիչ, «Մշակի» խմբագիր Գրիգոր Արծրունու պապը՝ Գևորգ Արծրունին: Նա Վանում ուներ անբավ հարստություն, որն ավելի էր մեծացել Արծրունյաց մեկ այլ շառավղի՝ Պոչոյանների դստեր հետ ամուսնանալու շնորհիվ: Պատկերացնելու համար, թե Վանի իշխանները մոտավորապես ինչ կարողության տեր էին, խիստ համառոտ թվարկենք Գևորգ Արծրունուն պատկանող միայն այն սեփականությունը, որը թողել էր հայրենիքում՝ ընդարձակ տարածքներ Մոկսում և Շատախում, ուր կային մասն հարուստ հանքեր, Վանի բերդի եկամուտների մի մասի ժառանգական իրավունքը, բազմաթիվ տներ, խանութներ, այգիներ ու ձկնորսարաններ և այլն: Թիֆլիսում հաստատվելուց հետո նա իրեն կոչում է «Վանից գաղթած հայոց իշխան» և ուսական ցարին է դիմում ազնվականի կոչումը հաստատելու համար, որին կցում է վկայություններ Արծրունյաց արքայատնից ծագած լինելու մասին և իրենց տոհմաճյուղը՝ 1530 թվականից սկսած⁹⁶:

Բայց ուսական տիրակալները, իրենց քաղաքականությանը հավատարիմ, խուսափում էին հայերի ազնվականական կոչումներն ու իրավունքները հաստատել: Ինչպես Ղարաբաղի մելիքական տներին, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանից գաղթած մելիքներին ու իշխաններին, իշխանապետներին ու իշխանաց իշխաններին ուսական կայսրերը որպես ազնվականներ չէին ընդունում, այն դեպքում, որ նույնիսկ պարսից շահն ու թուրքական սուլթանը ճանաչում էին նրանց ժառանգական իրավունքները: Այդ խոստովանում է Վրաստանի կառավարչապետ Երմուլովը, Ալեքսանդր կայսրին գրած միջնորդագրում նշելով, որ Արծրունին «թողել է իր հայրենիքում իր սեփական գյուղերը և եկամուտները, Վանի բերդի մի մասով հանդերձ, որ շնորհիվ է օսմանյան կառավարությունը նրա ցեղին ժառանգաբար... այն պատճառով, որ նրա նախնիքն են եղել բերդի շինողներն ու տերերը»⁹⁷: Ի վերջո, 1820-ին Արծրունիները ուսական կայսրության մեջ նույնպես ժառանգական ազնվականություն ստացան:

Թուրքական անտանգի լծի հետևանքով Վանից գաղթում էին ոչ միայն ազնվականները, այլև առավել շատ մանր արհեստավորները: Նրանց մի մասն էլ մեռնում էր օտար ափերում, պանդխտության մեջ:

19-րդ դարի վերջին Վանի կուսակալությունն զբաղեցնում էր հսկայական տարածք՝ 39 հազար 300 քառ. կմ, ըստ Րաֆֆի⁹⁸, այն ուներ շուրջ 370 640 հայ բնակչություն (ըստ 1882 թ. մարդահամարի՝ 400 հազար)⁹⁹, 1652 գյուղ, 382 գործող եկեղեցի, 87 վանք ու մենաստան: Հայերից բացի կուսակալությունում բնակվում էին նաև որոշ թվով թուրքեր, քրդեր, եզդիներ, գնչուներ, չերքեզներ ու հրեաներ:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Վանում աշխուժանում է տնտեսական, մշակութային կյանքը, նոր վերելք է ապրում ազգային-ազատագրական շարժումը: Դրան նպաստեց նաև Խրիմյան Հայրիկի վերադարձը Վան: Նրա հետ հայրենիք են դառնում նաև բազմաթիվ վանեցիներ:

Երեսուներեցամյա Խրիմյանն արդեն հասցրել էր մեծ հեղինակություն ձեռք բերել արևմտահայության շրջանում: Կոստանդնուպոլսից Վան վերադառնալով և մոտակա Վարազա վանքի վանահայր ձեռնադրվելով, 1858-ին նա վերսկսում է Արևմտյան Հայաստանի առաջին պարբերականի՝ «Արծվի Վասպուրական» շաբաթաթերթի հրապարակումը, իր շուրջն է հավաքում մտավորականությանը, որոնք ակտիվորեն թղթակցում են թերթին, ազատասիրական գաղափարներ տարածում, մեծապես նպաստում ազգային ինքնագիտակցության արթնացմանը: Թերթում իր առաջին թղթակցություններն է տպագրում տասնութամյա Գարեգին Սրվանձտյանը:

Ազատասիրական գաղափարների հիանալի դարոց էր 1857-ին Խրիմյանի հիմնած ժառանգավորաց գիշերօթիկ վարժարանը, որի սաներից շատերը հետագայում դարձան մշակութային գործիչներ և հերոս մարտիկներ:

Նույն թվականին Վան գալով՝ Վարազա վանք ու Աղթամար է այցելում պատանի Րաֆֆին, ուր և գրում է իր նշանավոր բանաստեղծություններից մեկը.

Ձա՛յն տուր, ով ծովակ, ինչո՞ւ լուռ ես,
Ողբակից լինել չկամի՞ս դժբախտիս,
Ծարժեցեք, զեփյուռք, ալիքը վետ-վետ,
Խառնեք արտասուքս այս ջրերի հետ:

Այս բանաստեղծության մեկ ուրիշ քառատող շուրջ երեք տասնամյակ անց փորագրվեց մեծ գրողի մահարձանին.

Քա՛ր է քո սիրտը, և խիղճը՝ մեռած,
Քանի՛ արյուններ, քանի՛ կոտորած
Տեսար, լոեցիր և դարձյալ պայծառ
Հայ երկրի վերա կապում ես կամար¹⁰⁰:

1860-ական թվականներին ավելի ուժեղացավ հայերի հանդեպ ճնշումը, որին ի պատասխան բռնկվեց 1862 թ. Վանի զինված ելույթը¹⁰¹: Թուրքերը հայերին կոտորելու և թալանելու առիթը բաց չէին թողնում: Եվ ահա, նոր պատրվակ: Թուրքերը երկրի քրիստոնյաներին արգելում էին հուղարկավորության ժամանակ հանգուցյալի առջևից խաչ և խաչվառ տանել: Սակայն Վանի հայերը չէին ենթարկվում: Թուրքերը դիմում են Վանի փաշային, պահանջելով «զապել հայերին»՝ արգելել հուղարկավորության ազգային ծեսը, ահաբեկում, որը կկոտորեն բոլորին: Ծուտով մահաճում է հենց ինքը՝ փաշան, նաև հայ հարուստներից մեկը: Հուղարկավորության ժամանակ թուրքերը հարձակվում են հայերի վրա, սկսվում է ծեծկոտուք, ապա և հրացանաձգություն: Վանի և շրջակայքի հայերը զինվելով պաշտպանում են հուղարկավորության մասնակիցներին: Ինչպես ժամանակի մի շարք թերթեր են գրում. «Բուն բերդի մեջ սկսվեց սոսկալի կոիվ և կոտորած: Բերդը մնաց հայերի ձեռքը, որովհետև նրանք թվով շատ էին տաճիկներից»¹⁰²: Ըստ որոշ տվյալների՝ երկու կողմերից սպանվում կամ վիրավորվում է շուրջ հազար մարդ: Ժամանակակիցներից մեկը այդ օրերի մասին գրում է, որ Վանը «մեծ խռովությունից ծփում էր՝ ինչպես Բաբելոն»¹⁰³:

Վանի զինված ելույթից տասը տարի անց՝ 1872 թ. տեղի հայրենասերները կազմակերպեցին «Միություն ի փրկություն» կամ «Ազատության միություն» ընկերությունը, որին անդամագրվեց նաև քաղաքի մեծահարուստների ու երևելիների մի մասը: Ընկերությունը դիմեց հայոց կաթողիկոսին, Կովկասի փոխարքային ու Երևանի նահանգապետին, հուսալով, որ նրանց միջամտությամբ Վանի հայության վիճակը կբարելավվի¹⁰⁴:

1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի մախօրեին Վան էին լցվել թուրքական և քրդական դասալիք զորքերը: Նրանք չէին ցանկանում ռազմաճակատ մեկնել՝ գերադասելով կողոպտել ու սպանել անգն ժողովրդին:

Կառավարությունն այդ օրերին Վանի հայերից պահանջեց մեծ գումարներ ընծայել թուրքական բանակին, անամթաքաբար հայտարարելով, թե «խլամ զորքերը ձեր հանգստության, ինչքի և կենանքի ապահովության համար բանակ պիտի երթան...»¹⁰⁵: Մոտալուտ պատերազմի պատրվակով Վանի հայերից շորթվեցին ահռելի գումարներ, բայց կառավարության նպատակը միայն այդ չէր: Ցանկանալով մահացու հարված հասցնել հայ վաճառականությանը, նրան դուրս մղել, և ասպարեզը թողնել միայն թուրք չարչիներին, նա ձեռնարկեց Վանի նշանավոր շուկայի հրդեհումն ու կողոպուտը¹⁰⁶, որին մասնակցում էին զինվորականները, ոստիկաններն ու մահմեդական խաժամուժը: Այդ չարադետ դեպքի մասին վանեցի նշանավոր գործիչ Արմենակ Եկարյանը գրում է. «Հետզհետե հաստատուեցաւ, թէ ատիկա պատահական աղետ մը չէր, այլ յատկապէս պատրաստուած կառավարութեան

Վանի բերդը արևելքից.
Թավրիզի դուռը:

կողմէ, փճացնելու համար հայ տարրին բարգավաճ կեանքը, և կառավարութիւնը աջողեցաւ իր ձեռնարկին մէջ, որովհետեւ փճացած էր ոչ միայն ամբողջ շուկան՝ իր լեցուն խանութներովն ու վաճառատուններովը, այլեւ կրակէն կարելի չէր եղած ազատել հայ առևտրական դասուն հնչուն հարստութիւնը, որ... վաճառատան արկղերուն մէջ կը պահուէր»¹⁰⁷:

Հրդեհի բոցերը լափեցին շուրջ երկու հազար արհեստանոց, խանութ ու կրպակ¹⁰⁸, միայն նյութական վնասը կազմեց 10 միլիոն օսմանյան ոսկի¹⁰⁹: Անշուշտ, կորստի ընդհանուր գումարի մասին ճշգրիտ դժվար է ասել. այդ է պատճառը, որ ժամանակի մամուլը հրդեհի հասցրած վնասը տարբեր թվերով է գնահատում¹¹⁰:

Հայերը բողոքի ձայն բարձրացրին, բայց մի երկրում, ուր կյանքի երաշխիք չկար, միամտություն էր գույքի երաշխիք պահանջել: Մ. Խրիմյանը գրեց «Վան-գոյժ» գրքովը, որը Կոստանդնուպոլսում լույս տեսնելուց հետո իսկույն արգելվեց: Շուտով այն վերահրատարակվեց Թիֆլիսում՝ գայրացնելով կառավարությունը, որը հեղինակին ազատեց թուրքական սենատի անդամությունից¹¹¹:

Վանի շուկայի հրդեհից հետո բազմաթիվ սնանկացած հայեր գնացին Կ. Պոլիս: Մ. Փորթուգալյանի հաշվարկներով, 1877 թ. Կ. Պոլսում կար 20 000 պանդուխտ վանեցի¹¹²:

Ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ հայերը, որպէս օսմանյան կայսրության հպատակներ, կառավարության պահանջով նյութապէս օժանդակում էին թուրքական բանակին: Ռուսական կայսրությանն անցած Արևելյան Հայաստանի հայերն էլ իրենց պարտականությունն էին կատարում ցարական կայսրության հանդէպ:

Կոստանդնուպոլսի ազգային ժողովի տվյալներով, 1877-ի հունիսին վանեցիներն ու Վասպուրականի մյուս հայերը թուրքական բանակին տվել են 230 հազար ոսկի, մեկ միլիոն 377 հազար դուրուշ, սննդամթերք ու հագուստեղեն, ձիեր ու գրաստներ, ընտանի կենդանիներ: Եվ այսքանը միայն պատերազմի սկզբին¹¹³:

Պատերազմն անասելի գրկանքներ բերեց Վանի ու զավառների հայությանը, ծայր առավ ահալոր աղքատություն ու սով: Նրանց օգնելու համար Մ. Խրիմյանի ջանքերով ստեղծվում է «Սովելոց հանձնաժողով»: Վան քաղաքում կուտակվել էին 66 հազար սովյալներ, որոնցից շատերը մահացան: Չկային բժիշկներ ու դեղեր, ամենուրեք ծանր վիճակ էր: Վանեցիներին օգնելու նպատակով քաղաք է գալիս նշանավոր գրող Ծերենցը, որը մասնագիտությամբ բժիշկ էր:

Տարասփյուռ հայությունը կրկին իր ուժերը հավաքեց և Արևելյան Հա-

Տեսարան Վանից,
լուսանկարը՝ Էռնեստ
Շանթրի, 1881 թ.:

Հայ վաճառականի տուն
Վանում, XIX դ.:

Վանի երանյան
վարժարանը:

յաստանից ու Կովկասի հայաշատ վայրերից օգնություն հասցրեց տառապ-
յալներին¹¹⁴:

Պատերազմից հետո, 1878-ին Վանում ստեղծվում է «Սև խաչ» կազմա-
կերպությունը, որը նպատակադրվել էր «ժողովրդի մեջ ինքնապաշտպանու-
թյան ոգին տարածել, իր իրավանց տեր ընել և իրեն մարդ ապրել»: Կազ-
մակերպությունն ուներ ակումբ, ուր հավաքներ ու դասախոսություններ էին
կայանում:

Երբ պատերազմից վերադարձան թուրք և քուրդ զինվորները, սկսե-
ցին վաճառել իրենց զենքերը, «Սև խաչն» ու տեղի հայությունը որոշեցին
զինվել: Այդ տարիներին Վանում ստեղծվեց նաև «Զինակիր» ընկերություն-
ը, որը զենք էր ձեռք բերում և երիտասարդության համար զինավարժու-
թյուններ կազմակերպում¹¹⁵:

1870—80-ական թվականներին Վասպուրականի լեռներում արդեն ար-
ձագանքվում էին առաջին ազատամարտիկների կրակոցները: Վանի հայերից
ոմանք, մույնիսկ 1880-ական թվականներին պատրաստվում էին հարձակ-
վել և գրավել Վանի բերդն ու զինաթափել պահակազորը: Բայց Մ. Խրիմ-
յանի և այլ հեղինակավոր անձանց միջամտությամբ այս վտանգավոր ձեռ-
նարկումը կասեցվում է:

Դեռևս 1820-ական թվականներին Վանի իշխանապետ Հակոբ Ղարա-
սեֆերյանի ջանքերով բացվում է դպրոց, իսկ քսան տարի անց քաղա-
քում արդեն վեց դպրոց կար: 1860-ական թվականներին տրվում են առա-
ջին թատերական ներկայացումները: 1863-ին կազմակերպվում է «Գինե-
հատ ընկերությունը», որը պայքարում էր հարբեցողության դեմ, իսկ 1865-ին
հիմնվում է «Ուսումնաշահ ընկերությունը», որը նպատակադրվել էր օգնել
դպրոցական գործին, կազմակերպել գրքերի վաճառք, հավաքել հազվա-
գյուտ գրքեր, ստեղծել ազգային թանգարան: Վարագա վանքում ևս գրքեր
են հրատարակվում¹¹⁶:

1870—80-ական թվականներին ավելի են աշխուժանում Վանի կրթո-
ջախները¹¹⁷: Մեծ աշխատանք են ծավալում Սանդիստյան իգական դպրոցը,
Հայկազյան վարժարանը, Մ. Փորթուգալյանի հիմնած նշանավոր վարժա-
պետանոցը, որի փակումից հետո՝ Կենտրոնական վարժարանը, Խրիմյան
Հայրիկի նախաձեռնությամբ Կարագում բացված Երկրագիտական ուսում-
նարանը, որի խնդիրն էր երիտասարդներին ծանոթացնել երկրագործու-
թյան մոր մեթոդներին ու մոր մեքենաներին, և այդ նպատակով Մանչեստ-
րի հայերը դպրոցին նվիրեցին հնձող մեքենա¹¹⁸: Լայն ծավալ էին ստացել
նաև կիրակնօրյա լսարանները, որոնց մասին ժամանակակիցներից մեկն
այսպես է հուշագրում. «Կային նաև կիրակնօրյա լսարաններ, որտեղ ժողո-
վուրդը որոշած օրերում մեծ փափագով խոնավում էր ատենախոսություններ
և ճառախոսություններ լսելու: Խավարի մեջ մտնող ժողովուրդը մի քիչ լույս
տեսավ և խանդով ու սիրահարված գրկեց նրան: 40—50 տարեկան մար-
դիկ կարճ միջոցում գրել և կարդալ սովորեցան: Ամեն տեղ կյանքն սկսեց
եռ գալ, ամեն ոք մոռացության տալով անցյալը՝ ուրախ ժպիտով գործ էր
անում, թե՛ քաղաքում, թե՛ գյուղերում պարապ մարդ չէր գտնվում, լեռները,
ծմակները, բլուրները, ձորերը և դաշտերը ժրաջան մշակների աշխատու-
թյամբ բոլորը մշակված էին»¹¹⁹:

1880-ական թվականներին ուժեղացավ հալածանքը հայ մշակույթի
նկատմամբ, փակվեցին մի շարք թերթեր, արգելվեցին գրքեր, ձերբակալ-
վեցին բազմաթիվ մտավորականներ: 1886 թ. «Վանայ գրեթե բոլոր դպրոց-
ները փակուեցան, դասատուք հալածեցան ու վտարուեցան, Վանայ միսիո-
ներական աշակերտօք լցան, շատ մը ազգայիններ Վանէն հեռացուեցան
անհիմն կասկածներով, թաղական խորհուրդք լուծուեցան և թոյլ չտրուեցան
որ նորերը ընտրուին...»¹²⁰: Բայց միայն դպրոցների փակումով գործը չա-
փարտվեց: Լավ հասկանալով, որ մոր սերունդը ևս հայոց պայքարը պիտի
շարունակի, 1886-ի վերջին Վանի «կիրակնօրեայ վարժարանի բոլոր աշա-
կերտներն հաւաքելով բանտարկեցին... մի քանի ժամ յետոյ փոքրերին հար-
ցաքննեցին և ազատ թողեցին, բայց երեք մեծ աշակերտներն, որոնց իրենց
աչքերուն խորթ երևացած էին, բանտը պահեցին»¹²¹: Վանում ամենամաշա-
նավորը հմուտ մանկավարժ ու եռանդուն կազմակերպիչ Համբարձում Երամ-
յանի մասնավոր միջնակարգ դպրոցն էր: Դարավերջին Վան քաղաքում
կար՝ 12, իսկ ողջ Կուսակալությունում՝ 120 հայկական դպրոց: 1870-ական
թվականներին Վանում զարգանում է գրականությունը, որը Լեոյի բնորոշ-
մամբ հայ գրականության մեջ մոր ուղղություն է բացում և կոչվում Վանի
կամ Վարագի դպրոց: Այդ գրական դպրոցի մասին Լեոն գրում է. «Մի
տաղանդավոր ժողովուրդ էր (Վանա լճի) այս ափի բնակչությունը և կա-
տարեց նա այդ մեծ պատմական գործը վարպետորեն: Տաղանդավոր էր նա
թե՛ իր արհեստներով և թե՛ գրական հյուսողության թափով և այդ պատճա-
ռով էր, որ այնքան շատ տվեց բանավոր վեպեր, երգեր, գրույցներ:

...Լիճը բանաստեղծություն է սովորեցնում իր եզերքի բնակչությանը, որ ամեն դեպքում ճակատագրի սահմանած բոլոր դիրքերում մնաց բանաստեղծ-մտածող, նույնիսկ վանքի մոայլ խուցի մեջ էլ կարողացավ Գրիգոր Նարեկացու մեծությունը պարփակել:

...Եվ ահա, անցյալ դարի հիսնական թվականներից Վանն իջնում է գրական հրապարակ, որ մի կարճ միջոցով թողնում է խոր հետքեր, մի ամբողջ նոր ուղղություն է հաստատում: Ծագում է Վանի, կամ ավելի ճիշտ, Վարազի դպրոցը, որի հիմնադիրն ու ոգին էր Խրիմյան Հայրիկը: Դպրոց է դա ոչ միայն իր նեղ մասնագիտական մտքով: Այդ դպրոցը գրականություն էլ էր կոչում: Նրա կոած-կոփածն է Վանի գրականության թագն ու պարծանքը՝ Գարեգին եպիսկոպոս Սրվանձությանը: Դպրոցի շունչն ու հոգին ներշնչողը հիմնադիրն էր՝ Խրիմյանը, որ օժտված գրական փայլուն տաղանդով, խոսքով ու գրով հուզելու մեծ ձիրք էր ստացել, կրակոտ հայրենասեր, ժողովրդի մարդ, ժողովրդական մարդ, որին տված էր բազմություններ դյուքելու շնորհքը:

Մթանչելի հատկություններով էր զինված Վանի դպրոցի գրիչը: Նրան տված էին նուրբ երանգներ, բանաստեղծական քնքշություն, մի խոսքով՝ սրտի խոսք, այն, որ գիտե գերել իր կարոտով, իր տենչերով հավետ երգելու թովիչ ու կրակոտ անուշությամբ¹²²:

Ահա ազգային այսպիսի զարթոնքի պայմաններում սկսվեց Վանի 1898 թվականի կոտորածը¹²³: Դեռ նախորդ տարվա աշնանը Վանն ու շրջակա հայահոծ շրջանները լցվեցին ոստիկաններով ու զինվորներով: Այդ օրերին Վանում համարյա ամեն օր կողոպուտի ու սպանության բազմաթիվ դեպքեր էին լինում:

Օսմանյան կառավարությունը քրդական ցեղերին բաժանեց նոր տիպի զենքեր: Ջարդերն սկսվեցին գյուղերից, որոնցից մի քանիսը զինված ինքնապաշտպանության դիմեցին և ետ մղեցին քուրդ թափափուկներին: Բայց ուժերն անհավասար էին. մի կողմում օսմանյան կայսրությունն էր իր հրակայական բանակով, քրդական զորամիավորումներով ու խառնամբոխ ավարառուներով, մյուսում՝ հայ գյուղացին: Ավերվեցին բազմաթիվ գյուղեր, սպանոցից փրկվողները լցվեցին Վան, իսկ 1898-ի հունիսի 3-ին սկսվեց Վանի բնակչության կոտորածը: Անգեն մարդկանց, կանանց ու երեխաների մի մասը պատասխարվեց օտարերկրյա հյուպատոսարաններում: ԱՄՆ-ի հյուպատոս, Վանի հնություններն ուսումնասիրող Ռեյնոլդսը, որը շուրջ քառորդ դար միսիոներական նպատակով Վանում էր, սկզբում նրանց թույլատրեց հանգրվանել հյուպատոսարանում, իսկ հետո մեծ մասին հանձնեց թուրքերին, որոնք տեղն ու տեղը սպանում էին խեղճերին: Իսկ իրենց տունն ու պատիվը պաշտպանող հայերին Ռեյնոլդսը հորդորում էր զենքը վայր դնել և մարտիկների մեջ իր ծանոթ մի երիտասարդի տեսնելով ասում է. «Քեզ խորհուրդ կուտամ, որ զենքդ վար դնես և Հիսուս Քրիստոսին ապավինիս, եթե քուրդ սպանես, թե՛ քեզ, թե՛ հոգիիդ և թե՛ մանավանդ քուրդին վնաս է»¹²⁴: Այսպիսին էր հզոր երկրի քրիստոնյա քարոզիչ հյուպատոսի քարոյականությունը:

Չնայած թշնամու բազմությանը, վանեցիները դիմեցին ինքնապաշտպանության: Տարբեր կուսակցությունների ներկայացուցիչներից ստեղծեցին ինքնապաշտպանությունը գլխավորող մարմին: Թեև վանեցիների զինական ուժերը քիչ էին (արմենականներն ունեին 370, դաշնակցականները՝ 42, հնչակյանները՝ 30 հրացան), այնուամենայնիվ որոշեցին կռվել: Ծատերն էլ զինվեցին ինչով կարող էին, և ինքնապաշտպանների թիվը հասավ 700—900 հոգու¹²⁵: Համեմատության համար նշենք, որ միայն քրդական զորաբաժանումների թիվը հասնում էր շուրջ 10 հազարի: Բայց Վանը երդվում է կռվել ու անձնատուր չլինել:

Սկսվում է անհավասար մարտ, որին անօրինակ քաջությամբ են մասնակցում Վանի բոլոր թաղերը:

Ականատեսն այսպես է ներկայացնում հերոսամարտի դրվագներից մեկը. «Դեռ առաուտ արեգակը նոր էր Վարազայ սարից բարձրացել, երբ Վանից հարաւ գտնուող Հայոց-Ձորի կողմից «Լո», լո» գոռալով քաղաք կը թափուի քիւրտերի վոհմակը, սակայն՝ հակառակ իրենց սպասածին՝ դիմադրութեան կը հանդիպեն. Մանդակունեաց և Պուլունենց դիրքերից արձակած գնդակները գետին կը փռեն քիւրտերից 8—10 հոգի, որոնք դիակներ թողած փախուստ կուտան: Ծաքր (ավազակապետ— Ս. Վ.) լսելով իր մարդկանց կորուստը՝ 800—1000 հոգու գլուխ անցած, ետևիցն էլ կառավարչական զինուորներ, կը յարձակուի միևնույն կետի վրայ: Կոռուղների դիմադրութիւնը զարմանալի կը լինի, սակայն ինչպե՛ս կարող էին երկար դիմանալ իրենցից հարիւրապատիկ անելի խուժանին. շուտով օգնութեան կը հասնեն Մ. Աւետիսեանի օգնական Մուշեղ և ուրիշներ և այս երկու պաշարուած փողոցների 6 դիրքերում կը լեցուին 200-ից անելի հայ անձնու-

րացներ: Կոիւր բաւական կերկարի, հայեր չկարողանալով համբերել դիրքերում, դուրս կը գան ազատ դաշտ և Ալեքսոյի արտում, արտի պատերը պատնէշի տեղ ծառայեցնելով՝ կոիւր կը շարունակեն, միշտ իրենք անվնաս, իսկ թշնամուն մահու գնդակներ ուղարկելով: Միայն արտի միւս երեսում գտնուող ձորից այնտեղ ապաւինած խուժանը բաւական նեղութիւն կը պատճառէ հայերին, որից կատաղած՝ հայերից 4 հոգի, Մուշեղ, Վահէն, Քօչար և Տիգրան դուրս կը գան պատի ետևից և կը սկսեն կոռել կարկտի ման տեղացող գնդակների դէմ: Խուժանը սարսափած անցա յանդգնութիւնից՝ կը սկսի վատաբար յետ քաշուել և ձորում ապաւինողներն էլ բլուրն ի վեր բարձրանալով փախուստ կը տան, սակայն դիրքերից տեղացող գնդակները չեն խնայի նոյանից շատերի կեանքը: Չորս կոռողների օրինակին հետևելով՝ 60 հոգի դաշտ կիջնեն և երեք ժամ տևող կատաղի կոիւր կը վերջանայ թիրքաց փախուստ տալով: Ծաքր կատաղած կը հեռանայ իր թոյնը ուրիշ թաղերու վրա թափելու, սակայն այն տեղերում էլ մա յաջողութիւն չի գտնում, որպէս յետոյ կը տեսնենք: Նա կորցրեց այստեղ իր 40-ի չափ արբանեակներին, բայց գնդակահար եղած բոլոր թիրքերի թիւը 80 էր: Հայերից կատաղի կոռի ժամանակ կը սպանուի մի երիտասարդ Ոգմեցի Օհաննէս անունով, մի ուրիշն էլ կը վիրաւորուի»¹²⁶:

Կոիւր հատկապէս արշունահեղ էր հունիսի 8-ին, երբ թուրքական կանոնավոր բանակն ու քրդական հեծելազորը ընդհանուր հարձակման անցան, բայց հայերը ոչ միայն չընկրկեցին, այլ հակահարձակման անցնելով՝ թշնամուն ետ շարտեցին և նույնիսկ գրավեցին բանակի թնդանոթները:

Օսմանյան կառավարությունը տեսնելով, որ Վանի աշուտասիրտ պաշտպաններին չի կարողանում ընկճել, օտար հյուպատոսներին ուղարկում է նրանց մոտ՝ առաջարկելով, որ, եթէ ղեկավարներից տաւր հոգու հանձնեն, ապա կոիւր կդադարի: Ինքնապաշտպանության ղեկավարությունը համաձայնվում է, ասելով, որ. «Եթէ մենք մեռնենք և ժողովուրդը ապրի, քիչ ժամանակէն մեզ պէս շատ շատերը պիտի արտադրեն դարձեալ, իսկ եթէ մենք ապրինք ու ժողովուրդը մեռնի, մենք չենք կարող ժողովուրդ մը ստեղծել»: Բայց մարտիկները հասկանալով, որ կառավարությունը ցանկանում է խորամանկությամբ ինքնապաշտպաններին զրկել ղեկավարությունից, հրաժարվում են այս առաջարկից:

Օտարերկրյա հյուպատոսները բանակցելու պատրվակով քանիցս ինքնապաշտպանների մոտ գալով, ուսումնասիրում են նրանց դիրքերը և հայտնում թուրքերին, իսկ անգլիական հյուպատոս Մ. Ուլիամը ճշտում է թուրքերի թնդանոթների դիրքը և ուղղում հայկական պաշտպանական գծի խոցելի տեղերի վրա: Դեպքերի ակամատեալ անգլիական հյուպատոսին այսպէս է նկարագրում. «Նա ներքնապէս թրքացած լինելով, արտաքին կերպով էլ չէր ուզեցել յետ մնալ կատարեալ թիրք լինելուց. հագել էր թիրք ժանտարմի շորեր և գլխին ծածկել թրքական կարմիր ֆէս...»¹²⁷:

Արամ Մանուկյանը, որը 1905-ից Վանում էր, հետագայում իր օրագրում նկարագրելով սրան հաջորդած անգլիական հյուպատոսին, գրում է. «Երեկ ծանոթացա անգլիական հյուպատոսին մոտ մարդկանց հետ, շատ տարօ-

Վանեցի մայրը
երեխայի հետ,
լուսանկարը՝ Է. Շանթի,
1892 թ.:

րինակ կերպով են նկարագրում առհասարակ եվրոպական ներկայացուցիչներին և մասնավորապես էլ անգլիական հյուպատոսին: Տեսականապես մասամբ հասկանալի է, քաղաքակիրթ Եվրոպայից հոս եկողները մեծ մասամբ հացկատակներ են. նրանք, որոնք Եվրոպայի կյանքի կոպում անընդունակ են հանդիսանում, ճանապարհվում են դեպի Տաճկաստան...

Սա իրեն շրջապատել է ամենակեղտոտ մարդկանցով, հավասարապես իբր թե ատում է և՛ հայերին, և՛ թուրքերին, բայց իրականությունն այն է, որ իր տեղեկությունների համար ավելի հավատում է թուրքական, քան հայկական աղբյուրներին:

Հայերի մասին նրան զեկուցում տվողը իրեն թուրք ջավագներն են և իր շրջանի միակ հայը — յուր սեփական հայ խոհարարը իբրև հայ ժողովրդի դատի պաշտպան... անգլիական հյուպատոսի առաջ միշտ ներկայանում է այդ հռչակավոր աշճին: Անձամբ չեմ տեսել, բայց պատմում են, թե ինչ որ կարող է անել մի աշճի, նա անում է, բայց ծիծաղելին այդ չէ, այլ այն, որ փառաբանած Անգլիայի ներկայացուցիչը հայերի մասին գաղափար կազմելու համար բավականանում է միայն իր աշճիով, որի տված տեղեկություններին էլ մատների արանքով է նայում:

Պաշտոնական թարգմանը մի տաճկահպատակ իտալացի է, որ արտրված է Պոլսից հոս. ո՛չ անգլերեն գիտե և ո՛չ հայերեն, հյուպատոսի և թարգմանի միջի անձը և իր կողմից թարգմանը հանդիսանում է վերոհիշյալ աշճին, որ գիտե անգլերեն և հյուպատոսի ասածները կթարգմանե թարգմանին և թարգմանին էլ հյուպատոսին:

Իտալացի թարգմանը որևէ բարոյական նկարագրից զուրկ մարդ է և մասնավորապես պարապում է մաքսանենգությանը:

Այս հռչակավոր թարգմանը 96-ի կոտորածի ատեն, այն ժամանակվա անգլիական հյուպատոսի հետ միացած փառաբեղ կերպով դեկավարում էին տաճկաց զորքերին, ավելի շեշտակի նշան բռնելու դեպի հեղափոխականներին:

Պատմում են ականատեսները, որ դեպքին, երբ տաճիկ զորքերը չէին կարողանում թնդանոթով նշան բռնել, անգլիական հյուպատոսը անձամբ մտնում է, ձևերը սովորեցնում և յուր ձեռքով թնդանոթները ուղղում դեպի այն թաղերը և տները, ուր հեղափոխականներ կային: Այնպես են պաշտպանում փառաբանած անգլիական ներկայացուցիչները հայերին...

Մնացածներն էլ նույն կարգի մարդիկ են, ոչ մի հասարակական խընդրով զբաղվելու ոչ խելք ունին, ոչ տրամադրություն: Առհասարակ զբաղվում են քեֆով և եվրոպացի միսիոնարների հետ ժամանակ անցկացնելով... իսկ եվրոպական արտաքին գործոց նախարարները փառաբեղ կերպով վկայում են, թե հյուպատոսների ներկայությունը բարերար ազդեցություն է ունենում տաճիկ կառավարության և ժողովրդի վրա»¹²⁸:

Վանի հերոսամարտը տեսց ինն օր: Ի վերջո, կոիվը դադարեցնելու պայմաններն ընդունվեցին, ըստ որի քաղաքի պաշտպաններից շուրջ հազար հոգի պետք է իրենց զենքով անարգել հեռանային Պարսկաստան, իսկ օսմանյան կառավարությունն էլ չպիտի ճնշեր Վանի հայերին: Պաշտպանները խմբերի բաժանվեցին և տարբեր ճանապարհներով փորձեցին հեռանալ Վասպուրականից: Բայց ամենուր նրանց դարանակալել էին թուրքական զորքերն ու քրդական զինախմբերը: Միայն Խանասորի դաշտի ընդհարման ժամանակ հայերից զոհվեց 340, իսկ դարանակալ թշնամուց՝ 1700 հոգի¹²⁹: Ի վերջո, հայերը մեծ կորուստներ տալով, կարողացան անցնել Պարսկաստան: Դեպքերի ժամանակակիցն այսպես է գրում. «Տխուր մի սարսուռ է պատում մարդուս, երբ մտածում է, որ այլևս Վան երիտասարդ չի մնաց: Մի քանի ամիս առաջ, Վանի ամեն կողմերում վիտացող հասուն երիտասարդների հետքերը՝ հագիվ թե կը նշմարուին, որոնց սակաւագիտ ներկայութիւնն անգամ կարծես կառավարութեան աչքին շատ բան երևալով՝ ուղղակի և անուղղակի կերպով նոցա ևս հալածում և ոչ մի միջոց չէ խնայում, որպեսզի նոքա էլ թողնեն ու հեռանան հայրենիքից»¹³⁰:

Վանի պաշտպանների դավադիր սպանության վրեժը լուծվեց հաջորդ տարի՝ 1897-ին: Տարբեր վայրերից ի մի եկած 320 հայ վրիժառուներ մտան Խանասոր և պատժեցին քրդական մագրիկ ցեղը, որը դավադրաբար հարձակվել էր Վանից հեռացող ջոկատների վրա:

Վանից աշխարհագրայինների հեռանալուց հետո թուրքերն ու քուրդ հրոսակները սրի քաշեցին անմեղ ու անպաշտպան մարդկանց, ավերեցին ու այրեցին նրանց տները: Ջարդն ու թալանը մոլեգնում էին Վանի ողջ գավառում: Այս ամենին հաջորդում են սովն ու հիվանդությունները: Պետերբուրգում հրատարակվող «Արաքս» ամսագիրը 1898 թ. գրում է, որ մինչ դեկտեմբեր ամիսը տիֆից և այլ հիվանդություններից «միայն Վանի մեջ 6 000 անձ են մեռել, մեծ և փոքր...»¹³¹: Ի լրումն այս ամենի, քաղաքն ու գյուղերը լցված էին մի քանի հազար անօթևան ու սովալլուկ որբերով:

Ինչպես 1898 թ. դեկտեմբերին «Արարատ» ամսագիրն է գրում. «Քաղաքի մեծ գիւղերու մէջն ալ սպանումս դիակներն երկար ժամանակ, շաբաթներով, մնացին անթաղ, գիւղերու, հրապարակներու կամ տանց մէջը, ճամբաներու ու լեռներու վրայ, ու կեր եղան շուններու, գազաններու և թռչուններու: Ծաբաթներ յետոյ, միայն, երբ գիւղացիք գիւղը վերադարձան, անճանաչելի դիակներ կամ կեր եղած ու կրծումս ոսկորներ միայն գտան ու թաղեցին»¹³²: «Արարատի» տպագրած Վասպուրականի կոտորածի տեղեկագրից¹³³ իմանում ենք, որ սպանվել է 1365 վանեցի, այդ թվում 6 քահանա և այլևայլ գործերով քաղաք եկած գյուղացիներ, իսկ գավառներում սպանվել է 5336 մարդ, կին ու երեխա, այդ թվում՝ 33 հոգևորական: Ինչպես միշտ, հայ հոգևորականությունը, վանքերն ու եկեղեցիները թուրքերի ու քրդերի հարձակումների գլխավոր թիրախներից են եղել: «Մահմեդական խումանն իր կատաղութիւնը ամենէն անելի թափեց հայ վանօրէից, եկեղեցաց, դպրոցաց և մատենադարանաց վրայ: Ասոնք այսօր առհասարակ աներական կոյտեր դարձած են, մանաւանդ գիւղերու և գաւառներու մէջը: Աղթամարի վանուց դրսի տունն, ուր՝ բացի եկեղեցական անօթներէն ու ծանրագին սպասներէն ու սփռոցներէն, կը գտնուէր վանուց բոլոր հարստութիւնն, կաղոպտուեցաւ: Կողոպտուեցան և մեծաւ մասամբ այրեցան Նարեկի, Վարագի, Կարմրատրի, Ս. Խաչի, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի, Մեծփայ, Անգղի, Ս. Աստուածածնայ, Սպիտակ վանուց և այլն, մեծ ու փոքր վանօրայք, և վանահարք ու միաբանական անդամք ալ մեծաւ մասամբ սպանուեցան:

...Նարեկի վանահայր և հանգուցեալ կաթողիկոսի եղբորորդի Տ. Եղիշէ վարդապետի գլուխն կտրուելով, շուններու առաջ կը ձգուի, որք զայն կը տանեն մինչ Վրկիւնէ քիւրդ գիւղն: ...Իսկ Էրեմերուի վանուց վանահայր Տ. Մարտիրոս քահանայի մարմինը ողջամբ, վառուած թոնրի մէջը հրելով, խորովեցին չարաչար: ...Ս. Գրիգոր Նարեկացիի գերեզմանն ալ խորտակուեցաւ: Այսօր գորքեր և ուրիշ թիրք կամ քիւրդ աւարառուներն կը բերեն ու կը ծախեն, կամ ջարդել կը տան արծաթեայ և ոսկեայ ծանրակշիռ սկիհներ, խաչեր, գաւազաններ, թագեր, բուրվառներ, արծաթապատ կամ ոսկեպատ անետարաններ և այլն: ...Մահմեդականացեալ ժողովրդեան թիւն պակաս չէ, քան 30 000 անձ, որոնք այժմ, իբր նշան մահմեդականութեան, գլուխներ անբնակ շորով մի փաթաթած և վրանին դաշոյն մի կապած են: Գտնուեցան շատ մը հայեր ալ, որք մահմեդականութիւնը ընդունել յետոյ, նորէն չը խնայուեցաւ իրենց՝ սպանուեցան»¹³⁴:

Փոքրաթիվ հայ ազատամարտիկներից ահ ու դողի մեջ ընկնող թուրքական բանակն ու զինյալ քրդերի ու հմակները համարձակ էին դառնում, երբ հրաման էին ստանում կոտորել անգեն մարդկանց, կանանց ու երեխաների: Եվ այս «քաջագործությունների» համար նրանց շտապորեն պարգևատրում էր սուլթանը: Այս առթիվ 1898-ին «Արաքսը» գրում է. «Կայսերական քննիչ և Վանի կուսակալութեան փոխանորդ Սաադ-Էդդին փաշան, իր սխրագործությունների ապացույցները... Սուլթանի բարձր ուշադրութեան արժանացնելու համար՝ իր վայրագութեանց զոհ և աներուներին ենթակալ այրուած և փլած տների ստաջ իր լուսանկարները քանիցս հանել տուեաց, որոց մէջ պատկերանում էր ինքը՝ խրոխտ և գոհունակ դէմքով:

...Ծատ չանցած՝ հեռագրերով կայս. պալատից հաղորդուեց, թե՛ վեհ. Սուլթան ի նկատի ունենալով Սաադ-Էդդին փաշայի մատուցած թանկագին ծառայությունները... բարեհաճեց ի նշան կայս. գոհունակութեան շնորհել նրան օսմանիէի ակնակուտ աւագ պատուանշանը, ինչպես նաև այլ և այլ կարգի շքանշաններ Վանի կոտորածի և երիտասարդների ջարդին մէջ փայլող գինուորական սպաներին և Համիդիէի թուրք ցեղապետներից շատերին»¹³⁵:

Վանի սարսափներից փրկվածների մի մասը գաղթում է և ապաստանում սբ. Էջմիածնում: Նրանց անճախանձելի փնտրի մասին է պատմում հետևյալ թղթակցությունը. «Սեպտ. ամսուան վերջերն է. ս. Էջմիածնայ շրջապատում տեղ չկայ, որ գաղթականը բռնած չիմի, նոյն իսկ ախոռները լիքն են այդ դժբաղդներով: Լիքն են և Ղազարապատ կոչուած հիւրատունը, որի ամեն մի: սենեակում, վերև թէ ներքև, տասը-քսան հոգի, անելի մեծ սենեակներում յիսուն-վաթսուն, իսկ բակում, պատշգամբի տակ, բացօդեայ սաստիկ մեծ բազմութիւն: Գիշերուայ ժամի 11-ն է, վանքի դարպասները փակ են, միաբանները հանգիստ քուն են մտած, միայն վեհաբանութեմ է, որ նրագի լոյս է երևում, այդտեղ, ազգի Պահապան Հրեշտակը (Խրիմյան Հայրիկը— Ս. Վ.) աչքի է անցնում Վանի կոտորածի մասին նոյն օրը ստացած աղէխարշ տեղեկագրերը: Այդ լուռ ու անդորր գիշերային խաղաղ բնութեան մէջ, յուզիչ ու սէրտ կտրատող տխուր մեղեդիների ձայներ են լսվում. արագ արագ վանքի բակից մեր քայլերը ուղղում ենք դեպի Ղազարապատ, որի դուռը, բարեբաղդաբար, դեռ գոց չէ, Տէ՛ր Աստուած, ի՛նչ տեսարան, սիրտ պէտք է, որ չ'հեկեկայ: Ղազարապատի բակում, որպես պատերազմի

կոտորածից լետոյ, խառն ի խուռն թափափած են միմեանց վերայ, բաց գետնին, մարդ ասուած թշուառ արարածներ, վերև պատշգամբի մեծ սենեակներից մինում ժողովուած մի քանի տասնեակ կին ու մարդ, մանչ ու աղջիկ, կարծեօք Հոփսիսմէ մի գաղթական աղջկա, ձեռներեցութեամբ, խմբովին, լաց ու կոծով շաղկապուած դիւրազգաց մեղեդիներ կ'մրմնջան, երգեր կ'երգեն, ուր սուլթանի ու անօրէնների վայրագութիւններ կ'պատմուին, մերձատրների մահերը կողբան. ձայները արտասուքի կ'փոխուեն, սրտի այդպիսի յուզմունքից կանգ կառնեն, մի երկու երեք վայրկեանից «Հայրիկ, հայրիկ, քո հայրենիք Վասպուրական մեր աշխարհ» արտաշարժ երգ կ'երգեն, որ խմբի մեղմաղձային տրամադրութիւնից աւելի ևս յուզող, աղու արտասուքի շիթեր առաջ կ'բերեն: Զարմանալի զուգադիպութիւն, ճնշող պատկեր. պատի միւս կողմը ազգի Հայրապետը կոտորածի ցկարագիր ի ձեռին աղի արցունք կ'թափէ իւր թշուառ հօտին հասած դժբաղդութեան վերայ, իսկ և իսկ այդ միջոցին այստեղ, հայ տնագործ գաղթականութիւնը կ'երգէ. «Վարդի փոխան քեզ փուշ բերաւ, ցտերդ դառան բիր հազար»: Այնուհետև մէկը միւսից արտամտիկ մեղեդիներ էին որ երգվում էին: Սոսկալի տպաւորութիւն թողեց մեզ վերայ և այս երգը, որ առաջ ենք բերում ամբողջովին:

Մի գեղեցիկ պարզ գիշեր էր, երկինքը լի աստղերով,
Եւ լուսինը մեղմ փայլում էր, կաթնաման իր լուսով:
Նա նայում էր լռիկ մնջիկ, իբրև մի կոյս դէպի Վան
Նորա աչքին երևում էր, բիր ցաւալի տեսարան:
Նա տեսնում էր անթիւ քողեր, առած սուր, թուր, հրացան,
Կոտորում են, կողոպտում են, աւերում են անտէր Վան:
Եւ կարծես թէ երկնքիցը, ասում էր այդ լուռ վկան,
Վրայ հասիր հայ ազգասէր, ձեռքից գնաց Հայաստան»¹³⁶:

Վանի կոտորածներից հետո աշխուժացան տարբեր դավանանքների քարոզիչները: Նրանք Վանում մնացած վեց հազար որբերից շատերին ընդգրկեցին ամերիկյան, գերմանական և ֆրանսիական որբանոցներում: «Արաքսը» գրում է. «Դոմինիկեան կրօնաւորներն այժմ այնտեղ, ինչպես և ուրիշ կեդրոններում, ազատ ասպարեզ են գտել: Բասն տարիներից ի վեր, այս հայաշատ կեդրոնում հաստատուած այս եզոիտի կրօնաւորները չէին յաջողել և ոչ մի հետևող ունենալ, այսօր այս տագնապանց օրերում, իրենց բաշխած նպաստների շնորհիվ 500—600 տուն հետևողներ են գտել, որոնց նպաստ տրուած է այն պայմանով, որ եթե կրկին մայրենի եկեղեցւոյ գիրկ վերադառնան, ետ վճարեն իրենց ստացած նպաստները: Վանի Այգեստանի Կլոր-դար թաղի բնակիչները ամբողջովին կաթողիկոսութիւն են ընդունել և նույն թաղում առանձին մատուռ է հիմնուել նոցա համար: Այս ամենի պատճառը, անշուշտ սովն ու կարօտութիւնն է...»¹³⁷:

Արամ Մանուկյանը 1905 թ. մարտի 8-ին իր օրագրում միսիոներների կազմակերպած որբանոցներից մեկի մասին գրում է. «Մի գիշեր, բավական վատ եղանակով, կարծես Բարիկենդանի օրերից մեկն էր, բեռնավորված հրացաններով և փամփուշտներով գնում էինք հեռու թաղերից մեկը, հասարակ տեղափոխություն էր, պատահական կերպով անցա ամերիկյան որբանոցի առաջից և հանկարծ լսեցի եվրոպական մի երգի ձայն, զօր երգում էին մի խումբ հավանօրեն կանայք, դաշնամուրի ներդաշնակությամբ. հատկապես տեղս մեխվեցի և մի քանի վայրկյան ականջ էի դնում: Երգի ելեւջները մեջս ծնեցին տխուր, տխուր մտքեր, մտածում էի, որ այս եվրո-

Պիեր Ամեդե Ժոբեր:

Վան. խաղաղ կեսօր:
Վանի փողոցներից մեկը:

պացիները հանուն գթության և մարդասիրության, եկել են մեր Երկիրը ու մեր թշվառության վրա մի բուրժուական երջանկություն հիմնել, և դրանով իրենց մարդկայնական պարտականությունը կատարած են համարում, իսկ որբանոցից մի քանի քալ անդին, հազարավոր գյուղեր ու քաղաքի թաղեր մերկ ու անոթի հեկեկում են, նրանք էլ թշվառության երգն են մրմնջում...: Բայց ինչո՞ւ մեր թշվառությունների վրա եվրոպացիների իրենց համար հիմնած երջանկությունը մենք մարդասիրություն ենք համարում... Մտքերի գուգորդությունը հեռու հեռու տարավ ինձ: Վերջը խորին համոզմունքով բացականչեցի— երանի թե այս ծով դժբախտության վայրում այս մի հատիկ ովասիսն էլ չլիներ, ովասիս, որ խաբուսիկ և օդային է: Կարծես եվրոպական երգի մեղեդիները դիտոմանս էին համատարած վշտի երգի ալիքների մեջ...»¹³⁸:

1896 թ. շարդերի ողբերգական արարվածով 19-րդ դարը փակեց իր վարագույրը, իսկ 20-րդ դարը, որ նոր արշալույս պիտի բերեր, արևմտահայերի համար շարունակվող գիշեր եղավ և նոր ողբերգությունների սկիզբ: Բայց այն նշանավորվեց նաև նոր դյուցազնամարտերով: Ժնևում հրատարակվող «Դրոշակ» ամսագրի 1904 թ. հոկտեմբերյան համարի՝ Վանից ուղարկված «Աղթամարի կոիվը» թղթակցությունից իմանում ենք, որ Տարոնից Վասպուրական, այնտեղից էլ երկու մավով Աղթամարի կղզի են անցնում Անդրանիկը, Գևորգ Չավուշը, Իշխանը, Մուրադը և նրանց 70 քաջազն ընկերները: Թուրքական հարյուրավոր զինվորներ մի քանի մավերով շրջապատում են կղզին և թնդանոթներով ոմբակոծում: Հայ ազատամարտիկները դիպուկ կրակ են բացում և թուրքերին մեծ կորուստներ պատճառում: Երկամյա ընդհարումից հետո պաշարող մավերը հեռանում են, որպեսզի նոր ուժերով համալրվեն: Նրանց վերադարձից հետո կոիվը շարունակվում է առավել կատաղությանը, բայց ոչ մի թուրք զինվոր այդպես էլ չի համարձակվում կղզի ոտք դնել: Մութ ընկնելուց հետո Անդրանիկի մարտիկները փոքր մավակներով հարձակվում են թուրքական մավերի վրա, ապա լողում դեպի հանդիպակաց ափ: Հայ մարտիկները ապաստանում են Վանում, իսկ թուրքերը, վախենալով հետապնդել Անդրանիկի քաջերին, իբր քանից անտեղյակ, նրանց հեռանալուց հետո էլ դեռ երկու օր շարունակում են ոմբակոծել Աղթամար կղզին¹³⁹:

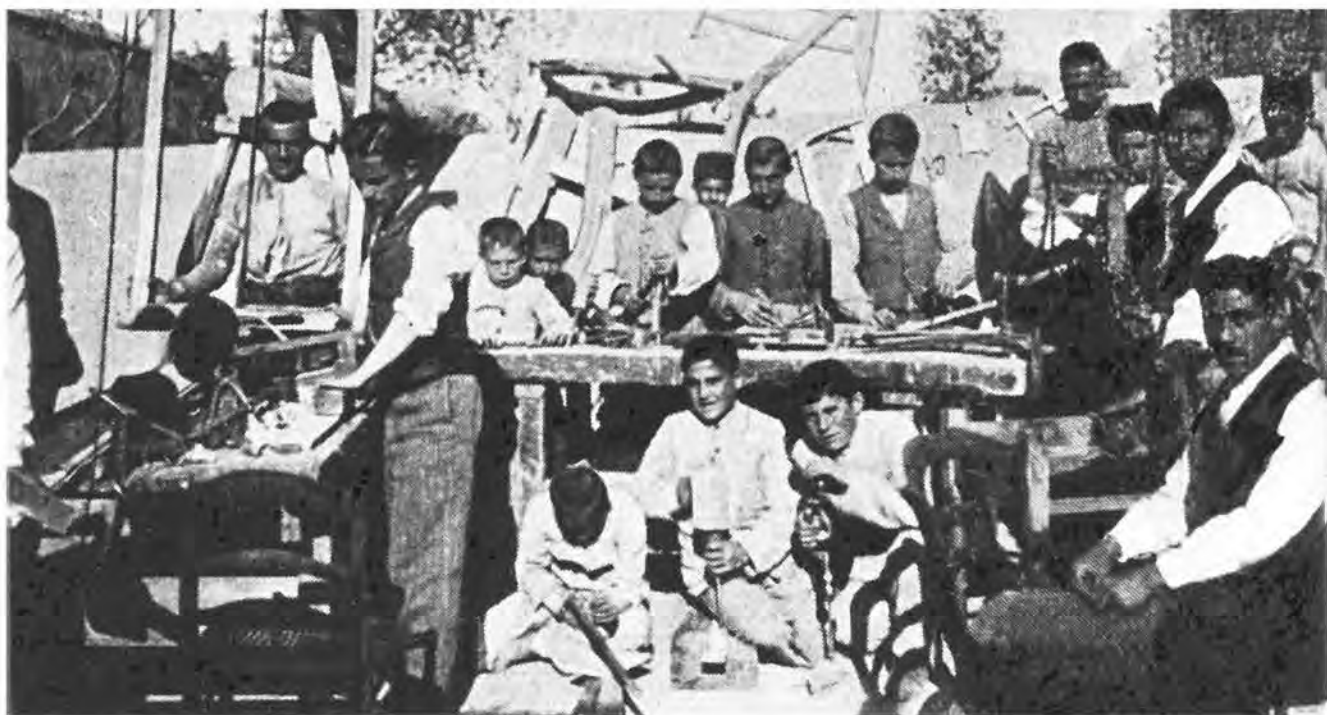
Այդ տարիներին Վանը շուրջ հիսունհինգ հազարանոց քաղաք էր, իսկ ողջ նահանգում հայ բնակչությունը հասնում էր 220 հազարի:

Բուն քաղաքը կամ ինչպես վանեցիներն էին անվանում՝ Քաղաքամեջը, Վանի բերդի հարավային կողմում էր՝ հարթության վրա, և զբաղեցնում էր 65 հեկտար տարածություն: Այն ևս ժամանակին պարսպապատված էր և ամրացված, բայց դարասկզբին արդեն կիսավեր էր: Պարիսպներն ունեին չորս դարպաս, որոնցից մեկով քաղաքը կապվում էր Վանի մավահանգիստ Ավանցի հետ:

Նշանավոր արևելագետ, լեզվաբան, պրոֆեսոր Պիեր Ամեդե Ժորբերը, որ Նապոլեոն Բոնապարտի առաջադրանքով դիվանագիտական առաքելությունը Պարսկաստանում ավարտելուց հետո 1806 թ. Վան է այցելել, գրել է. «Թեև Վանն լիճը հարմար է մավարկության և հայերը լավատեղյակ են մավաշինության արվեստին, սակայն, տակավին չեն կարողացել ձեռք բերել այնքան հաստատուն մավեր, որոնք կարողանային դիմանալ աննշան փոթորիկներին: ...Այդ փոթորիկ ծովի վրա կար միայն լոթ կամ ութ առագաստանավ, որոնք հագիվ էին բավարարում Բիթլիսի հետ կատարվող առևտրին»¹⁴⁰:

Ավանցը շուրջ 300 տուն ունեցող մավահանգիստ էր, որի բնակիչները հիմնականում մավավարներ ու մավագներ էին: Այնտեղ կար մոտ հարյուր

ճերմակաթույր առագաստանավ, որոնցից ամեն մեկը կարող էր տեղափոխել 40—50 մարդ: Կային շատ ավելի մեծ տարողության նավեր¹⁴¹: Վանն ուներ նաև իր գյուտարարներն ու հմուտ վարպետները: Նրանցից Ալ. Իշխանյանը Վանա լճի նավերից մեկի վրա սեփական ուժերով շոգեմեքենա էր սարքել¹⁴²: Դեռևս 19-րդ դարի կեսերին մի խումբ պոլսեցի հարուստ հայեր, մտահոգվելով Վանի և հարակից գավառների զարգացմամբ, ածխահանքերը արդյունահանելու և շոգեմեքենայով տեղափոխելու նպատակով Վանում շոգեմեքենային ընկերություն հիմնելու արտոնագիր են ստանում սուլթանից:

Քաղաքամեջում էին նահանգային և պետական հիմնարկությունները, քաղաքապետարանը (1908-ից քաղաքապետի՝ Ավ. Թերզիբաշյան), Ազգային առաջնորդարանը, Հիսուսյան-Օռնաշյան դպրոցը, «Հայրիկյան» և «Ավետիսյան» գրադարան-ընթերցարանները, Ամերիկյան միսիոներության եկեղեցին, դպրոցն ու մանկապարտեզը և, վերջապես, Վանի նշանավոր շուկան: Քաղաքում կար յոթ եկեղեցի, որոնցից ա. Նշանը, Պողոս-Պետրոսը, ս. Աստվածածինը, ս. Վարդանը, ս. Ծիրանավորը գործող էին, իսկ ս. Սահակը և Առաքելոցը՝ քաղաքի մյուս շինությունների հետ այրվել ու կիսավեր էին դարձել 1896 թ. ջարդերի ժամանակ:

Արամ Մանուկյանը, որը 1905 թվականից հայ ազատամարտիկների խմբերի հետ գաղտնորեն գործում էր Վանում և հաճախ էր ստիպված լինում մութ գիշերով կամ վաղ արևածագին տեղափոխություններ կատարել մի թաղից մյուսը, իր օրագրում այնպես՝ հոգեթով է նկարագրում վաղորդյան լուռության մեջ մեղմորեն տարածվող ժամկոչի երգը և «կոչնակին»՝ այդ եռանկյունի տախտակին հարվածելուց առաջացող զուսպ ձայնը, որը հավատացյալներին աղոթքի էր հրավիրում. «Թուրքիայում քրիստոնեա հավատացյալներին եկեղեցի հրավիրելու համար զանգակ գործ անելու իրավունք չկար, այլ «կոչնակ» էին զարնում, որի ձայնը թույլ է և մնում է նույն փողոցի մեջ: Այս ոչինչ. տարօրինակն այն էր, որ «կոչնակ» զարնողը ամուր զարկում էր և՛ բոլոր դռները ժողովրդին արթնացնելու, և՛ ժամ հրավիրելու համար:

Ինձ համար ավելի տարօրինակ էր ժամհարի երգը «կոչնակի» հետ: Եվ ի՞նչ անուշ երգում էր ինչ-որ եկեղեցական մեղեդի այս գիշերային լուռության մեջ, Այգեստանի ծառախիտ ու մութ փողոցներում, որոնց լուռյանը խանգարում են միմյալն առուների վազող քրքջացող ջրերը... Մարդու վրա կրոնական ջերմեռանդություն է իջնում: Երգը երկար վայելելու համար մեր քայլերը դանդաղեցնում ենք: Խեղճ ժամհարը մեզ չի տեսնում և մեր քայլերի ձայնը անկարող է լսել, այնքա՛ն գգույշ ենք քայլում»¹⁴³:

Օռնաշյանի հրապարակը քաղաքի ամենաաշխույժ մասն էր: Այստեղ էին կենտրոնացված նաև արհեստանոցները: Վանը Արևմտյան Հայաստանի վաճառաշահ քաղաքներից էր: Վանի առևտրական ընկերությունները ներկայացուցիչներ ունեին Արևելքի երկրներում, Թուրքիայում ու Ռուսաստանի մի շարք քաղաքներում, Մանչեստրում ու Համբուրգում¹⁴⁴: Նրանք վաճառահանում էին վանեցի վարպետների բազմաքանակ ու բազմաժանր արտադրանքը և նույնիսկ, ինչպես «Մուրճ» ամսագիրն է նշում՝ «Վանա փամպիլի սպիտակ կատուներ, որոնք հռչակված են»¹⁴⁵:

Վանեցիների եռանդուն գործունեության մասին այսպիսի գրույց կա. Էջմիածնից մի հոգևորական աշխարհի տարբեր երկրների հայ համայնքներն այցելելիս ամենուր վանեցիների է հանդիպել: Երբ հասել է Չինաստան, այնտեղ մի կողմ հայ է տեսել, հարցրել է, թե որտեղացի է, պատասխանել է, թե վանեցի է: Այստեղից էլ ժողովրդի մեջ տարածված առած է դարձել, թե «Վանցվոց կաղը մինչև Չինաստան է հասնել»¹⁴⁶:

Վանի անբաժանելի մասն էին արվարձանները, որոնք մոտ 15 անգամ գերազանցում էին քուն քաղաքին: Ամենաբարեկարգն ու հարուստն Այգեստանն էր: Պիեթ Ժոբերը «շքեղ տաղավարներով» ու պարտեզներով զարդարված արվարձանների մասին գրում է. «Ոչինչ այնքան հաճելի չէ, որքան բազմաթիվ վտակներով ոռոգված և գեղեցիկ ծառերով հովանավորված այս մրգաստանների տեսքը»¹⁴⁷: Ուսումնասիրողներից մեկի հաշվումներով, միայն քաղաքի այգիներում 70 տեսակի տանձ և 40 տեսակի խնձոր էր աճում:

Թե ինչպես է կյանքը հոսել առուների ու այգիների այդ քաղաքում, հրաշալի է պատկերում բնիկ վանեցի Գարեգին Սրվանձտյանցը. «Վանա այգեստանը, որ տեղական բարբառով կ'ըսվի Էգեստար, բնության և բնակչաց ձեռքով վայելչագեղ զարդարած երանավետ վայրեր են, ուր յուրաքանչյուր տունը իրեն կից ունի ծառաստան, այգեստան, բուրաստան և իր դռն առջևի փողոցին երկու եզերքը՝ առուներ ջրալից, որոց ափերը կարգով տնկված են սաղարթախիտ մանրատերև ուռիներ, տեղ տեղ ևս բարդին, կաղամախ, հացենին, թեղին: Փողոցներու մեջտեղը՝ հասարակաց ընդարձակ ուղին, և ճղազարդ ծառոց թևերն ու տերևները այսնայն կողմեն իրարու գըրկված, խոնված, սքանչելի հովանոց կը կազմեն անցորդաց. որոց մեջն արևու

Վանի տեսիլներին:

Վանեցիներ:

Վանեցի
հացթուփներ:

Վանի ամերիկյան
որբանոցի
կյուսնաբանը:

Ց. Հայաստանի վայրաբազմերը

ճառագայթները մանր մանր հողմածփիկ աստղերու նման կը ծագի գետնին վրա, անցնողին կամ նստողին գլուխն ու երեսաց վրա ծածանելով, ինչպես խաղաղ գիշերվան մը մեջ լուսնո հով ճաճանչները կը փայլեցնեն զեփյուռը ծովուն ափանց մոտ եղած նոսր ջրերուն ծոցիկ:

...Ծիշտ այն րոպեին, երբ Վանա երկուտասն եկեղեցյաց կոչնակները որոտալիք կը հնչվին, աքլորն իր թևերը թափ ու ծափ տալով իր «Կուկ-լուկուն» կը կանչեն...

...Տուններու մեջեն ընդհանուր շարժման ձայներ և նշաններ կ'ելնեն: Մանկիկը արթնցեր կուլա, մեկին մայրը կաթ կուտա, մեկ՝ կ'օրորեն դար դար ասելով: Ծոշ մամեն՝ չախմախ և կայծքար իրար կը զարնեն, որ կըրակ հանեն, ճրագ վառեն: Քեռ մամեն՝ շապիկ մխել (սպիտակ սավան) հագեր՝ ծամ երթալու: Տանտիկին՝ թոնիրը կպուցեր, կը վառեն: Հացթուխը՝ թոնիրի շուրթը նստած՝ հաց կը կողեն, թագեն հացի և գիշերանփի հոտը չորս կողմը բռներ է: Մեկ թաղ՝ հաց կը բաժնեն փողոցեն անցուղարձին. մեկալ տեղը՝ մատաղ, ուրիշ տեղ մը՝ հարիսա: Դեռ Լուսո աստղը մեր ցույց տված հորի-զոնին վրա կեցած՝ այս ամենը տեղի կ'ունենան:

Տունն մը ճախարակ մանելու ձայն կուգա. տեղ մը՝ կտավ կը գործեն: Փողոցեն ջուրը վեր երթացողներ կանցնին...

Ամեն դուռ մեկ աղջիկ կամ հարս կ'երևան, որոնք ձև ձև ջրջանք (ջըր-ցանք) ըրած են և ներսի բակերը ավելեն զկնի՝ եկած են փողոցներն ավելելու. ժամանակ մը, երբ իբրև զարդ Երուսաղեմեն բերած շիշ ապարանջաններ կը շարեն իրենց բազուկներն ամեն նորահարսներ, մի նոր ներդաշնակություն ալ ասոնց ավել ըրած ժամանակ այն շիշերու շրջվողներն կը հորինվեն: Ամեն առուներու եզերքը լի են արք, կանայք, մանկտիք, որք իրենց երեսները կը լվանան և իրենց անգիր աղոթքներ կը մրմնջեն դեպ աղոթքան դառնալով և խաչակնքելով:

Եթե օրն ուտիք է կամ տոն է, գլխավոր փողոցներու հրապարակները, զոր տեղացիք՝ փողնիգոլիս կ'անվանեն և փողոցը՝ փողան, մեծ լուսով ճրագներ կ'երևին, ուր ճրագուն կը վառեն մսագործները և ճիշտ ժամհարի ժամուն կը զենուն պատրաստեն միսերը, որպեսզի թոնիր վառելուն հասնի և մինչև ժամեն ելնելը եփվի:

...Այսպես ընդհանուր շարժում, արթնություն և փառաբանություն կը սփռեն բոլոր մեր աշխարհի արարածոց մեջ Արուսյակն լուսաբեր. և ահա արշալույս անոր ետևեն կը սկսի բացվիլ, զոր «աղոթքան» կ'անվանեն տեղացիք: Արշալույսին ամեն տուն ընկողվանք վերցված են. թոնիրն իջած է վառվել: Ի գարնան, այս պահուս, Այգեստանյաց փողոցներեն ետևէ ետև ձայներ կը լսվին. «Ձո՛ւկ առեք, ձուկ»: Այս ձայները ամեն տարի ապրիլի կիսեն մինչև հունիսի կեսը կը շարունակվի. քանզի այն միջոցը միայն Վանա ծովն, Հայկա լիճն, այս միակ ու համեղ տարեխ ձուկն կ'ընծայեն բնակչաց այնքան առատությամբ, որպես ապրիլ ամսույն հարավ քամիին հալեցուցած ձյուններուն լեռներեն ի վայր ի լիճն հոսող հեղեղները: Ձուկ ծախողները կառավարության ստակ կը վճարեն, գրաստով բառնալու բերելու վարձք կը վճարեն, իրենց աշխատանքն ալ վրան դիր, ու կը վաճառեն հինգ ձուկ՝ մեկ փարա և երբեմն մինչև տասն ձուկ մեկ փարա: Ամեն տունը կը գնեն հազար հազարներ, աղը դնելեն զկնի. քանի որ նորը կուգա, կը գնեն, թոնրի մեջ կը կողեն, կամ կը վազեն տան մեկ անկյունը՝ հավի նոր ածած տաք տաք ձուն կը բերեն ու ածուէն դալար բանջար, կը տապակեն արդար եղով. ժամեն դարձողները ձկան հոտով կը լնանին. փողոցները կը բուրեն անուշ հոտով¹⁴⁸:

Ծուրջ քսանամյա համեմատաբար խաղաղ ժամանակաշրջանի ընթացքում Վանը վերակառուցվեց, կրկին դարձավ Արևմտյան Հայաստանի բարեշեն քաղաքներից:

1904 թ. «Մուրճ» ամսագրում տպագրված մի հոդվածից իմանում ենք, որ միայն 4. Պոլսում աշխատող վանեցի պանդուխտները տարեկան 80 000 լիրա փող և շուրջ 4—5 հարյուր լիրայի էլ ընտիր ապրանքներ էին առաքում Վան, իսկ «Մասիսի» ու «Մշակի» թղթակիցների հաշվումներով վանեցի պանդուխտները տարեկան վաստակում էին շուրջ մեկ միլիոն լիրա: Կովկասում, Ամերիկայում, Բուլղարիայում աշխատող վանեցիներն էլ տարեկան շուրջ 500 000 լիրա էին տուն ուղարկում: Նաև այս ահռելի հարստության շնորհիվ էր, որ Վանը ոչ միայն կարճ միջոցում վերականգնվեց, այլև կրկին աշխուժացավ կրթական-մշակութային կյանքը¹⁴⁹: Արդեն 1908-ին Վանում կար 25 դպրոց. 10-ը՝ հայկական, 6-ը՝ ամերիկյան և 9-ը՝ ֆրանսիական, որոնք բոլորն էլ ունեին իրենց գրադարանները, բացի այդ, գործում էր մի քանի հասարակական գրադարան-ընթերցարան, որոնցից ամենամեծը «Ազատության լույսն» էր՝ ընդարձակ և շքեղ թատերասրահով: Գրադարաններ էին բացվել նաև գավառներում¹⁵⁰:

Վանի հինգ տպարաններում տարբեր տարիների լույս են տեսել 24 հայերեն թերթեր: Առաջինն «Արծվի Վասպուրականն» էր, որ 1858—1874

թվականներին հրատարակվում էր Վարագա վանքում: Ի դեպ, Աղթամարում էլ են հրատարակվել թերթեր՝ «Կոտուշ» և «Կոիվ» (1908):

1905-ից սկսած Վանում իրար են հաջորդում «Արյան ձայն», «Հայացք», «Նոր սերունդ», «Ազատ խոսք», «Կայծ», «Վտակ», «Ասուպ», «Երկունք», «Զարթիր», «Ծովակ», «Կոչնակ», «Կոհակ», «Հորձանք», «Մայրենի մամուլ», «Ե.Բ.Ը.», «Ժազիս», «Աշխատանք», «Կարկուտ», «Լույս», «Վարագ» թերթերը: Ամենաերկարակյացը «Վան-Տոսպն» էր, որը 1911-ին Վանում հիմնվելով, հետագայում տեղափոխվում է Թիֆլիս, իսկ այնուհետև, մինչև 1919-ը լույս է տեսնում Երևանում¹⁵¹:

Ահա, մշակութային այսպիսի զարթոնքի պայմաններում 1915 թ. քաղաքի գլխին պայթեց նոր արհավիրք, որը պիտի ջնջեր աշխարհի հնագույն քաղաքակրթության օրրաններից մեկը՝ երեքհազարամյա Վանը, և նրա բնակիչների փրկված թեկորները սփռեր աշխարհով մեկ:

Թուրքերը, ինչպես ողջ Արևմտյան Հայաստանի, այնպես էլ Վան-Վասպուրականի կոտորածները վաղուց էին նախապատրաստել: Դեռևս 1911 թ. Վանի թուրքական կայազորը քառապատկվեց՝ 8 գումարտակից հասնելով 82-ի¹⁵²:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի հենց սկզբից ուժեղացան հայերի հանդեպ ճնշումները. սկսվեց իսկական թալան: Թուրքական բանակի կարիքներն ապահովելու պատրվակով խլվում էր հայերի վերջին ունեցվածքը, հացահատիկի պաշարները, գրաստները, սայլերը, կոշիկ, տաք հագուստեղեն: Վասպուրականի հայությունը հասցվեց աղքատության: Բայց սարսափելին այն էր, որ գավառներում թափվում էր հայերի արյունը: Թուրքական կանոնավոր բանակն ու քրդական զորախմբերը, փոխանակ ռազմաճակատում կռվելու, թնդանոթներով զինված ուղարկվում էին հայկական գյուղերի վրա: Իսկ 1915-ի գարնանը ջարդերն ու կոտորածները մոլեգնեցին ողջ Վասպուրականում: Մի շարք գավառներում թուրքերն ու քրդերն ուժեղ հակահարված ստանալով՝ դիմեցին փախուստի, բայց շատ անպաշտպան գյուղեր ավերվեցին, ժողովրդի մի մասը կոտորվեց, փրկվողները ապաստանեցին Վանում: Այլևս նահանջելու տեղ չկար, և վանեցիները որոշեցին պատնեշվել քաղաքահազարանոց բանակի առաջ. «Ավելի լավ է տասը օր ազատություն և հետո մեռնել, քան մեռնել ստորով» — ասում էին նրանք¹⁵³: Վանը պաշարվում է թուրքական ու քրդական տասներկու հազարանոց բանակով: Միմյանցից կտրվում են հաղաքամեջն ու Այգեստանը, որոնց բաժանում էր 5—6 կմ տարածվող թուրքական թաղամասը: Ապրիլի 4-ից հայկական մասերի միջև բոլորովին դադարում է հաղորդակցությունը, բայց հաղաքամեջի շուրջ երեքհազարանոց հայությունը չի ընկնում, որոշում է անվեհեր կանգնել թշնամու դեմ: Թե թուրքերի համար որքան կարևոր էր հաղաքամեջը, վկայում է այն, որ այստեղ էին գտնվում նահանգապետարանը, քաղաքային ոստիկանատունը, կենտրոնական դատարանը, բանտը, փոստն ու հեռագրատունը, նաև քաղաքապետարանը, երկրագործական, առողջապահական վարչությունը, կառավարության գորանոցներն ու զինապահեստները: Ապրիլի 5-ին կազմվում է «հաղաքամեջի զինվորական մարմինը», որը նախապատրաստվում է մարտերին և զինում ժողովրդին: հաղաքամեջի հերոսներն ունեին ընդամենը 101 հրացան և 90 մատուց, կային նաև 120 որսի հրացաններ ու փոքր ատրճանակներ¹⁵⁴: Եվ այս ուժերով պետք էր դիմագրավել թնդանոթներով զինված բազմամբոխ թշնամուն: Կազմակերպվում է զինագործարան, որը օրնիքում փամփուշտ էր պատրաստում, Կարմիր խաչ, որը վիրակապում էր վիրավորներին, բուժում հիվանդներին, հայթաթիչ խմբերն ապահովում էին սննդամթերքը:

Ապրիլի 7-ին թուրքերն ու քրդերն անցնում են ընդհանուր հարձակման հաղաքամեջի և Այգեստանի վրա: Վասպուրականի նահանգապետ Ջևդեթը հոխորտում էր, որ Վանը 24 ժամում կջնջի: Թե որքան կատաղի է եղել առաջին հարձակումը, վկայում է հաղաքամեջի ինքնապաշտպանության դեկավարներից մեկը՝ Հայկ Կոստյանը. «Եվ ահա պայթյուն հրացանի, մեկ, երկու և քաղաքահազար... գնդակները սուլեցին, հազիվ քանի մը վայրկյան ու ահա բերդի բարձունքն գոռացին հրանոթները՝ երկուսը բերդի կետրոնեն, երկուսը՝ Խոռխոռի քարածայուն: Առաջին ժամերը... համատարած կրակ, որոտ, պայթյուն, Վարագն ու Արտուրը զարգանդի ալիքներով արձագանքեցին... մինչև Սիփան, մինչև Մասիս և Արտագ...»

...Աչքը և ականջը ահաբեկ, կհրաժարեին իրենց դերին մեջ, բանակաժողովունը լռել էր... Անկարելի է պատկերացնել առաջին վայրկյանները, երբ երեկ մատղաշ հոգիներն, արհեստավոր, աշակերտ, աշխատավոր ու մշակ, հրացայտ զենքերով՝ խուլական խոյանքով մը դուրս եկան կովի դավադիր թշնամու դեմ¹⁵⁵: Երբ դադարեց ահասարսուռ աղմուկը, աշխարհը բռնած ծուխն ու փոշին նստեց քաղաքի վրա, թշնամին զարմանքով տեսավ, որ հայոց էպոսի հերոսի մման Վանի պաշտպաններն աներեր կանգնած են

իրենց առաջ: Առաջին մարտի ընթացքում թուրքերը տվեցին 60-ից ավելի զոհ և 80 վիրավոր, իսկ Քաղաքամեջի պաշտպաններից վիրավորվեցին ընդամենը 4—5-ը¹⁵⁶: Թշնամին դեռ չէր հասցրել ուշքի գալ, երբ Քաղաքամեջի կտրիճները նետվեցին հակահարձակման, գրոհով գրավեցին մի շարք կառավարական շենքեր և հիմնահատակ այրեցին, ոչնչացրին դրանցում դիրքավորված զինվորներին, պայթեցրին զինապահեստները:

Այգեստանի առաջին մարտը նկարագրում է զինվորական մարմնի անդամ Օնիկ Մխիթարյանը: Դժվար չէ նկատել այն զարմանալի մեծությունը, որ կա Քաղաքամեջի և Այգեստանի կռիվների միջև. նույն ահադողորդ, աշխարհ թնդացնող հարձակումը, նույն դյուցազնական հանգստությունը, որ պարուրել էր Վանի մեկ սիրտ, մեկ հոգի դարձած հայությանը. «Խորհրդավոր լուծությունը կխզվի հանկարծ և ահեղասաստ կայծակի որոտի ուժգնությամբ բոլոր դիրքերու վրա կլսվի ուղղակի դժոխային աղմուկ մը: Անհնար է պատկերացնել այդ դժոխային աղմուկի ամբողջ կատաղությունը: Մարդկային լսելիքն ուղղակի խլության կդատապարտեր և ամեն մարդ անգիտակցորեն կփակեր իր աչքն ու ականջը՝ այդ ահավոր, մարդկային կյանքին մեջ թերևս մեկ անգամ միայն լսվող շնագայլային վժվժոցին դիմաց: Պահ մը կթվեր, թե այդ բոլորը պարզ մտապատրանք է, թե քիչ առաջվա լուծությունն է նորեն, թե սխալ է, ոչ մեկ աղմուկ կա, բայց ահա ծառերու խշրտուքը՝ հրացանի գնդակներու տակ, լուսամուտներու ապակիներու անընդհատ դողդոցը, կայծակնային փայլը կամ օդին մեջ զիզգզազ և ալետատան հրթիռները և վերջապես այս արի մարդիկ, որոնք ամբողջ օրն այն-

Ինքնապաշտպանների
դիրքերում:

Վանի պաշտպանները.
Հյուսիսի հինգ եղբայրները
իրենց ընկերներով:

Դիրքերում:

քան քաջաբար կովեցան և որ ահա այս անդնդային որոտին մեջ դալկացած ջղային անընդհատ կծկումներով...

..Դժոխային աղմուկն ավելի ու ավելի կկատաղի դուրսը: Բայց ահա տարօրինակ աղմուկ մը, ծանոթ, շատ ծանոթ երգի մը ձայն, կարծես երգված թնդանոթի փողերով.

«Ամենա՛յն տեղ մահը մի է...»:

— Ի՞նչ աղմուկ է:

Ներս կմտնե սուրհանդակը: Սահակ պեյի դիրքի սուրհանդակը...

— Մեր քանդուած դիրքերն արդեն վերաշինած ենք: Տղաները «Մեր հայրենիք» կերգեն ու ձեր քեֆը կհարցնեն:

— Քանի՞ զոհ ունիք:

— Ոչ մեկ զոհ»¹⁸⁷:

Վանի հերոսամարտի ընթացքում քաղաքի վրա նետվել է 16 հազար արկ:

Ինչպես Քաղաքամեջում, Այգեստանում էլ ապրիլի 5-ին, տարբեր կուսակցությունների համախմբումով ստեղծվեց «Վանի հայ ինքնապաշտպանության զինվորական մարմին»: Թեև քիչ զենք կար, բայց այգեստանցիներն անդրդվելի էին: Թշնամու տասներկուհազարանոց բանակի առաջ բուռն ցավեցին ընդամենը մի քանի հարյուր աշխարհագորայիներ: Հետագայում, թուրքերից խլված զենքի և գավառներից եկած զինյալների շնորհիվ

Հայթայթի խումբը
սնունդ է հասցնում
դիրքերը:

Զինագործները
փամփուլոտներ են
պատրաստում:

Հայ կամավորական գունդը
մտնում է Վան:

Հայ կամավորների
հեծելավաշտը
Վանում:

ճրանց թիվը հասավ 1054-ի (505 հրացան և 549 մաուզեր) և մի 40 հոգի էլ թիկնապահներ ու շտաբականներ¹⁵⁸:

Թշնամուն դիմագրավելու նպատակով խիստ կարգապահություն էր մտցված: Ստեղծվել էր «Ոստիկանական վարչություն» իր 50-ի չափ օրինապահ ուժերով, դատարանով ու բանտով, «Հայթաթիչ» և «Նպաստից» հանձնաժողովներ, որոնք օգնում էին սովյալներին ու գաղթականներին, «Հայկական Կարմիր խաչ» ուներ իր հիվանդանոցը, բժիշկներն ու հիվանդապահները, դեղագործները, «Ամրաշեն խումբը» ուներ մոտ 500 բանվոր, որոնք վերականգնում էին քանդված դիրքերը, փորում նորերը, թունելներ բացում: Այս խմբի մեջ էին քանքանները, որոնք թշնամու դիրքերի տակ ստորերկրյա անցքեր էին փորում և «Հրձիգների խմբին» հնարավորություն տալիս այրելու կամ պայթեցնելու դրանք: Ինչպես վկայում են հերոսամարտի մասնակիցները, «Ամրաշեն խմբի» անդամները միշտ գտնվելով առաջապահ դիրքերում, համարյա նույնքան զոհեր են տվել, որքան կովոդները: Զինագործարանը պրոֆեսոր Միքայել Միմասյանի ղեկավարությամբ պատրաստում էր անձուխ և ծխավոր վառող, փամփուշտներ: Վանի զինագործների գլուխգործոցը Բուղարացի Գրիգորի պատրաստած թնդանոթն էր: Մարտերի ընթացքը լուսաբանում էր «Աշխատանք» թերթը¹⁵⁹:

Վանի հերոսամարտի մասնակիցներից Ա. Փոխարյանն այդ օրերի մասին խորհրդածում է. «Ովքեր չեն տեսել Այգեստանը, Վանի այդ ընդարձակ քաղաքամասը և չեն եղել այնտեղ Ապրիլյան օրերին, չեն կարող պատկերացնել, թե բաց դաշտում փոված, անպատ ու անպարիսպ, պտղատու և անպտուղ ծառերի այդ արհեստական անտառն ու այդ անտառում կորած հո-

Ռուսական բանակի
հայ և ռուս սպաները
գեներալ Նիկոլանի և
Արամի հետ:

ղակերտ ու փայտաշեն տները, հանկարծ ի՞նչ հրաշքով միջնաբերդի վերածվեցին: Այդ հրաշքի բացատրությունը պիտի փնտրել առաջին՝ այդտեղ բնակվող հայ ժողովրդի դիմադրական աննվաճ ոգու մեջ. և երկրորդ՝ կար և այն բացառիկ հանգամանքը, որ այդ ընդարձակ տարածության վրա բնակվող 20 000 հայությունն անխառն էր, հոծ ու միատարր, չհաշված նրա ծայրամասերը: Գուցե Արևմտյան Հայաստանի մեջ չէր գտնվի մի երկրորդ անկյուն, որ այդքան հոծ հայություն քով-քովի խմբված լիներ:

...Այս հոծ ժողովուրդը, որ անքակտելի սիրով կապված էր իր հայրենական ու պապենական կալվածքին և դարերի ընթացքին թույլ չէր տվել ոչ մի թուրք ընտանիքի թափանցել իր սրբազան օջախը, միակամ ու միասիրտ ոտքի կանգնեց և Այգեաստանը դարձրեց հայկական անառիկ մի միջնաբերդ»¹⁶⁰:

Վանի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից մեկը՝ Գևորգ Փանոս Թերլեմեզյանը, իր հուշերում գրում է, որ վանեցիները «կկոպեն եղունգներով, ատրճառակներով, որսի հրացաններով և կոխմադրեն Կրուպսի թընդանոթներում, որովհետև հավատքն իրանց կուրծքերեն բրոնզե պատնեշներ կերտեց: Չորս-հինգ տարեկան երեխաներ տեսա, որոնք գետին փչկորելով թշնամիին զնդակները կհանեին հողերում մեջեն ու մեզի կբերեին»¹⁶¹: Պահպանվել են ականատեսների հիացական ցկարագրությունները, թե ինչպես 10—15 տարեկան դպրոցահասակ տղաները, շուրջ 50 հոգի, նետովում էին փողոցներում ընկնող թշնամու արկերի վրա, վայրկենապես դուրս քաշում պատրույգները, վնասագերծում և նրանց մեջ եղած վառողը հանձնում զինագործներից¹⁶²: Դպրոցականներից կազմված «Ֆանֆառ» փողային նվագախումբը թե՛ կովի ժամանակ ազգային երգեր էր հնչեցնում և ոգևորում Վանի հերոսներին: Վանի երեխաները նաև շտաբի և դիրքերի միջև սուրհանդակների դեր էին խաղում: Ծորի կտորտանքները նավթով թրջելով, նրանք գաղտագողի մոտենում էին թուրք զինվորների գրաված տներին և այդ լաթերը այրելով՝ ստիպում էին դիրքավորված զինվորներին փախչել հրդեհվող տներից և հայ մարտիկների ձեռքն ընկնել:

Վանի նավահանգստի՝ Ավանցի բնակիչ Ն. Բաբանյանը, որին թուրքերն ստիպել էին իրենց փոխադրել մյուս ափը, լճում թուրք զինվորների հետ խորտակեց իր զույգ նավերը և իր նավաստիների հետ լողալով Ավանց վերադարձավ¹⁶³: Այսպիսի հերոսներ էին Վանի բոլոր պաշտպանները, որոնցից շատերին քաջության համար «Ջինվորական մարմինը» շնորհեց «Պատվո խաչ» շքանշան:

Թուրքական բանակը չկարողանալով ընկճել Վանի հերոսներին, օգնության է կանչում քրդական ավազակախմբերին, որոնց Ջնդեթը խոստանում է ընծայել ողջ ավարը: Հայերի արյամբ թաթախված հարստությունն ձեռք բերելու գայթակղիչ հույսով Վանի վրա են հարձակվում նույնիսկ Բիթլիսի քրդերը, որոնց քաջություն հաղորդելու համար համոզել էին, թե հայերի զնդակները չեն կարող խոցել իսկական հավատացյալ մահմեդականներին: Բայց այդ 500 ավարառուներն առաջին իսկ մարտում 44 հայերի ուժեղ դիմադրությանը հանդիպելով, ջախջախվում են և գլխապատառ փախչում¹⁶⁴:

Վանում անհաջողության մատնվելով, Ջնդեթն իր կատաղությունը թա-

փում է շրջակա գյուղերի հայ կանանց ու երեխաների վրա: Եվ մարտի դաշտում վախկոտ թուրքերն ամասելի համարձակ են դառնում կանանց ու երեխաներին կոտորելիս: Չերքեզ Ահմեդի գլխավորած այս դահիճները գյուղերում այնպիսի արյան խախտման սարքեցին, որ, ինչպես գրում է Ժամանակակիցներից մեկը, «նույնիսկ քրդերը զարհուրեցին» այդ դիվային բարբարոսությունները տեսնելով»¹⁶⁵: Այս Չերքեզ Ահմեդն էր, որ շուրջ մեկ ամիս անց, վայրագորեն սպանեց Ջոհրապին, Վարդգեսին, Տաղավարյանին և այլոց:

Հայերի հանդեպ թուրքերի ճիվաղությունների մասին կարդալիս շատերն այն տպավորությունն են ստանում, թե դրանց կատարողները ևս ճիվաղի արտաքին են ունեցել, և եթե թուրքերը կրթվեին, ապա բարբարոսությունն էլ նրանց միջից կվերանար: Այս պատկերացումը մասամբ է ճիշտ: Իրականում, ինչպես հայոց եղևոնը կազմակերպող երիտթուրքերի ղեկավարներից, այնպես էլ բուն մահաճգներում դրանք իրագործողներից շատերը բարձրագույն կրթություն էին ստացել Եվրոպայի լավագույն համալսարաններում: Նրանք հատկապես հոգ էին տանում իրենց արտաքինին, հագ ու կապին, բայց հոգին միշտ մնում էր նույնը: Այս առիթով արժե ներկայացնել թուրքական բանակի գերմանական խորհրդատու Ռաֆայել Նոգալեսի հուշերից մի հատված. «Նահանգապետը (Ջևդեթը) նստած էր իմ դիմաց երեկոյան լավ զգեստով, սպիտակ փողկապով և ծաղիկը կոճկանքի մեջ... կապիտան Ռաշիդ բեյը իմ ձախ կողմում էր՝ անթերի համազգեստով... նրան այնտեղ տեսնելով նրբին և բարեկիրթ, ես ինչպե՞ս կարող էի պատկերացնել, որ այդ նրբագեղորեն մանիկյուր արված և գոհարազարդ ձեռքերը կարող էին թրջված լինել մեծ քանակությամբ անմեղ զոհերի արյունով: Ջենտլմեն կոչվող (Չերքեզ) Ահմեդ բեյը... նստած էր իմ աջ կողմում, հագել էր լավ տվիդից կարված հագուստ: Նա կատարելապես տիրապետում էր մի քանի լեզուների, անդամ էր Կոստանդնուպոլսի որոշ լավագույն ակումբների և շատ տարիներ էր անցկացրել Լոնդոնում: Իր արիստոկրատական շարժումով և իր, ավելի ճիշտ, փայլուն արտահայտչականությամբ, նրան կարելի էր մի պճնամոլի տեղ դնել, որը Հայդ Պարկի ծառուղու երկարությամբ կառք էր քշում»¹⁶⁶:

Ահա, այս մանիկյուրած ձեռքերով պճնամոլներն էին Վան-Վասպուրականի կոտորածների ղեկավարները:

Վերջապես, շուրջ մեկամսյա դուցազնամարտն ավարտվեց հայերի հաղթանակով: Մայիսի 3-ին գոռոզ և արյունարբու Ջևդեթն իր հրոսակների մնացորդներն առած՝ փախավ Վանից: Հաղթանակը կատարյալ էր: Այն մեկ անգամ ևս ապացուցեց, որ երբ ժողովուրդն է կռվի ելնում, նրան անհնար է հաղթել: Հայկ Կոստյանի վկայությամբ, շուրջ մեկամսյա պաշարման մեջ թըռնամու դեմ կռվող ու ակնդետ Այգեստանին հետևող Քաղաքամեջի համար մայիսի 4-ի առավոտն այսպես բացվեց. «Արեգակի գունդը Աստղկան կատարեն ճիգ կրներ դուրս թռչիլ. համատարած սև ծուխը ծառացած կմնար ողջ Այգեստանի վրա, կարծես խճճված ծառ-ճյուղի մեջ չէր կարող բարձրանալ: Հեռու հարավային դաշտերով կփախչեին հետ մնացած թուրքերը, ձիավոր, հետևակ: Արևմուտքեն Ծովակը կծփար: Իր մակերեսին լողացող հինգ նավերը՝ փախստական թուրքերով բեռնավորված, ճերմակ առագաստով խույս կտային: Իսկ մենք բերդի արևելյան մասը գրաված, հմայված մնացել էինք»¹⁶⁷: Այդ օրը, մայիսի 4-ին առաջին անգամ հանդիպում են Քաղաքամեջի ու Այգեստանի հերոսները:

Հաղթանակից երկու օր անց, մայիսի 5-ի երեկոյան Վան մտավ հայկական կամավորական հեծելազորը: Միայն հաջորդ օրը տեղ հասան ռուսական զորքերը, որոնց մեջ էլ մեծաթիվ էին հայերը: Արդեն մայիսի 7-ին Վանի հերոսամարտի ղեկավարներից Արամ Մանուկյանը նշանակվեց Վասպուրականի ժամանակավոր նահանգապետ:

Հաջորդ օրն իսկ նա կոչ արեց վասպուրականցիներին՝ համախմբվել նոր կառավարության շուրջ. «Այսօր արդեն կազմակերպվեցան ռազմական, դատական, գիտատնտեսական, գաղթականական, քաղաքապետական և այլ վարչություններ: Ասով կյայտարարեմ ամբողջ ժողովրդին, որ նոր կառավարություն կազմակերպված ըլլալով, անհրաժեշտ է բոլոր նոր գործերու համար դիմել նոր կառավարության յանձնախմբին, քաղաքի և շրջակայքի մեջ բնական վիճակ ստեղծելու համար: Ներկայ պատմական պատասխանատու օրերուն մեջ ժողովուրդը միայն մեկ նշանաբան պիտի ունենայ՝ համախմբվիլ ամբողջ եռանդով կառավարության շուրջը, վերականգնելու համար կենսաբնական քաղաքի և շրջանի մեջ, արժանի լինելու քառորդ դարե աւելի մղած պայքարի մեջ ընկած հերոսներու յոյսերուն և յիշատակին»¹⁶⁸:

Կարճ ժամանակում նորաստեղծ կառավարությունը շատ բան է անում, բայց առանց օգնության դժվար էր կերակրել ու դարմանել Վասպուրականի ավերված գյուղերի հազարավոր քնակիչներին, որոնցից շատերը ապաս-

տանել էին Վանում: Հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսին մայիսի 26-ին գրած նամակում Արամ Մանուկյանը ներկայացնում է ստեղծված ծանր կացությունը և կովկասահայությունից օգնություն ակնկալում. «Ամբողջ գիղերը արուած և հրկիզուած, ոչխար, եգ, տուն, երկրագործական գործիքներ՝ թալանուած: Երկամսեայ դէպքերու շնորհիվ հոս-հոն փակուած կամ լեռներու վրայ խոտով կերակրուելուն պատճառով սոսկալի հիւանդութիւններով բռնուած (տիֆ, և մանաւանդ դիզանթերի), երեխաներու սոսկալի և մեծաքանակ մահացում, գիղական աշխատանքներու վերականգնում և գիղերու վերաշինութեան անկարելիութիւն, որովհետեւ լեռներն ապաստանած քիւրտերը դեռ հանգիստ չեն տար հայ գիղացիներուն իրենց գիղերը տեղաւորուելու և վերաշինելու: ...Եթէ անմիջական դրամական օգնութիւն չհասնի Կովկասէն, այն ինչ որ չկրցավ ընել թիւրքի յաթաղանը, պիտի ընէ անիշխանութիւնը և մանաւանդ տարափոխիկ հիւանդութիւնը»¹⁶⁹: Թուրքն ու քուրդը, սովն ու համաճարակները բավական չէին, որս գինվորներն էլ իրենց հերթին էին թալանում հայկական կիսաքաղց գյուղերը, խլում այն ամենը, ինչ չէին տարել թուրք ու քուրդ հրոսակները: Նույն նամակով Արամ Մանուկյանը կաթողիկոսի միջնորդությունն է խնդրում. «Այս բոլորի հետ պիտի խնդրէի Ձեզմէ, վեհափառ տէր, որ դիմէք ուր որ հարկն է, որպէսզի վերջ տրուի պաշտոնապէս և անպաշտոն կերպով այս կամ այն կողակի ձեռքով հայ գիղերու կողոպտման և զինաթափման գործին: Յաճախ ուղղակի կը մտնին գիղեր, ամբողջ հացը, տաւարը, ոչխարը, մալ կը քշեն կը տանին... Այս շարժումը աղէտներու պատճառ կը դառնայ: Շուտափոյթ կերպով առաջն առնելու ջանքեր չպիտի խնայել: Նոյնիսկ չեն խնայեր վանքերու տաւարները: Անցեալ օրը քշեցին տարան Վարազ վանքի մախիւրը, քաղաքի քթի տակ»¹⁷⁰: Ընդամենը մեկ-երկու օրում կազմակերպվեց կառավարություն, որի հիմքը դրվել էր հերոսամարտի օրերին: Ստեղծվեցին նահանգային վարչություն, նաև տնտեսական, քաղաքական, կրթական, երկրագործական, առողջապահական, առևտրական, ոստիկանական և դատական մարմիններ: Միայն Վանի քաղաքապետարանն ուներ 60 հետևակ և 12 հեծյալ ոստիկան¹⁷¹:

Վանի քաղաքապետարանն իսկույն ձեռնամուխ եղավ ավերված քաղաքի վերականգնմանը: Ըստ երկրաչափներից մեկի գեկուցագրի, միայն մեկ շաբաթվա ընթացքում Վանում «նորոգված է 420 մ երկարության և 8 մ լայնության... ճանապարհը... 3 քանդված կամուրջներ, լցված են փոսերը: Նորոգված են նաև Թերզիբաշյանի տնից մինչև Սարաշյանի տան ճամփան ու կամուրջը, Խաչ փողոցից դեպի Արարք տանող 2 կամուրջները... Զրադացյանների փողոցի անկյան կամուրջը շինված է»¹⁷²: Ծառ կարճ ժամանակամիջոցում անհանգային վարչության ու քաղաքապետարանի ջանքերով կրկին աշխուժանում է քաղաքի կյանքը, սկսում են աշխատել արհեստանոցները, խանութները, շուկան, փոերը և այլն:

Իսկ ինչպիսին էր վիճակը գավառներում: Յոհաննես Լեփսիուսն իր «Գերմանիան և Հայաստանը 1914—1918 թթ.» գրքում վկայում է, որ թուրքերն ու քրդերը գավառներում «կոտորեցին տղամարդկանց, կանանց և երեխաներին, այրեցին նրանց սեփական հայրենի օջախները: Փոքր երեխաներին սպանեցին իրենց մայրերի գրկում, իսկ մնացածներին խեղդեցին ահավոր ձևով, ծեծեցին կանանց, զրկեցին հագուստից: Հայկական գյուղերը նախապատրաստված չէին հարձակման, ժողովրդի մի մասը դիմադրում էր մինչև ռազմամթերքի սպառումը»¹⁷³:

Ինքնապաշտպանական կովի ելան Արճակը, Թիմարը, Հայոց Զորը, Ծատախը, մյուսները: Ինչպես Վանում, գավառներում էլ թուրքերն ու քրդերը ապրիլի 4-ին համընդհանուր հարձակման անցան: Եթե որոշ գավառներում հայերը զենք ու զինամթերքի պակասի պատճառով շատ կորուստներ տալով, մարտերով նահանջեցին Վան՝ իրենց հետ տանելով անպաշտպան գյուղերի ժողովրդին, ապա շատ վայրերում թշնամին այդպես էլ չկարողացավ առաջանալ և ամեն անգամ աղմկոտ հարձակումից հետո ստիպված եղավ խայտառակ փախուստի դիմել: Այս կոիվները նույն դյուցազնապատումի տարբեր ճյուղերն են, և դրանցից ամեն մեկն արժանի է հիացումի: Երբ Վանում վաղուց էին լռել համազարկերը, գավառներում դեռևս շարունակվում էին մարտերը. Փեսանդաշտում կոիվը տևեց մինչև մայիսի 10-ը, Ծատախի կենտրոնը՝ Արծվաբույն թաղը կովեց մինչև մայիսի 11-ը, այսինքն մոտ 40 օր, և անհաղթ մնաց: Այս հերոսամարտի ղեկավար Սամվել Մեսրոպյանը հաղթանակի օրն այսպես է նկարագրում. «38 օրից ավելի ընդհատված եկեղեցու զանգերը ղողանջեցին, երկա՛ր խլիպկան, սար ու ձոր, լեռ ու քար արձագանքեցին: Բարձունքներում անվերջ ուռաներ, ցածում ցնծություն, իսկ թշնամու կողմից թնդանոթի համազարկեր: ...Եկեղեցում լցված ժողովուրդը, ծունկի եկած մեր զենքի հաջողության և հաղթանակի համար կաղոթեր... Բուրդերն իրենց ունեցածներով հեռու լանջերով կփախ-

չեին»¹⁷⁴: Երբ հայ կամավորական զնդերն ու Վանի հերոսները գավառներին օգնության հասան, թշնամին արդեն ջախջախված ճողոպրում էր:

Գավառներում ևս ստեղծվեցին տեղական իշխանություններ, և կյանքը հունի մեջ մտավ: Գյուղեր վերադարձողներին թուրքերի ու քրդերի հարձակումներից պաշտպանելու նպատակով ստեղծվում են զինյալ ջոկատներ, իսկ գյուղատնտեսական աշխատանքներին օգնելու համար բաժանվում է հազար գերանդի, այլ գործիքներ: Վանի հայ կանանց բարեգործական ընկերությանը կից ստեղծվում է որբախնամ մարմին, որը գավառներում հավաքում է որբերին և բերում Վանի որբանոց:

Կարճ ժամանակում Վան-Վասպուրականի հայությունը ոտքի կանգնեց, բայց, ցավոք, հայերի ինքնավարությունը ընդամենը 70 օր տևեց: Ռուսական կայսրության շահերին անհարիր էր Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումն ու անկախության վերականգնումը, և ռուսական բանակն անակրճալ ետ տանելով՝ թուրքերին հնարավորություն տրվեց ուժերը հավաքել և հակահարձակման անցնելով բնաջնջել դեռևս մնացած հայությունը: «Հայաստանն առանց հայերի» կարգախոսը գործում էր անգույթ համառությամբ: Արամի կառավարությունը և հայկական կամավորական զնդերի հրամանատարությունը դիմեց ռազմաճակատի ղեկավարությանը, որպեսզի թույլ տրվի մնալ Վանում և պաշտպանել ժողովրդին, բայց մերժում ստացավ:

Ետ քաշվող ռուսական բանակի հետ գաղթեց նաև Վասպուրականի հայությունը, դատարկվեց մեր ժողովրդի հինգհազարամյա բնօրրանը: Թուրքերը մտան անպաշտպան քաղաքը:

Ծուռով ռուսական բանակը վերադարձավ, բայց Վանն արդեն «ուրվա-

Անմարդաբնակ քաղաքի
կույր պատուհանները:

Վանից մնացած
ազերակների կոպտ:

կանգների քաղաք» էր: 18-ամյա Եղիշե Չարենցը, որ հայ կամավորների հետ Վան էր մտել, իր «Դանթեական առասպել» պոեմում քաղաքը նկարագրում է սահմուկեցուցիչ պատկերներով.

Մեռած քաղաքում ոչ մի մարդ չկար:
Եվ ամայացած շենքերը ավեր,
Մութ, մահատեսիլ, կույրերի նման
Փորած աչքերով նայում էին վեր:
...Եվ մեռելների շուրջպարն էր թռչում
Լուսնահար, խելառ, տխուր, արմատերկ...

Ծուտով իրենց ավերված հայրենիքն են վերադառնում գաղթականներից շատերը. Վանն ու գյուղերը սկսում են կենդանանալ: Դանդաղորեն վերականգնվում են ավերակները, կյանքով լցվում, Վասպուրականի սարերից ու ձորերից հավաքվում են հայ որբուկները, որոնց համար Վանում որբանոց է ստեղծվում, բացվում են բուժարաններ, թեյարաններ ու խանութներ, պետական հիմնարկություններ, աշխատանքի են անցնում արհեստավորները, ջրաղացները ցորեն են աղում, լեռներում հնչում է հայ շինականի խրոխտ ձայնը, առազաստանավերը ակոսում են կապտակոհակ Վանա լիճը, ձկնորսներն ուտկաններն են նորոգում, հարսանիք ու ծնունդ, մահ ու թաղում հաջորդում են իրար: Վան-Վասպուրականում ժողովվում է շուրջ 30 հազար հայություն՝ հավատալով, որ էլ երբեք այն չի լքելու: Թուրքերն ու քրդերը փախել, աներևութացել էին: Ռուսական զորքն ու հայկական կամավորական զնդերն ամուր պահում էին Վասպուրական աշխարհի սահմանները: Օրեցօր վերադառնում էին հայերի նոր խմբեր: Թուրքերը տարբեր ռազմաճակատներում ջախջախվելով, անվերջ մահանջում էին: Հաղթանակը մոտ էր, ևս մի քիչ և ողջ Արևմտյան Հայաստանը կազատագրվեր. կիրականանար դարավոր երազանքը, որի համար անլուր տառապանքներ կրեց հայ ժողովուրդը:

Բայց 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումն ամենայն ինչ իրար խառնեց, աշխարհը շուտ եկավ: Ռուսական բանակները ետ կանչվեցին:

Մինչ ռուսական բանակում ծառայող ավելի քան 200 հազար հայ զինվորները գերմանական ռազմաճակատներից կվերադառնային հայրենիք, հայկական կամավորական զնդերը պիտի պաշտպանեին հազարավոր կիլոմետրեր ձգվող նոր սահմանագիծը:

Այս խառնաշփոթից օգտվելով, թուրքերը մեկը մյուսի հետևից նորանոր քաղաքներ գրավելով՝ առաջ էին շարժվում: Նրանց ձեռքն ընկան ռազմամթերքի ու պարենի անհաշիվ պահեստներ: Կոտորվեցին տասնյակ հազարավոր հայեր, որոնք վերադարձել էին իրենց հող ու ջրին: Սկսվում էր ռուս-թուրքական սիրախաղը, որը ողբերգական հետևանքներ ունեցավ հայ ժողովրդի համար:

Ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո ստեղծվեց տեղական կառավարություն՝ «Վասպուրականի իշխանություն»¹⁷⁵, որի նախագահ ու արտաքին հարաբերությունների վարիչ ընտրվեց Կոստի Համբարձումյանը: Կառավարության մեջ մտան 1915 թ. հերոսամարտերի հերոսներից ու ղեկավարներից մի քանիսը: Ստեղծվեցին Ներքին (Բուլղարացի Գրիգոր), Ելևմտական

Վանեցի որբեր:

Գաղթի ճանապարհին
հավաքված վիրավոր
որբեր:

(Սամվել Մեսրոպյան), Առողջապահական (բժ. Ն. Տեր-Թովմասյան), Խնամատարության (Զավեն Կորկոտյան) և Գյուղատնտեսական (Արմենակ Մաքսապետյան) գործոց բաժիններ, որոնք եռուսն գործունեություն ծավալեցին 39 հազար 300 քառ. կմ հսկայական նահանգի հայ բնակչությանը պաշտպանելու, քաղաքական-տնտեսական կյանքը կարգավորելու ուղղությամբ: 20—35 տարեկանների զորահավաքի միջոցով կազմվեց երկու գունդ՝ ամեն մեկը հազարական զինվորով, որոնցից երկու հարյուրը՝ հեծյալ: Վասպուրականի իշխանության նորակազմ բանակն իսկույն մեկնեց երկրի սահմանները պաշտպանելու: Սպաների պակասի պատճառով վաճառվեց «Սպայից դպրոց»: Փորձված սպաները շուրջ 30 զինվորների չորս ամիս ռազմագիտություն ուսուցանելով՝ բանակն ապահովեցին հրամանատարներով:

Ստեղծվեց ոստիկանություն: Ոստիկաններն ունեին իրենց տարբերանշանները՝ թևերին կրում էին «Վասպուրականի իշխանության» սկզբնատառերը՝ «ՎԻ»:

Տնտեսական կյանքը կարգավորելու համար ցուցակագրվեցին նահանգի ողջ ունեցվածքը, ուտեստեղենի պաշարները: Պարսկաստանից բերվեցին հացահատիկ, ալյ մթերքներ, կենդանիներ: Այգեստանում և գավառներում կառուցվեցին պահեստներ, որոնցում ամբարվեցին ցորենը, ալյուրը, շաքարը, նաև խոտն ու հարդը: Ընդունված մի շարք օրենքներով ու հրամաններով կարգավորվեց նահանգի ներքին կյանքը, Վասպուրականի իշխանությունը սկսեց թողարկել սեփական դրամ՝ մեկից մինչև հիսուն ուրլի արժողությամբ. դրանք կոչվում էին «Փոխգիր ներքին գործածության համար»:

Նահանգի տարածքում դեռևս մնացած մի քանի թուրքական զորախմբերին դուրս քշելու նպատակով նույնիսկ ծովային համարձակ ռազմերթ կազմակերպվեց: Երկու նավերով և ցամաքից ուղեկցող ձիավորների խմբով հարձակվելով Արծկեի թուրքական զորանոցի վրա՝ փետրվարի 13-ին գրավեցին Արծկեն: Հաջորդ օրը Խլաթի թուրքական զորաբաժնի հետ ընդհարվելուց, նավերից թնդանոթներով ռմբակոծելուց հետո, հայ զորայինները վերադարձան Վան:

Բայց ռազմաճակատից օրեցօր տխուր լուրեր էին հասնում: 1918 թ. փետրվարի 28-ին, հայկական զորքերն անցնելի անփութությամբ Կարինը թողին թուրքերին: Կարնո անկումը հարուցեց Վանի ժողովրդի զարմանքն ու զայրույթը: Վասպուրականի վիճակն առավել անտանելի դարձավ, երբ նույն թվականի մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում ստորագրված պայմանագրով Ռուսաստանը Թուրքիային ընծայեց Կարսն ու Արդահանը: Ռազմաճակատի գիծը հեռանում էր, թուրքերի օղակը սեղմվում, և Վասպուրականը պաշարման վտանգի մեջ էր ընկնում: Մեծ-մեծակ մնացած Վասպուրականի իշխանությունն օգնության հույս չուներ. միակ աջակցությունը, որ կարողացավ Երևանի ազգային խորհուրդը տալ՝ 60 հեծյալներն էին և 80 հազար չնչին զուսմարը: Արևելյան Հայաստանը ևս կենաց-մահու կռվի էր պատրաստվում, և ընդամենը մեկ-երկու ամսից թուրքական բանակները պիտի հայտնվեին Երևանի մատույցներում:

Երբ Վասպուրականում գտնվող հայկական 5-րդ գնդի 400 զինվորները ևս մարտին վերադարձան տուն, այլևս ոչ մի հույս չմնաց: Եվ Վասպուրականի իշխանությունը, 1918 թ. մարտի 28-ին (հ. տ.) որոշեց ժողովրդին գաղթեցնել: Շուրջ 30 հազար ժողովուրդն անվերջ, անդադար մարտերով, դեռ ձյունապատ լեռներով ու ձորերով, քալ առ քալ դուրս էր գալիս շրջապատումից: Բայց դեպի հյուսիս ճանապարհը փակ էր: Որոշվում է անցնել Ուրմիա, ուր նրանց են միանում Սալմաստի հայերն ու ասորիները: Անդրանիկը ցանկանալով օգնության հասնել հայերին ու ասորիներին, հունիսին իր փոքրաթիվ ուժերով համարձակ ռազմերթ է ձեռնարկում դեպի Սալմաստ, բայց Խոյում թուրքական 4-րդ բանակին հանդիպելով, մի քանի մարտերից հետո ստիպված է լինում վերադառնալ¹⁷⁶: Հուլիսին շուրջ 20 հազար ժողովուրդը, օր ու գիշեր կռվելով՝ հեռանում է նաև Ուրմիայից: Մարտերից մեկում զոհվում են Վասպուրականի իշխանության նախագահ Կոստի Համբարձումյանն ու Հովհաննես Թումանյանի ավագ որդին՝ Արտավազը: Կորչում են նաև Վասպուրականի իշխանության կարևորագույն փաստաթղթերը, որոնք հնարավորություն կտային գրելու այդ հերոսական ու ողբերգական իշխանության պատմությունն ու պաշարումից նույն ողորդագրական ժողովրդի ճեղքումը: Ի վերջո, օգոստոսին գաղթողները մարտերով հասնում են Համադան, որն անգլիացիների ձեռքին էր: Ըստ Իրաքի ներքին գործոց վարչության աշխատակից, անգլիացի Ռ. Ստեֆֆորդի, որը սերտ կապի մեջ էր գաղթողների հետ, այս դժոխային ճանապարհին զոհվել են ավելի քան 17 հազար հայեր ու ասորիներ, իսկ ավելի քան 10 հազարը՝ գերվել են տարբեր ցեղերի կողմից, տղամարդկանց սպանել են, իսկ կանանց ու երեխաներին վա-

ճառել տարբեր գյուղերում¹⁷⁷: Քե այդ աստվածաշնչյան մաքառումները, անցման ժամանակ ինչպիսի ծանր պայմաններում եմ եղել գաղթողները վկայում է և այն, որ միայն 1918 թ. նոյեմբերին եմ նրանք պատահաբար իմացել, որ դեռևս մայիսի 28-ին Հայաստանն անկախ է հռչակվել, բայց, ցավոք, արդեն կորսված էր Արևմտյան չքնաղ հայաշխարհն ու Վանա դրախտը:

Ռուս անվանի բանաստեղծ Սերգեյ Գորոդեցկին, որ որբերին օգնելու նպատակով քանիցս եղել է Վանում, նրան նվիրել է մի շարք սրտաբուխ բանաստեղծություններ ու հրաշալի ակնարկներ, նաև «Ծամիրամի այգիներ» վեպը, Վանա ավերված դրախտի մասին այսպես է գրում. «Խորաբաց անկերպարանք խոռոչներ պատում հանգների ու դռների տեղ: Օդում՝ խանձահոտ ու նեխահոտ: Եվ հանկարծ՝ ահռելի քաղցած շան ոռնոց: Բզիկ-բզիկ մազով վայրենացած կատու: Եվ նորից՝ փլատակներ, մոխրակույտներ, ածխացած պատեր՝ անվերջ, անխնա:

...Ահա գլխավոր փողոցը: Նրանից միայն առում ու բարդիներն եմ մնացել: Իսկ բարդիների ետևում տների կիզված կմախքներն եմ՝ հոգնություն ու սարսափ պատճառելու չափ անվերջ:

Հետագայում ինձ վիճակվեց լինել այդպիսի մի տան հրաշքով պահպանված սենյակում և տեսնել ոչ վաղ անցյալի կենցաղակերպը:

Սաղափով դրվագազարդված, փորաքանդակված ընկուզափայտե կահույք: Ֆրանսիական հնամենի ճենապակեղեն: Հին հրաշալի գրքեր: Դրրվագված պղնձե ամանեղեն: Եվ սա հարուստ տուն չէր. արվեստը տարածվում էր ամենուր, թափանցում Վանի կյանքի խորքերը: Այստեղ չափազանց մեծ էր ֆրանսիական մշակույթի ազդեցությունը:

Յուրաքանչյուր տան բուն հարդարանքը խոսում էր ընտանեկան կենցաղի ճոխ զարգացման, տնտեսության հիմնալի դրվածքի մասին: Ջրբորները, խոհանոցները, մառանները, վառարանները, տնային բաղնիքները՝ ամեն ինչ արված էր ամուր, սիրով, իրենց համար: Մեզ խեղդող գործարանային արտադրանքի գոեհկությունից հեռու էին նրանք: Ամեն բան ձեռքի գործ էր, վարպետորեն արված և հաճախ գեղարվեստական գործ՝ շքամուտքի վերնապատուհանի վանդակից մինչև վերջին մեխը: Փայտը, արծաթն ու պղինձը վանեցու կենցաղի նախասիրած տարրերն էին:

Եվ այս ամենը կործանվեց, այրվեց մինչև վերջին ծեղը, դարձավ մոխիր ու փոշի: Բայց մի՞թե իրենք էին ափսոս: Իրեն կարելի է էլի պատրաստել: Ափսոս էին մարդիկ, որ ապրում էին այնքան հաշտ ու համերաշխ, որ այս կործանված ամեն ինչի ստեղծողն էին¹⁷⁸:

Այո, մի՞թե իրենք էին ափսոս, ափսոս էին մարդիկ...

Բայց այդ իրենք էլ այսօր թանկ եմ մեզ համար, ինչպես Վանից մնացած հուշ, թանկ եմ որպես վանեցի վարպետների հանճարի վկայություններ: Իսկ Վանը հնուց ի վեր հայտնի էր մետաղագործությամբ ու պղնձագործությամբ, կավագործությամբ ու մետաքսագործությամբ, բազմաթիվ այլ արհեստներով:

Վանա լճի ափերից հանվում էր բորակ աղ, որն աշխարհում հայտնի էր Վանա բորակ անունով: Ինչպես 10-րդ դարի արաբ աշխարհագիր Իբն Հաուկալն է նշում, այն տարվում էր Իրաք և վաճառվում հացթուխներին¹⁷⁹: Հեռավոր երկրների հետ առևտրական սերտ կապի մասին է վկայում նաև միջնադարի մեկ ուրիշ արաբ աշխարհագիր՝ Աբուլ Ֆիդային, որը գրում է. «Այստեղ որսում են տառեխ կոչված ձուկը, որը տարածվում է ամբողջ աշխարհում»: Արաբներն այնքան «սիրեցին» այս ձուկը, որ արաբական տիրակալության շրջանում օմայյան խալիֆները, այսպես ասած, պետականացրին լիճը և նրա ձկնային հասույթները¹⁸⁰, իսկ նրանց հաջորդած Աբբասյանները Հայաստանից գանձվող հարկերի մեջ մտցրեցին նաև տարեկան 20 հազար տառեխ¹⁸¹: Արաբները տառեխին ասում էին թիրրիխ և նույնիսկ Վանա լիճը կոչեցին յուրովի՝ Թիրրիխ լիճ¹⁸²:

Արաբ նշանավոր պատմիչ Իբն Ալ-Ասիրն աշխարհի անցողաբաժի, պետությունների կործանումի, խալիֆների ու ճակատամարտերի նկարագրությունների կողքին չի մոռանում քննադատել Վանա լճի վրա հարկ դնողներին և հիացումներով խոսում այդ ձկան մասին. «Այս տառեխն աշխարհի հրաշալիքներից է, քանզի փոքր ձուկ է, որը տարվա որոշ եղանակին է նրեվան գալիս լճում: Առաջանում է մի գետի մեջ, որը թափվում է լիճը, այնքան շատ, որ կարելի է ձեռքով որսալ, մանավանդ հատուկ պատրաստված գործիքների միջոցով¹⁸³:

Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը Վանում կար հարյուր կտավագործական արհեստանոց, որոնցում գործում էին շուրջ երկու միլիոն արշին կտավ¹⁸⁴:

Ժամանակակիցներից մեկը Վանում կտավագործության զարգացման մասին գրում է. «Կտավագործությունը յառաջ գնաց, նորանոր գործուածներ

Շեռնոց, XIX դ.:

Շրագներ, XVIII դ.:

Կարպետ:

Սրբիչ, XVIII դ.:

Ճարմանդներ, XVIII դ.:

Ժանյակ, XIX դ.:

Ջաթանե սփռոց, XIX դ.:

Բրդյա գուլպա, XIX դ.:

Գդակներ:

դուրս եկան, մանելու, գործելու ինքնաստեղծ նոր նոր մեքենաներ շինուեցան: Մեր աշխարհումն են մանում ու գործում Շատախի ընտիր շալը, որից եվրոպացի տիկնայք իսկ իրենց շրջագգեստ ունենալ առաւելութիւն կը համարեն: Շալը բաւական քանակութեամբ դեպի Կ. Պոլիս ու արտասահման կուղարկուեր:

Մեր աշխարհում առհասարակ ամենքը հագնում են եվրոպական ձևով: Սակայն փնտռեցէք ամենքի վրայ էլ հագած հալաւը, բոլոր մեր աշխարհում գործուածներ են, լաւ մահուտ, դիմացկուն շայեաղ, արա, գոյնզգոյն զանազան ձևերով: Նախանձախնդրութիւն կար, գէթ Վանի համար եմ ասում, իրենց երկրում պատրաստած ապրանքից հագուստ ունենալ, մրցում՝ նույնպէս գործարանների մէջ լավ ապրանք դուրս բերելու համար: Արհեստը յառաջադիմում էր: Սակայն ի՞նչ եղաւ այդ ամենը...»¹⁸⁵: Վանեցի կաշեգործների, ատաղձագործների ու կահույքագործների, ժամագործների ու մոմագործների, մուշտակագործների ու շալագործների համբավը վաղուց դուրս էր եկել նահանգի սահմաններից: Բարձր զարգացման էր հասել պղնձագործությունը: Թե եղեռնից հետո ինչպիսի անգթությամբ էին վերացվում վանեցի վարպետների անզուգական ձեռակերտները, վկայում է Ս. Գորոդեցկին. «Մի անգամ շրջանում պղինձ հավաքող համբարակի մոտ բերին երեք սալ գոյուղական ամանեղեն՝ ընդամենը մեկ օրվա ավար: Ոչ մի բան հնարավոր չէր փրկել՝ ոչ գնել, ոչ գողանալ, և ինձ մնում էր միայն անհագորեն նայել ու հիանալ այդ նախապատմական փառահեղությամբ:

Ամեն ինչ կոածո էր՝ եզրերը փորաքանդակված, երկու արշինամեծ տրամագծով սկուտեղները, հոյակապ ձև ունեցող կաթսաները, թավաները, որոնց համար այդ ամունները վիրավորական կարող էին թվալ, մեծ ու փոքր, նեղ ու լայնաբերան սափորները, դրվագազարդերով ափսեները, թեյի պնակները, շերեփները, գավաթներն ու սկահակները՝ ձևերի այնպիսի ճոխ բազմազանություն, ինչպիսին լինում է տարաշխարհիկ պարտեզի ծաղկամոցներում:

Եվ չկար մի ձև, որ կեղծ, մտացածին, անհարկի լիներ. ամեն ինչ ներդաշնակ էր, բարեկանոն, դարերով մշակված ու հարմար:

Եվ այդ ամենը ջարդոն պիտի դառնար: Այդ ամենը կոպտորեն նետվեց կշեռքի վրա, շատ բան ճգմվեց, ծոմովեց, փշացաւ:

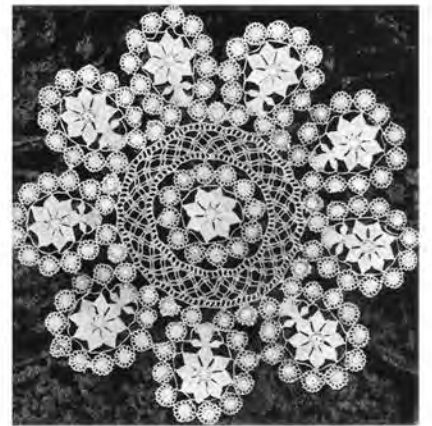
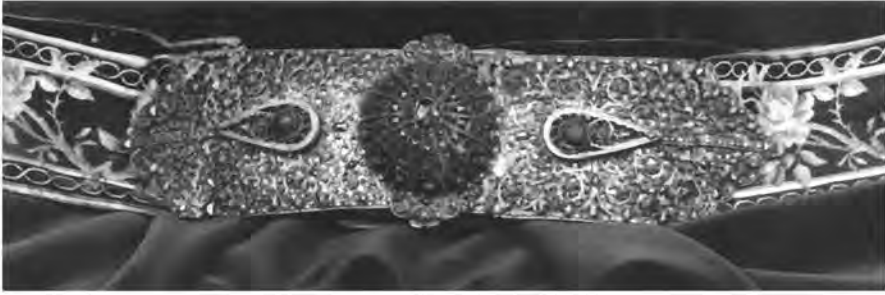
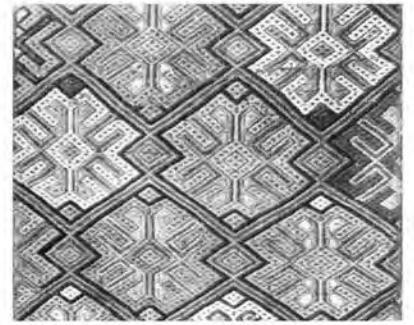
Եվ ես լսում էի, թե ինչպէս կշեռքի վրա նետվող պղինձը բողոքում էր հնչել տնքոցով: Սոսկ նրա քաշն էին ուզում իմանալ:

...Ես հիշեցի միայն պղնձի մասին, այնինչ Վանում ոչ պակաս լավ են մշակվել նաև փայտը, արծաթը, սաղափը: Այնտեղ ընկուզափայտի հիանալի դրվագազարդումներ են արել, և այնքան տարածված է եղել այդ գործը, որ դրվագազարդեր կարելի է տեսնել պատահած բազմոցի թիկնակին»¹⁸⁶:

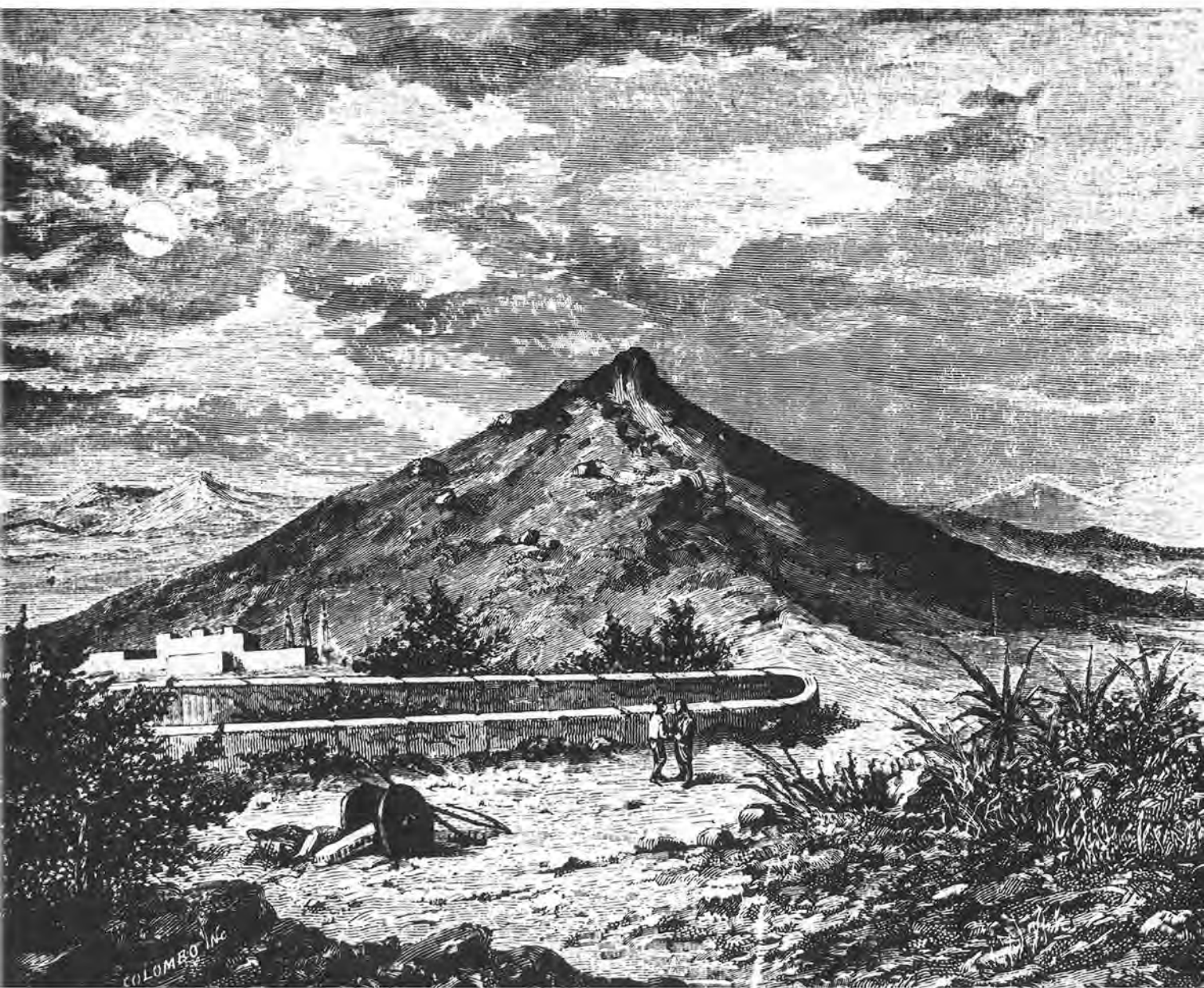
Վանում կար ավելի քան երկու հարյուր ոսկերիչ ու արծաթագործ: Տասնամյակներ անց, թուրքական «Վաթան» թերթը գրում է, որ «Վանն ուներ իր սեփական համբավը: Այնտեղ պատրաստվում էին արծաթյա սևանախշ եզակի իրեր: Արտադրանքն ուղարկվում էր երկրի բոլոր կողմերը և արտասահման... Վանում Առաջին աշխարհամարտի թոհուրոհի մեջ անհետացան ոչ միայն արծաթագործությունը, այլ նաև կտավագործությանն առնչվող մի քանի զարգացած արհեստներ»: Նույնիսկ թուրքական հանրագիտարանը խոստովանում է, որ «անհետացավ Վանի փայլուն ժամանակներում գոյություն ունեցող մանր ապրանքային արտադրության կարևոր մի մասը, և բնակչության ապրուստը կապվեց հողի և անասունի հետ»¹⁸⁷:

Այժմ Վանը շուրջ 50 հազար բնակչությամբ քաղաք է, համանուն նահանգի (վիլայեթի) կենտրոնը, իսկ ողջ նահանգում բնակվում է տարբեր ազգությունների մոտ 400 հազար մարդ¹⁸⁸, նույնիսկ Աֆղանստանից վերջին տարիներս հատուկ այստեղ բերված փախստականներ:

ARMAVIR

ԱՐՄԱՎԻՐ

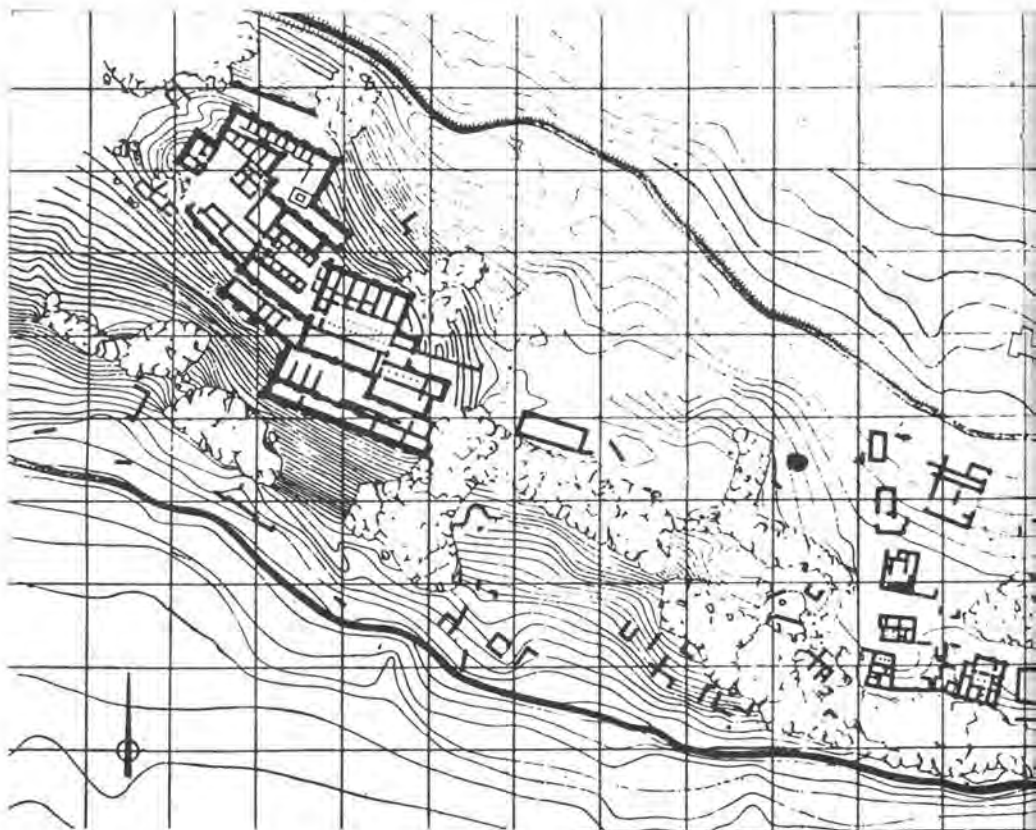
Առասպելական Արմավիր քաղաքի պեղումները տեսնելու համար պետք է գնալ Արմավիրի շրջանի Հայկավան գյուղը: Գյուղի մոտ վեր է խոյանում մի հսկա բլուր. կարծես աշխարհստեղծման հրաբուխը մոր է հանգել, և մրա վարդագույն ալիքներից մեկը, հալած տուֆի փրփուրը վրան, չհասցընելով փլվել, խոյանքի պահին սառել է: Ամենուր տուֆի ծակոտկեն, մանր կտորներ են, խեցեղենի մեծ ու փոքր բեկորներ, անձրևից ու քամուց փխրված, փոշի դարձած հում աղյուսի փափուկ թմբեր: 76 մետր բարձրությամբ բլրից երևում են Արարատյան դաշտի հսկա մասը, Արարատն ու մինչև Արաքս ձգվող խաղողի այգիները: Արմավիրի պատմական Սոսյաց անտառի տեղում կանաչ ալիք են տալիս Նոր Արմավիրի, Նոր Ամասիայի, Նալբանդյանի, Հայկավանի ու Զրաշենի այգիները: Բլրի գագաթին պահպանվել են բաց կապտավուն, հղկված բազալտե պարիսպների, պալատների, տաճարների ու այլ շինությունների հիմքերն ու հետքերը: Պեղումներն ի հայտ են բերել մասն հում աղյուսից կառուցված սենյակների մի ողջ համալիր: Պահպանվել են շուրջ երեք մետր բարձրության հողագույն պատերը: Արմավիրի բլրից քիչ արևմուտք, շուրջ 2,5 կմ ձգվում է Դավթի բլրաշարքը, որի մյուս ծայրին էր արևմտյան ամրոցը: Այնտեղ եղել է Վանի հայոց թագավորության ծաղկուն քաղաքներից մեկը՝ Արգիշտիխիին, որի տեղում էլ Երվանդունիները կառուցեցին Արմավիր մայրաքաղաքը: Նոր Արմավիր գյուղի մոտ գտնվող արևմտյան բլրի վրա մույնպես կարծր բազալտից կառուցված պալատներ ու ամրոցներ, տաճարներ ու աշտարակներ են եղել: Քաղաքի հիմնադրման մասին Արգիշտիի սեպագրից ավելի քան 2750 տարի հետո տուֆի հսկա քարաբեկորի վրա արվել է մոր արձանագրությունը. «Երախտագիտությամբ կանգնեցրինք ուղեցույց կոթողս ի հիշատակ հնագետ Հարություն Մարտիրոսյանի՝ պեղողին և ուսումնասիրողին Արգիշտիխիին քաղաքի»:

Արմավիրի ուսումնասիրությունը մեկ հարյուրամյակից ավելի պատմություն ունի: 19-րդ դարի առաջին կեսին նրանով հետաքրքրվել են արևմտաեվրոպացի հետազոտողներ Քեր-Փորթըրը, Սեն-Մարտենը, ավելի ուշ՝ և Ծանտրը: Իսկ Դյուրուա դը Մոնպերեն, մույն դարի 30-ական թվականներին ճանապարհորդելով Հայաստանով, ճիշտ է գուշակել Արմավիրի տեղը՝ Խորենացու Պատմությունից հայտնի քաղաքի հետքերը գտնելն այնքան էլ դյուրին չէր. ժամանակը հողի հաստ շերտով ու մոռացումով էր ծածկել նրա հիշատակները: 1869-ին Մեսրոպ Սմբատյանցի հրատարակած Արգիշտի Առաջինի և Ռուսա Երրորդի սեպագիր արձանագրությունները նորից հետաքրքրություն բորբոքեցին կորած մայրաքաղաքի հանդեպ: 1880-ին Ա. Երիցյանի ու Ա. Ուվարովի, իսկ 1892-ին Նիկողայոս Մառի որոնումներն զգալի արդյունքներ չտվեցին: Այնուհետև այնտեղ կարճ ժամանակով պեղումներ սկսեց ակադեմիկոս Մ. Նիկոլսկին և մի շարք արժեքավոր հետեվությունների հանգեց: 1927-ին Ն. Մառը Ա. Տեր-Ավետիսյանի հետ շարունակեց Արմավիրի ուսումնասիրությունը, բայց այն ընդհատվեց: Հետագայում, տարբեր տարիներին, շրջակա գյուղերում հողային աշխատանքներ կատարելիս հայտնաբերվեցին հնագիտական արժեքավոր նյութեր: Դեռևս 1926-ին Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեի գիտական քարտուղար, նշանավոր հնագետ Աշխարհբեկ Քալանթարը ներքին գործոց ժողկոմին ահազանգում էր, որ Դուրդուղուլիի (1935-ից՝ Արմավիր) և Դվինի հնավայրերն ավերվում ու կողոպտվում են, որ անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռնարկել դրանց պահպանության համար. «Արմավիրը և Դվինը՝ Հայաստանի երբեմնի մայրաքաղաքները, հին հայկական կուլտուրայի այդ դարավոր կենտրոնատեղիներն իրենց համաշխարհային եզակի գիտական ար-

ծեքով՝ ներկայումս վերածված խոշոր հողաթմբերի՝ այսօր մեր աչքի առաջ քանդվում են, ոչնչանում, և մենք ոչ մի կերպ չենք կարողանում այդ ցավալի երևույթի առաջն առնել:

Ժողկոմխորհի հնությունների պահպանման դեկրետով Հայաստանի հողի վրա գտնված բոլոր հնությունները լինելով պետական սեփականություն՝ պետք է մնան անձեռնմխելի և անաղարտ, որոնց պահպանության վերահսկողությունը մտնում է տեղական վարչական մարմինների պարտականությունների մեջ: Չնայած դրան, վերոհիշյալ հնությունները, մեր հնագիտական այդ գոհարները, շարունակում են մնալ ենթակա անվերջ քանդումների, ծառայել իբրև «քուլի» (պարարտացնող հող) աղբյուր՝ շրջակայքի բնակչության համար: Սակայն ինչպես պարզվում է մեր քիմիկոսների փորձերից, հին քաղաքների այդ մնացորդները թյուրիմացաբար միայն ենթարկվում են այդպիսի հոշոտման, քանի որ նրանց հողը, իբրև պարարտանյութ, այնքան չնչին դրական էլեմենտներ է պարունակում իր մեջ, որ դրա համար չարժեն նույնիսկ քանդման և փոխադրության աշխատանքը, ուր մնաց ոչնչացնել պետական եզակի գիտական հարստությունը: Բայց, միայն այդ չէ, որ, ըստ երևույթին, հետաքրքրում է այդ քանդողներին. նրանք փորփրելով այս ու այնտեղ, հույս ունեն գտնել հնագիտական արժեքներ, որ և գրտնում են հաճախ շատ արժեքավոր իրեր, և, իհարկե, վարվելով նրանց հետ իրենց հասկացած և ցանկացած ձևով, կորստի են մատնում և գիտական արժեքից զրկում թե՛ հայտնաբերված իրերը, թե՛ նրանց գտնված տեղերը:

Արմավիրում գտնված սեպագիր արձանագրություններ:

Արգիշտիխինի-Արմավիրի հատակագծից հատված:

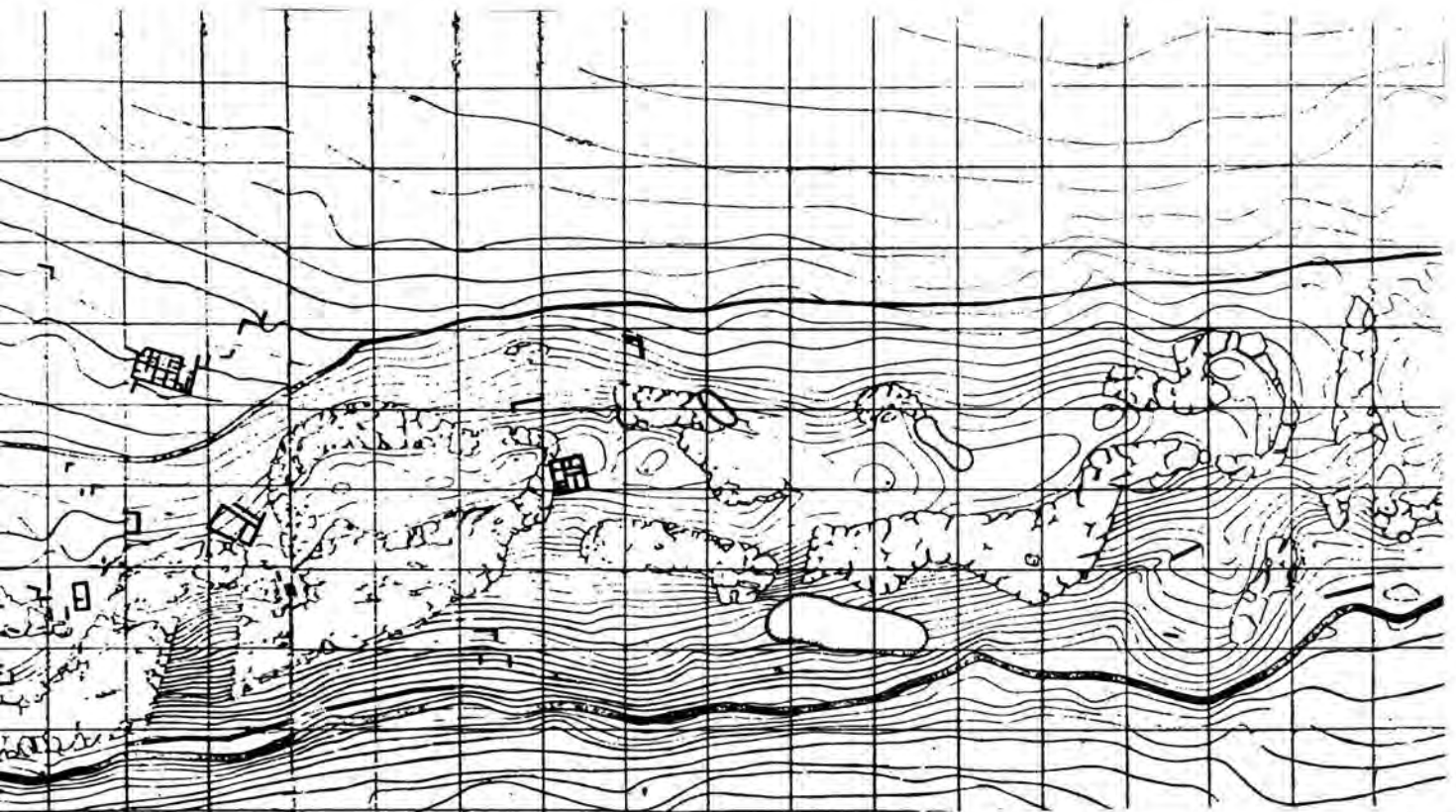
Ներկայումս այդ քանդումն ստացել է տարերային բնույթի կերպարանք: Ծրջանային վարչական մարմիններն այդ երևույթի առաջն առնել չեն կարողանում, կամ, տարօրինակ ձևով, ցույց են տալիս անտարբեր վերաբերմունք»⁴:

Միայն 1962-ին վերակսկեցին քաղաքի պեղումները: Հնագետների մի մասը՝ Հարություն Մարտիրոսյանի ղեկավարությամբ, պեղեց Արգիշտի-խինիլին, մյուս մասը՝ Բաբկեն Առաքելյանի, իսկ 1970-ից Գ. Տիրացյանի ղեկավարությամբ՝ Արմավիրը⁵:

Նրանք ապացուցեցին, որ Արմավիրի բլուրը հնուց անտի բնակելի էր: Վանակատե (օբսիդիան) գործիքները, բրոնզե իրերն ու խեցեղենի մնացորդները վկայում էին, որ մ. թ. ա. 5—4 հազարամյակներում այստեղ վաղ երկրագործական և վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղի է եղել⁶: Հետագա հազարամյակներում ևս բլրի վրա ծխացել են օջախներ, ու շարունակվել է կյանքը: Իսկ մ. թ. ա. 13—12-րդ դդ. այն բավական մեծ բնակավայր էր⁷:

Մովսես Խորենացին Արմավիրի հիմնադրումը վերագրում է Հայկ Նահապետի թոռ Արամայիսին: Պատմահայրը գրում է, որ Արամայիսը «իր բնակության համար տուն է շինում գետի ափին մի բլուրի վրա և իր անունով այն կոչում է Արմավիր, իսկ գետի անունն իր թոռան՝ Երաստի անունով դնում է Երասխա: ...Այս Արամայիսը տարիներ ապրելով սերեց իր որդի Ամասիային, որից հետո էլի տարիներ ապրելով մեռավ: Ամասիան Արմավիրում բնակվելով՝ տարիներ անցնելուց հետո սերում է Գեղամին և Գեղամից հետո արի Փառոխին ու Յուակին: ...Իսկ Գեղամը տարիներ անցնելուց հետո Արմավիրում սերեց Հարմային. նա Հարմային թողեց Արմավիրում բնակվելու իր որդիների հետ, իսկ ինքը գնաց հյուսիս-արևելքում եղած մյուս լեռան հետևի կողմը՝ մի ծովակի ափ: ...Հարման տարիներ ապրելով սերեց Արամին: Արամի մասին պատմում են, թե շատ քաջագործություններ է կատարել հաղթական պատերազմներում և ընդարձակել է Հայաստանի սահմանները բոլոր կողմերից, որի անունով էլ բոլոր ազգերը կոչում են մեր երկիրը, ինչպես հույները՝ Արմեն, իսկ պարսիկներն ու ասորիները՝ Արմենիկ»⁸:

Ինչպես քաղվածքն է վկայում, Արմավիրը երկար տարիներ եղել է հայ ժողովրդի ազգային կյանքի կարևորագույն կենտրոնը, ուր հայկական զարմն ապրել է սերմնե սերունդ, շենացրել ու ընդարձակել հայոց աշխարհը: Խորենացին հրճվանքով և հպարտությամբ է ներկայացնում հանուն հայրենիաց սահմանների պաշտպանության Արամի քաջագործությունները: Նա Արամի մասին գրում է. «Սա աշխատասեր և հայրենասեր մարդ լինելով... լավ էր համարում հայրենիքի համար մեռնել, քան տեսնել, թե ինչպես օտարացեղ ազգերը ոտնակոխ են անում իր հայրենիքի սահմանները և օտարները տիրում են իր արյունակից հարազատների վրա:

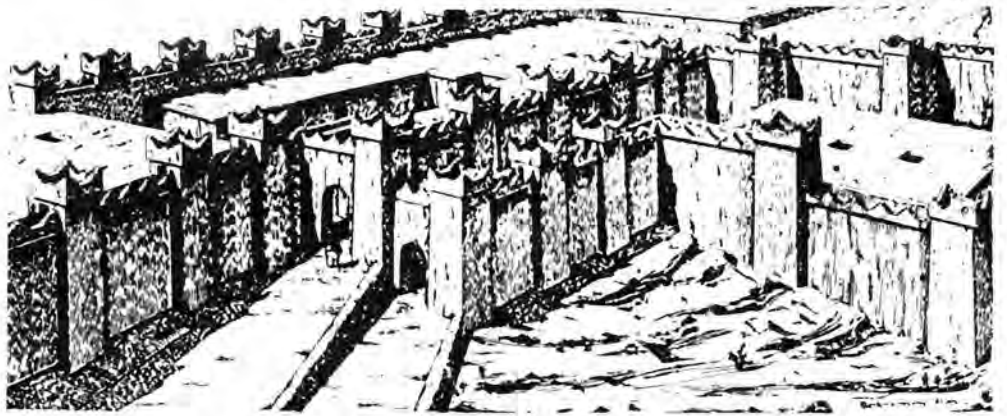

Արմավիրի
բլուրը:

Արմավիրի բլրի վրա
շինությունների
հետքեր:

Արմավիրի բլրի վրա
բացված հույժ
աղյուսե պատեր:

Այս Արամը Նինոսի ասորեստանցիներին և Նինվեին տիրելուց քիչ տարիներ անց, շրջակա ազգերից նեղվելով՝ հավաքում է հարազատ, քաջ և աղեղնավոր մարդկանց մի բազմություն՝ մոտ հինգ բյուր մարդ, վարժ միզակավոր շատ ուժեղ երիտասարդներ, հաջողակ ձեռքերով, սրտոտ ու հմուտ պատերազմող: Նա հանդիպում է հայոց սահմանների մոտ գտնվող մեղացիների քաջերին, որոնց առաջնորդում էր մի ոմն Նյուբար Մադես, հպարտ ու պատերազմասեր մի մարդ... Դրանք մի անգամ քուշանների նման ապատակելով սմբակներով ոտնակոխ արին Հայաստանի սահմանները (և Մադեսը) երկու տարի իրեն ենթարկեց (Հայաստանը): Արամը հանկարծորեն նրա վրա հարձակվելով արևը ծագելուց առաջ՝ կոտորեց նրա բազմաթիվ ամբոխը և իրեն՝ Նյուբարին էլ, որ Մադես էր կոչվում, ձերբակալ անելով բերեց Արմավիր և այնտեղ պարսպի աշտարակի ծայրին հրամայեց պատին վարսել, երկաթե ցից մխելով ճակատի մեջ՝ ի ցույց դնելով անցորդներին և բոլոր այնտեղ եկվորներին, իսկ նրա երկիրը մինչև Զարասպ կոչված լեռն իրեն հպատակեցնելով հարկատու դարձրեց մինչև Նինոսի թագավորելն Ասորեստանի և Նինվեի վրա»⁹: Արմավիրում է ծնվում նաև Արայի որդին՝ Արա Գեղեցիկը, և վավաշոտ Շամիրամն էլ Արա Գեղեցիկին նվաճելու համար զորաց գլուխն անցած, որոշում է Արմավիրը նվաճել, բայց Արարատյան դաշտի ճակատամարտում Արան զոհվում է: Արայի որդուն Շամիրամն ի հիշատակ նրա գեղազն հոր՝ Արա է կոչում: Այս Արայան Արան ունենում է որդի՝ «շատ գործունյա հանճարախոս»՝ Անուշավան Սոսանվերին, որն, ըստ հեթանոսական հավատի, Արմավիրի սոսի ծառերի տերևների սոսափյունն ունկնդրելով գուշակություններ էր անում¹⁰:

Ենն ու ծաղկուն էր Արարատյան դաշտը, և այդ էր պատճառը, որ վանի արքաները ջանք ու եռանդ չէին խնայում այն միավորելու հայոց թագավորությանը: Մենուայի որդի Արգիշտին (786—764 մ. թ. ա.) ոչ միայն իր թագավորությանը միացրեց Արարատյան աշխարհը, այլև քաղաքներ ու բերդեր կառուցեց: Ամրացնելով պետության սահմանները, նա Ասորեստանի դեմ պատերազմից հաղթանակով վերադառնալով, մ. թ. ա. 776 թ. Ազա երկրում հիմնեց իր հաղթության քաղաքը՝ Արգիշտիխիսիլին, և սեպագրեց այսպես. «Խալդյան մեծությանմբ Արգիշտին՝ Մենուայի որդին, ասում է՝ ամբողջ հոյակապ կառուցեցի, հաստատեցի Արգիշտիխիսիլի անունը: ...Գետից չորս ջրանցք անցկացրի, խաղողուտ և անտառ հիմնեցի, կատարեցի մեծագործություններ այնտեղ»¹¹:

Քաղաքը կառուցում էին բազմաթիվ ռազմագեղեցիներն ու ստրուկները: Նրանք ուղտերով, ջորիներով ու եզներով օրնիբուն քար էին կրում, բարձրացնում պարիսպները, պալատների ու տաճարների պատերը: Նրանց կատարած աշխատանքի մասին թեկուզև հեռավոր պատկերացում կազմելու համար ասենք, որ քաղաքի ավերակներից տարված քարերով են կառուցվել շրջակա տասից ավելի գյուղերի տների հիմնապատերը, բակերի պարիսպները, ինչպես և Սարդարապատի բերդի դարպասները և այլն¹²:

Մեարոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանը, որ Արմավիրի ավերակներն է այցելել 1869 թ., ցավով է գրում, որ «մերձակա բնակիչքն քարերը հանել տանելով՝ քիչ է մնացել պարսպի և աշտարակի հետքն անհետացնեն, թե՛ և խիստ հրամաններով արգելում է իշխանությունը: Ամօթ մերձակայ հայ գիւղացուց, որ իրենց նախնեաց թանկագին յիշատակը խնամքով չեն պահպանում»¹³: Նույնիսկ Արգիշտիխիսիլիի հիմնադրման մասին Արգիշտիի արձանագրությունը 1892 թ. հայտնաբերվել է ոչ թե քաղաքի ավերակներում, այլ Սարդարապատում, մի գյուղացու ձիթհանքի պատի մեջ¹⁴: Թալանվել են ոչ միայն սրբատաշ քարերը, այլև հողի հաստ շերտի տակ թաղված դամբարանները, որոնցից հայտնաբերված սարկոֆագներն այսօր էլ Նոր Արմավիրի գյուղացիները օգտագործում են տնտեսական նպատակներով և խաղող ճգմում¹⁵:

Քաղաքի պարիսպների հաստությունը հասնում էր 3,5 մետրի, իսկ Արգիշտիի փորած ջրանցքների ընդհանուր երկարությունը մոտ 40 կմ էր, միջին խորությունն ու լայնքը՝ 2-ական մետր¹⁶:

Արգիշտիխիմիին կառուցվել, ընդարձակվել ու բարեկարգվել է շուրջ 200 տարի և իր ժամանակի մեծ քաղաքներից էր, տնտեսական, մշակութային և կրոնական նշանավոր կենտրոն: Նրա ուղիղ փողոցների, պաշտպանական համակարգի, պալատների, ճարտարապետական այլ կառույցների ուսումնասիրությունից պարզորոշ երևում է, որ քաղաքն ունեցել է լավ մշակված, ճարտարապետորեն նախանշված կենտրոն, որի շուրջը, հարթավայրում փռված էին աղքատ թաղամասերը: Արգիշտիխիմիին իր արվարձաններով գրավել է մոտ հազար հեկտար տարածություն¹⁷: Քաղաքային բնակչության մեծ մասը շարունակում էր զբաղվել ագեգործությամբ ու բանջարաբուծությամբ, մասամբ նաև անասնապահությամբ: Բուն քաղաքը պետական պաշտոններության, քրմության, զինվորականության և արհեստավորության քաղաքամասն էր, որը գտնվում էր պարսպի ներսում, բլրի վրա: Արգիշտիխիմիին աչքի էր ընկնում նաև արհեստագործությամբ: Պեղումներից հայտնաբերվել են բրոնզագործի, դարբնի, քարագործի, հյուսնի, դեղագործի տներ: Ջարգացած էին նաև խեցեգործությունը, ջուլհակությունը, կաշեգործությունը, մանածագործությունը¹⁸: Դրոշմագարդ գոտիներն ու մետաղյա արձանիկները, վահաններն ու սաղավարտները վկայում են երկաթագործության ու զինագործության ծաղկումը:

Արգիշտիխիմիին արևելյան և արևմտյան բլուրների վրա ուներ երկու ամրակուռ, եռապարիսպ ամրոց, որոնցում կային հացահատիկի պահեստներ, գինու մատաններ, արհեստանոցներ, շքեղագարդ ու մեծահարուստ պալատներ, մոտ մեկ տասնյակ տաճարներ:

Երբ Արգիշտի Երկրորդի որդի Ռուսա Երկրորդը (մ. թ. ա. 685—645 թթ.) Արգիշտիխիմիին 60 կմ հեռավորության վրա կառուցեց Թեյշեբախի քաղաքը, այնտեղ տեղափոխեց պետական պաշտոններության, քրմության և բարձր զինվորականության մի մասը: Նրանք տարան նաև իրենց կահ-կարասին, պերճանքի առարկաները, ողջ հարստությունը¹⁹: Իսկ որքա՞ն էր այն ժամանակ Արգիշտիխիմիին բնակչությունը: Ենթադրվում է, որ այնտեղ բնակվում էր շուրջ 30 հազար մարդ: Քաղաքի զարգացմանը զուգընթաց ավելանում էր բնակչության թիվը²⁰: Բայց նրան վիճակված չէր խաղաղ բարգավաճում: Անվերջ պատերազմներից արդեն երեքում էր Վանի հայոց թագավորության գահը: Նրա վերջին արքաները՝ Ռուսա Երրորդն ու Ռուսա Չորրորդը, չկարողանալով համարձակ ռազմերթերի գնալ հեռավոր երկրամասերը, բավարարվեցին տնտեսական բնույթի մանր-մունր շինարարություններով: Եվ նրանց անուններն էլ մեզ են հասել լոկ մի քանի արձանագրությունների միջոցով, որոնցից երկուսը վերաբերում են Արգիշտիխիմիին ու Էրեբունիում հացահատիկի պահեստների կառուցմանը:

Մարա-բաբելական և սկյութական ուժերը, տիրելով ու բաժանելով Ասորեստանը (մ. թ. ա. 605 թ.)՝ վերջ տվին և Վանի հայոց թագավորությանը, որը մ. թ. ա. 590—585 թթ. ընկավ նրանց հարվածներից: Թշնամին կողոպտեց ու մոխրացրեց շեն բնակավայրերը, այդ թվում և Արարատյան աշխարհի քաղաքները՝ Թեյշեբախին, Էրեբունին ու Արգիշտիխիմիին:

Պեղումների և հնագիտական ուսումնասիրությունների շնորհիվ հնարավոր է ինչ-որ չափով վերականգնել ավելի քան երկու հազար հինգ հարյուր յոթանասուն տարի առաջ տեղի ունեցած դեպքերը:

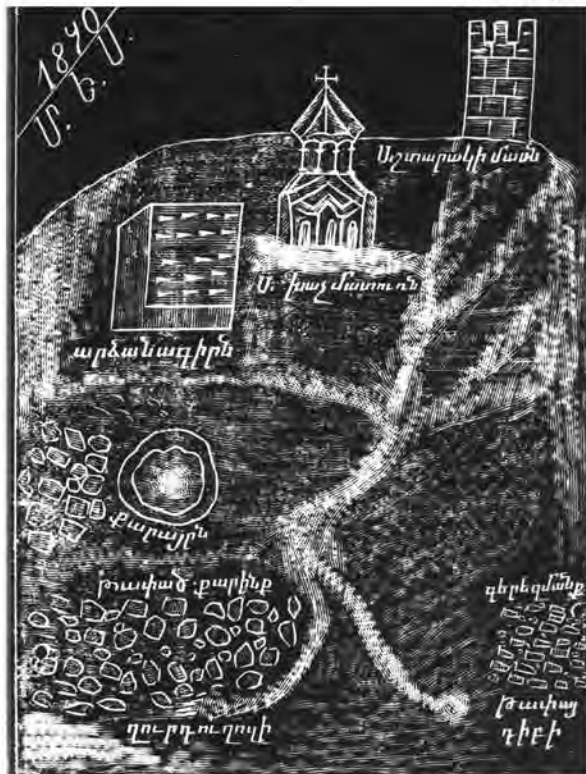
...Իմանալով թշնամու զորքերի մոտենալու լուրը, աղքատ թաղամասերի բնակիչները խուճապահար պատսպարվում են քաղաքային պարիսպների հետևում: Այրելով ու կողոպտելով քաղաքի հյուսիսարևմտյան անպարիսպ թաղամասերը, ճեղքելով առաջին ամրությունները, թշնամին իր գրոհային ջոկատներն է կուտակում հյուսիսային դարպասների մոտ, քանի որ այն համեմատաբար հարմար էր ավերող գործիքներ, քարանետ սարքեր մոտեցնելու համար: Քաղաքի պաշտպանները բարձր պարիսպներից տեսնում էին, թե ինչպես են այրվում աղքատ թաղամասերը: Առանց այն էլ շոգ ամռան պատճառով շնչել չէր լինում, հրդեհն ու ծուխն էլ խեղդում էին պաշտպաններին: Հրդեհն այնպես ուժեղ էր բռնկվել, որ հում աղյուսե տները կարմրավուն էին դարձել: Ծուտով կրակը թափանցեց նաև բուն քաղաք, որի վրա այրվող մետերի տարափ էր տեղում: Մեկը մյուսի հետևից սկսեցին այրվել հարուստների տները, տաճարներն ու պալատները, մթերքների պահեստները: Թշնամու մետերը ջարդվում էին պաշտպանների վահանների վրա, բայց շատերին էլ խոցում էին: Մարտը երկարում էր: Քաղաքում խուճապ էր սկսվել, փլվում էին այրվող տները: Հրդեհի լեզվակներն ու պաշարող զորաբանակը անելանելի վիճակի մեջ էին գցել պաշտպաններին, որոնց թիվը նվազում էր: Վերջապես թշնամին վայրագ ճիչերով հյուսիսային դարպասներից ներխուժում է արևմտյան բերդ: Մարտը շարունակվում

Արմավիրի հունարեն
արձանագրություններից
հատված:

Արմավիրի բլուրը
ըստ Մեսրոպ Սմբատյանցի,
1890 թ.:

Արմավիրում 1886 թ.
Մեսրոպ Սմբատյանցի
գրառած սեպագիրը:

է արդեն ամրոցի ներսում, փողոցներում, ամեն տան մոտ: Ծուտով քաղաքն ընկավ²¹:

Պեղումները բացեցին ավելի քան երկուսուկես հազարամյակ առաջ տեղի ունեցած անլուր ողբերգության պատկերներ: Մետաղագործի տանը հայտնաբերվեցին կնոջ և երեխայի կմախքներ: Ծեմքերից մեկի միջանցքի ծայրին գտնվեց սպանված կնոջ կմախք: Կինը պատկած էր մեջքի վրա, սարսափից գլուխն ու դեմքը ձեռքերով ծածկած, թշնամու նետապարզ գոտկատեղում: Նա երևի սպասավոր էր կամ աղքատ թաղամասի բնակիչ, քանի որ նրա վզին, ձեռքերին և ոտքերին պահպանված զարդերը շատ հասարակ էին²²: Նրանից քիչ հեռու, միջին չափի կարասի մեջ գտնվել է մոտ տասներկուամյա աղջկա կմախք: Աղջնակը, հավանաբար, թաքնվել է կարասում, վախից կծկվել, դեմքը ձեռքերով փակել, բայց թշնամին նրան չի խնայել, ինչպես չի խնայել բրոնզագործի տան մեկ տարեկան երեխային²³: Այդ տանը գտնվեցին նաև վայրի կատվի, մուֆլոնի, ջեյրանի, վագրակատվի ոսկորներ, ըստ երևույթին բրոնզագործը սիրել է որսորդությամբ զբաղվել²⁴: Իսկ դեղագործի տանն այրված գերանների տակ հայտնաբերված կնոջ ոսկորներից ոչ շատ հեռու ամենաբազմազան կենդանիների, թռչունների ու ձկների մնացորդներ կային: Այդ կենդանիների տարբեր մասերից այն ժամանակ դեղագործները զանազան դեղեր էին պատրաստում:

Պեղումներից գտնված գարու, բակլայի, ոլոռի, աշորայի (տարեկանի) հատիկներից կարելի է ենթադրել, որ հարձակումը տեղի է ունեցել հուլիս-օգոստոս ամիսներին, քանի որ դրանք Արարատյան դաշտում հավաքում են այդ ամիսներից ոչ շուտ:

Արգիշտիխիլի կործանման ամիսը որոշելուն օգնեցին դեղագործի տանը պահպանված մնացորդները: Գալի և աղվեսի ձագուկները վեց ամսական էին. հայտնի է, որ գալերն ու աղվեսները սերունդ են տալիս մարտ-ապրիլին, գոմարելով վեց ամիս՝ ստացվում է օգոստոս-սեպտեմբեր: Այսպես, հնագետներին հաջողվեց որոշել քաղաքի կործանման ճիշտ ժամանակը՝ օգոստոսի վերջ, սեպտեմբերի սկիզբ²⁵: Էրեբունու և Թելչեբախիլի պեղումները ևս ապացուցեցին, որ Այրարատյան աշխարհի այս մեծ քաղաքներն ավերվել են միաժամանակ:

Վանի հայոց թագավորությունից հետո էլ Արգիշտիխիլիում շարունակվեց կյանքը: Մ. թ. ա. 331 թ. Ասորեստանում, Գավգամելայի մոտ Ալեքսանդր Մակեդոնացու հաղթանակից հետո Աքեմենյան պետությունը կործանվում է: Աքեմենյան Իրանի կողմից ճակատամարտին մասնակցում էր նաև հայոց 47 հազարանոց բանակը²⁶: Հայաստանի կառավարիչ Երվանդը մարտադաշտից վերադառնալով Հայաստանն անկախ է հռչակում: Պետությանն ճոր մայրաքաղաք է ընտրվում Արմավիրը:

Արգիշտիխիլիի տեղում, հատկապես նրա արևելյան բլրի վրա, Երվանդունիները կառուցում են իրենց նոր մայրաքաղաք Արմավիրի միջնաբերդն ու մեհյանները, պալատական համալիրները: Ծուտով Արմավիրը

Օձագլուխ ապարանջան:

Ոսկյա մեդալիոններ:

Կավե ծիսանոթ:

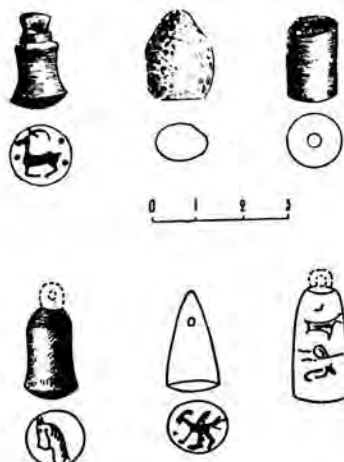
Արմավիրում գտնված
կնիքներ և դրանց
դրոշմները:

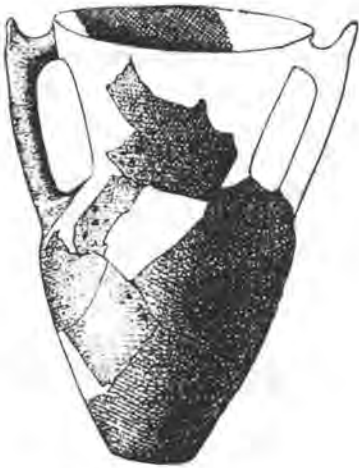
Ոսկյա կրճազարդ,
մ. թ. ա. VI—IV դդ.:

փոում է իր թևերը բլրից հեռու, տարածվում նրա շուրջը, զարդարվում բնականի նոր թաղամասերով ու այգիներով:

Մայրաքաղաք դառնալուց հետո Արմավիրը վերածվում է պետական, ռազմական, մշակութային և պաշտամունքային խոշոր կենտրոնի²⁷:

Ծարունակվում էր նաև Արմավիրի, այսպես ասած, թատերական կյանքը, որը սկզբնավորվել էր դեռևս մ. թ. ա. 8-րդ դարում: 1985 թ. պեղումների ժամանակ անսպասելիորեն հայտնաբերվեց էլամերեն երեք սեպագիր սալիկ, դրանք հանրահայտ «Գիլգամեշ» էպոսի բեմականացումից հատվածներ էին, որոնցում հանդես էին գալիս Գիլգամեշն ու Սիդուրին, նաև երգչախումբը: Մինչ այդ էպոսը հայտնի էր 4 լեզվով գտնված արձանագրություններով, նորություն էր նաև էպոսի այսպիսի թատերականացումը: Ենթադրվում է, որ այն բեմադրվել է մ. թ. ա. 760 թ. Արմավիրում, Սարդուր Երկրորդի գահակալման և ամուսնական հանդեսների ժամանակ²⁸: Հնարավոր է, որ այն ավելի հին է: Այսպիսով, Հայաստանում թատրոնի սկզբնավորումն սկսվել է ոչ թե Արտաշատում, այլ Արմավիրում, և շարունակվել է մի քանի դար, ինչը հաստատում են նաև Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները, որոնցից մեկը մ. թ. ա. 7-րդ դարի հույն գրող Հեսիոդոսի «Գործեր և օրեր» երկի հետ առնչվող մի հատված է: Մեկ այլ արձանագրության մեջ տողեր են հանդիպում հանճարեղ Եվրիպիդեսի (մ. թ. ա. 480—406 թթ.) «Հիպպոլիտոս», «Օրեստես», «Անդրոմեդա» ողբերգություններից: Մյուս տողերը ևս հունական դրամաներից և ողբերգություններից դեռևս չպարզաբանված, գուցեև չպահպանված երկերից հատվածներ են²⁹: Այս արձանա-

գրություններից դատելով՝ կարելի է վստահաբար ասել, որ Արմավիրում դեռևս հնագույն ժամանակներում գոյություն է ունեցել թատրոն:

Արմավիրում կային բազմաթիվ մեհյաններ ու սրբատեղիներ: Այնտեղ էին հեթանոս հայերի բազիլիկներն ու Արտեմիդի և Ապոլլոնի պղնձաձուլ, ոսկեզօծ արձանները⁸⁰: Քաղաքի մոտակայքում էր Արամանյակի Սոսյաց անտառը, որի ծառերի տերևների սոսափյունով քրմերը գուշակություններ էին անում:

Գտնվելով առևտրական ճանապարհների խաչուղիում և լինելով մայր քաղաք, Արմավիրում խիստ զարգանում են առևտուրը, արհեստներն ու արվեստները: Այդ են հաստատում պեղումներից հայտնաբերված խեցեղենն⁸¹ ու մետաղյա իրերը⁸², թանկարժեք զարդերը⁸³, իսկ հույակապ ոսկյա կրծքազարդը վկայում է, թե ինչ բարձր աստիճանի էին հասել Արմավիրի ոսկերիչները, որոնք ոսկին բերում էին Սողքի հանքերից⁸⁴: Քաղաքի արհեստավորների ձեռակերտերը հասնում էին մինչև Կովկաս, Իրան, Միջագետք ու Ասորիք, Միջերկրականի և Սև ծովի ափերը: Այնտեղից էլ դեպի Արմավիր էին հոսում տարաշխարհիկ ապրանքներ:

Տարաբնույթ էր քաղաքի բնակչությունը: Երվանդունի արքայատոհմի ներկայացուցիչներից, քրանց մերձավորներից գատ, այստեղ էին ապրում նաև բարձր պալատականությունն ու քրմությունը, զինվորականությունը՝ բազմաթիվ սպասավորներով, ծառաներով, գրագիրներով, թիկնապահներով: Զգալի քանակ էր կազմում նաև արհեստավորական խավը: Բայց քաղաքի բնակչության մեծ մասն այն քաղաքացիներն էին, ովքեր շարունակում էին իրենց ավանդական զբաղմունքը՝ այգեգործությունը:

Ծուտով Արմավիրի փառքը խամրեց: Երվանդունի արքայատան Երվանդ Վերջին թագավորը, որն ըստ Խորենացու գահակալել է շուրջ 20 տարի (մ. թ. ա. 220—201 թթ.), մայրաքաղաքը տեղափոխում է Երվանդաշատ:

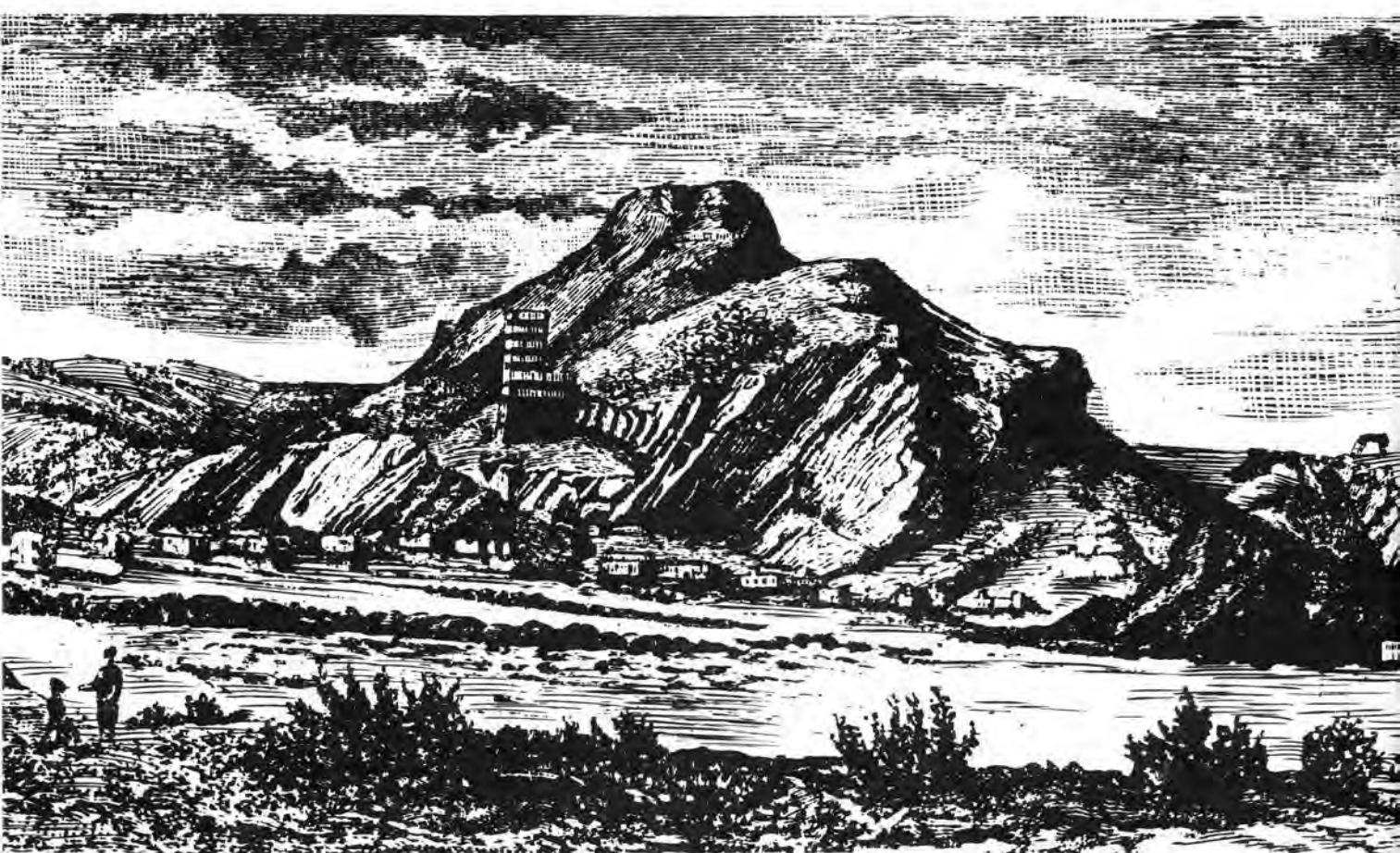
Սակայն Արմավիրը դրանից հետո էլ երկար ժամանակ Հայաստանի խոշոր քաղաքներից էր: Մինչև 4-րդ դարն այն ապրեց վերելքներով ու վայրէջքներով հարուստ կյանք, այնուհետև լքվեց ու մոռացվեց: Մոնղոլական արշավանքներից հետո՝ 13-րդ դարից սկսած, քաղաքն անմարդաբնակ դարձավ⁸⁵: Ժամանակի ավերիչ ձեռքը, երկրաշարժերն ու ասպատակիչները հայոց երևելի մայրաքաղաքի նշանավոր կոթողներից, պարիսպներից ու պալատներից քիչ բան խնայեցին:

Հետաքրքրական է, որ Արմավիրի անկումից հարյուրամյակներ անց, Հյուսիսային Կովկասի չերքեզական գյուղերում ապրող հայերը՝ հիմնելով նոր քաղաք, 1848-ին այն անվանեցին Արմավիր, ի հիշատակ նախնայաց մեծ ու փառավոր մայրաքաղաքի: Իսկ 1992 թ. Արմավիր վերանվանվեց Հոկտեմբերյան քաղաքը, որից հետո չէ պատմական հնավայրը:

Արմավիրում գտնված
սափորի վերակազմություն:

Սկիհ, մ. թ. ա. II—I դդ.:

YERVANDASHAT

ԵՐԿԱՆԴԱՇԱՏ

Երվանդ Վերջին թագավորը մ. թ. ա. 220 թվականին բարձրանալով Հայաստանի՝ ժամանակի ընդարձակ պետություններից մեկի՝ գահին, ձեռնարկում է հսկայածավալ շինարարություն: Նախ, Այրարատյան մահաճգի Երասխաձոր գավառում, ուր Արաքսը և Ախուրյանը միախառնվում են, բլրի վրա կառուցում է նոր մայրաքաղաք Երվանդաշատը: Մայրաքաղաքի տեղափոխության հիմնական պատճառը Խորենացին համարում է Արաքսի հունի փոփոխումը, որի հետևանքով քաղաքի բնակիչները զրկվել էին ջրից. «Եվ ձմեռն երկարելիս, երբ հյուսիսային ցուրտ քամիներ էին փչում, վտակը սառչում էր բոլորովին, և թագավորանիստ տեղի համար խմելու բավական ջուր չէր ճարվում: Սրանից Երվանդը նեղվելով, մանավանդ ավելի ամուր տեղ փնտրելով՝ արքունիքը տեղափոխում է դեպի արևմտյան կողմը...»²: Բայց այս տեղափոխությունն ավելի շատ ռազմաքաղաքական բնույթ ուներ: Երվանդը միջնաբերդն օղակում է բարձր պարիսպներով, պղնձակոփ և ամրակուռ դռներով ամրացնում քաղաքի մուտքերը, մինչև բլրի հատակը անցքեր փորում, որպեսզի Երվանդաշատի պաշարման դեպքում հնարավոր լինի գետից ջուր ստանալ:

Երվանդի գահը երերում էր, և դավադիրներից զգուշանալով, նա միջնաբերդում բազմաթիվ գաղտնի որոգայթներ է շինել տալիս³: Երվանդի բուռն շինարարությունից քսանմեկ դար հետո, հայ ճարտարապետության անխոնջ հետազոտող, մեծանուն գիտնական Թորոս Թորամանյանը գրել է. «Ավերակները մինչև այժմ գոյություն ունեն և զարմանք են պատճառում այցելուին ոչ միայն դիրքի ամրության համար, այլև բերդապարսպի մեջ բազմաթիվ բնակության բաժանումների համար, որ կնշանակե, թե Երվանդն իր ապահովության համար ինչքան համակիրներ հավաքել էր այդ ընդարձակ բերդին մեջ:

Բերդապարիսպները նախաբրիտոնական ձևով անշաղախ վիթխարի որձաքարերով շինված էր, սակայն մի առավելություն ևս ուներ, որ բոլոր քարերը միմյանց կապված էին երկաթով:

...Պետք է ասել, որ հին քաղաքից մի քանի մուշներ մնացած են ստորոտում, որոնք ամուր որձաքարով շինված են, վիթխարի քարերից դուրս բարավորներ կան բնակարանների մուտքի համար, միայն թե այլևս վրաները ծածկույթ չունեն...»⁴:

Երվանդը նոր մայրաքաղաք է տեղափոխում արքունի ողջ հարստությունն ու Արմավիրի բնակչության մի մասը: Թագավորից դժգոհ էին նախարարներն ու ժողովուրդը և երկյուղ կրելով, որ զոհաբերությունների ու հեթանոսական տոների ժամանակ անհնար կլինի ապահովել իր անվտանգությունը, Երվանդը մեհյանների հարստությունն ու աստվածների արձանները տեղափոխում է Բագարան⁵:

Նոր մայրաքաղաքին շատ մոտիկ, Արաքսի աջ ափին, նա կառուցում է նաև Երվանդակերտ դաստակերտը: Այստեղ էին բնակվում թագավորի ընտանիքը, մերձավորները, թիկնապահներն ու սպասավորները: Արքունի այս ձեռակերտի մասին Խորենացու նկարագրությունը նրա պատմության ամենագողտրիկ էջերից է. «Ինձ համար քաղցր է պատմել նաև գեղեցիկ Երվանդակերտ դաստակերտի մասին, որ նույն Երվանդը շինեց գեղեցիկ և չքնաղ հորինվածքով: Որովհետև մեծ հովտի միջին մասը լցնում է բնակչությամբ և պայծառ շինություններով, լուսավոր, ինչպես աչքի բիրը, իսկ բնակության շուրջը կազմում է ծաղկանոցներ և բուրաստաններ, ինչպես բքի շուրջն աչքի մյուս բոլորակը: Իսկ այգիների բազմությունը մնանվում էր խիտ արտևանումների գեղեցիկ գծին, որի հյուսիսային կողմի կամարածև դիրքը իսկապես համեմատվում էր գեղեցիկ կույսերի հոնքերին: Իսկ հարա-

Արարատ լեռը,
Նկարիչ՝ Շառլ Տեքսիե,
Փարիզ, 1842 թ.:

վային կողմից հարթ դաշտերը (հիշեցնում էին) ծնոտների գեղեցիկ ողորկությունը: Իսկ գետն իր երկու ափերի բարձրություններով պատկերանում էր մի բերանը՝ իր երկու շրթունքներով»⁶:

Շուտով քաղաքական լարված պայմաններում ծագեց Արտաշեսի պատերազմը Երվանդի դեմ: Այն հրահրեց Սելևկյան Անտիոքոս Երրորդ թագավորը, որը ցանկանալով Սելևկյան գերիշխանությունը վերահաստատել Փոքր Ասիայի վրա, ջանում էր վերջ տալ Հայաստանի անկախությանը: Արտաշեսը Անտիոքոս Երրորդի զորավարներից էր: Նա մ. թ. ա. 201 թվականի գարնանը պատերազմ է սկսում Երվանդի դեմ: Երվանդը շտապ զորք է գումարում, օգնություն ստանում Վրաստանից, Միջագետքից ու Կեսարիայից⁷: Զբաղարարվելով դրանով՝ վարձկաններ է հրավիրում, առատորեն վարձատրում հայոց նախարարներին, որ օրհասի պահին չլքեն իրեն, բայց շատերն են անցնում Արտաշեսի դրոշի ներքո: Խորենացին մանրամասն է նկարագրում այս բախտորոշ ճակատամարտը, որից հետո շուրջ երկու դար Հայաստանը ընդարձակվում էր և հզորանում: Արտաշեսի համախոհները Երվանդի «զորքերի բազմությանը նշանակություն չէին տալիս, միայն Մուրացյան Արգամից էին ակնածում, որովհետև քաջ մարդ էր և իր իշխանության տակ ուներ բազմաթիվ ճիզակավորներ: Եվ Երվանդի բանակն ավելի քան երեք հարյուր ասպարեզ դեպի հյուսիս հեռու էր իր քաղաքից և գտնվում էր Ախուրյան գետի ափին: Երվանդը երբ լսեց (Սմբատի մոտենալը), նրա դեմ հանեց իր զորքերի բազմությունը և ճակատ կազմեց իր բանակից ոչ հեռու: Իսկ Արտաշեսը Մուրացյան նահապետին պատգամ ուղարկեց հաստատուն երդումներով, որ նրան կթողնի, ինչ որ նա ստացել է Երվանդից, և էլի ուրիշ բաներ կավելացնի, միայն թե նա Երվանդին լքի, մի կողմ քաշվի:

Երբ Արտաշեսի դրոշակները Երվանդի զորքի ճակատի առաջ երևացին, Արգամը հետևակների բազմությունն առավ ու մի կողմ քաշվեց: Իսկ Սմբատը հրամայեց պղնձե փողեր հնչեցնել և իր զորքի ճակատն առաջ շարժելով սլացավ. ինչպես արծիվը կաքավների երամի վրա: Իսկ հայոց նախարարները, որոնք (Երվանդի ճակատի) աջ և ձախ թևերն էին կազմում, խառնվում միանում են նրա հետ: Վրաց զորքերը թեպետ իրենց Փարսման թագավորի հետ հանդուգն հարձակում գործելով ընդհարվեցին, բայց շուտով ետ փախան: Այդտեղ պետք էր տեսնել Երվանդի գնդի և Միջագետքի զորքերի սարսափելի կոտորածը: Երկու ճակատներն իրար խառնվելիս Արտաշեսի դեմ են գալիս տավրոսի քաջ մարդիկ, որոնք մահն աչքերն առած՝ Երվանդին խոստացել էին, թե Արտաշեսին կապանեն: Սրանց հետիոտն պատահում է Գիսակը՝ Արտաշեսի դայակի որդին, և մեջ մտնելով նրանց սպանում է և հաղթություն է տանում, որի ժամանակ նրա երեսի կեսն էլ սրով կտրում են, և նա մեռնում է այսպես: Մնացած զորքերը փախուստի են դիմում:

Իսկ Երվանդն իր ձիով շատ ասպարեզներ անցնելով և իր բանակից մինչև քաղաքը շինված իջևանները նորանոր ձիեր փոխելով, փախչում էր իջևանից իջևան: Սմբատն էլ նրան հետամուտ լինելով՝ սաստկապես հավաժում է գիշերով մինչև քաղաքադուռը: Իսկ մարաց զորքերը Երվանդի գնդի կողմն անցնելով՝ մթության մեջ բանակ են դնում դիակների վրա: Արտաշեսն էլ հասնելով Երվանդի վրանը, որը նա շրջափակել էր կտավով ու կաշվով, իջավ և այն գիշերը նրա վրանում մնաց: Իսկ երբ լուսացավ, նա

Արարատը և Արաքսը,
Նկարիչ՝ Փ. Բ.:
1859 թ., Փարիզ:

տիրաբար կարգադրելով հրամայեց սպանվածներին թաղել: Այն հովիտը, որտեղ (մարաց) զորքերը դիակների վրա բանակ դրին, կոչեց Մարաց մարզ, իսկ ճակատամարտի տեղը՝ Երվանդավան, իբր թե այստեղ վանեց Երվանդին. այսպես էլ կոչվում է մինչև այսօր: Ապա գնաց Երվանդի քաղաքը...

...Եվ երբ քաջերն սկսեցին ամրոցի դեմ կռվել, ամրոցի մարդիկ անձնատուր եղան և քաղաքի դուռը բացին⁸: Արտաշեսի զինվորներից մեկը դաշույնով սպանում է Երվանդին: Արտաշեսը թեև թշնամի էր Երվանդին, բայց գիտակցելով, որ հայոց թագավորը չէր կարող անշիրիմ մնալ, հրամայում է թաղել և մահաբժան դնել: Կարևոր էր և այն, որ Արտաշեսը իրեն ևս Երվանդունի էր համարում և հետագայում տեղադրած սահմանաքարերի վրա⁹ արված արամեերեն արձանագրություններում իրեն անվանում էր Երվանդական¹⁰:

Ծուտով գրավվում է մաս պետության պաշտամունքային գլխավոր կենտրոն Բագարանը:

Կարծես թե իրականանում էր Սեյկյանների ձգտումը՝ վերացնել Հայաստանի անկախությունը: Հայոց աշխարհի արևմտյան մասում ռազմավարչական կառավարիչ է նշանակվում Զարեհը, իսկ արևելյանում՝ Արտաշեսը: Բայց Անտիոքոսը սխալվեց: Ծուտով Արտաշեսը Հայաստանն անկախ հռչակեց, դառնալով Արտաշեսյան հարստության հիմնադիր: Նա կառուցեց հայոց չորրորդ մայրաքաղաքը՝ Արտաշատը:

Երվանդի մահից հետո էլ գոյատևեցին նրա կառուցած քաղաքները: Մինչև չորրորդ դարը Երվանդաշատը Հայաստանի խոշոր քաղաքներից էր, բայց պարսից Շապուհ Երկրորդի զորքերը, ինչպես Փավստոս Բուզանդն է գրում. «առան Երվանդաշատ մեծ քաղաքն էլ, այստեղից դուրս քերին քսան հազար տուն հայ... իսկ քաղաքը հիմնախառակ կործանեցին»¹¹: Հետագայում Երվանդաշատն անջքանալով, վերածվում է փոքրիկ բնակավայրի:

1827 թ. դեկտեմբերին ռուսական բանակի մի քանի բարձրաստիճան սպաների հետ այդ գյուղում հյուրընկալվելով՝ դեկաբրիստ Ե. Լաչինովը գեղակարչորեն և մեծ ոգեշնչումով է նկարագրում Երվանդաշատի շրջակա բնությունը. «...Գիշերեցինք... Հաջի-Բայրամ (Երվանդաշատ) գյուղում: Այս ճանապարհի վրա շրջակայքի սարերից մի քանիսը կարմրավուն են դառնում՝ կանաչ և դեղին շերտերը ձուլվում են կարմրի հետ: Դա հյութալի խոտի կանաչը չէ, թառամած խոտի դեղնությունը չէ, այլ մանրախճի թանձր գույնն է: Հազիվ թե որևէ տեղ կարելի լինի տեսնել լույսի և ստվերների մման միացում:

Ալիքավոր տեղանքը և շատ զարդարված սրածայր բլուրներն անասելի գեղեցիկ են: Հանճար-պոետը սքանչելի կերպով կնկարագրի այս կախարդիչ տեղերը, հանճար-նկարիչը կգմայլեցնի նրանք պատկերելով: Բայց բնությունն ընդօրինակողներ: Թողն՝ ք գրիչները, նետն՝ վրձինները ձեր. հիանալի է ձեր արվեստը, բայց կախարդուհի բնության արվեստն անզուգական է: Որտե՞ղ դուք կտեղավորեք նրա ստեղծագործությունները զարդարող բոլոր մանրամասնությունները: Ինչպե՞ս կյանք կտաք ձեր գործերին: Քյոռոշլու գեղատեսիլ լեռնաշղթան իր վրա է քնեռում մարդու հայացքը, բայց նրա գեղեցկությունը զիջում է շրջակայքի գեղեցկությանը և վերջին բարձունքից հիասքանչ տեսարան է բացվում Արաքսով ոռոգվող հարթավայրի վրա, որի (Արաքսի) կոհակներին է նայում Կըզլ-Դաղ (Կարմիր սար) բարձր, սրածայր լեռը: Այս ժայռերի շերտերը և առհասարակ մնացած

Երվանդակերտ.
Նկարը՝ Զեսդենրի:

ամբողջ լեռնաշղթան անմամն են: Կըզլ-Դաղի փեշի մոտ, Արաքսի ափին կա երկու ուռնաշափից պակաս մի ծանծաղուտ, ապա քարքարոտ կածանը տանում է դեպի Հաջի-Բայրամ գյուղը, որտեղ կա փոքր ու վատ ամրություն: Այստեղ Արփաչայն իր ջրերն է թափում Արաքսի մեջ, իսկ նրանց վրա խոյացած սարերը մեզ բաժանում են Թուրքիայից:

...Հաջի-Բայրամից ճանապարհը Արփաչայով բարձրանում է դեպի վեր և չափազանց անհարմար է նույնիսկ գրաստաբեռների համար: Ժայռերը կախված են նրա վրա: Հսկայական քարերը փակում են ճանապարհը, ձին չգիտե որտեղ դնի ոտքը՝ մի անգգույշ քայլ, և մոտ է ճանապարհորդի մահը, իսկ տանջանքներն անխուսափելի են: Ութ վերստի վրա Արփաչայը կտրուկ թեքվում է դեպի ձախ, ամեն կողմից բարձրացած ահեղ լեռները վախեցնում են անսովոր մարդուն: Քարից-քար սանդուղքներով բարձրանալով սարը, դուք Սարդարապատի հարթավայրում եք»¹²:

Երվանդաշատն ու Երվանդակերտը, գտնվելով սահմանամերձ գոտում, քիչ են ուսումնասիրվել¹³: Մինչև օրս էլ հաղրամյանի շրջանի Երվանդաշատ գյուղի մոտ պահպանվել են նրա պարիսպների, տարբեր շինությունների, ճարտարապետական համալիրների հետքերը, միջնադարում կառուցված երկու եկեղեցու փլատակներ և խաչքարեր¹⁴: Արքունի ամրոց Երվանդակերտին նույնպես բախտը չժպտաց¹⁵: Որոշ ժամանակ դառնալով Կամսարական նախարարական տան սեփականությունը¹⁶, նա նույնպես կիսեց Երվանդաշատին հասած օրհասներն ու ճակատագրի հարվածները: Հենց Երվանդակերտում է 1604 թ. շահ Աբասն իր խորհրդակիցներին հայտնում, որ որոշել է հայերին տարագրել Պարսկաստան, որպեսզի թուրքական բանակը, երբ երկիրը գրավի, սնվելու ու թալանելու ոչինչ չգտնի¹⁷: Ախուրյանի և Արաքսի միախառնման վայրում, նրանց ժայռակերտ ափունքին, ապառաժների և այգիների մեջ պահպանված պարիսպների ու պալատների ավերակները միայն տխուր խորհրդածությունների առիթ են տալիս: Բոլորովին այլ կերպ դասավորվեց հագարանի ճակատագիրը: Նրան վիճակված էր դառնալ հայոց ութերորդ մայրաքաղաքը:

ARTASHAT

ԱՐՏԱԸՆԱՏ

Թոթափելով Սեյկկյանների լուծը, Արտաշես Առաջինը մ. թ. ա. 189-ին իրեն հռչակեց Մեծ Հայքի թագավոր: Այն ժամանակ Մեծ Հայքից բացի կային ևս երեք հայկական թագավորություններ՝ Կոմագենեի, Մոփքի և Փոքր Հայքի, որոնք բոլորն էլ միաժամանակ անկախ հռչակվեցին: Արտաշեսին հաջողվեց մեծապես ընդարձակել երկիրը, հասնել Սև և Կասպից ծովերի ափերը, բայց միասնական հայկական պետությունն նրան վիճակված չէր ստեղծել¹, այդ իրագործեց նրա թոռը՝ Տիգրան Մեծը: Արտաշեսը մեր ժողովրդի պատմության ընթացքում հանդես եկած քաղաքական և ռազմական ամենախոշոր գործիչներից էր: Նա էր, որ միավորեց Հայաստանի մեծ մասը, այնպես որ «բոլորը միալեզու եղան»²: Թագավոր դառնալով, նա առաջին հերթին հիմնադրեց նոր մայրաքաղաք՝ կոչելով Արտաշատ: Այժմ դրժվար է ասել, թե երբ է դրվել քաղաքի առաջին քարը. ենթադրվում են տարբեր թվականներ՝ մ. թ. ա. 189 թ., 185 թ.³, 180—170 թթ.⁴, 166 թ.⁵ և այլն: Նախընտրելին, թերևս, 189 թ. է, քանզի, ինչպես Ստրաբոնը⁶ ու Պլուտարքոսը⁷ են վկայում, քաղաքի կառուցման վայրն ընտրել է հին աշխարհի նշանավոր գորավարներից մեկը՝ կարթագենցի Հաննիբալը, իսկ նա Արտաշեսի մոտ կարող էր հոռմեացիներից ապաստանել հենց այդ թվականին⁸: Ըստ Պլուտարքոսի, «կարթագենցի Հաննիբալը եկավ Արտաշես Հայի մոտ և հրահանգիչ խորհրդատու դառավ բազմաթիվ օգտավետ գործերում: Բացի այդ, այս երկրում նկատելով չօգտագործված ու անտեսված հարմարավետ ու խիստ հաճելի մի վայր՝ այդ տեղում ուրվագծեց քաղաքի հատակագիծը: Հաննիբալը տարավ Արտաշեսին, ցույց տվեց հատակագիծը և համոզեց հիմնել այդ տեղում քաղաք: Թագավորն ուրախությամբ համաձայնեց և խնդրեց, որ նա իր վրա վերցնի այդ գործի ղեկավարությունը: Այսպիսով կառուցվեց մեծ ու խիստ գեղեցիկ քաղաք, որն անվանվեց թագավորի անունով և հայտարարվեց Հայաստանի մայրաքաղաք»⁹:

Իսկ Ստրաբոնն ավելի մանրամասն է նկարագրում նորակառույց Արտաշատը, որը «գեղեցիկ է շինված և երկրի թագավորանիստ քաղաքն է: Նա գտնվում է գետածոցում, որը նման է թերակղզու և նրա շուրջը, բացի պարանոցի մասից, գետի առջև ձգվում է պարիսպը, իսկ պարանոցը փակված է խրամով և պատվարով»¹⁰: Այս նկարագրության մեջ սխալներ չիորոնելու համար հիշեցնենք, որ Արաքսը քանիցս փոխել է հունը, և Ստրաբոնի ժամանակներում Արաքսն ու Մեծամորը, որոնք շատ ավելի ջրառատ էին, միախառնվում էին՝ ստեղծելով մի գեղատեսիլ թերակղզի, որի վրա էլ կառուցվել է Արտաշատը: Պատկերացնելու համար, թե այն ժամանակ ինչ հզոր գետ էր Մեծամորը, ասենք, որ նրան էին միախառնվում Քասախը, Հրազդանն ու Ագատը¹¹: Այդպես էր նաև Խորենացու ժամանակ, որը ևս նշում է, որ Արտաշատը հիմնադրվել է Արաքսի և Մեծամորի միախառնման վայրում¹²: Տեղանքն, հիրավի, հույական էր ընտրված, վեհափառ Արարատին ակնդետ բլուրները, որ բրոնզեդարյա լքված բնակավայր էին¹³, երկրի մայրաքաղաք լինելու ամենագեղատեսիլ վայրն էր: (Հետագայում այդ բլուրներից մեկի վրա կառուցված Խորվիրապի վանքը հիացնում է իր անկրկնելի դիրքով): «Հայկական Կարթագենը», ինչպես Արտաշատն անվանեցին ժամանակակիցները, միասնական հատակագիծ է ունեցել, եղել է ժամանակի խոշորագույն և գեղեցկագույն քաղաքներից:

Նկարագրելով Արտաշատի հիմնադրումը, Խորենացին գրում է, որ Արտաշեսը «բոլորը հավանելով, քաղաք է շինում և իր անունով կոչում է Արտաշատ: Արաքսն էլ օգնում է անտառի փայտով: Ուստի առանց դժվարության և արագ շինելով՝ այնտեղ մեհյան է կանգնեցնում և Բագարանից այնտեղ է փոխադրում Արտեմիսի արձանը և բոլոր հայրենական կուռքերը:

Արտաշատում գտնված
Տրոյանոսի լատիներեն
արձանագրությունը:

Արտաշես Առաջինի
սահմանադրող
արձանագրությունը,
մ. թ. ա. II դ.:

Բայց Ապոլոնի արձանը կանգնեցնում է քաղաքից դուրս՝ ճանապարհին մոտ:

...Երվանդի քաղաքի ամբողջ վայելչությունները, ինչ-որ մա փոխադրել էր Արտավիրից, և ինչ-որ հենց ինքն էր շինել, բերում է Արտաշատ և ավելի շատ բան էլ իր կողմից շինելով՝ սարքավորում է իբրև արքայանիստ քաղաք»¹⁴:

Արտաշեսը քաղաքը շրջափակում է հսկայածավալ պարիսպներով, բայց շուտով Արտաշատն այնքան է տարածվում, որ դաշտավայրով մեկ փոխվում են նրա արվարձաններն ու այգիները: Կառուցվում են նաև բազմաթիվ պալատներ ու տաճարներ և, իհարկե, քաղաքի պահապան աստծուն՝ Անահիտին նվիրված մեհյան:

Տիգրան Մեծի օրոք (մ. թ. ա. 95—55 թթ.) Հայաստանը դարձավ աշխարհակալ տերություն: Արտաշատը մնացել էր պետության հյուսիսում, և թագավորության կենտրոնական մասերում նոր մայրաքաղաք ունենալու պահանջ էր առաջացել: Եվ Տիգրանը մ. թ. ա. 80-ական թվականների վերջին հիմնադրում է Տիգրանակերտը: Ստեղծվում է մի իրավիճակ, որ կարծես Տիգրանակերտը դառնում է ողջ թագավորության, իսկ Արտաշատը՝ բուն Հայաստանի մայրաքաղաքը: Հատկանշական է, որ Տիգրանը դրամահատարան ուներ և՛ Տիգրանակերտում, և՛ Արտաշատում: Նրա օրոք ավելի է բազմամարդ դառնում քաղաքը, ուր բնակեցվում են հազարավոր արհեստավորներ ու առևտրականներ:

Արտաշատը բուռն զարգանում է նաև Տիգրան Մեծի որդու՝ Արտավազդի օրոք: Ըստ երևույթին, հենց նա է կառուցել Արտաշատի ամֆիթատրոնը¹⁵:

Հոռմիմ դիմագրավելու նպատակով Արտավազդը դաշնակցում է պարթևներին և իր քրոջը կնության տալիս պարթևական թագածառունգ Բակուրին: Այդ առիթով տոնահանդեսներ և խնջույքներ են կազմակերպվում, որոնցից մեկի ժամանակ՝ մ. թ. ա. 53 թվականին, երբ պարթև Օրոդես արքան և Արտավազդը դիտում էին Ցասոն ողբերգակի ու նրա խմբի ներկայացրած Եվրիպիդեսի «Բաքոսոմիները», ներս է մտնում Սիլլակ սատրապը և գետինն ճեղքում Սպարտակի ապստամբությունը դաժանորեն ճնշող հռոմեացի զորավար Մարկոս Կրասոսի գլուխը: Նկարագրելով այդ պահը, Պլուտարքոսն ասում է, որ Արտավազդն ինքն էլ ողբերգություններ, ճառեր և պատմություններ էր գրում, որոնցից մի քանիսը պահպանվել էին նաև Արտավազդից շուրջ երկու դար հետո ապրած Պլուտարքոսի ժամանակ¹⁶:

Որքան քաղաքը ծաղկում էր ու շենանում, այնքան իրեն էր ձգում օտար ավարատուների: 58 թվականին հռոմեացի Կորբուլոնը հարձակվելով հայոց աշխարհի վրա, գրավում է Արտաշատը¹⁷: Չմեռելուց հետո հռոմեացիներն ուղղվում են դեպի Տիգրանակերտ, մինչ այդ կործանելով հոչակավոր քաղաքը, թեև բնակիչներն իրենք են բացում դարպասները¹⁸: Հոռմեացի պատմիչ Տակիտոսն այսպես է փորձում արդարացնել այդ բարբարոսական արարքը. «Արտաքսատան (Արտաշատը) հրդեհվեց, քարուքանդ արվեց և հավասարվեց հողին, որովհետև պարիսպների ձգվածության պատճառով առանց ուժեղ պահակազորի չէր կարելի պահել այն, ոչ էլ մենք այնքան ուժ ունեինք, որ զորքը բաժանվեր թե՛ պահակազորն ուժեղացնելու և թե՛ պատերազմը վարելու համար, իսկ թե մայրաքաղաքն անվթար մնար և առանց պահակազորի, ոչ մի օգուտ և փառք չկար նրանից, որ քաղաքն առնված է»¹⁹: Թե ինչպիսի հսկայական նշանակություն էին տալիս Հոռմը և նրա կայսր Ներոնը Արտաշատի գրավմանն ու ավերմանը, վկայում է նույն Տակիտոսը. «Այս հաղթության պատճառով Ներոնը բարձրաձայն ողջունվում է իբրև իմպերատոր, ծերակույտի որոշմամբ, մաղթանք է կատարվում, որոշվում է... արձաններ կանգնեցնել, հաղթականամարներ կառուցել... որ տոնական հայտարարվեն թե տարած հաղթանակի, թե այդ մասին հայտարարվելու և զեկուցելու օրերը, ինչպես նաև ընդունվեն այլ, նման որոշումներ...»²⁰: Բայց ընդամենը յոթ տարի հետո Ներոնն ինքը 50 միլիոն դինար և բազմաթիվ հմուտ վարպետներ է տալիս Տրդատին՝ ավերված քաղաքը վերականգնելու: Ներոնի այս առատաձեռնությունը, իհարկե, պայմանավորված էր նրանով, որ հայ-պարթևական միացյալ ուժերը Հռոմեացի մոտ հաղթեցին հռոմեացիներին, և Ներոնին մնում էր իր իսկ ձեռքով Հոռմում թագ դնել Տրդատի գլխին և շռայլորեն ընծաներ մատուցել հայոց արքային: Կայսեր ցան-

կոթյամբ քաղաքը պետք է կոչվեր Ներոնիա, սակայն այդ անունը շուտով մոռացվեց²¹:

Նկարագրելով Տրդատի պատվին Հռոմում կազմակերպված շքահանդեսները, Դիոն Կասիոսը զարմացած ավելացնում է, որ մի անգամ Տրդատը ըմբշամարտի և բռնցքամարտի տարրերից կազմված մենամարտ՝ պանկրատիոն դիտելիս, տեսնելով, որ մենամարտողներից մեկը վայր ընկնելուց հետո ծեծվում է, բացականչում է. «Մարտն անարդար է, քանզի արդար չէ ընկնողին ծեծելը»²²: Հաղթանակի հասնելու համար միջոցների խտրությունը չդնող հռոմեացիներին, իհարկե, դա տարօրինակ պիտի թվար:

Վերականգնելով Արտաշատը, Տրդատն այն դարձնում է ավելի մեծաշուք, մանավանդ որ տեսել էր հին աշխարհի ամենազանազան քաղաքներից մեկը՝ Հռոմը: Շուտով հայոց գահին է բազմում Վաղարշ Առաջինը (117—140 թթ.): Կարծես արդեն չգրված օրենք էր, որ նոր թագավորը նոր մայրաքաղաք հիմներ, և Վաղարշը կառուցում է Վաղարշապատն ու այնտեղ տեղափոխում արքունիքը: Բայց Արտաշատը, ինչպես Տիգրանակերտին, այնպես էլ Վաղարշապատին չգիջեց առաջնության դափնին:

Չանցած մի քանի տասնամյակ, 163 թ. հռոմեացիները նորից են արշավում Հայաստան, պաշարում և համառ գրոհներից հետո գրավում Արտաշատը, կողոպտում ու ավերում²³: Արտաշատը հեշտությամբ չի նվաճվել: Խորվիրապի բլուրների դեռևս մակերեսային պեղումներից հայտնաբերվել են հազարավոր նետասլաքներ, սնկասկած, քաղաքի համար արյունահեղ մարտեր են մղվել: Միայն մեկ բլուրում գտնվել է տարբեր ձևերի ու չափերի 3 000 նետասլաք, իսկ փողոցներից մեկում՝ 1700 նետասլաքի մի կույտ, նաև սրերի, տեգերի, դաշույնների մնացորդներ²⁴:

Պեղումների ժամանակ հնագետները հայտնաբերեցին նաև Արտաշատի քաղաքային դրամներ՝ «Արտաշատ մայրաքաղաք» մակագրությամբ: Դրամի մի կողմում պատկերված էր քաղաքի աստվածուհին՝ Անահիտը, մյուսում՝ հաղթանակի թևավոր դիցուհին²⁵: Այդ հաստատում է, որ Արտաշատի դրամահատարանը գործել է ավելի քան երկու դար՝ Տիգրան Մեծից մինչև մ. թ. երկրորդ դար²⁶: Այն, որ քաղաքի ավերումից և հռոմեացիների կողմից Վաղարշապատը մայրաքաղաք հռչակվելուց ուղիղ քսան տարի անց՝ 183 թ. Արտաշատը հատել է հատուկ դրամ, վկայում է, որ անցած տասնամյակների ընթացքում այն կրկին հառնել էր մոխիրներից, վերաշինվել և շարունակում էր առաջնային դեր խաղալ երկրի տնտեսական կյանքում ու միջազգային առևտրում: Գտածոն հուշում է նաև, որ Արտաշատն ունեցել է քաղաքային ինքնավարություն²⁷: Այդ և հետագա տարիներից Արտաշատը հայոց ամենամեծ քաղաքն էր. նրա թաղամասերը հսկայական տարածք էին զբաղեցնում՝ հասնելով մինչև Արաքսի ափերը, ձգվում մինչև Եփրատի և Լուսառատ, Նոր կյանք ու Փոքր Վեդի գյուղերի սահմանները²⁸: Տները հողե հարթ տանիքով էին կամ կղմիկաձևով, սենյակները՝ սալահատակով²⁹: Քաղաքն ուներ ջեռուցվող քաղցիքներ, կրակարանից ծուխը կավե խողովակներով անցնում էր քաղցիքի հատակով ու պատերով և տաքացնում դրանք³⁰: Քաղաքի միջնաբերդը գտնվում էր Խորվիրապի բլրի վրա և ուներ երկշար պարիսպ, որն այնպես էր կառուցված, որ վտանգի պահին այն վե-

Հռոմում հատված
արծաթե դրամ՝
«Հայաստանը նվաճված»
մակագրությամբ:

Արտաշատի քաղաքային
դրամ, մ. թ. ա. II դ.:

րածում էր առանձին բերդերի⁸¹: Միջնաբերդում էր գտնվում արքունի դղ-
յակը, նաև նշանավոր բանտը՝ այն հսկայական քարապատ փոսը՝ խոր վի-
րապը (խորությունը՝ 6 մ, տրամագիծը՝ 4,4 մ), ուր նետում էին մահապարտ-
ներին: Ազաթանգեղոսի վկայությամբ, նախքան քրիստոնեություն ընդունելը,
երրորդ դարի վերջերին հայոց Տրդատ թագավորի հրամանով Գրիգոր Լու-
սավորչին տարան «Արտաշատ քաղաքի բերդի դղյակը և իջեցրին ներքին
վիրապը, որի խորությունից դուրս գալ անհնարին էր»⁸²: Այնուհետև «այն
տասներեք տարիներում, որ Գրիգորը մնաց բանտի բերդում և Խոր վիրա-
պում, մի այրի կին, որ այդ բերդում էր, երազում հրաման ստացավ, որ
օրական մի նկանակ պատրաստելով՝ Խոր վիրապից վայր գցեր: Այսպիսով՝
Աստծու հրամանով նա կերակրվեց այնտեղ մնացած տարիներին: ...Իսկ
այլ մարդիկ, որոնք մի անգամ այնտեղ իջեցված էին, բոլորը մեռել էին՝
դժնդակ, հեղձուցիչ, անտանելի տեղի, թանձր տիղմի, օժախառն ու խորունկ
լինելու պատճառով»⁸³: 301 թ. քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակե-
լուց հետո, Տրդատ թագավորն ու Գրիգոր Լուսավորիչը գործի գլուխն ան-
ցած՝ ավերեցին հեթանոսական մեհյաններն ու բազիլիկները: Չխնայվեցին
նաև Արտաշատում գտնվածները: Ինչպես Ազաթանգեղոսն է պատմում,
«թագավորն ամբողջ գործով հանդերձ, Վաղարշապատ քաղաքից շարժվեց
գնաց Արտաշատ քաղաքը՝ ավերելու այնտեղ Անահիտ դիցուհու բազիլը և
այն, որ Երազամույն կոչված տեղերում էր գտնվում: Նախ ճանապարհին
հանդիպեցին... երազացույց, երազահամ պաշտամունքի Տիր աստծու ճար-
տարության ուսման մեհյանը և ամենից առաջ սկսեցին այն քանդել, այրել,
ավերել»⁸⁴:

Որ նոր կրոնի հաղթարշավը անարյուն չի եղել և նախնյաց հավատ-
քին հավատարիմ արտաշատցիները զինավառ դիմադրել են, կրկին վկա-
յում է Ազաթանգեղոսը, որն Անահիտի մեհյանը պաշտպանողներին դեր է
անվանում. «Այնտեղ երևացին կերպարանափոխված դևեր, այրումիս բազ-
մության ու հետևակագործի զնդի կազմության նմանությամբ, սկնդավորներ
ու մուրճավորներ, առաջ էին ընթանում մարդկային կերպարանքով, միգակ-
ներով ու զինանշաններով, զենք ու զարդով զինավառ, մեծ գոչումով աղա-
ղակ բարձրացրին և փախչելով ընկան Անահիտի մեհյանը: Այնտեղից
հարձակվողների դեմ սկսեցին կռվել շինվածքի վերևից ներքև մարդկանց
վրա անուծ նետեր ու թանձրատարափ քարահոսք թափեցին, որոնցով և
մի քիչ զարհուրեցրին նորահավատ մարդկանց»⁸⁵:

Չորրորդ դարի երեսնական թվականներին նոր մայրաքաղաք Դվինի
հիմնադրումից հետո Արտաշատն անդարձորեն զիջում է դիրքերը: Երեք
տասնամյակ անց, պարսից Շապուհ Երկրորդ արքան, խաբեությամբ գերելով
հայոց Արշակ Երկրորդ թագավորին, 368—369 թթ. արշավում է Հայաստան,
ավերում Արտաշատն ու բազմաթիվ այլ քաղաքներ ու բերդեր: Քաղաքին
հասցված այս մահացու հարվածի մասին այսպես է պատմում Փավստոս
Բուզանդը. «Եկան Արտաշատ մեծ քաղաքը, գրավեցին, նրա պարիսպները
կործանեցին. այնտեղ էլ պահված զանձները առան և ամբողջ քաղաքը գերե-
վարեցին: Արտաշատ քաղաքից գերի տարան... քառասուն հազար տուն
հայ: ...Քաղաքի շինություններից փայտաշենները կրակ տվեցին, այրեցին,
քարաշենները քանդեցին, նույնպես և պարիսպը. քաղաքի բոլոր շինվածք-
ները հիմնահատակ կործանեցին, ոչ մի քար քարի վրա չթողին, քաղաքը
ընակիչներից թափուր, անմարդի, ավերակ դարձրին»⁸⁶: Այնուհետև հայոց
Պապ թագավորը (մոտ 358—374 թթ.) և սպարապետ Մուշեղ Մամիկոն-
յանը քանիցս ջախջախում են պարսկական զորքերին, վրեժխնդիր լինում
Հայաստան աշխարհն արյան մեջ խեղդողներից: Այն, որ 451 թ. Վարդա-
նանց ապստամբության նախօրեին հայոց երևելիները, եպիսկոպոսներն ու
քրեպիսկոպոսները խորհրդակցելու են հավաքվել Արտաշատում⁸⁷, իսկ
պարսից դեմ պատերազմի հայոց զորքը Ավարայրի դաշտ է մեկնել Արտա-
շատից⁸⁸, վկայում է, որ երկրի ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական
կյանքում ի՛նչ մեծ դեր էր պահպանում Արտաշատը: Եղիշեի «մեծ Արտա-
շատն իր ավաններով»⁸⁹ արտահայտությունը ևս հավաստում է, որ հին-
գերորդ դարում քաղաքն այնքան մեծ է եղել, որ հեռու ձգվող արվարձան-
ներ՝ ավաններ է ունեցել:

Յոթերորդ դարում երբեմնի մեծ ու ծաղկուն քաղաքի տեղում դեռևս
գոյատևում էր մի փոքրիկ բնակավայր, որի բնակիչներն զբաղվում էին
որդան կարմիրի մշակությամբ: Արաքները Արտաշատն այդպես էլ ան-
վանում էին՝ «որդան կարմիրի գյուղ»⁹⁰:

Իսկ արդեն 1408 թվականին իսպանացի դիվանագետ Ռույ Գոնցալես
Կլավիխոյի առջև փոխած էին միայն հռչակավոր քաղաքի ավերակները.
«Էնտան զառիվայրի վրա տեսանք մի ընդարձակ քաղաքի ավերակներ, ուր,
թվում էր, թե դարերից ի վեր բնակչություն չի եղել, և մեկ փարախ հեռա-
վորությունից, ամեն կողմից երևում էին այս մնացորդները: Մեզ պատմե-
ցին, թե դրանք այն առաջին քաղաքի ավերակներն են, որը ջրհեղեղից

անմիջապես հետո հիմնել են Նոյն ու իր որդիները»⁴¹:

Կլավիխոն ևս հիշատակում է որդան կարմիրի մասին, ինչը վկայում է, որ 15-րդ դարում Արտաշատը շարունակում էր արդյունաբերել այդ արժեքավոր ներկանյութը. «Լեռան ստորոտը, հովիտներում գտնվում է կարմիր որդան, որով մետաքսը ներկում են բոսորագույն»⁴²:

Թեև Արտաշատը մարեց, բայց մինչ այսօր վառվում է այն կանթեղը, որ այրեց Գրիգոր Լուսավորիչը Խորվիրապում, որն արդեն տասնյոթ դար հայ ժողովրդի համար ուխտատեղի է: Այստեղ դեռևս 7-րդ դարում է Ներսես Գ կաթողիկոսը մատուռ կառուցել, որի ավերումից հետո, 17-րդ դարում նորն է կառուցվում, որը կանգուն է մինչև այսօր: Նույն դարի է նաև Ս. Աստվածածին եկեղեցին⁴³: Արտաշատի միջնաբերդի տեղում կառուցված վանական համալիրն ունի նաև 13-րդ դարի հոգևոր կառույցներ⁴⁴, թվակիր և անթվակիր այլ շինություններ՝ սեղանատուն, զանգակատուն, պարիսպներ...

Խորվիրապի վանքը մեր ժողովրդի համար հավատի ու գիտության լույս է տարածել. այստեղ 13-րդ դարում գործել է վարդապետարան, ուր դասավանդում էր Վարդան Արևելցին: Դպրոցում ուսանում էր 40-ից ավելի աշակերտ, որոնցից առավել հայտնի են Ներսես Մշեցին, Գրիգոր Բալուեցին, Հովհաննես Երզնկացին, Գևորգ Սկևռացին (Լամբրոնացին), Գրիգոր Բջնեցին: Այնտեղ գրվել են նաև ձեռագրեր, որոնց մի մասը պահպանվել է⁴⁵:

Դարերի ընթացքում Արտաշատը երկրի ոչ միայն քաղաքական, այլև տնտեսական, առևտրական ու արհեստագործական կենտրոնն էր: Գտնվելով միջազգային առևտրական ուղիների վրա, քաղաքն ապրանքներ էր ներմուծում հեռավոր Հնդկաստանից ու Միջերկրականի ափամերձ երկրներից, ինքն էլ արտահանելով իր բազմահմուտ արհեստավորների ձեռակերտերը⁴⁶: Արտաշատով էր անցնում հռչակավոր «Մետաքսե ուղին», որով Հնդկաստանից, Չինաստանից ու Արևելքի այլ երկրներից առևտրականները երկար ճանապարհ կտրելով բերում էին բրինձ ու համեմունքներ, թանկագին քարեր ու գոհարներ, փղոսկր ու սև փայտ, բամբակ ու գործվածքեղեն, պերճանքի իրեր: Իսկ Հայաստանից ու նրա մայրաքաղաք Արտաշատից էլ այլ երկրներ էին արտահանվում հացահատիկ ու գինի, կապար, պղինձ, անագ, ոսկեթել ու ոսկեկար շորեր, ոսկյա ու արծաթյա սպասք, գեղարվեստական իրեր, բուրդ, կաշի, ձիեր ու ջորիներ, դեղաբույսեր ու ներկեր, սրաքարեր և այլն⁴⁷:

Հելլենիստական ժամանակաշրջանում Հայաստանում հաշվվում էր շուրջ հիսուն արհեստ: Մայրաքաղաք Արտաշատում կային բազմաթիվ «գործոց տներ», որոնցում պատրաստված զենքերն ու զրահները⁴⁸, շքեղ զգեստները, կահկարասիներն ու պերճանքի առարկաները, ոսկյա զարդերը⁴⁹, բրուտագործական⁵⁰ ու մետաղագործական արտադրանքը⁵¹, ապակյա անոթներն ու սրվակները⁵², կավե և բրոնզե արձանիկները⁵³ ողողել էին քաղաքի շուկան ու խանութները, հասել Հայաստանի հեռավոր անկյունները: Արտաշատի հատուկ թաղամասում էր մշակվում նաև որդան կարմիր ներկը, որը շատ մեծ պահանջարկ ուներ հին աշխարհում:

Ժամանակի արհեստների, քաղաքի բնակիչների սովորույթների և հավատալիքների մասին մեծ նյութ են մատուցում հատկապես դամբարանադաշտերի պեղումները: Քանի որ իր գոյության ընթացքում Արտաշատը ընդարձակվել է, ապա նախկին գերեզմանոցները մնացել են քաղաքի տարած-

քում, երբեմն դրանց վրա բնակելի թաղամասեր կառուցվել, իսկ քաղաքից հեռու նոր գերեզմանոցներ հիմնել: Պեղումներից պարզվեց, որ արտաշատ-ցիներն ունեցել են թաղման տարբեր ծեսեր, նայած թե որ դարին է վերաբերում դամբարանը, կամ հանգուցյալը հարո՞ւստ, թե՞ աղքատ է եղել⁵⁴: Հին արտաշատցիներն իրենց հարազատներին թաղում էին կավե սարկոֆագներով, կարասներով կամ փայտե սովորական դագաղով: Նույնիսկ հանդիպում են դեպքեր, երբ թաղումները կատարվել են հենց տանը, հողե հատակի մեջ⁵⁵: Դիակիզումը ևս Հայաստանում տարածված էր: Այս ծիսակարգը գոյատևել է ընդհուպ մինչև Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումը: Արտաշատի դամբարաններից շատերում գտնվել են մարդկանց և զոհաբերված կենդանիների ածխացած ոսկորներ: Հենց դիակիզման ժամանակ էլ տրվում էր հոգեհաց, զոհաբերվում էին ընտանի կենդանիներ: Այնուհետև ջարդվում էր հոգեհացի համար քերված սպասքը:

Նման ծեսը շատ թանկ էր, և քաղաքի աղքատ բնակիչները նախընտրում էին կարասային և այլ թաղումները⁵⁶:

Մեծահարուստներն այս մեղավոր աշխարհից հեռացողի համար զոհաբերում էին ոչ միայն կենդանիներ, այլև մարդկանց՝ ստրուկների, ծառաների, հարճերի, երբեմն էլ կանանց, երեսաներին և այլն:

Արտաշատի հիմնադիր Արտաշես արքայի թաղման Մովսես Խորենացու նկարագրությունը ևս այդ է վկայում. «Որքա՛ն բազմություն մեռավ Արտաշեսի մահվան ժամանակ՝ նրա սիրելի կանայք, հարճերը և մտերիմ ծառաները, և ինչպե՛ս բազմատեսակ շքեղ պատիվներ մատուցեցին դիակին, քաղաքակիրթ (ազգերի) կարգով, և ոչ թե բարբարոսների նման: Նրա դագաղը... ոսկեղեն էր, գահը և անկողինը բեհեզից և մարմինը պատող պատմունճանը ոսկեթել, գլուխը թագ դրած, ոսկյա զենքն առջևը: Գահը շրջապատում էին որդիներն ու ազգականների բազմությունը, և սրանց մոտ զինվորական պաշտոնյաները, նահապետները, նախարարական գնդերը և ընդհանրապես զորականների վաշտերը, ամենքը զինված, որպես թե պատրաստվում են պատերազմի, առջևից պղնձե փողեր էին հնչեցնում, իսկ հետևից սևազգեստ ձայնարկու կույսեր և լալկան կանայք, բոլորից վերջը՝ ռամիկների բազմությունը: Եվ այսպես թաղեցին: Նրա գերեզմանի վրա կամավոր մահեր էին լինում...

...Արտաշեսի մահվան ժամանակ հեթանոսական սովորությամբ շատ կոտորածներ էին լինում. սրա վրա, ասում են, Արտավազդը նեղանում է և ասում է հորը.

Երբ դու գնացիր,
Ու ամբողջ երկիրը քեզ հետ տարար,
Ես այս ավերակների վրա
Ո՛ւմ թագավորեմ»⁵⁷:

Կնոջ մարմարյա արձան,
մ. թ. ա. II—I դդ.:

Արարատը Խորվիրապից:

Ցավոք, Արտաշատի դամբարանների պեղումներից նման շքեղ թաղում-

Արտավազդ արքայի
պատկերով դրամ:

Արտավազդ արքան
գահավիժում է
Ակոռիի վիհը:

ների հետքեր, ոսկե գահ, թագ ու զենքեր չեն հայտնաբերվել, բայց գտնվել է ոսկյա տերևներից (22՝ սոսենու, 4՝ ձիթենու) հյուսված պսակ:

Գտնվել են ման ոսկե շրթնակալներ՝ ոսկյա շրթնաձև բարակ թիթեղիկներ, որոնք դրվում էին հանգուցյալի շրթունքներից, ման ոսկե ականջօղեր⁵⁸ և այլն: Դամբարաններում հաճախ են հանդիպում ման արդուզարդի առարկաներ՝ ուլունքներ, հայելիներ, ապակյա սրվակներ և այլն:

Իսկ ե՞րբ են սկսվել Արտաշատի պեղումները: Երկար ժամանակ գիտնականները չէին կարողանում ճշտել աշխարհափոխական քաղաքի տեղը: Վեճը լուծվեց միայն 1920—30-ական թվականներին, բայց դրանից հետո էլ կասկածները չէին փարատվում: Եվ դեռ կես դար էլ պիտի անցներ, որ պեւզդի այստեղ հնագիտական աշխատանքներ սկսվեին: 1970 թ. հնագետներ Բ. Առաքելյանի, Գ. Տիրացյանի և Ժ. Խաչատրյանի գլխավորությամբ պեղումներ սկսվեցին Խորվիրապի բլուրներում և շրջակա դաշտավայրում⁵⁹: Հնագետների բրիչի ամեն մի հարվածը, ամեն մի գտածոն լրացնում է «Հայոց Կարթագենի», «Մեծ ու խիստ գեղեցիկ քաղաք» Արտաշատի պատմությունը, իսկ մոբոթյա Արտաշատը մոր էջեր է գրում այդ պատմության մեջ:

TIGRANAKERT

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

Տիգրան Առաջինի մահից հետո գահը ժառանգեց նրա որդին՝ Տիգրան Երկրորդը (մ. թ. ա. 95—55 թթ.): Հայկական բանակի գլուխն անցած՝ Տիգրան Երկրորդը (Մեծը) իրար ետևից հպատակեցրեց հարևան երկրներն ու թագավորությունները՝ Հայաստանի սահմանները հասցնելով Միջերկրական ծովի ափերից մինչև Կասպից ծով, Կուր գետից մինչև Միջագետք: Նրա տերության մեջ խոսում էին տասնհինգից ավելի լեզուներով:

Տիգրան Մեծին շատ դիպուկ է բնութագրում պատմաագիտ Խորենացին. «Իր ժամանակակիցներին նախանձելի եղավ, իսկ հետո եկողներին ցանկալի թե՛ ինքը և թե՛ իր ժամանակը»¹, ապա ավելացնում. «Մեր ազգը բարձրացրեց, և մեզ, որ լծի տակ էինք, դարձրեց շատերին լուծ դնողներ և հարկապահանջներ. ոսկու, արծաթի, պատվական քարերի, զգեստների և զանազան գույների գործվածքների՝ հարստություններ տղամարդկանց ու կանանց համար՝ առհասարակ բազմացրեց, որոնցով խիստ տգեղները գեղեցիկների նման սքանչելի էին երևում, իսկ գեղեցիկներն այն ժամանակի համեմատ աստվածանում էին: Հետևակ կռվողները ձիավոր դարձան, պարսերով կռվողներն՝ հաջող աղեղնավորներ, լախտերով կռվողները զինվեցին սրերով ու տեղավոր միզակներով, մերկերը պատվեցին վահաններով ու երկաթե զգեստներով: Եվ երբ նրանք մի տեղ հավաքվեին, միայն նրանց արտաքին տեսքն ու նրանց պահպանակների ու զենքերի փայլն ու շողքը բավական էին թշնամիներին հալածելու և վաճելու»²:

Որպեսզի Խորենացու նկարագրությունը չափազանցություն չթվա, դիմենք նաև Պլուտարքոսին, որը Տիգրանին ներկայացնում է բառի բուն իմաստով որպես արքայից արքա. «Նրա մոտ գտնվում էին շատ թագավորներ, որոնց ծառաների դիրքն էր դասել, իսկ նրանցից չորսին նա մշտապես իր մոտ էր պահում որպես ուղեկիցներ կամ թիկնապահներ. և երբ նա գնում էր ձիով, նրանք կարճ քիտոններ հագած վազում էին կողքից, իսկ երբ նրա տած էր լինում և զբաղվում պաշտոնական գործերով՝ ձեռքները կրծքներին խաչած կանգնում էին նրա երկու կողմում: Համարում էին, որ այդ դիրքը ամենալավ ձևով է արտահայտում նրանց ստրկական կախվածության լրիվ ընդունումը. այն ընդունողները տիրոջ տրամադրության տակ էին դնում իրենց մարմնի հետ միասին նաև իրենց ազատությունը և պատրաստակամությունը էին հայտնում ամեն ինչ հանդուրժել ու տանել առանց առարկությունների»³:

Ստեղծված պայմաններում, երբ Հայաստանն աշխարհի մեծագույն տերություններից էր դարձել, մայրաքաղաք Արտաշատը մնացել էր երկրի հյուսիսում: Տիգրանն իրեն նստավայր էր ընտրել այն ժամանակվա խոշորագույն քաղաքներից մեկը՝ Անտիոքը, որն ուներ շուրջ 500 հազար բնակիչ: Մակայն նա ցանկանում էր, որ հայոց մայրաքաղաքն ու իր նստավայրը հայկական հողում լինի, և մ. թ. ա. 80-ական թվականներին Ադմինիքում, Արևմտյան Տիգրիսի ձախակողմյան վտակ Քադիք գետի հովտում, հիմնադրեց նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտը⁴: Ըստ հույն պատմագիր Ապպիանոսի, քաղաքը կառուցվում է Տիգրանի թագադրության վայրում⁵:

Ընդունված կարգի համաձայն, Տիգրանն իր նորակառույց մայրաքաղաքը բերեց Կիլիկիայի, Կապադովկիայի և Ասորիքի մի շարք քաղաքների բնակչությանը⁶: Այնտեղ բնակեցվեցին նաև բազմաթիվ հայեր և հայ ավագանու ներկայացուցիչներ, որոնք արքային սիրաշահելու համար շռայլորեն փող էին նվիրում քաղաքի շենացմանը, ճոխ ապարանքներ ու պալատներ կառուցում: Ինչպես Պլուտարքոսն է գրում, «Տիգրանակերտը վիթխարի քաղաք էր»⁷ և «լի էր գանձերով ու աստվածներին նվիրաբերված թանկարժեք ընծաներով, քանզի մասնավոր անձինք և մեծատոհմիկները, ցանկա-

նայով հաճությանը թագավորին՝ միմյանց հետ մրցում էին քաղաքի շինության ու ընդարձակման համար»⁶:

Տիգրանը քաղաքը շրջափակեց 25 մետր բարձրության հաստաբետ պարիսպներով, որոնց մեջ տեղավորված էին ախոռներ և այլ շինություններ: Արվարձանում կառուցեց իր պալատը, շուրջը՝ լճեր, զբոսայգիներ, որսատեղեր ու մի հզոր բերդ⁷:

Տաս-տասնհինգ տարվա ընթացքում Տիգրանակերտի բնակչությունը հասավ շուրջ հարյուր հազարի¹⁰: Որոշ պատմաբանների ենթադրությամբ, քաղաքն ուներ նույնիսկ 300 000 բնակիչ¹¹, ինչը հավանական չէ, քանի որ այն նորաստեղծ էր, և այդքան մեծ քաղաքը Լուկուլլոսն իր ոչ մեծաթիվ զորաբանակով չէր կարող պաշարել ու նվաճել: Տիգրանի արքունիքում էին ապրում հույն փիլիսոփաներ, հռետորներ, պատմագիրներ, որոնցից հայտնի են միայն աթենացի հռետոր Ամփիկրատեսի և «բազմագիտուն և ճարտասան» Մետրոդորոս Սկեփսիացու անունները¹²: Ամփիկրատեսը հեղինակել է «Տիգրանի վարքը», իսկ Սկեփսիացին՝ «Տիգրանի պատմությունը», որոնք, ցավոք, մեզ չեն հասել:

Ահա այս մթնոլորտում է կրթվել ու դաստիարակվել Տիգրանի որդին ու հաջորդը՝ Արտավազդ Երկրորդը: Ըստ երևույթին, թատերաբլմեստի հետ նրա ծանոթությունը կայացել է հենց Տիգրանակերտում, որտեղ մ. թ. ա. 70 թվականին թատրոն էր կառուցվել: Բայց առաջին ներկայացումը, որ պիտի տրվեր թատրոնը կառուցողի՝ Տիգրանի պատվին, ճակատագրի հեզմանքով նվիրվեց հռոմեացի նվաճող Լուկուլլոսին: Ահա թե ինչպես դա տեղի ունեցավ:

Մ. թ. ա. 69 թվականի գարնանը Տիգրանը գտնվում էր իր հսկայածավալ տերության հարավ-արևմտյան ծայրամասում: Նրա բանակը պաշարել էր Պտղոմայիս քաղաքը՝ Սելևկյան Սելենե թագուհու նստավայրը¹³: Հարուստ ընծաներով Տիգրանի մոտ եկան հրեական Ալեքսանդրա թագուհու դեսպանները՝ նպատակ ունենալով Տիգրանին ետ պահել Պաղեստին արշավելու մտադրությունից: Շուտով Պտղոմայիսը նվաճվեց, և Սելենե թագուհին գերվեց: Թագավորն ու զորքը տոնում էին հաղթանակը, երբ լուր ստացվեց, թե հռոմեական բանակը մտել է Հայաստան և սրընթաց արշավում է դեպի Տիգրանակերտ: Հասնելով Տիգրանակերտ, Լուկուլլոսը պաշարեց մայրաքաղաքը¹⁴: Տիգրանը վեց հազարանոց մի զորամաս ուղարկեց, որն անակրճալի բերելով հռոմեացիներին, ներխուժեց քաղաք, այնտեղից վերցնելով արքայի կանանցն ու զանձերը, կրկին ճեղքեց անցավ հռոմեացիների պաշարող շղթան¹⁵: Շուրջ կես տարի քաղաքը հերոսաբար պաշտպանվում էր: Պարիսպներից պաշարողական մեքենաների վրա նավթ էին լցնում, այրում, մոխրացնում: Աշնանը Տիգրանն իր ութսուն հազարանոց բանակով հասավ Տիգրանակերտի մատույցները:

Լուկուլլոսին հաջողվեց հայկական զորքի թիկունքն անցնելով, անակրճալ հարձակումով խառնաշփոթ առաջացնել և հաղթանակ տանել: Հռոմեացիները կրկին պաշարում են Տիգրանակերտը, և այս անգամ քաղաքի օտարազգի բնակչությունը ապստամբելով այն հանձնում է թշնամուն¹⁶:

Պլուտարքոսը գրում է. «Իմանալով, որ քաղաքում գտնվում են մեծ թվով դերասաններ, որոնց Տիգրանն ամեն կողմից հավաքել էր հիմնադրած թատրոնի բացման հանդիսավոր արարողությանը մասնակցելու՝ Լուկուլլոսն օգտագործեց նրանց իր հաղթանակի առթիվ կազմակերպված խաղերի ու հանդիսությունների ժամանակ»¹⁷:

Զմեռելով Տիգրանակերտում, հռոմեացիները հաջորդ տարի վիթխարի հարստություն ավարտած՝ շարժվում են դեպի Արտաշատ, բայց Արածանիի գետանցում հարյուր հազարանոց բանակով նրանց էր սպասում Տիգրանը: Միայն հաղթանակը կարող էր պահպանել երկրի անկախությունն ու ամբողջականությունը: Հայերը փոխել էին իրենց ռազմավարությունն ու զենքերը: Նրանց նետերի մասին ահա թե ինչ է գրում հռոմեական պատմիչ Դիոն Կասսիոսը. «Նրանք գործածում էին երկծայր նետեր, և ծայրերն այնպես էին իրար ագուցված, որ նետերը թե՛ մարմնի որևէ մասում մնալու և թե՛ դուրս քաշվելու դեպքում արագորեն սպանում էին, որովհետև երկաթյա ծայրերից մեկը, որը չէր ամրացված, մնում էր վերքի մեջ»¹⁸: Մակատամարտը ավարտվեց հայերի հաղթանակով:

Տիգրանակերտի հետագա շուրջ մեկդարյա պատմությունը համեմատաբար խաղաղ էր: Այն շարունակում էր մնալ Հայաստանի մեծագույն քաղաքներից մեկը: Մեր թվարկության 59 թվականին, Արտաշատը նվաճելուց հետո, դեպի Տիգրանակերտ ուղղվեց հռոմեական մեկ ուրիշ զորավարի՝ Կորբուլոնի զորքը: Այս անգամ ևս քաղաքը դավաճանությամբ հանձնեցին նրա օտարազգի բնակիչները. Տակիտոսի վկայությամբ, նրանք ոսկե պսակ նվիրելով՝ Կորբուլոնին առաջնորդեցին քաղաք, որից «ոչինչ չհամիշտակվեց, որպեսզի չթալանված ժողովուրդն ավելի պատրաստ լիներ հնազանդության»¹⁹:

Չանցած մեկ-երկու տարի, հայ-պարթևական միացյալ ուժերը պաշա-

րում են Տիգրանակերտը. ուր իշխում էր Տիգրան Վեցերորդը, որպեսզի հայոց գահին վերահաստատեն Տրդատ Առաջինին: Այդ նրանց հաջողվեց Հռոմեացի հաղթանակից հետո:

Մի քանի դար Տիգրանակերտը Մեծ Հայքի հարավային սահմանային Աղձնիքի բյուրեղային կենտրոնն էր²⁰: Աղձնիքի բյուրեղային ուներ հրակայական տարածք՝ մոտ 18 հազար քառ. կմ և բաժանված էր 11 գավառների՝ Անգեղ տուն, Սասուն, Նփրկերտ և այլն: Տիգրանակերտը կարևոր դեր էր կատարում Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական կյանքում:

Քաղաքը քանիցս ենթարկվել է կողոպուտի և թալանի, ավերվել ու վերաշինվել: Հայց, երևի, ամենածանր հարվածը հասցրել են պարսից Շապուր Երկրորդի զորքերը: Տիգրանակերտը գրավելու Շապուրի առաջին փորձն ավարտվում է պարտությամբ, որովհետև «նրա դեմ են կանգնում քաղաքի մարդիկ և քաղաքապահ զորքը... Տեղի ունեցավ խիստ կոիվ, որի ժամանակ շատ պարսիկների սպանեցին»²¹: Իր զորքերի մնացորդներն առած, պարսից արքան վերադառնում է Մծբին: Տեսնելով, որ գեներալ ուժով չի կարողանում հաղթել, դիմում է խորամանկության, նամակ է գրում քաղաքի պաշտպաններին, համոզելով, որ ինքը եկել էր խաղաղությամբ և «քաջին վայել ազնվականությամբ», իսկ քանի որ քաղաքն ընկած էր իր ուղու վրա, ուստի նա ոչ թե պատերազմելու, այլ «ուղևորության նպատակով էր գալիս»²²: Հայց Տիգրանակերտի պաշտպանները չհավատացին:

Շապուրը չմոռացավ պարտությունը և, երբ ավերեց հայոց շենքերից շատերը, կրկին պաշարեց Տիգրանակերտը: Պարսպաքանդ մեքենաներով նրանք ճեղք բացեցին ամրակուռ պարիսպների մեջ, և թշնամու բանակը հեղեղի պես ներխուժեց քաղաք: Տիգրանակերտի գրավման դրվագում Մովսես Խորենացին նկարագրում է պարսպաքանդ մեքենաները. «Սա մի անվավոր մեքենա է, որ թելով տանում են երեք մարդ. նրանց ներքևում կան կացիներ, երկբերան սակեր և սրածայր մուրճեր՝ հիմքերը փորելու համար, և այն պատերը, որ Հայկազյան Տիգրանը շինել էր հաստ ու ամուր, հիմքից քանդելով տապալեցին, դնելու և բոլոր կողմերում կրակներ վառեցին և նետում էին քարեր, նետեր և տեգեր: Մերոնք խոցուտվելով շփուվեցին: Ամբողջ զորքը ներս մտավ, պարսկական ձեռքը չէր հոգնում բազմախողխող սուրմ արյունով հագեցնելուց, այնպես որ, սպանվածների արյունով լցվում էին հիմքերը»²³: Քաղաքը հրի ու սրի է մատնվում: Փախստու հուզանդի վկայությամբ, Շապուրը Տիգրանակերտից քառասուն հազար ընտանիք է գերեվարել²⁴:

Մեծ Հայքի 387 թ. բաժանումից հետո Աղձնիքի մեծագույն մասն անջատվեց Հայաստանից և անցավ Արևելյան Հռոմեական կայսրությանը: Այդ շրջանում են կառուցվում Տիգրանակերտի մոր պարիսպները, որոնք ունեին քառասուն ոտնաչափ բարձրություն և տասներկու ոտնաչափ լայնություն: Հռոմեացիները քաղաքն անվանափոխելով՝ կոչեցին Մարտիրոսապոլիս կամ Մարտիրոպոլիս: Հուստինիանոս կայսեր 536 թ. վարչական բաժանումից հետո այն Չորրորդ Հայքի կենտրոնն էր²⁵:

Արաբական առաջին արշավանքի շրջանում (640 թ.) հաքր արաբական ցեղը տոհմակից Շալբանիների հետ շարժվելով հյուսիս՝ գրավեց Ամիդն ու Տիգրանակերտը: Ամիդում հաստատված արաբները քաղաքն անվանեցին Դիարբեքիր (հաքր ցեղի երկիր, տուն): Դիարբեքիրը ոմանք ստուգաբանում են նաև որպես Կույսի երկիր, իսկ նրա Ամիդ անվանումը կապում են քաղաքի մոտակա ամիդեան բազալտանման քարի հանքի հետ²⁶: Տիգրանակերտն ընկավ Շալբանիների ձեռքը, որոնք այն վերանվանեցին յուրովի՝ Մայաֆարիկին, Միաֆարիկին, Մուֆարիկին և այլն: Իսկ հայկական աղբյուրներում Տիգրանակերտը հանդիպում է Մարտիրոսաց քաղաք, Մարտիրոսք, ավելի հաճախ՝ Նփրկերտ անուններով:

Արաբ-բյուզանդական հակամարտությունների և ընդհարումների ողջ ընթացքում Տիգրանակերտն արաբական ռազմական կարևոր հենակետ էր:

10-րդ դարի սկզբից Միջագետքում և Ասորիքում բարձր դիրքի հասավ Համդանյան արաբական տոհմը: Այն հատկապես ուժեղացավ Նսար ալ-Դաուլայի և նրա եղբոր՝ Սայֆ ալ-Դաուլայի օրոք: Վերջինս Եգիպտոսից խլեց Հալեպը և դարձրեց Ասորիքի ամիրայության կենտրոն: 936 թ. Սայֆ ալ-Դաուլան նշանակվեց Աղձնիքի կառավարիչ: Նա մեծաթիվ զորքով 956 թ. հարձակվեց և ավերեց բյուզանդական մի քանի բերդեր: Բյուզանդացիներն էլ փոխադարձաբար կողոպտեցին Տիգրանակերտը: Արաբ պատմագիր Իբն ալ-Ասիրը այս դեպքերի առիթով գրում է. «Երբ հոռոմները լսեցին, թե ինչ էր արել, հավաքվեցին ու հարձակվեցին Նփրկերտի վրա, հերկիզեցին երկիրը, կողոպտեցին, ավերեցին, գերեվարեցին ժողովրդին և ամբողջ ունեցվածքը հափշտակելուց հետո վերադարձան»²⁷:

959 թ. հայոց շահնշահ Աշոտ Ողորմածը պարտության մատնեց Համդանյանների զորքերին: Չանցած մի քանի տարի, 967 թ. նրանից ետ խլեց և հայոց թագավորությանը միացրեց Մանազկերտն ու Տարոնը: 978 թ. Տիգ-

Տիգրան Մեծի
պատկերով դրամ:

րանակերտը կովսեանքի դարձալ Համդանյանների Մոսուլի ճյուղի ամիրաներից Աբու Տաղիբի և Աղուդ ալ-Դաուլայի միջև, որը երեք ամիս պաշարեց քաղաքը, և բնակիչները համաձայնության գալով նրա հետ, բացեցին դարպասները²⁸:

10-րդ դարի երկրորդ կեսին արաբներին փոխարինեցին հայոց լեռնաշխարհ խուժած քրդերը: Այժմ էլ ստեղծվեցին քրդական ամիրայություններ, որոնցից մեկն էլ Մրվանյանների ամիրայությունն էր, որի հիմնադիրը հովիվ և ավազակ Բատն էր: Ինչպես Իբն ալ-Ասիրն է պատմում, Բատը Մոսուլ գնալով, ցանկանում է ծառայության մտնել Աղուդ ալ-Դաուլայի մոտ, բայց նրան տեսնելով, Դաուլան վախենում է և որոշում սպանել, քանզի Բատը «ջլապինդ է և ուժեղ, նրանում չարություն կա և այդպիսին չի կարելի (կենդանի) թողնել»²⁹: Բայց Բատին հաջողվում է փախչել: Դաուլայի կանխագացումը շուտով պիտի իրականանար: Բատի և նրա ավազակախմբի սուրը պիտի ուղղվեր ոչ միայն Հայաստանի դեմ, այլև հարվածներ հասցնեին Համդանյաններին: Նա նվաճեց Արճեշը, Տիգրանակերտը, Ամիդը և Մոսուլը, որը շուտով կորցրեց³⁰: 990 թ. նա փորձեց վերագրավել Մոսուլը, բայց Համդանյանները հաղթեցին և սպանեցին նրան³¹: Բատը՝ Կոզբադին անունով, որպես կեղեքիչ ու հարկապահանջ, հիշատակվում է «Սասնա ծռեր» էպոսում:

Բատին հաջորդեց քրդորդին՝ Մրվանը: Նրա օրոք Տիգրանակերտի արաբների և քրդերի միջև հակասությունները խիստ սրվեցին: Արաբները քաղաքի շուկայում սպանում էին քրդերին, և քաղաքի կառավարիչ Մամայը որոշեց վրեժխնդիր լինել: Մահմեդական տոներից մեկի ժամանակ, 994—995 թթ., երբ արաբների մեծ մասը քաղաքից դուրս էր եկել, դարպասները փակվեցին և արաբների կոտորածից հետո կրկին բացվեցին: Ասողիկի (Ստեփանոս Տարոնեցի) վկայությամբ, դրանից հետո Տիգրանակերտում հիմնականում մնացին միայն հայեր³²:

Տիգրանակերտը որոշ չափով բարգավաճեց Նասր ալ-Դաուլայի իշխանության ընթացքում, քանզի այդ հիսուն տարիները (1011/12—1061/62 թթ.) համեմատաբար խաղաղ էին: 1058—59 թթ. Տիգրանակերտում լինում է սաստիկ ձմեռ: Որպես բնության զարմանալի երևույթ այն նկարագրել է հայ նշանավոր մատենագիր Մատթեոս Ուռհայեցին. «Մի օր առավոտյան, մարդիկ տնից դուրս գալով տեսան, որ երկինքը պարզ է, իսկ գետնին տեղացել է կարմիր ձյուն, որը ծածկել է երկրի չորս կողմը՝ արևելք և արևմուտք, հյուսիս և հարավ: (Ձյունը) սկսեց տեղալ երկուշաբթի օրը և վաթսուն օր շարունակ եկավ: Գիշերը գալիս էր, իսկ ցերեկը՝ հալվում: Կարմիր ձյուն, սակայն, միայն մեկ օր տեղաց»³³: Խստաշունչ ձմեռն պատճառով կենդանիներն ու թռչունները սառչում են ու սովամահ լինում: Վերջապես նրանք գալիս են մարդկանց մոտ՝ պատասխարկելու: Կենդանիները՝ խմբերով, իսկ թռչունները՝ երամներով լցվում են քաղաքի փողոցները, բակերն ու տները: Գթասիրտ քաղաքացիներն ամբողջ ձմեռ կերակրում ու խնամում են նրանց: Իսկ դաշտերում ու լեռներում շաղ են տալիս ցորեն, գարի ու կորեկ, փոում խոտ ու հարդ, փրկում վայրի կենդանիներին ու թռչուններին³⁴:

Ծուտով տիգրանակերտցիներն իրենք են օգնության կարիք զգում: Խիստ ձմեռանը հաջորդում է անանձրև գարունն ու երաշտը, և «երկրում սաստիկ սով եղավ, և շատերը չարաչար սովամահ եղան»³⁵: Սակայն հաջորդ տարի կրկին լիություն և առատություն է լինում:

Երբ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին Վասպուրականի, Տարոնի և Վերին Միջագետքի կառավարիչ նշանակվեց (1045—1058 թթ.), Մրվանյաններն ընդունեցին նրա գերիշխանությունը³⁶: Այդ շրջանում Տիգրանակերտը հարավային Հայաստանի ամենամեծ քաղաքներից էր: 1046-ին պարսիկ աշխարհագիր և բանաստեղծ Նասիր Խոսրովը, այցելելով Տիգրանակերտ, թողել է այսպիսի նկարագրություն. «Քաղաքն ուներ մի մեծ պարիսպ՝ կառուցված սպիտակ քարից, յուրաքանչյուր քարը մոտ 500 ման (շուրջ 5,9 տոննա) և յուրաքանչյուր հիսուն զազի վրա մի աշտարակ էր կառուցված նույն սպիտակ քարից, իսկ պատերի ծայրերին ամբողջ առամներ են դրված, որ կարծա վարպետը հենց այսօր է իր գործն ավարտել: Այս քաղաքն արևմտյան կողմից մի դարպաս ունի՝ մեծ քարե կամարով, իսկ դուրս պատրաստված է երկաթից, առանց փայտի»³⁷: Այս և այլ վկայություններ հավաստում են, որ Տիգրանակերտում զարգացած էին երկաթագործությունն ու պղնձագործությունը, քարագործությունը: Բնակիչները զբաղվում էին նաև այգեգործությամբ³⁸, գինեգործությամբ ու մեղվաբուծությամբ: Իբն Հաուկարը հիշատակում է նիւրկերտի արտադրության գլխաշորերն ու շալերը, նախազարդ ծածկոցները³⁹: Այստեղ է ծնվել 12-րդ դարի պատմիչ Ալ-Ֆարիհին: Նա ճանապարհորդել է Հայաստանում, գրել Տիգրանակերտի պատմությանը և իր ժամանակի դեպքերին նվիրված գիրք, որի ձեռագիրը պահպանվել է և գտնվում է Անգլիայում⁴⁰:

Սելջուկների ավերիչ արշավանքների շրջանում Նասր ալ-Դաուլան կարողացավ սիրաշահել Արանց և իր տիրույթները գերծ պահել ասպատակություններից: Բայց նրա հաջորդները հպատակվեցին (1071 թ.) Ալփ Արսլանին:

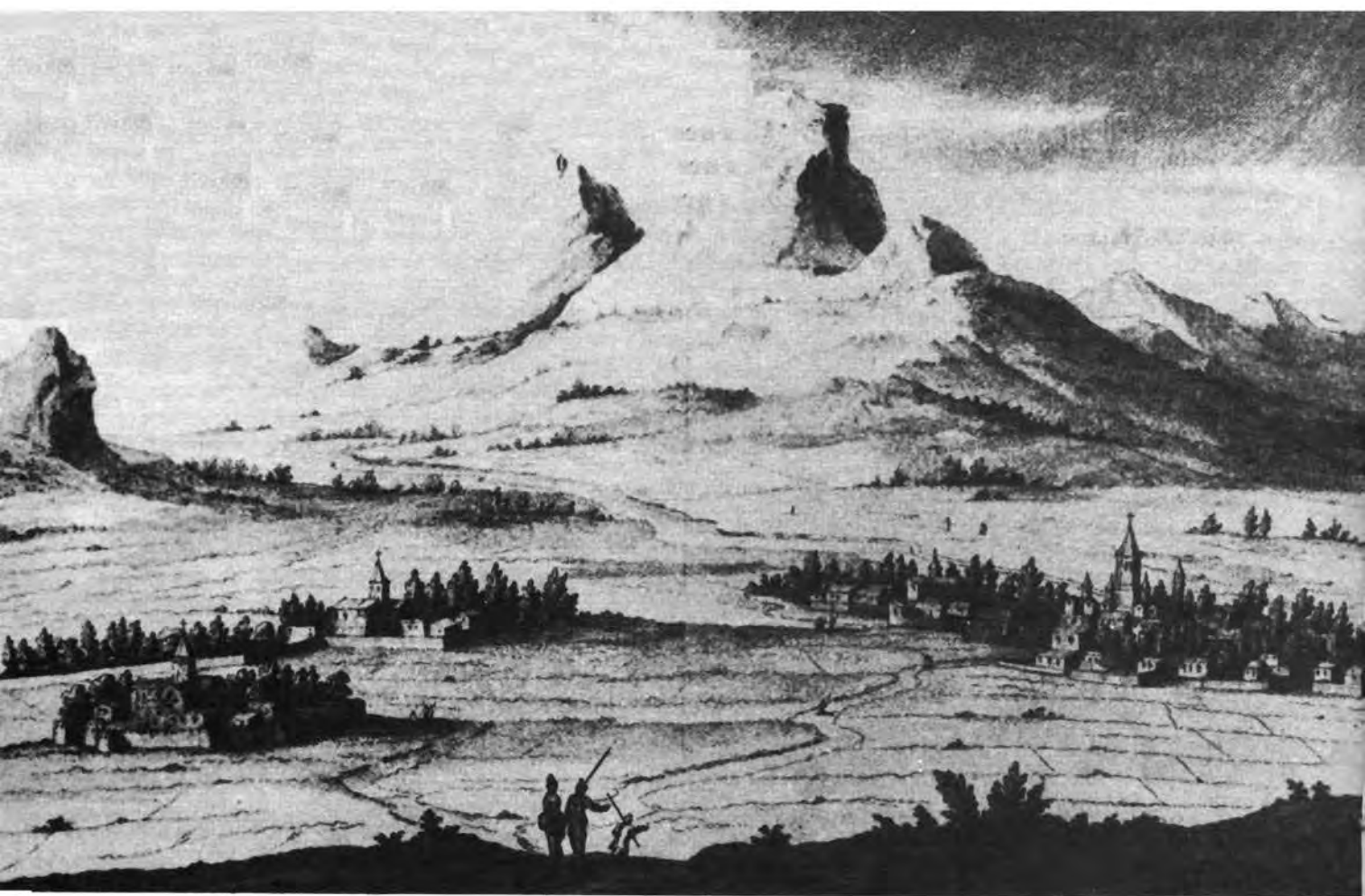
Քաղաքի հետագա պատմությունը լի է դրամատիկ դրվագներով: Խլաթում և հարավային Հայաստանում իշխող Ալ-Կութբին 1109 թ. երկար ամիսներ պաշարեց Տիգրանակերտը: Մթերքը սպառվեց, բնակիչները սովի մատնվեցին և երաշխավորագիր ստանալով, հանձնեցին քաղաքը: Այնուհետև 1184 թ. Տիգրանակերտը պաշարեց Եգիպտոսի և Հալեպի տեր Սալահ ալ-Դինը: Բայց քաղաքը պաշտպանվում էր հերոսաբար: Կոիվը սաստկացավ, պաշարողները գործի դրեցին քարանետ և խորտակիչ մեքենաներ: Սալահ ալ-Դինը չկարողանալով գրավել, նամակ գրեց քաղաքի տիրուհուն՝ Խաթունին, և փոխադարձ համաձայնությամբ Նփրկերտը հանձնվեց⁴¹:

Սալահ ալ-Դինն այն տվեց Այյուբյաններին:

1260 թվականին, շուրջ երկու տարվա պաշարումից հետո, Տիգրանակերտը Այյուբյաններից խլում են Հուլավու խանի մոնղոլ հրոսակները: Թաթար-մոնղոլներն ունեին բաբաններ ու քարանետ մեքենաներ, կտրել էին քաղաքի ջուրը, բայց Տիգրանակերտի պաշտպանները երկու տարի հերոսաբար կռվում էին թշնամու դեմ⁴², մինչև որ սպառվեց ուտելիքը, և բնակիչները դատապարտվեցին սովամահության: Տիգրանակերտի (Մարտիրոսք) վերջին օրերի մասին սահմուկեցուցիչ մանրամասներ է հաղորդում Կիրակոս Գանձակեցին⁴³: Թաթար-մոնղոլների բանակում գտնվող Պոռշ իշխանի հայ զորականներին քաղաքի անկումից հետո հաջողվում է համոզել նվաճողներին, և նրանք «եկեղեցիները չքանդեցին, ոչ էլ սրբերի անթիվ մասունքները, որ սուրբ Մարութան հավաքեց բոլոր ազգերից և դրեց այնտեղ, որովհետև զորքի մեջ եղած քրիստոնյաները թաթարներին ծանոթացրին նրանց նշանակության հետ, իրենք էլ բազմաթիվ տեսիլքներ պատմեցին սրբերի մասին, թե ինչպես պարսպի վրա ուժեղ լույս էր ծագել և լուսատեսք մարդիկ էին երևացել»⁴⁴:

Մոնղոլական արշավանքից հետո Տիգրանակերտը վերածվում է գյուղաքաղաքի, որը թուրքական տիրապետության շրջանում Դիարբեքիի փաշայության Միոֆարկին գավառի համանուն կենտրոնն էր: Այսօր էլ Թուրքիայի Ֆարկին գյուղի մոտ կարելի է տեսնել հին աշխարհի հռչակավոր քաղաքներից մեկի՝ Տիգրանակերտի պարիսպների ու այլ շինությունների մնացորդները: Հենց այդ գյուղի մերձակայքում էլ, 1899-ին հայտնի գիտնական Լեման-Հաուպտը հայտնաբերեց հունարեն մի արձանագրություն⁴⁵, որի օգնությամբ հնարավոր եղավ ապացուցել, որ դրանք Տիգրանակերտի ավերակներն են⁴⁶: Դեռևս լիովին չի ուսումնասիրված քաղաքի պատմությունը: Ավելին, մինչև օրս գիտնականները Տիգրանակերտը հաճախ շփոթում են Ամիդ-Դիարբեքիի հետ⁴⁷: Պատճառն այն է, որ 6-րդ դարից սկսած, կողք կողքի գոյություն ունեին Չորրորդ Հայք անունով երկու նահանգներ, որոնցից մեկի կենտրոնը Տիգրանակերտն էր, մյուսինը՝ Ամիդը (Դիարբեքի)։

VAGHARSHAPAT

ՎԱՐԱՐՇԱՊԱՏ

Չնայած այն հսկայական դերին, որ դարեր շարունակ հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և հատկապես հոգևոր կյանքում խաղացել է Վաղարշապատը, նրա պատմության մասին այսօր քիչ բան է հայտնի: Ինչպիսին էին նրա փողոցներն ու տները, հրապարակներն ու այգիները, ինչպես էին ապրում նրա բնակիչները. այս և բազմաթիվ այլ հարցեր վաղուց են հուզել գիտնականներին: Թեև հայ առաջին պատմիչների աշխատություններից սկսած, մագաղաթե ձեռագրերում հիշատակվել է Վաղարշապատ-Էջմիածինը, այնուամենայնիվ, պեղումներն էին հաստատելու կամ ժխտելու քաղաքի պատմության մասին եղած այս կամ այն վարկածը:

Դեռևս 1893-ին Էջմիածնի մի խումբ վարդապետներ և ճեմարանի աշակերտներ, այսպես ասած, պեղել են Վաղարշապատի մոտակա մի բլուր: Արտերը պարարտացնելու համար բլրից հող տանելիս, գյուղացիներից մեկի բրիչը բացում է անհայտ շինություն, իսկույն իմաց է տրվում Էջմիածնի միաբաններին. «Վարդապետներ և վարժապետներ, ճեմարանի աշակերտներ հավաքվելով և բաժնիքով զինվելով կզան կսկսեն անկարգ կերպով բլուրի գլխից քանդել: Բանից դուրս կուգա, որ եղել է բլուրի տակ մի շենք՝ արևելյան կողմից մի դռնով, վրան՝ կամարակապ, հաստատուն գաջ ու կիր շաղախով շինված. դեռ այն ժամանակ անշնորհք պեղիչներ վրայի կամարը ծակել էին: Այժմ կամարն ամբողջովին փլած է: ...Պատերից և կամարից քանդված քարերը տարածված են և տարվում են հետզհետե, ինչպես նաև բլուրի հողը կրում են արտերը պարարտացնելու համար»¹:

Առավել ցավալի և անդառնալի կորուստների են հանգեցնում հայ ճարտարապետական հանճարի գլուխգործոցներից մեկի՝ Չվարթնոց տաճարի պեղումները, որը դեռևս 1901-ին սկսում է Էջմիածնի միաբան, վարդապետ Խաչիկ Դադյանը: Թորոս Թորամանյանը, որը 1904-ից մասնակցում է տաճարի փլատակների ուսումնասիրությանը, անհուն կսկիծով է գրում, որ «Խաչիկ վարդապետը... տաճարին մեջը օր առաջ մաքրելու համար, մեջը թափված քարերն ու շաղախի փշրանքները դուրս թափելուց հետո մնացած մեծազանգված փուլքերը, որոնք պիտի բնորոշեին շենքին ներքին կազմությունը և զմբեթի մանրամասն ձևն ու նկարագիրը, վառողով պայթեցրել և փոշիի վերածել էր, որովհետև այդ զանգվածներն անհնար է եղել բրիչով կամ լինգով մանրացնել: Ահա այս իսկ պատճառով է, որ այդ հույակապ տաճարին ներքին կազմությունը, թեև բավական ճշտված է շենքից դուրս թափված մեծ բեկորների միջոցով, սակայն ուրիշ ճարտարապետական մանրամասնություններ ընդմիջտ կորած են հուշարձանի պատմության համար: ...Չվարթնոցի շինարարական պատմության համար անդարձ կորած են հարավային կողմից ընդարձակ շինությունների կառուցվածքը, նրանց ծածկի ձևերը, լուսամուտների դասավորությունները և ուրիշ բազմաթիվ մանրամասնություններ, որոնք այլևս անհնարին են որևէ կերպով վերակազմել և գաղափար կազմել ժամանակակից շինարարական ոճերի մասին: ...Այժմ այդ բոլոր շենքերից անհետացել են շինարարական ապացույցներ և քարեր, իսկ տեղում մնացած մասերը լոկ հատակագծի միայն արժեք ունին»²:

Թ. Թորամանյանի ջանքերով պեղումները գիտական բնույթ են ստանում, և հայտնաբերված բեկորների օգնությամբ հանճարեղ ճարտարապետը կարողանում է գիտականորեն վերակազմել տաճարի նախկին տեսքը, որի իսկությունը մեծապես հաստատվեց նաև Աճիի Գազկաշեն եկեղեցու հայտնաբերումից հետո³: Չվարթնոցում և Աճիում, Հայաստանի մյուս մասերում Թ. Թորամանյանի հավաքած հսկայական նյութի և գիտական կոաֆումների հիման վրա 1918-ին Վիեննայում նշանավոր գիտնական Յոժեֆ Ստրժիգովսկին հրատարակում է իր «Հայաստանի շինարվեստն ու Եվրոպան»

Ս. Էջմիածնի, ս. Հոփսիմեի և ս. Գայանեի տաճարները, Խնկալո նկարիչ, 1717 թ. Ամստերդամում հրատարակված Յուրենֆորի Ճամփորդական նոթերի գրքից:

Զվարթնոցի արձվախոյակը:

մեծարժեք ուսումնասիրությունը: 1928-ին Հայաստան այցելելով, գրող Անդրեյ Բելին հանդիպում է Թ. Թորամանյանին և ծանոթանում Զվարթնոցի վերակազմությանը, որը ցնցող տպավորություն է թողնում: Այդ մասին իր համակերպից մեկնում նա գրում է. «Պետք է նշեմ, որ Ստրժիգովսկին պատկառանք է ազդում եվրոպական ձևերի իրազեկությամբ, սակայն նրա համար կրակից շագանակ է հանել այդ գործի ֆանատիկ Թորամանյանը՝ մի հիանալի մարդ, որ մինչև օրս էլ ողջ է ու ապրում է Էջմիածնում: Թորամանյանն իր ամբողջ կյանքում ծաղրածանակի սարսափի տակ փորել է, չափազերել ավերակները, կոահուսմներ արել և քաղցած մնացել: Նա է վերակազմել Զվարթնոցի տաճարի մոդելը. մոդելի վրա ծիծաղել են՝ իբր այդպիսի ձևեր չեն եղել: Իսկ մի քանի տարի անց, Մառլի հենց այդպիսի չեղած ձև է հայտնագործել Անիում:

...Երբ տեսա Զվարթնոցի մանրակերտը, տարակուսանքի մեջ ընկա՝ որտե՞ղ եմ տեսել այդ ձևը: Հետո հիշեցի՝ դա Կամպանելլայի «Արևի տաճար» ուտոպիայի ձևն է»⁴: Բելիից առաջ, 1924-ին Զվարթնոցի պեղումներով հիացել է Անատոլի Լուինաչարսկին. «Երևանից Էջմիածին տասնվեց վերստ ճանապարհն անցնում է շիկացած տեղանքով, որ թվում է, պետք է լինի Ասիայի ու Աֆրիկայի հեռավոր անապատների ինչ-որ նախադուռ: Էջմիածին չհասած՝ անցնում ես հսկայական ավերակների մոտից: Դա ամենակախարդիչ պեղումներից մեկն է, որպիսին երբևիցե ես տեսել եմ:

Պեղումները դեռևս բոլորովին ավարտված, վերջացած չեն, այնուամենայնիվ, արդեն հաջողվել է նույն այդ տեղում պեղել ու բացել բնեռագիր տախտակներ, որոնք զալիս են վկայելու, թե այդտեղ մի ժամանակ ապրել է Ուրարտուի թագավորը: Կրակապաշտների տաճարի մնացորդները տեղ-տեղ համարյա բոլորովին ավերված չեն, պահպանվում են իրենց բազմաթիվ կրակարաններով ու իրենց առանձնահատուկ կառուցվածքով: Դրանց վրա քրիստոնեական շրջանի սկզբնավորման ժամանակներում բարձրացել է արքայական մեծ ապարանքը, և, վերջապես, այդտեղ էլ, հավանաբար վեցերորդ կամ յոթերորդ դարում կանգնել է հույակապ տաճարը: Նրա սյուների խոյակները կուտակված են իրար վրա և ապշեցնում են զարդաքանդակների խոր իմաստությամբ և աշխատանքի արտասովոր մաքրությամբ: Դա դրվագավոր քանդակագործության իսկական գլուխգործոց է: Մանվանդ, զարմացնում է այն խոյակը, որին կարծես փակցրած լինի իբրև ճակատի զարդանախշ, թևերը հզորությամբ պարզած արծվի հուժկու կերպարանքը: Դա հին Հայաստանի զինանշանն է: Բացված է նաև անհավանական խորությամբ մի ջրհոր, որի մեջ, երբ քար ես գցում՝ ջրի հեռավոր ծփանքով արձագանքում է համարյա թե մի րոպե հետո: Այստեղ, քո աչքերի առջև, տեսնում ես հազարամյակների խորքերն իջնող հայկական քաղաքակրթության արմատը»⁵:

Այս հիացական նկարագրությունից դժվար չէ կոահել, որ խոսքը Զվարթնոցի մասին է: Իսկ ինչ վերաբերում է հայտնաբերված բնեռագիր տախտակներին, որոնք, ինչպես Լուինաչարսկին է գրում, վկայում են, թե այդտեղ ապրել է Ուրարտուի թագավորը, ասենք, որ այդ արձանագրությունը հայտնի է դարձել 1900 թ. ամռանը և այժմ պահվում է Զվարթնոցի թանգարանում: Այն պատկանում է Վանի հայոց թագավորության (Ուրարտու, Արարատ) արքա Ռուսա Երկրորդին (մ. թ. ա. 685—645 թթ.), որով նա սերունդների համար թվարկում է իր կատարած հիշարժան գործերը՝ խաղողուտի, ցորենի արտի և այգու հիմնադրման, նոր քաղաքի կառուցման, ջրանցքի անցկացման մասին: Ուսումնասիրողներից ոմանք կարծում են, որ քարը հետագայում է բերվել Կարմիր բլուրից. ենթադրվում է նաև, որ այն ի սկզբանե եղել է տաճարի տեղում»⁶:

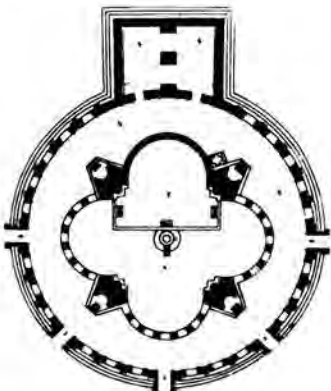
Այս հայտնաբերումից հետո Զվարթնոցում գտնվում են մի շարք այլալեզու արձանագրություններ⁷: Իսկ մինչ այդ Էջմիածնում եղած խաչքարերի և պղնձե ամանների գրություններն է 1897 թ. ամենայն խնամքով հավաքում և վերծանում վանքի միաբան Դավուստ Տեր-Մկրտչյանը⁸:

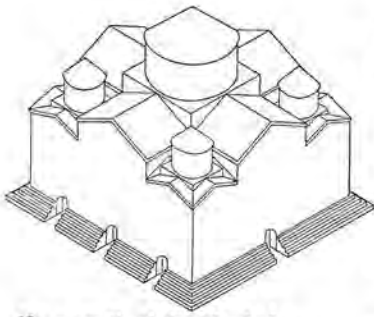
1920-ական թվականներին պեղումները դրվում են լուրջ գիտական հիմքերի վրա, դրանց ղեկավարումը հանձնարարվում է Թ. Թորամանյանին, Ա. Քալանթարին և Ս. Տեր-Հակոբյանին⁹:

Հին Վաղարշապատի տեղադրության հարցին պատասխանեցին հետագա պեղումները, որը գլխավորում էր «Հին Վաղարշապատի պեղումների հանձնաժողովը»¹⁰: 1908 թ. Թ. Թորամանյանը ճշտեց Մայր տաճարի նախնական տեսքը, իսկ 1959 թ. ճարտարապետ Ալ. Սահինյանը փորելով տաճարի և Հռիփսիմեի որմնամույթերի հիմքերը, պարզեց, որ զույգ տաճարներն էլ կառուցվել են հեթանոսական մեհյանների տեղում¹¹: Հետագայում պեղումները շարունակվեցին, գտնվեցին նոր դամբարաններ ու նյութական մշակույթի առարկաներ, արձանագրություններ¹²:

Վաղարշապատի տարածքում բնակավայր է եղել դեռևս քարե դարում: Հազարամյակներ անց, հայոց Երվանդ Սակավակյաց (մ. թ. ա. 570—

Զվարթնոցի
հատակագիծը:

Մայր տաճարի նախնական տեսքը ըստ Թ. Թորմանյանի:

560 թթ.) արքայի փեսա Վարդգես Մանուկն այնտեղ հիմնում է Վարդգեսավանը: Տիգրան Մեծն այն դարձնում է շուկա ունեցող գյուղաքաղաք:

Երկրի զարգացումն ու միջազգային առևտրի աշխուժացումը մոր քաղաքների հիմնադրման հնարավորություն են ստեղծում: Հայոց Վաղարշ Առաջին (117—140 թթ.) թագավորը, պարսպապատելով Վարդգեսավանը, այն վերանվանում է Վաղարշապատ և հռչակում մայրաքաղաք: Թեպետ երկրի խոշորագույն քաղաքը մնում է Արտաշատը:

Երկրորդ դարի կեսերին հռոմեացիները փորձ արեցին նվաճել Հայաստանն ու դարձնել Հռոմի նահանգ: Բայց Տրդատ Առաջինի գլխավորությամբ համաժողովրդական ապստամբություն բարձրացավ, և հռոմեական կայսր և զորավար Մարտինոս Վերոսը հազիվ կյանքը փրկեց Տրդատի սրի հարվածից: Չնայած ապստամբությունը ճնշվեց և Տրդատն աքսորվեց Բրենտանիա, բայց վերականգնվեց Հայաստանի անկախությունը: Եվ Վաղարշապատը Կայնեպոլիս՝ Նոր Քաղաք անունով, հռոմեացիների կողմից 163 թ. երկրորդ անգամ հռչակվեց հայոց մայրաքաղաք: (Նոր Քաղաք անվանումը պահպանվեց մի քանի դար: Նույնիսկ 5-րդ դարի հայոց պատմիչներ Կորյունը¹⁰ ու Ղազար Փարպեցին¹⁴ են Վաղարշապատը երբեմն Նոր Քաղաք անվանում): Երեք տարի անց, հարավային Միջագետքից եկած հռոմեացի զինվորները ժանտախտ տարածեցին ոչ միայն Վաղարշապատում, այլև Առաջավոր Ասիայում ու Եվրոպայում: Քաղաքի բնակչության մեծ մասը զոհ գնաց համաճարակին: Հռոմեական կայսրության մեջ սկիզբ էին առել գահակալական կոիվներ: Օգտվելով հարմար առիթից, հայերը Վաղարշապատից վճռեցին հռոմեացիներին: Մինչ այդ, նրանք մի շարք կառուցումներ էին կատարել, իրենց ապահովության համար ամրացրել քաղաքի պարիսպները:

Իսկ ինչպիսի՞ն էր Վաղարշապատի քաղաքաշինական պատկերը. միջնաբերդը մոտավորապես զբաղեցնում էր այժմյան Էջմիածնի վանքի պարբսպապատ տարածքը: Այնտեղ էին թագավորի պալատը, Անահիտ-Արտեմիսի տաճարը, պետական և հասարակական շենքերը, զորամոցները, բանտը, քաղնիքը և այլն¹⁵:

Քանի որ Վաղարշապատը տեղադրված էր դաշտավայրում և զուրկ էր պաշտպանական բնական առավելություններից, ապա ենթադրելի է, որ Միջագետքի և Արևմտյան Իրանի քաղաքների նման նրա հատակագիծը ևս կոլորավորում էր¹⁶: Քաղաքն ուներ հզոր աշտարակներով պարիսպներ: Վաղարշապատը հարավից պաշտպանված էր նաև Քասաղի ջրով լցվող Պառկենիոս կոչվող խոր խրամով, հարավ-արևմուտքից՝ ընդարձակ մահիճով, որտեղ էլ կատարվում էին մահապատիժները¹⁷: Պարիսպներից դուրս գրեմըվում էին որոշ արհեստանոցներ, անտիկ տաճարը և գերեզմանոցը: Տաճարը, ըստ երևույթին, նվիրված էր արևի աստված Միհրին և գտնվում էր Հոփսիսիմեի եկեղեցու տեղում:

Վաղարշապատի նշանակությունը մեծացավ հատկապես քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելուց (301 թ.) հետո:

Հայ ժողովրդի այդ ճակատագրական շրջադարձի՝ սբ. Գայանեի, սբ. Հոփսիսիմեի և մյուս կույսերի նահատակության, Գրիգոր Լուսավորչի և հայոց Տրդատ թագավորի կողմից Հայաստանում քրիստոնեության տարածման և պետական կրոն հռչակելու մանրամասն պատմությունը պահպանվել է 5-րդ դարի պատմիչ Ագաթանգեղոսի «Պատմություն Հայոցում»: Կործանելով Սանդարամետի մեհյանը, մոր կրոնի նվիրյալները նրա տեղում կառուցեցին Կաթողիկե եկեղեցին՝ Հայաստանի քրիստոնեական անդրանիկ Մայր տաճար սբ. Էջմիածինը: Նրա անունով էլ հետագայում, հատկապես 13—15-րդ դարերից սկսած, քաղաքը կոչվեց Էջմիածին:

Քաղաքը հաճախ է կործանվել, իսկ բնակիչները՝ սպանվել ու գերեվարվել: Պարսից Ծապուհ Երկրորդի արշավանքների մասին (368—369 թթ.) այսպես է պատմում Փավստոս Բուզանդը. «Գրավեցին Վաղարշապատ քաղաքն էլ. քանդում, բրուս, հիմքից կործանում էին. այս քաղաքից էլ գերի տարան տասնհինգ հազար տուն: Ամբողջ քաղաքում շենք չթողեցին, բոլորը քարուքանդ արին, կործանեցին: Ասպատակներ ուղարկելով՝ բոլոր չափահաս մարդկանց կոտորում էին, կանանց, երեխաներին գերի էին վերցնում»¹⁸:

Հայաստանում քրիստոնեական կրոնի գլխավոր կենտրոնը լինելու շնորհիվ Վաղարշապատը դարձրեց շարունակ երկրի համար ուներ հոգևոր-մշակութային խոշոր նշանակություն: Հայոց գրերի գյուտից հետո 405 թ. Վաղարշապատ է վերադառնում Մաշտոցը, ուր նրան ցնծալից ընդունելություն էր սպասվում: Ականատես պատմիչ Կորյունն այսպես է նկարագրում. «Եվ արդ, երբ հիշելին եկավ, մոտեցավ թագավորական քաղաքին, իմաց տվեցին թագավորին և սուրբ եպիսկոպոսին: Նրանք նախաբարագունդ ավագանու բոլոր բազմությունն առնելով՝ քաղաքից դուրս եկան, Ռաֆ գետի ափին դիմավորեցին երանելիին: Եվ ցանկալի ողջույնը միմյանց տալուց

հետո այնտեղից ցնծության ձայներով և հոգևոր երգերով ու բարձրաձայն օրհնություններով ետ դարձան քաղաքը և տոնական ուրախությամբ անց կացրին օրերը»¹⁹:

Մաշտոցը և Սահակ Պարթևը հենց Վաղարշապատում էլ հիմնեցին հայոց առաջին դպրոցը:

Թեև դարավերջին, 484-ին կաթողիկոսարանը տեղափոխվեց Դվին, Էջմիածինը շարունակում էր բուռն կերպով զարգանալ: Մեր առաջին մատենադարանը ևս այստեղ է հիմնվել, երբ 486—491 թթ. վանքի հոգաբարձուն նշանավոր պատմագիր Ղազար Փարպեցին էր (ի դեպ, մեկուկես հազարամյակ անց՝ 1959 թ., այս ձեռագրատան հետագայում հարստացված հավաքածուի հիմքի վրա ստեղծվեց Երևանի Մատենադարանը):

Ղազար Փարպեցուն ենք պարտական նաև այն ժամանակների Վա-

Գրիգոր Լուսավորիչը.
մկրտում է հայոց Տրդատ
թագավորին:

դարշապատի ու Արարատյան դաշտի կյանքի հրաշալի և հյութեղ մկարագրության համար, որը թեև աչքի է զարնում իր հովվերգականությամբ, բայց հայ պատմության այն սակավ էջերից է, որոնք ոչ թե ավեր ու կոտորած են պատկերում, այլ արևով ու առատությամբ ողողված հայոց աշխարհիկ կյանքը, դրանով իսկ հնարավորություն տալով առավել ամբողջական պատկերացնելու մեր ժողովրդի անցյալը. «Հոյակապ, հռչակավոր, երևելի գավառն Այրարատյան, որն ամեն ինչ բուսցնող է, ամեն ինչ տվող, ամեն ինչով լի, մարդկային կյանքին, վայելքին ու երջանկությանն անհրաժեշտ օգտի ու դեղի համար ամեն ինչ ունեցող դաշտեր լայնատարած ու որսալից, շուրջ բոլորը լեռներ գեղեցկամիս ու փարթամ արոտներով ծածկված, կենցաղային ու որոճող անասուններով և նրանց հետ էլ ուրիշ բազմատեսակ կենդանիներով լեցուն: Լեռանց բարձր կատարներից ջրեր են հոսում՝ լիովի ոռոգմամբ արբեցնելով դաշտերը, որոնք անթիվ կին ու տղամարդ բնակչությամբ փարթամացած ուտանն են մատակարարում առատ հացով և գինով, անուշաբույր ու մեղրահամ բանջարեղենով և յուղատու զանազան սերմերով: Իսկ թե հայացքդ առաջին անգամ ես դարձնում դեպի լեռնափեշերը կամ սարահարթները, ապա նրանց վրա սփռվածը հանդերձներ կկարծես և ոչ թե ծաղկաբույս երանգներ՝ տարածված փարթամորեն, անուշահամ ու պարարտ արոտներ, որոնց թանձրախիտ աճած խոտերն արոտական ընտանի անթիվ էջերին ու վայրի կատաղի կենդանիների խմբերին հագեցնելով՝ նրանց գիրացնում են, գավակները՝ պարարտացնում, ճարպակալած մարմինները տոգեցնում: Իսկ անուշահոտ ծաղկանց բույրերը, որ քաջ նետաձիգ ու որսասեր տղամարդկանց և բացօթյա ապրող հովիվներին պարգևում են առողջություն, զորացնում են մտքի զգայությունը և թարմացնում: Այնտեղ կան նաև տեսակ-տեսակ բույսերի արմատներ՝ դեղերի համար պիտանի և օգտակար, որոնք ըստ ճարտարագետ ու հմուտ բժիշկների երկասիրությունների ճարտարագետ ճանաչողության՝ ախտերն արագորեն բուժում են իբրև սպեղանի և ցավերի մեջ երկար տառապածներին պարգևում առողջություն:

...Իսկ մախարարների գունդը, ազատների որդիների հետ, թակարդների շրջափակությամբ, երագազինք-ուռկաններով, հատուկ կողովներով որսի էին ելնում: Ոմանք ցիռերի ու այծյամների ետևից արշավելով՝ իրենց աղեղների մասին էին հորդորալից բարբառում: Ուրիշները, եղջերուների ու եղնիկների հոտերի ետևից ձիարձակ սլանալով, կորովաձիգ տղամարդկանց արիությունն էին ցույց տալիս: Մնացածներն էլ սուսերով, մենամարտիկների պես, վարազների երամակն էին գետին տապալում, կոտորում: Եվ մախարարագուն շատ մանուկներ էլ, դաստիարակների ու ծառաների հետ, բազեններով տարատեսակ թռչուններ որսած, դարձյալ բերում էին, ճոխացնում ուրախության ընթրիքները: Եվ այսպես, յուրաքանչյուրը, որսով լիացած, գնում էր երջանիկ: Ջրասուզակ ձկնորսների մանուկներն էլ, ըստ իրենց հաճապագորյա սովորության, քայլելով մախարարագուն խմբի առջևից, բերում, իշխաններին ընծա էին մատուցում՝ որսած ձկներից, գետի կղզյակներից բռնած վայրի թռչունների ձագեր կամ հավաքած ձվեր էին տալիս, իսկ մախարարները, ընծայածների մասն ընդունելով հոժարությամբ, իրենք էլ նրանց էին առավել շատ պարգևում իրենց ունեցածներից: Եվ ամենայն բարիքներով լի՝ հասնելով իրենց ապարանքները, տանը մնացած աշխատավորներին, առավել ևս՝ օտարներին, պարգևում էին կենդանի բերած, անբիծ որսերը: Տեսնելով են այս բոլորի ընթրիքների սեղանները, իրար վրա շեղջակույտ արած բազում էրեները, նրանց առջև դարաված գլուխները: Դրանցով ուրախացած խնդում էին ձկնակեր ու մսակեր մարդիկ...

Եվ ահա այսպիսի ըղձալի գավառը, չնաշխարհիկ, ամենախնամ արարիչ Աստծո տվչությամբ ամեն ինչով լցված գավառն Այրարատյան, որ գլուխն է հայոց աշխարհի, գավառը բարեհամբավ, գավառն ամենալի, որ ինքնին օրինակ է առատաբաշխության, ինչպես սուրբ գրքի երկիրը Եգիպտացոց ու դրախտն Աստծո, — և Արշակունյաց տոհմի բնիկ սեփական կավածքը, Արշակունի թագավորների բնակավայր ուտանը Վաղարշապատ, անթիվ ապարանքների բարձրաբերձ շինությունները, անհագորեն առատ բերկրանքը դաշտերի...»²⁰:

Մինչև արաբական տիրապետության հաստատումը Վաղարշապատն ավելի է շենանում, զարդարվում նորանոր կառույցներով, որոնցից մի քանիսը ճարտարվեստի գլուխգործոցներ էին. կույս Հռիփսիմեի և Գայանեի մահատակության վայրերում 618-ին կառուցվում են սբ. Հռիփսիմե և 630 թ.՝ սբ. Գայանե եկեղեցիները, իսկ 641—661-ին բուն քաղաքից ոչ հեռու, Արարատի հայացքի ներքո վեր է խոյանում Զվարթնոցը:

Արաբական տիրապետության շրջանում քաղաքը քանիցս ավերվեց, բայց Բագրատունյաց հայոց թագավորության հաստատումից հետո կրկին վերածնվեց: Այս անգամ էլ արևելքից եկան սելջուկները, մոնղոլները, թաթարներն ու վաչկատուն այլ ցեղեր, ամալացրին երկիրն ու նրա քաղաք-

ները: 1321 թ. վերագրվող մի վարքագրության մեջ ասվում է, որ մոնղոլներն այրեցին Էջմիածնի վանքը և «զկես քաղաքին»:

15-րդ դարի սկզբից, մոտ հարյուր տարի, ինչպես ողջ երկրում, այնպես էլ Վաղարշապատում իշխում են թուրքմենական կարա-կոյունլու և ակ-կոյունլու քոչվորական ցեղերը: Բայց հենց այս շրջանում է, որ կրկին հայ ժողովրդի քաղաքական և հոգևոր կյանքում մեծանում է Վաղարշապատի դերը, քանզի դեռևս 1105 թվականից Կիլիկիայում գտնվող հայոց կաթողիկոսարանը վերահաստատվում է Էջմիածնում: Քանի դեռ գոյություն ուներ Կիլիկյան Հայկական թագավորությունը (1080—1375 թթ.), կաթողիկոսությունը գտնվում էր հայոց թագավորների պաշտպանության ներքո, իսկ այնուհետև, քանի ուժեղ էին հայ իշխանները, անհանգստության առիթ չկար, բայց երբ 1426-ին Կիլիկյան Հայաստանի վերջին հայ իշխանավորը՝ Կոստանդինը, բազմահազար գաղթողներով Սսից տեղափոխվեց Կիպրոս, հայոց կաթողիկոսության պանդխտությունը դարձավ անիմաստ և վտանգավոր: Եվ հայ հոգևոր ու քաղաքական գործիչները դիմում են գործնական քայլերի: Էջմիածնի վանքը տնտեսապես ամրապնդելու և աթոռանիստ դարձնելու համար իշխան Ռուստամ Օրբելյանը, որը կարա-կոյունլուների շրջանում մեծագույն հարգանք էր վայելում և բարձրագույն պաշտոնների էր արժանացել, 1431-ին վանքին է նվիրում յոթ խոշոր գյուղ: Իհարկե, կաթողիկոսության մայր հայրենիք տեղափոխումը հետապնդում էր նաև քաղաքական նպատակներ: Այն իրեն կծգեր և կհամախմբեր ժողովրդի տարբեր հատվածները, կապ կստեղծեր գաղթօջախների հայության հետ, և վերջապես, կնախապատրաստեր անկախության վերականգնման պայքարը: 1441 թ. Էջմիածնում գումարվում է մեծ ժողով, որին մասնակցում էին 12 եպիսկոպոս, 18 վարդապետ և 300-ից ավելի քահանաներ, իշխաններ, մեծահարուստներ և ժողովրդի ներկայացուցիչներ: Այս հսկայական թափորը մեծ հանդիսավորությամբ, փող հնչեցնելով ու թմբուկ զարկելով Երևանից ճանապարհվում է Էջմիածին, ուր և կատարվում է Մայր աթոռի վերահաստատումը: Էջմիածինը դարձավ հայ ժողովրդի կենսական ուժերի համախմբման կենտրոն, շատ անգամ ձեռնարկեց կամ գլխավորեց ազգային ազատագրական պայքարը, իսկ կաթողիկոսները ոչ միայն ինքնուրույն էին լուծում Հայաստանի ներքին խնդիրները, այլև երբեմն էլ միջամտում էին իշխողների գործերին, իսկ նրանք էլ առիթը բաց չէին թողնում սահմանափակելու հայոց կաթողիկոսության իրավունքները:

Ինչպես ողջ հայ ժողովրդին, այնպես էլ Վաղարշապատին ու սբ. Էջմիածնին մահացու հարված հասցրեց շահ Արաս Երկրորդը՝ 1604-ին Արարատյան աշխարհի ժողովրդին բռնագաղթեցնելով Պարսկաստան, որպեսզի թուրքական առաջացող բանակն իր առջև ծաղկուն գյուղերի փոխարեն այրված հող գտնի: Ծախ Արասի բազմահազարանոց բանակի հետ էր նաև Հաքսորագների կողմից պարսից շահի մոտ ուղարկված դեսպանության ան-

դամ Գևորգ Թեկտանդերը, որը պետք է նախապատրաստեր հակաթուրքական դաշինքի ստեղծումը: Այն ժամանակ, երբ շահ Աբասը բանակ էր խփել Երևանի մոտ, Թեկտանդերը գահակալից խնդրում է, որ թույլատրի այցելել սբ. Էջմիածին: Նա իր ուղեգրության մեջ, որը տպագրվել է մի քանի լեզուներով, գրում է, որ Էջմիածնում «հայերի կողմից ընդունվեցի արքայական պատիվներով և առաջին հերթին նրանք ինձ տարան եկեղեցի, որտեղ ցույց տվեցին ոսկով պատված մարդկային չորացած ձեռքը»: Էջմիածնի հայերը թարգմանչի միջոցով Թեկտանդերին բացատրում են, որ դա Գրիգոր Լուսավորչի Աջն է, հայ եկեղեցու գլխավոր սրբություններից մեկը, ապա հյուրերին ծանոթացնում են Մայր տաճարին:

Թեկտանդերը հիանում է եկեղեցու կառուցման արվեստով, և զարմանում, որ տաճարը գուրկ է զարդերից ու սրբերի պատկերներից, նույնիսկ զանգ չունի: Նրան բացատրում են, որ թուրքերն այդ ամենն արգելում էին: Այնուհետև հյուրերին տանում են կաթողիկոսի մոտ, ուր կրկին արքայավայել հյուրասիրվելուց հետո, որպես քրիստոնյայի, «քնքշորեն խնդրում են», որ Թեկտանդերը պարսից շահին բարեխոսի, որ հայ եկեղեցուն վերադարձնի նախկին իրավունքները: Թեկտանդերը շահի մոտ վերադառնալով գեկուցում է «այն ամենը, ինչ կատարվում է հայերի մոտ» և մինչև Երևանի բերդի գրավումը չորս շաբաթ շահի բանակում մնալով՝ վերադառնում է հայրենիք²¹:

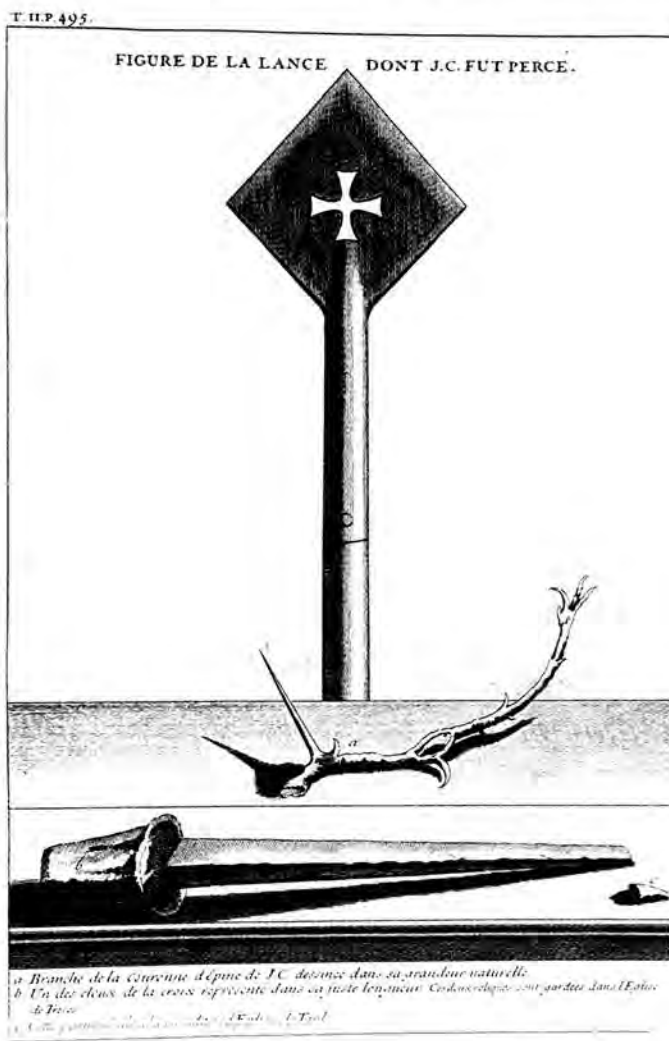
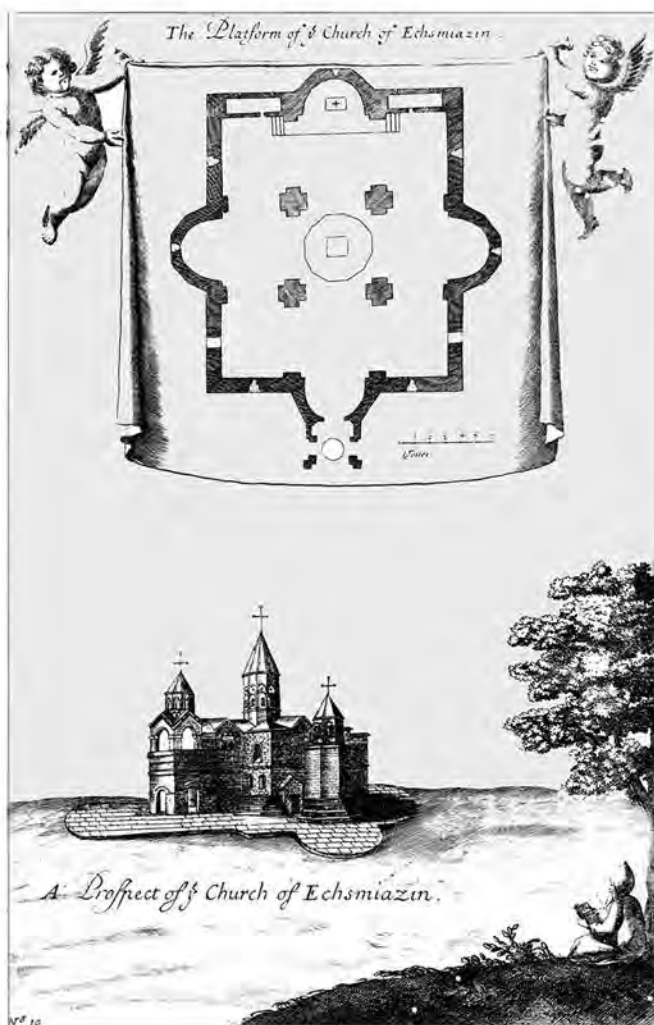
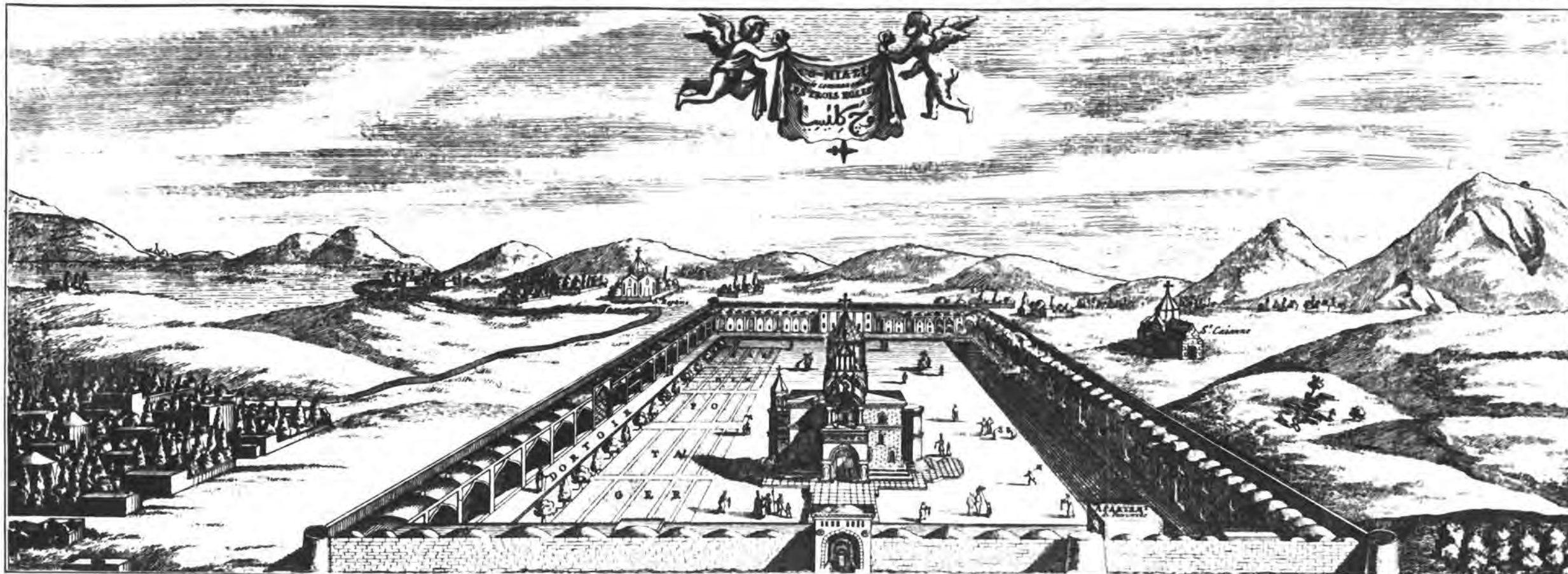
Սբ. Էջմիածնի վանականները, որ շահից Մայր աթոռի առանձնաշնորհների վերականգնում էին ակնկալում, որտեղից իմանային, որ ընդամենը մեկ տարի անց դատարկվելու է Արարատյան աշխարհը և իրենց հավատացյալների հոտը քշվելու Պարսկաստան, իսկ սուրբ տաճարն էլ առավել անշքանալով՝ դառնալու է գեոունների բնակավայր: Քիչ էր մնում, որ նույնիսկ սբ. Էջմիածինը տեղափոխվեր օտար հող²²: Պատճառն այն էր, որ շահ Աբասը հայերին տեղահանելուց հետո, տեսնելով, որ նրանք շարունակում են կապված մնալ հայրենիքին և ցանկանում են վերադառնալ, և որպեսզի կտրի հայրենիքին կապող հոգևոր թելերը, որոշում է Էջմիածնի տաճարը քանդել, քարերը տեղափոխել Սպահան և այնտեղ կառուցել: Ծափի հրամանով Թահմազ Դուլի խանը տեղահանում է Էջմիածնի տաճարի մի շարք քարերը՝ «սուրբ սեղանը, որի վրա սուրբ պատարագ էր մատուցվում, Քրիստոսի իջման տեղի քարը, ավագանը, մի քար բեմի հարավային կողմի աստիճանից, մի քար բեմի հյուսիսային կողմի աստիճանից, ...չորս քար եկեղեցու չորս անկյուններից»²³ և այլ սրբազան քարեր, ընդամենը 15 քար, այդ բոլորը հատ-հատ դնում է կաշվի մեջ, կարում և զինվորների ուղեկցությամբ 1615 թ. հասցնում Սպահան: Միայն տաճարի բոլոր քարերի տեղափոխության դժվարությունը սբ. Էջմիածինը փրկեց կործանումից:

Այն ժամանակ, երբ երկիրը համարյա անմարդաբնակ էր դարձել, Էջմիածինն անշքացել, Եվրոպայից հայտնվում են մի խումբ միսիոներներ:

ժողով Տուրքերի,
1710 թ.:

Մայր աթոռս և Էջմիածնի
ընդհանուր տեսքը,
Նկարիչ՝ Գրեյլ:

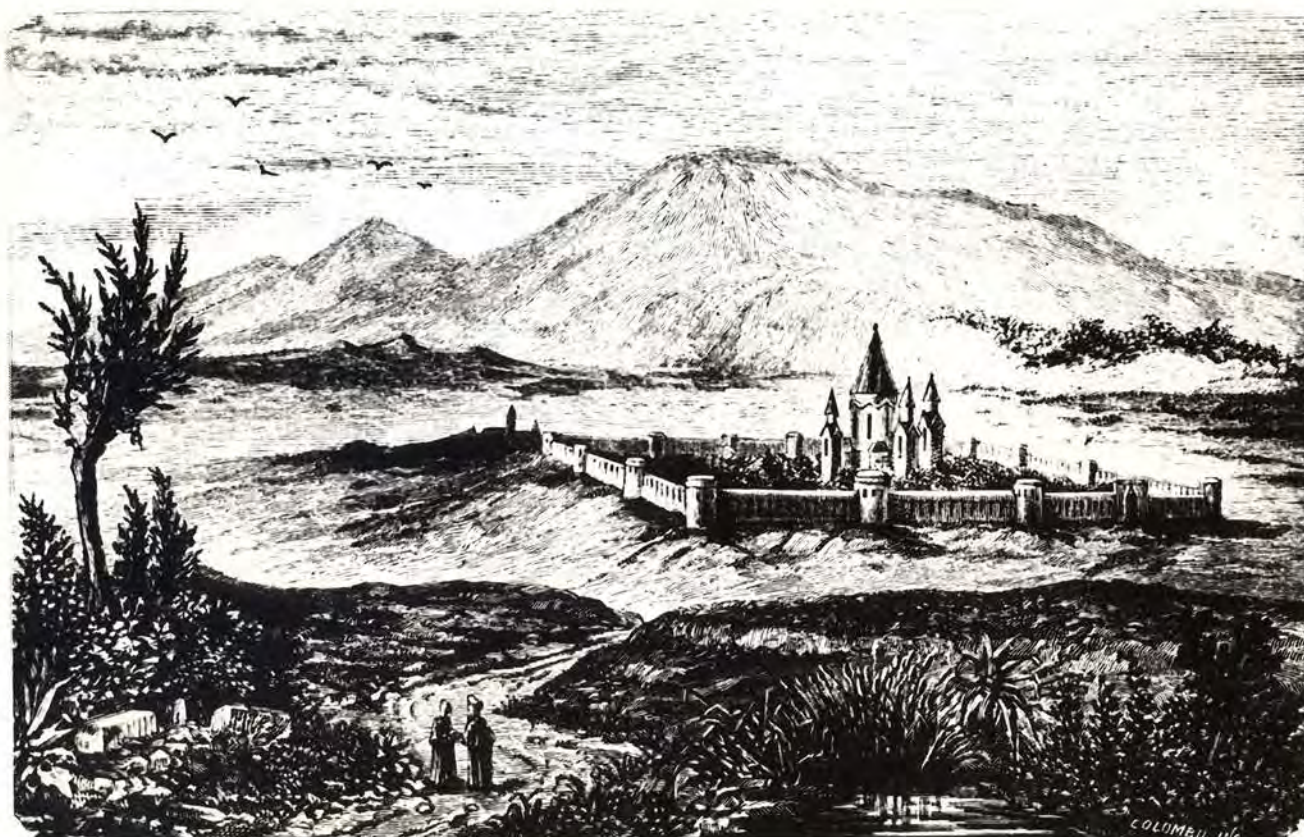
Էջմիածնի Մայր տաճարի
հատակագիծը,
Նկարիչ՝ Գրեյլ:

Ըստ ավանդության Զրիստոսին
խոցած գեղարդը,
Նկարիչ՝ Լ. Սանսե, 1679 թ.:

Եթե շահ Աբասը ավարտել էր երկրի աշխարհիկ հարստությունները, ապա միսիոներները փորձում էին փախցնել մեր հոգևոր արժեքները՝ քրիստոնեական հավատքի սուրբ մասունքները: Պատկերացնելու համար, թե հայոց բռնազաղթից հետո ինչ օրհասական վիճակում էին նրա սրբատեղիները, դիմենք դեպքերին ժամանակակից պատմիչ Առաքել Դավրիժեցուն, որը պատմում է մասունքների առևանգման այս ամոթալի պատմությունը. միսիոներ հայրերը «շատ ու քիչ շրջագայելուց հետո եկան Սուրբ աթոռ Էջմիածին և այնտեղ օթևան բռնելով, մնացին շատ օրեր: Ըստ իրենց մարդագող հնարքների մտերիմ երևալով վանականների և գյուղացիների աչքին՝ նրանց առիճքն էին: Հայրերն ամեն օր գնում-գալիս էին սուրբ կույսեր Գայանեի ու Հռիփսիմեի տաճարները: Այս երեք տաճարներն էլ՝ թե՛ Էջմիածնի, թե՛ Գայանեի և թե՛ Հռիփսիմեի, ավերված, խախտված, խարխուլված ու անշքացած էին... Էջմիածնում միայն սակավաթիվ միաբաններ կային և այն էլ խիստ տղետ ու գոեհիկ: Իսկ Գայանեի ու Հռիփսիմեի վանքերը ամենևին անբնակ էին ու անպարիսպ: Նաև եկեղեցիներն ու խորանները դռներ չունեին, իսկ արտաքին կողմից՝ ամբողջ տանիքը և որմնաերեսները քանդված էին, իսկ հիմքերը խարխուլված ու խրամատված: Ներսի կողմից բեմն ու եկեղեցու հատակը քանդված էին ու ամբողջ եկեղեցին և խորանները անասունների աղբով լցված, որովհետև ամռան ու ձմռան օրերին անասունները՝ եզներն ու ոչխարները, մակաղում էին եկեղեցիների մեջ: Գայանեի տաճարի տանիքն ամբողջովին ճստել էր, միայն պատերն էին կանգուն և ուրիշ ոչինչ»²⁴:

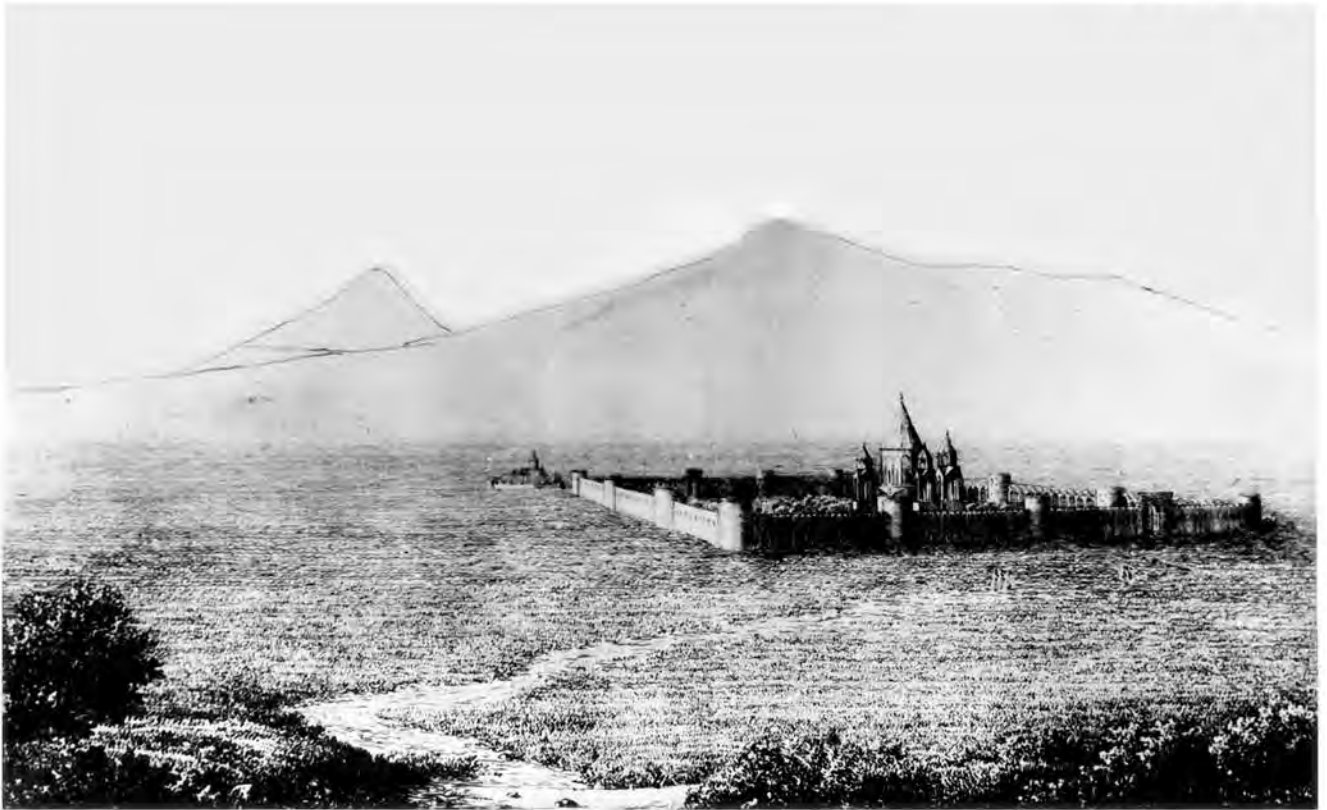
Միսիոներները երկիրն ու հայոց սրբատեղիները քանդութարափ, անտերունջ տեսնելով, մոռանալով քրիստոնեական հավատքի պատվիրանները, քանդում են Հռիփսիմեի դամբարանը և... գողանում նրա մարմնի մնացորդները՝ սուրբ մասունքներ: Բարեբախտաբար, մի քանի հայեր այդ նկատելով՝ վրա են հասնում և արգելում, բայց, ինչպես Դավրիժեցին է վկայում, Մելքիսեթ կաթողիկոսը կաշառված լինելով, թույլատրում է, որ գերվեն սուրբ կույսի մասունքները: Մի քանի եպիսկոպոսներ ըմբոստանալով, միսիոներներից ետ են խլում մասունքների մեծ մասը և վերաթաղում դամբարանում: Մնացյալը միսիոներները տանում են Նախիջևանի Երնջակ գավառ, մյուս մասը՝ Սպահան, ուր հայերը մի շարք արկածներից հետո, շահ Աբասի միջամտությամբ, ետ են խլում:

Ի վերջո, տարիների թափառումներից հետո, Հռիփսիմեի մասունքներից մի փոքր կտոր հասնում է Հնդկաստանի Գուա Բաֆանգ, որը 16-րդ դարից գտնվում էր պորտուգալացիների ձեռքին, և այնտեղ դրա վրա կառուցվում

Մայր տաճարը:

Մայր տաճարը
ս. Հովհաննիս և
ս. Շողակաթը,
նկ. 1796 թ.:

Մալր աթոռ ս. Էջմիածինը,
XVIII դ. նկար:

Մալր աթոռ ս. Էջմիածինը,
XVIII դ.:

է եկեղեցի ու կուսանոց: Նշխարներից մի փոքրիկ կտոր էլ հանգրվանում է Նախիջևանին մոտիկ մի գյուղում, որտեղ կառուցվում է ս. Հովսիսիմէ եկեղեցին²⁵:

Անշուշտ, սրբության սրբոցի՝ Մայր տաճարի անշքանալն ու խարխվելը շատերին էր խոր վիշտ պատճառում, և ահա, 1627-ին, երբ Էջմիածնի լուսարար է դառնում Մովսես վարդապետը (հետագայում՝ կաթողիկոս), հայրենակներ ուժերը համախմբելով նրա շուրջը՝ վերականգնում են հայոց գլխավոր սրբատեղիները²⁶: Դեպքերի ժամանակակից Առաքել Դավրիժեցին պատմում է. «Սուրբ աթոռը, որովհետև բոլորովին դատարկվել էր ունեցվածքից, կողոպտվել էր զարդերից. ոչ գիրք կար, քանի որ այնտեղ ժամասացություն չկար, և ոչ էլ ընթերցում, ոչ զգեստ ու շուրջառ, որովհետև ժամակարգություն ու պատարագ չկային: Մինչև անգամ Քրիստոսի իջման տեղն ու սուրբ սեղանը ծածկոց չունեին: ...Ոչ խնկարկություն, որովհետև բուրվառ ու խունկ չկար: Եկեղեցու սալարկած հատակը քանդված էր, դարձել էր զեռունների ու սողունների բույն, իսկ ունեցած ամենամեծ լուսամուտները բոլորը բաց էին առանց շրջանակի, որտեղից թռչունները ներս էին մտնում, եկեղեցին լցնում ծիրտերով ու ծեղերով և այլ աղբով, որոնք ամեն օր հարկադրված սրբում էինք: Իսկ առավոտյան լուսանալիս թռչունների ձայները խլացնում էին ժամասացությունը:

Հողն ու մոխիրն այնքան էին բարձրացել, որ եկեղեցու շուրջն ամեն կողմից աղբն ու հողը յոթ կանգուն բարձրացել, եկել ծածկել էր եկեղեցու հիմքերն ու աստիճանները, որ դրսի կողմից են:

Իսկ եկեղեցու կամ տան զարդեր, սպասքներ ու անոթներ բնավ չկային, որովհետև ինչ-որ եղել էին հին ժամանակներից, կաթողիկոսները բոլորը վաճառելով կամ գրավ դնելով վատնել էին...

Սրանք Մովսես վարդապետը ազատեց. դրանք էին սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի որդի Արիստակես հայրապետի Աջը, մահ Աղջոց վանքի սուրբ Ստեփանոսի Աջը, որոնց հետ խաչ, սկիհ, բուրվառ, շուրջառ և այլ իրեր:

...Կաթողիկոսներն այնտեղ՝ Էջմիածնում չէին բնակվում, այլ Երևան քաղաքում՝ Կաթողիկե եկեղեցում կամ երկրներում շրջագայում էին»²⁷: Մովսես վարդապետը տաճարը կարգի բերելով, կառուցում է լայն ու ընդարձակ պարիսպ, որն ութ բուրգ ունի: Այս պարիսպները պիտի եկեղեցին մեծապես ազատեին գողերի ու ավազակների ոտնձգություններից. «ապա արևմտյան կողմում պարսպի մեջ շինեցին դարպաս, տներ իրենց և հյուրերի պետքերի համար: Հյուսիսային և արևելյան կողմերում շինեցին միաբանների բնակության խցեր, իսկ հարավային կողմում շինեցին սեղանատուն, փուռ, տնտեսատուն, ցորենի և այլ նյութերի ամբարանոց: Այս բոլոր շինվածքներից միայն պարիսպն է հողից շինված, իսկ մնացած բոլորը շինվեցին տաշված քարով, թրծված աղյուսով, կրով ու գաջով, գեղեցիկ ու վայելուչ հորինվածքով»²⁸:

Բայց ե՞րբ է եղել, որ Հայաստանն ու հայը շունչ քաշելու, կառուցելու ժամանակ է ունեցել: Դեռ մոր-մոր էին կարգի բերվում Մայր աթոռն ու Վաղարշապատը, երբ 1636 թ. բռնկված մոր՝ թուրք-պարսկական պատերազմը երկրի սակավ բնակչությանը մոր արհավիրքներ բերեց, իսկ մորակառույցներն էլ ավերվեցին: Թշնամիներն այրում են Էջմիածնի բոլոր փայտաշեն կառույցները, և մոր կաթողիկոս Փիլիպոսն ստիպված այդ ամենը վերականգնում է այս անգամ քարով, մույնիսկ վանականների հացկերության սեղանն ու մատելատեղերը քարից է պատրաստել տալիս, որ հրոսակները չկարողանան այրել: Արևելյան կողմում կառուցվում են մոր խցեր, պարսպից դուրս երկու զմբեթավոր ձիթհանք²⁹ և այլն: Այնուհետև Փիլիպոսը ձեռնարկում է սր. Գայանեի և սր. Հովսիսիմի տաճարների մոտոցում, որովհետև, ինչպես տեսանք, երկուսն էլ ավերակների էին վերածվել, փլվել էին տանիքներն ու զմբեթները, մույնիսկ հատակի սալարկն էր հանվել: Ամբողջը մոտոցվեց, և կրկին զմբեթներին հառնեց «տերունական խաչի նշանը»: Այս ամենն արվեց ընդամենը երեք տարվա ընթացքում և ավարտվեց 1653-ին³⁰, իսկ մեկ տարի անց, սկսվեց Էջմիածնի զանգակատան շինարարությունը³¹:

Մինչ այդ Էջմիածին էր փոխադրվել Հովհաննավանքի դպրատունը, որը հայտնի դարձավ «Վարդապետարան» անունով. այնտեղ դասավանդում էին ժամանակի ուսուցչապետներ և հայտնի գիտնականներ Ոսկան Երևանցին, Սիմեոն Զուղայեցին և Ստեփանոս Լեհացին:

1694-ին իշխան Աղամայ Ծոռոթեցին Վաղարշապատում կառուցեց Ծոռակաթ եկեղեցին: Ղազար Զահկեցի կաթողիկոսի օրոք (1737—1751 թթ.) Իրանցվում են հին վեհարանը և Ղազարապատ հյուրանոցը: Այդ տարիների Էջմիածնի հյուրերից էր Նադիր շահը, որը 1735-ին վանք այցելելով որոշ արտոնություններ է տալիս:

Հայերեն առաջին տպագիր գրքի հրատարակությունից ուղիղ 260 տարի անց՝ 1772-ին Էջմիածնում, Սիմեոն Երևանցու հիմնադրած տպարանում լույս է տեսնում Հայաստանի առաջին տպագիր գիրքը: Իսկ չորս տարի

անց կառուցվում է նաև թղթի գործարան: Սիմեոն Երևանցին ձեռնարկեց լայնածավալ շինարարություն: Նա քանդել տվեց վանքի հարակից գյուղական շինությունները և Մայր տաճարն առանձնացրեց Վաղարշապատից ու ազատված ընդարձակ տարածությունը շրջափակեց հողաշեն պարիսպներով⁸²: Իսկ Վաղարշապատ գյուղի համար կառուցեց մոր եկեղեցի՝ ս. Աստվածածինը⁸³: 19-րդ դարի վերջին պարիսպների և գյուղի միջև ընկած տարածքում կրկին շինարարություն ծավալվեց: Կառուցվեցին խանութներ, արհեստանոցներ, բաղնիք, մեկ-երկու հարկանի քարե և աղյուսե տներ⁸⁴ և այլն:

Հետաքրքրական է, որ երբ 18-րդ դ. վերջին Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանը ոռոսաց կառավարության հետ բանակցում էր հայոց անկախ թագավորությունը վերականգնելու նպատակով, որպես ապագա մայրաքաղաք առաջարկում էր կամ Անի, կամ Վաղարշապատը⁸⁵:

1783 թ. հայ-ոռոս դաշնագրի նախագծում հայկական կողմը գրում է, որ հայոց ապագա թագավորը պետք է հայոց օրենքով «Վաղարշապատ թագավորական քաղաքն ի սուրբ Էջմիածին օծանիցի» և որ «թագավորական քաղաքն պատրաստեալ ի Վաղարշապատ կամ յԱնի»⁸⁶:

18-րդ դարի վերջերի Վաղարշապատի և ընդհանրապես հայ իրականության մասին անգնահատելի սկզբնաղբյուր է բնիկ վաղարշապատցի Հարություն Արարատյանի հուշագրությունը, որ 1813-ին ոռոսերեն հրատարակվելուց հետո, կարճ ժամանակում թարգմանվեց գերմաներեն և անգլերեն⁸⁷:

Իսկ որքա՞ն էր այդ տարիներին Էջմիածնի վանական միաբանների թիվը: Ըստ Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի 1781 թ. գրած մի նամակի, այդ թվականին, բացի վանքի բազմաթիվ հյուրերից և ուխտավորներից՝ «երթնեկողաց բազմաց», սուրբ Աթոռի «մշտական հացակերքն լինին» 500 հոգի⁸⁸: Էջմիածնի բարեկեցությունն ու միաբանների թիվը կտրուկ ընկավ ի հետևանք հետագա սասնամյակներում իրար հաջորդած ասպատակությունների, կողոպուտների, մաս 1787 թ. Արարատյան աշխարհում մոլեգնած ժանտախտի⁸⁹: 1801 թ. կազմված մի ցուցակի համաձայն, վանքն ուներ 22 եպիսկոպոս, 30 վարդապետ, 6 քահանա, 25 սարկավագ, 15 դպիր և այլք, ընդամենը 197 հոգի⁴⁰: Վանքում կար նաև զինյալ պահակախումբ, որը պաշտպանում էր կաթողիկոսարանն ու միաբաններին, ճանապարհորդությունների ժամանակ ուղեկցում բարձրաստիճան հոգևորականներին: 1801-ին վանքն ուներ 23 հրացանակիր⁴¹, որոնց, վտանգի դեպքում, միանում էին նաև Վաղարշապատի զինյալ գյուղացիները: Իսկ 1812-ին Սերովբե Կարնեցին Բաղդադից Էջմիածին կատարած իր ուղևորության նկարագրության մեջ գրում է, որ Էջմիածնում «Երբեմնի 20-ի փոխարեն այժմ միայն 8 եպիսկոպոսներ կան, 15 վանահայրեր և 30 արեղաներ: Բացի այդ, այնտեղ կան շուրջ 100 սարկավագներ, դպիրներ և ուսանողներ, չհաշված վանքին սպասարկող 200 մարդկանց: Ընդամենը 350 մարդ»⁴²:

19-րդ դարը ևս սբ. Էջմիածնին ու Վաղարշապատին հանգստություն չբերեց: Դարասկզբի առաջին երեք տասնամյակները փորձության տարիներ էին, և վանքի ու Վաղարշապատի գլխին շատ մուրձ ամպեր կուտակվեցին: Էջմիածնի, այսպես ասած, ավանդական կողոպուտիչներին ավելացավ ևս մեկը՝ հանձին Անդրկովկաս ներխուժած ոռոսական բանակի:

Ինչպես հայտնի է, 1801 թ. Վրաստանի հետ ոռոսական կայսրությանը միացվեց նաև Արևելյան Հայաստանի մի մասը:

Մի քանի տարի անց՝ 1804-ին ցանկանալով ընդարձակել կայսրության սահմանները՝ Ցիցիանովի (Ցիցիշվիլի) գլխավորությամբ ոռոսական բանակը պաշարեց Երևանը: Հայերը հավատալով ոռոսների խոստումներին և կարծելով, թե քրիստոնյա պետությունը քրիստոնեաբար կվարվի հավատակիցների հետ, օգնում են Ցիցիանովին: Էջմիածնի միաբանությունն էլ սնունդամթերքի հսկայական պաշարներ է տրամադրում պարենի խիստ կարիք ունեցող բանակին: Բայց չկարողանալով Երևանը գրավել, Ցիցիանովն ստիպված է լինում վերադառնալ Թիֆլիս՝ նահանգի ճանապարհին կողոպուտելով սբ. Էջմիածինը⁴³: Ինչպես ժամանակի կաթողիկոս Դավիթն է գրում. «Եւ այն ինչ մտաք աստ այնպէս տապալեալ և քայքայեալ՝ որ տեսողաց ամենից գոսկումն և զդառնադառն կսկիծ և մորմոք առ բերեր ի սիրտս»⁴⁴, եկեղեցու դռները կոտրված էին, գանձեր գտնելու նպատակով պատ ու հատակ քանդված, շատ բան անարգված ու ջարդուփշուր արված, սուրբ մասունքներն աղբի հետ խառնված: Ռուսական բանակն ինչ գտել՝ թալանել էր, տարել էր ոչ միայն թանկարժեք իրերը, ոսկեղենն ու արծաթեղենը, այլև միաբանների ուտելիքը, հագուստեղենը, նույնիսկ նրանց համեստ կաթ-կարասին, ինչպես կաթողիկոսն է գրում, «ոչ ուտելոյ բան էին թողեալ մեզ, ոչ նստելոյ և ոչ ազանելոյ»⁴⁵:

Այս կողոպուտից մի քանի օր անց, Էջմիածին է այցելում Իրանի Ճաթալի շահը, որը երեք օր մնալով, կարգի է բերել տալիս եկեղեցին ու շրջակայքը, ոռոսների հասցրած վնասի չափերը տեսնելով, հրամայում է, որ

առժամանակ կաթողիկոսարանն ու Վաղարշապատն ազատվեց հարկերից, ինչպես կաթողիկոսն է գոհունակությամբ գրում, «ինչ բան պահանջող չիցի ի մենջ և ի գիղացոց մերոց»⁴⁶:

Ցիցիանովի կատարած կողոպուտի մասին իմանալով, հավատացյալ հայերը բազում զրկանքներով, շուտով Էջմիածինը կրկին դարձնում են զանձաշատ: Այս ամենն էլ, ցավոք, հաջորդ տարի բաժին է հասնում գեներալ Նեսվետսկին և նրա զինակիցներին, երբ 1805-ին գրավելով Արթինն ու Շիրակավանը, ռուսական բանակը գալիս, երեք օր մնում է Էջմիածնում: Մինաս Լազարյանին երկու հայ հոգևորականների գրած մամակից տեղեկանում ենք, որ «ենարալ» Նեսվետսկը փնտրում-գտնում է վանքի թաքստոցները «բացեալ զամենայն զորունս ծածուկ սենեկաց սրբոյ Աթոռոյն, ժողովեն զամենայն զոր ինչ գտանի»⁴⁷: Ինչպես մամակագիրներն են գրում, սբ. Աթոռը մինչ «ուղղ ու ծուծն»⁴⁸ թալանվում է, տարվում են հազարավոր ոսկեդրամներ, զարդեղեն, գոհարեղեն և այլն, անշուշտ նաև հոգևոր արարողությունների սպասքներն ու հոգևորականների թանկարժեք, ոսկեկար հագուստները:

Բայց Էջմիածին էին գալիս ոչ միայն կողոպուտիները, այլև հազարավոր ուխտավորներ, հայ և օտար ճանապարհորդներ: Իսկ 19-րդ դարի սկզբներից, ռուս և եվրոպացի շատ գիտնականներ ու ուղեգիրներ ուղղակի իրենց պարտքն էին համարում այցելել այդ մշամավոր կենտրոնը: Նրանցից ամեն մեկը յուրովի է նկարագրել վանքն ու նրա սպասավորներին, բայց այդ ամենի մեջ, գուցե, ինչ-որ չափով ընդհանրական են ռուսական բանակի սպա Մորից ֆոն Կոցերուի 1817 թ. կատարած գրառումները. «Ինչպես նկարագրեմ այն հաճելի զգացումը, որ արթնացավ մեր մեջ, երբ իսլամական մի երկրում հոգևեցուցիչ ճանապարհից հետո հանկարծ երևացին մի փառավոր վանքի գմբեթներն ու պարիսպները: Սա մշամավոր Էջմիածինն էր, հայ պատրիարքների բնակավայրը. անպաշտպան մի գառ՝ գալլերի մեջ: Այս նվիրական վայրը վերջին հազար հինգ հարյուր տարվա ընթացքում դիմագրավել է պատերազմներին և դրանց քայքայիչ հետևանքներին, և այս երկար շրջանի ընթացքում... նրա բարեպաշտ բնակիչները չեն դադարեցրել իրենց աղոթքը:

...Էջմիածնի վանքը... մի փառավոր շենք է: Ունի բազմաթիվ սալարկված բակեր, որոնցում կան ավազաններ և աղբյուրներ, տնկված են գեղեցիկ ծառեր»⁴⁹:

Այդ նույն թվականին Վաղարշապատ է այցելում նաև ռուսական բանակի մեկ ուրիշ սպա՝ Դմիտրի Բոբարիկինը, որն Ա. Երմոլովին հղած իր գեկուցագրում Էջմիածնի վանական համալիրը ներկայացնում է որպես բարիքների շտեմարան, ուր առատ սեղանների շուրջ միաժամանակ կարող էին նստել շուրջ հազար մարդ: Ըստ նրա հաշվումների, վանքն իր խաղողուտներից ու այգիներից ամեն տարի ստանում էր 15 հազար դուլլ զինի:

Գեներալ Ա. Երմոլովի և Եփրեմ կաթողիկոսի հանդիպումը, վիճաբորությունը՝ Շուլցի:

Բոքարիկինը նշում է նաև, որ վանական ողջ համալիրում տիրում էր կարգուկանոն ու մաքրություն⁵⁰:

19-րդ դարի առաջին տասնամյակներին, չնայած կողոպուտներին, զգալիորեն համարվում է կաթողիկոսական գանձարանը՝ շնորհիվ նաև Արևմտյան Հայաստանում ունեցած հսկայական տիրույթների ու սեփականության, հավատացյալների նվիրատվությունների: Միայն 1818 թ. Կ. Պոլսի հայերից Էջմիածնի նվիրակները հավաքել են 559735 դուրուշ⁵¹, եթե սրան գումարենք նաև Արևմտյան Հայաստանից հավաքված նվիրատվությունները, ապա պարզ կդառնա, թե ինչո՞ւ էին դեպի Էջմիածին ձգվում թուրք, ռուս ու պարսիկ կողոպտիչները:

1827-ին ողջ Արարատյան դաշտը, Էջմիածինն ու Վաղարշապատը վերածվեցին պատերազմի թատերաբեմի: Առաջացող ռուսական զորաբանակների համար Էջմիածնի պարսպապատ վանքը լավ ռազմակայան էր, որտեղ պահում էին նաև վիրավորներին, որտեղից հայթայթում էին սննդի հսկայական պաշարներ: Ռուսական բանակում ծառայող դեկաբրիստ Լաչինովը 1827 թ. օգոստոսի 14-ին այդ մասին գրում է. «Վանքը և նրանում գտնվող հիվանդներին պաշտպանելու համար այնտեղ թողնված են հինգ թեթև հրամոթ և մի հետևակային գումարտակ»⁵²: Թե որքան սրտաբացորեն ու առատորեն էին Էջմիածնի ամբարները բացվել ռուսական զորքերի առաջ, վկայում է դեկաբրիստ Պուշչինը, գրելով, որ Ներսես Աշտարակեցին «իմ Էջմիածնում գտնվելու ամբողջ ընթացքում շատ սիրալիր էր իմ նկատմամբ և ինձ ուղարկում էր ամեն տեսակի պաշարներ: Երբ մենք անցանք դեպի Երևան, ապա այն ժամանակ էլ Ներսեսը չմոռացավ ինձ, այնտեղ ուղարկում էր ինձ համար սննդամթերքների ամբողջ քարավաններ, որը ես կիսում էի ընկերներին հետ»⁵³:

Բայց Արևելյան Հայաստանը Ռուսական կայսրությանը միացվելուց հետո, կարծես ի հեճուկս Ներսես Աշտարակեցու և մյուս հոգևորականների ու հայ կամավորականների, ընդհանրապես բոլոր նրանց, ովքեր հաճախ իրենց կյանքը չխնայեցին ռուսական զենքի հաղթարշավի համար, ցարական վարչակարգի առաջին գործերից եղավ հայոց կաթողիկոսների իրավունքների սահմանափակումը, հայոց եկեղեցու վրա հսկողության սահմանումը: Այդ նպատակով Նիկոլայ Առաջինը 1836-ին վավերացրեց «Պոլոժենիե» կոչվող կանոնադրությունը, որով պիտի առաջնորդվեր հայոց եկեղեցին Ռուսական կայսրության սահմաններում: Ըստ այդ կանոնադրության, խիստ նեղացվում էին կաթողիկոսի իրավասությունները, նույնիսկ հայոց կաթողիկոսին, որին համազգային ժողովում ընտրում էին աշխարհիկ և հոգևոր պատգամավորները, պետք է հաստատեր ռուսական ցարը, իսկ կաթողիկոսի առաջադրած թեմակալ առաջնորդներին՝ ցարական բարձրագույն իշխանությունները: Կայսրության սահմաններից դուրս ապրող հայերի հետ էլ կաթողիկոսը կարող էր կապ պահպանել միայն Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարարության միջոցով: Այս և նման մյուս սահմանափակումները նույնիսկ օսմանյան սուլթանների ու պարսից շահերի մոտով չէր անցել, և բնական է, որ ավանդաբար անկախ հայոց եկեղեցու հանդեպ ցարական ոտնձգությունները խիստ դժգոհություն և խորը հիասթափություն առաջացրին հայերի շրջանում:

Անկախ այս ամենից, ռուսական կայսրությանը միացվելուց հետո համեմատաբար խաղաղվեց երկրի վիճակը, ուխտավորների և ճանապարհորդների համար առավել մեծ հնարավորություններ ստեղծվեցին այցելելու Էջմիածին, տեսնելու Արարատ սրբազան լեռը:

Առաջին այցելուներից էր Դորպատի (Տարտու) համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Պարրոտը, որն այստեղ էլ հանդիպել է երիտասարդ սարկավագ Խաչատուր Աբովյանին, որն ստանձնել է թարգմանչի դեր: Հայաստան կատարած այցելության, Խ. Աբովյանի հետ Արարատը բարձրանալու մասին Ֆ. Պարրոտը գրում է «Դորպատից Արարատ» գիրքը, որում մանրամասն պատմվում է նաև Էջմիածին կատարած իր առաջին այցելության մասին: Էջմիածնում Պարրոտին սրտաբաց ընդունելություն են ցույց տալիս. «Երբ ժամանեցին իմ ուղեկիցները, հայր Հովսեփը կարգադրեց թեյ մատուցել, միևնույն ժամանակ գորգերից, բարձերից, բարձիկներից ու ծածկոցներից պատրաստեցին մեր գիշերելու տեղերը: Վերնահարկում ինձ տրամադրեցին առանձնասենյակ, որտեղ կար լավ կարգավորված մահճակալ: Սենյակում կախված էին խաղողներ և խնձորներ, որոնք հաճելի ու թարմացնող բուրմունք էին տարածում:

Մեկ շաբաթից ավելի մենք չէինք հանգստացել և լիովին պատրաստ էինք վայելելու այն բոլոր դյուրահամարությունները, որոնք առատաձեռնորեն հատկացրել էին մեզ սիրալիր վանականները: ...Մյուս օրը վաղ առավոտյան մեզ այցելեցին մի քանի արքեպիսկոպոսներ և վարդապետներ: Հայտնեցին, որ պատրիարքը մեծ հաճույքով կընդունի մեզ: Մենք թույլտվություն խնդրեցինք ներկա լինել մեծ պատարագին: ...Պատկառելի պատ-

րիարքը, չնայած աշքերի տկարությանը, անձամբ վարում էր ժամերգությունը: Պատարագի մեծ մասը նա նստած էր նրբագեղ փորագրերով զարդարված աթոռին: Ողջ հայոց եկեղեցու բարձրագույն հոգևոր հովվի ներկայությունը, բարձրաստիճան հոգևորականների կուտակումը, բոլոր թանկարժեք հանդերձանքով՝ ոսկով, արծաթով և մետաքսով ասեղնագործված, ազնիվ մետաղներից և թանկարժեք քարերով ծածկված զավազանները եպիսկոպոսների ձեռքերում՝ այդ ամենը հավատացյալի զգացմունքներին խոր, տպավորիչ և նվիրական ազդեցություն էին թողնում:

Պատարագից հետո մեզ տարան կաթողիկոսարան: Մտանք մեծ, սակայն մոայլ սենյակ, որի միակ կահույքը դեմ դիմաց երկու շարք աթոռներն էին: Առանձին նստած էր պատրիարքը, իսկ նրա առջևում՝ վարդապետները և արքեպիսկոպոսները՝ երկու շարքով: Մեզ հրավիրեցին տեղավորվել աջ կողմում, ինչը շեշտում էր մեր նկատմամբ ցուցաբերվող հարգանքը⁵⁴: Պարրոտը մանրամասն նկարագրել է նաև վանքն ու նրա շրջապատը. «Էջմիածնից մի քանի հարյուր քայլ հյուսիս ընկած է Վաղարշապատ մեծ հայկական գյուղը, որը հաճախ նույնպես կոչվում է Էջմիածին: Այստեղ ապրում է 500 հայ ընտանիք: Ոչ հեռու Արարատի դիմաց գտնվում է սուրբ Գայանեի վանքը, մի մղոն կամ մի քիչ ավելի հեռու Երևան տանող ճանապարհի վրա փոքր, սակայն գեղատեսիլ Շողակաթը և ոչ պակաս գեղեցիկ սուրբ Հռիփսիմեի վանքը:

...Էջմիածնի պարիսպը ոչ լրիվ քառակուսի է կազմում և ինչքան հիշում եմ՝ մոտ 30 ոտք բարձր է: Կառուցված է չորացած աղյուսից: Նմանն օգտագործվել է նաև Երևանի ամրաշինություններում: Մղոն և քառորդ շրջագիծ ունեցող պարիսպն անկյուններում և բոլոր կողմերից ունի աշտարակներ, երկու գլխավոր և երեք ավելի փոքր մատույցներով: Ախոռները զբաղեցնում են արևելյան և մասամբ հարավային պատերի մոտ:

Այգիներով և բակերով պատնեշից առանձնացված են մեկ կամ երկու հարկանի տները, արևմուտքում՝ պատրիարքարանը, եպիսկոպոսարանը, վարդապետների, սարկավագների և ծառայողների բնակարանները, հյուրանոցը, գրադարանը և դասասենյակները: Իմ այցելության ժամանակ դրպրոցը չէր գործում: Իրանից բացի կան հսկայական շտեմարաններ և մութ, երկար սեղանատուն՝ կահավորված քարե սեղաններով ու նստարաններով մոտ 100 մարդու համար: Այստեղ սովորաբար վանականները պատրիարքից և մի քանի շատ ծեր եպիսկոպոսներից բացի իրենց օրվա հացն են ճաշակում: Կա նաև փուռ, բաղնիք և շուկա: Շուկայում առևտրով և արհեստներով զբաղվում են Վաղարշապատ գյուղի բնակիչները»⁵⁵:

Այդ տարիների Վաղարշապատի մասին անփոխարինելի է նաև 1827-ին, ըստ երևույթին, ռազմական նկատառումներով ռուսների կազմած բավական ճշգրիտ տեղահանությանին հատակագիծը⁵⁶, ըստ որի, Վաղարշապատը ծուռումուռ փողոցներով, խիտ կառուցապատված բնակավայր էր և զբաղեցնում էր մոտավորապես 18—20 հեկտար տարածք: Էջմիածնի վանքը գյուղից մի 120—130 մետր հարավ էր. նրա պարսպապատ տարածքը շուրջ 8 հեկտար էր⁵⁷: Բարեխղճորեն գծագրված են նաև պարսպի ներսում եղած շինությունների հատակագծերը: Սբ. Գայանեն նույնպես պատկերված է առանձնակի, քանի որ նրա շրջակայքում բնակելի կառույցներ չեն եղել: Սբ. Հռիփսիմեն ու սբ. Շողակաթը ևս բավական հեռու են Վաղարշապատից, իսկ սբ. Գայանեի մոտակայքից մինչև սբ. Շողակաթի մոտերքը ձրգվում է հնում կառուցված պարսպի պատը՝ սբ. Հռիփսիմեն բաժանելով Վաղարշապատից ու Մայր տաճարից: Սբ. Շողակաթից հյուսիս նախագծում

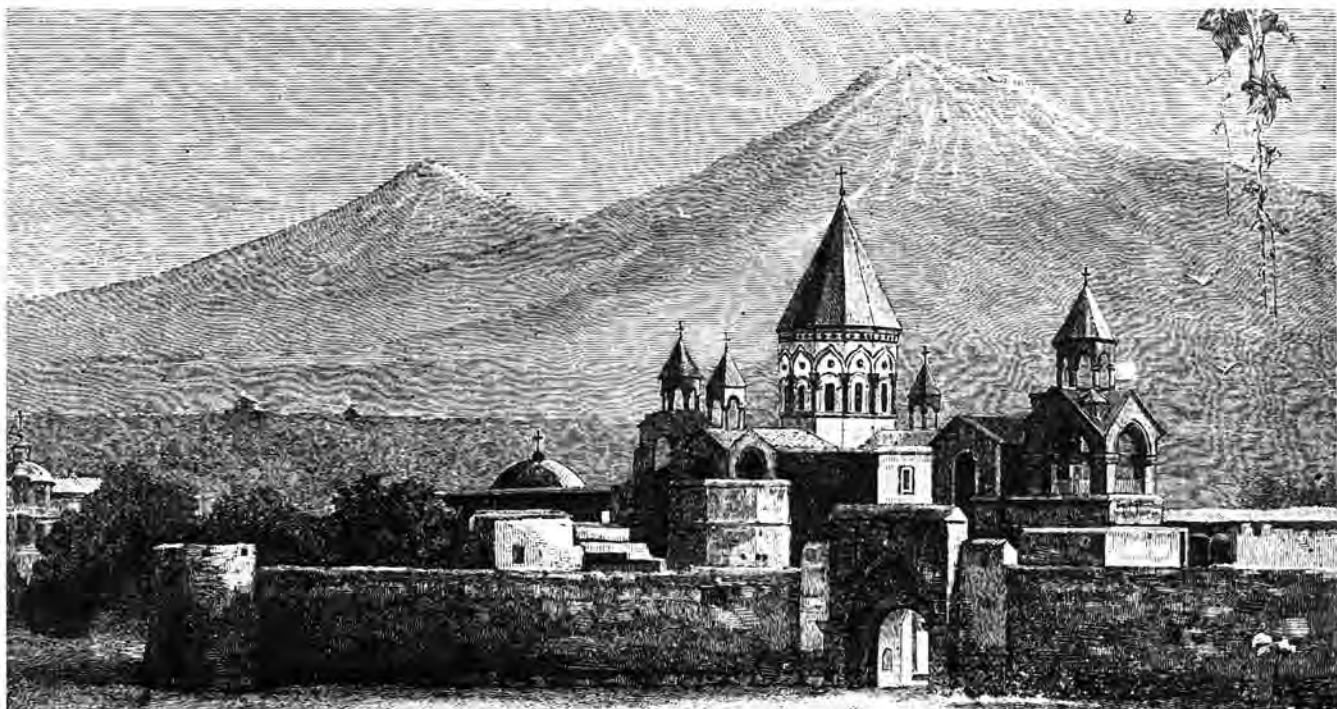
Մայր տաճարը
1890-ական թվականներին,
դրվագ «Արարատ»
ամսագրի շապիկից:

պատկերված են ընդարձակ այգիներ, որոնք իրենց տարածքով քիչ են գիշում Վաղարշապատին: Վաղարշապատ—Երևան ճանապարհը ոչ թե ներկայիս նման անցել է սբ. Հովհաննեսի մոտով, այլ ըստ այս հատակագծի, Վաղարշապատից սկիզբ առնելով, անցել է Մայր տաճարի արևմտյան պարուսպի մոտից, հյուսիսից շրջանցելով սբ. Գայանեն՝ ուղղվել է Երևան:

Հետագա մի քանի տասնամյակների ընթացքում, թեև նոր շինարարության ծավալմանը, պատկերը քիչ է փոխվում:

1847-ին Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսն սկսեց լճակի շինարարությունը, որն ուներ 170 մետր երկարություն և 70 մետր լայնք: Վերակառուցվեց քաղաքային շուկան, փողոցները բարեկարգվեցին, տնկվեցին հազարավոր թփեր, թթենիներ ու ծիրանենիներ: Ծառատնկումը շարունակվեց նաև հետագայում, ընդհուպ մինչև 1880-ական թվականները⁵⁸: Կառուցվեցին շաքարի և մետաքսի փոքրիկ գործարաններ⁵⁹: 1868-ին լույս տեսավ «Արարատը», հաջորդ տարի հիմնադրվեց Էջմիածնի թանգարանը, իսկ Խրիմյան Հայրիկի (1892—1907 թթ.) օրոք, նույնիսկ վանքում անցկացվեց էլեկտրականություն: 19-րդ դարավերջին և 20-րդ դարի սկզբին Վաղարշապատում բացվեցին փոքրիկ ձեռնարկություններ, արհեստանոցներ և շոգիով աշխատող ձիթարան: Խայտաբղետ էր արհեստագործության տեսականին՝ արծաթագործություն ու ոսկերչություն, մոմագործություն, մետաքսագործություն, փայտագործություն ու քարագործություն: Վաղարշապատցիներն անեցնում էին բրինձ, ցորեն ու բամբակ և «ամեն տեսակի առատ պտուղներ»⁶⁰:

19-րդ դարի վերջին Էջմիածինը դառնում է որբերի ու գաղթականների հանգրվան: 1895—96 թթ. ջարդերից հետո Արևմտյան Հայաստանից հազարավոր փախստականներ են պատսպարվում Վաղարշապատում: «Արաքսի» թղթակիցը, այդ օրերին լինելով վանքում, գաղթականների տառապանքների ականատեսն է դառնում. «1896 թվականին, աշմանը, մոտ մի ամսի չափ, մենք բաղդ ունեցանք ս. Էջմիածին գտնվելու: Այդ օրերումն էր, որ այդտեղ էր դիմում Վանի սոսկալի ջարդերից զկնի բազմաչարչար տաճկահայ գաղթականությունը: Իրաքանչիւր շաբաթ, իրաքանչիւր օր գաղթականների նորանոր հոսանք էր տեղում ս. Լուսաուրչի տաճարի հովանոյն ներքոյ ապաստարան գտնելու: Ծանապարհի երկարությւնը, գաղթականների սոսկալի վիճակը, ծծկեր երեխաներով ծանրաբեռնուած՝ բաւական էր, որ գաղթականութեան մէջ բազմաթիւ հիւանդութիւններ յառաջ բերէին: Վեհափառ Հայրապետի հրամանաւ այս դժբաղդներին տրվում էր անմիջական օգնութիւն. վանքի ներսը, շրջապատը, անտառը և պլանը լիքն էին անել վիճակի մէջ գտնուած գաղթականներով: Հիւանդների լաց ու կոծը, որդեկորոյս մայրերի աղիողորմ ճիչ ու աղաղակները, դժբախտութիւնից խելագարուած երիտասարդ ու պառաւ կանանց տխրագին հառաչանքները սիրտ էին մորմոքում և կտրատում, և օրն ի բուն Ներսիսեան անտառի և տխրագեղաց ս. Գայիանէ վանքի շրջապատի օդը թնդացնում: Սակայն որո՞նց զգացմանց վերայ պէտք է ազդէին այդ աղէխարշ աղաղակները ու հեկեկանքներ, երբ բացի ս. Գայիանէի ի վերուստ օգնութիւն հաջող գմբեթներից, Ներսէսից յիշատակ թողած տխրատեսիլ անտառից ու Արարատեան դաշտի այդ մասի

բնութիւնից, համարեա ոչ ոք չէր երևում այդտեղ, ուր ոտք անգամ չէին կոխում մեր բոլոր սրբազանները առանց բացառութեան, թէև այդ առթիւ իրաքանչիւրին դիմումներ էլ էին լինում, իսկ մեր սրբակրօն վարդապետները, սոցա մասին հօ՛ւ անլի լաւ է լռել: Այս բոլորի մէջ միայն մէկն էր, որ լացում, ողբում, այցելում ու հովանաւորում էր այդ թշուառներին: Նա էր միայն, որ այս դժոհակ ժամանակում անուշադիր չէր թողնում տառապեալին և անկեալին, մեծին ու փոքրին, բոլորին էլ իր հայրական թեւերի տակ առնում ու խնամում. դա ամենայն Հայոց Հայրապետն էր, հայ ժողովրդի Հայրիկը, որ չ'նայած իր ալեգարդ հասակին՝ երիտասարդին յատուկ եռանդով դժբաղդ հօտի վիճակով էր զբաղուած ու նորա ներկան յացում և ապագան ողբում: Այս դժբաղդ գաղթականութեան և ս. Էջմիածնի միաբանութեան բռնած անտարբերութեան մասին գրելիք շատ ունենք, բայց յետոյ: Այստեղ մենք չենք կարող չիշել մի առանձին հոգեկան հրճուանքով տարաբաղդ գաղթական հիւանդներին բժշկող վանական բժիշկ պ. Կարապետ Տեր-Խաչատրեանցի բարեխիղճ գործունեութիւնը, որ արժանի է մեծ շնորհակալութեան և ուշադրութեան այն բոլոր անձինքների կողմից, որոնց համար այնքան թանգ պետք է լինի գաղթականի թշուառ վիճակը»⁸¹:

Բայց սր. Էջմիածինը միայն վշտի հովիտ չէր. քրիստոնեական տոներին այն վերածվում էր ուխտավորների ուրախության վայրի: «Արաքսի» թղթակիցը նույն՝ 1896-ին ներկա է լինում մյուռնոսթորնութեանը և գրում է. «Ս. Միռնոսթորնութիւնը, որ աւանդաբար կատարվում է եօթը կամ երեքսն երեք տարին մի անգամ, ներկայացնում է ոչ միայն իբրև կրօնական, այլ և ազգային միացնող, շաղկապող ծէս, որը ս. Լուսաւորչից սկսած մինչև այսօր ի սփիւռս աշխարհի ցրուած հօտին հոգեպէս միացնում է Ս. Աթոռի հետ, անշէջ պահելով վառ սէր և ջերմեռանդ հաւատ դեպի Մայր տաճարը:

Ս. Միռնոսթորնութեան հանդէսը բովանդակ ազգի մէջ տեսանելու փափագը այնքան մեծ է, որ նա դրա համար պատրաստ է գոհելու ամեն միջոց: Եթէ օր առաջ յայտարարութիւններ լինէին, մենք հաւաստի ենք, որ փոխանակ 10 000-ի, ս. Էջմիածին այդ օրերը դիմած կլինէր հինգ, վեց անգամ անլի բազմութիւն, մանաւանդ այժմ, երբ ազգիս Սրբազնաստօր Հայրապետն է Տ. Տ. Սկրտիչ Ա. անուանի մեծ հոգևորականը:

Ս. Միռնոսթորնութեան նախընթաց ու յետագայ օրերին ս. Էջմիածինը կենդանութեան մէջ էր: Մի տեղ հայ գեղջկուհիք եայլի են պարում և ցընծութեան զգացմունքներ արտահայտում, մի այլ տեղ գիւղացիք հացի նըստած՝ ուրախ երգերով «Ս. Էջմիածնի» ու «Հայրիկի» կենացը բաժակներ առաջարկում, մի այլ կողմում կոյր աշուղն է օղբ թնայցնում իր զգացուալից նրգերով, որոնցով փառաբանում է Ս. Աթոռը ու նորա Հայրապետը»⁸²:

Ուխտավորների հոսքին նպաստում է և այն, որ 19-րդ դարավերջին կանոնավորվում է Վաղարշապատի, Երևանի ու Թիֆլիսի միջև հաղորդակցությունը: Հրաչյա Աճառյանը, որ 1898-ին Էջմիածին է գալիս ուսուցչության, իր հուշերում գրում է. «Երևանի և Էջմիածնի միջև այն ժամանակ շատ կանոնավոր հաղորդակցություն կար: Բացի ֆայտոններից, կային մի քանի տեսակ հասարակ կառքեր, շատ էժան գնով: Ամենից հասարակն էր օմնիքուս կոչված կառքը, որի մէջ նստում էին մեքք-մեքքի տված ութ կամ տասը հոգի: Ծանապարհը մինչև Էջմիածին տևում էր երկու ժամ և վճարում էինք 25 կոպեկ»⁸³: Իսկ «Արարատ» ամսագիրը 1903-ին գոհունակությամբ գրում է. «Երկաթուղին Երևանեան նահանգը միացրել է և մօտեցրել Ռուսաստանին և եւրոպական կենդրոններին: Հայկական բարձրաւանդակն այցելող, Էջմիածինը, Արարատ պատմական սրբազան լեռը տեսնել ցանկացողները ընդմիջտ ազատուել են փոստի, զանազան հանրակառքերի պատճառած դժուարութիւններից, գիշերները անմաքուր փոստային կայարաններում քնելու պատժից. այժմ այցելուն գիշերը Թիֆլիզում նստում է վագոն և մեծ հանգստութեամբ, ծախսելով մօտաւորապէս այնքան, որքան առաջ միայն կառապաններին էր նուէր տրուում, կես օրին կամ երեկոյան հասնում Էջմիածին, Երևան, անլի շուտ Ալէքսանդրապօլ և Կարս: Ծանապարհի դիրութիւնը, ինչպէս արդէն սպասուում էր, սկսել է ճանապարհորդների մեծ հոսանք բերել մեզ մօտ և օր չի անցնում, որ վաճառք նորանոր այցելուներ և ուխտաւորներ չունենայ: Այդպիսի յաճախ կրկնուող այցելութիւնները ունենալու են իրենց մեծ օգուտները— ծանօթանալ միմեանց և ճանաչել իրերի դրութիւնը և այդ պետք է որ առաջ բերի անլի ուղիղ հայեացք՝ մեր երկրի և յատկապէս Էջմիածնի վանքի վերաբերմամբ:

Բացառապէս հաղորդակցութեան դիրութեան շնորհիւն էր, որ ոչ թէ գործով, այլ յատուկ այցելութեան նպատակաւ յունիս և յուլիս ամիսներում մեզ մօտ հիւր եկան պր. Ն. Մառը իր ընտանիքով, պր. Գ. Խալաթեանը, պր. Լէօն և պր. Մեյէն: Պր. Մառը, ինչպէս գրել ենք իր ժամանակին, ամառըս պիտի անցկացնի Կովկասում հանգստանալու իր անցնալ տարուայ կատարած ծանր և երկարատև ճանապարհորդութիւնից և վերջացնելու է իր մի քանի սկսուած աշխատութիւններ: ...Պր. Մառը Էջմիածնում մնաց

10 օր, միաբաններից մի քանիսի հետ այցելեց Սաղմոսավանք, Յովհաննավանք, որոնց աւերակները ոչ պակաս քան Անիինը գրաւում են մասնագետների և սովորական այցելուների ուշադրութիւնը:

...Վերջին տարիներս Էջմիածին այցելողների համար մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Ջուարթնոց եկեղեցու աւերակների պեղումը և մեր վերոհիշեալ հիւրերը մի քանի անգամ գնացին քննելու այդ աւերակները:

...Մայր Աթոռի մատենադարանի մէջ եկող հիւրերը շատ պարապելու ժամանակ չունեցան. պր. Մառը խնդրեց իրեն ուղարկել Մխիթար Այրիվանցու ձեռագրից Մնացորդաց և Եզրի գրքերի արտագրութիւնն ու լուսանկարները, պր. Խալաթեանը վերցրեց Անդրեասի և Անանիայ Ժիրակացու հատուածները, որ Գալուստ Տէր-Մկրտչեանը արտագրել էր մատենադարանի... ձեռագրից, իսկ պ. Լեօն տեսնելով մատենադարանի հայ լրագիրների ժողովածուն, ցանկութիւն յայտնեց գալու և հիւրեր ժողովելու իւր ձեռնարկած աշխատութիւնների համար: Նա խոստացաւ մեր մատենադարանին ուղարկել իւր ունեցած հայերէն գրքերի հին հրատարակութիւնները:

Պր. Մելէն մեզ մօտ դեռ երկար կմնայ, մա զբաղուած է Հայոց լեզուի ձայնական քննութեամբ, հին ձեռագրերից, գլխաւորապէս հնագույն աւետարանների, օրինակների մէջ որոնում է հնչիւնների արտասանութեան և գործածութեան հնագույն ձևերը, միևնույն ժամանակ ցանկանալով աւելի ընտելանալ աշխարհաբար լեզուի հետ: Թիֆլիզից պր. Մելէին ընկերացել էր «Բանասէրի» հրատարակիչ պր. Բասմաճեանը, որը իջևանել էր վանքի հիւրատան մէջ և հիւրասիրում էր այնտեղ:

Այդպիսի այցելութիւնները երանի թէ սովորական դառնան, հայկաբան մասնագետները դեռ շատ բան ունին ուսանելու մեր մատենադարանից, վանքի միաբանների յաճախակի շփումը, մտքերի անձնական փոխանակութիւնը նոցա հետ պէտք է որ ունենայ զօրեղ բարերար արդիւնք, Երոպայում անձնական մերձաւորութիւն առաջ բերելու համար կազմակերպում են ամառուայ գիտնական կոնգրէսները, մենք գոհ կմնանք գոնե առանձին առանձին տեսնելու հայագետ մասնագետներին»⁸⁴:

Թե ինչպէս էին վերաբերվում հայերը Էջմիածին եկող հայագետներին, իր հուշերում պատմում է Հր. Աճառյանը. «Անգլիացի Կոնիքեր հայագետը եկել էր Տիֆլիս, Էջմիածին գնալու և հին ձեռագրեր ուսումնասիրելու:

Մի գրախանութի առաջով անցնելիս տեսնում է ցուցափեղկում Անիի ավերակների նկարներ և մտնում է ներս գնելու համար: Գրավաճառը կապողը պատրաստում է, Կոնիքերը գումարը վճարում է և հասցեն տալով խնդրում է, որ ուղարկեն այսինչ հյուրանոցը: Գրավաճառն անշուշտ լրագրում կարդացած լինելով Կոնիքերի մասին հարցնում է.

— Դուք այն նշանավոր անգլիացի հայագետ Կոնիքերն ե՞ք, որ եկել եք Էջմիածին գնալու համար:

— Այո:

— Հետ վերցրեք այդ փողը: Դուք այդքան նեղություն եք քաշել, Անգլիայից եկել եք այստեղ մեր ազգին ծառայություն մատուցելու համար. ես ձեզնից գումար պիտի վերցնեմ:

Կոնիքերի պնդումներն անհաջող են անցնում: Սրա վրա, ասում են, թե երբ որ առիթ է ունեցել Կոնիքերը խոսելու հայոց մասին, ասել է. «Հայոց պէս ազնիվ, ուսումնասէր, անշահախնդիր, ազգասէր ժողովուրդ չկա»⁸⁵:

Այդ տարիներին հատկապէս կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկի ջանքերով Էջմիածինը իրապէս դարձաւ գիտական և մշակութային կենտրոն. հրատարակվում են հայագիտական գրքեր ու հանդեսներ, ուսումնասիրություններ: Այստեղ էին ապրում գիտության, գրականության և արվեստի բազմաթիվ նշանավոր գործիչներ. Հովհաննէս Հովհաննիսյանը, Գալուստ Տէր-Մկրտչյանը, Սարգիս Հայկունին, Մանուկ Աբեղյանը, Կոմիտասը, Եղիշե Թադևոսյանը, Գարեգին Հովսեփյանը, Հակոբ Մանանդյանը, Հրաչյա Աճառյանը, ուրիշներ, որոնք համախմբված էին Գևորգյան ճեմարանի շուրջը:

Բայց ցարական կառավարությունը ցանկանալով տրորել ազատության, գիտության ու մշակութային ծիւղերը, որոշում է հարված հասցնել առաջին հերթին հայ եկեղեցուն, որի հովանու տակ էին հայ մշակութային ու գիտության շատ գործիչներ, ազգային դպրոցները և այլն: Այդ նպատակով, ըստ 1903 թ. ցարական հրովարտակի, հայոց եկեղեցիները զրկվում էին կալվածքներից և հարքումիս գրավվում:

Այս հայատյաց քաղաքականության դեմ ոտքի է ելնում ողջ հայությունը: Այդ օրերին Էջմիածնում և Վաղարշապատում տիրող վիճակի մասին Հրաչյա Աճառյանը պատմում է. «Ազգային մարմինները և ամբողջ ժողովուրդը մի մարդու պէս դուրս եկան այս հրամանի դեմ: Պահանջեցին հոգևոր իշխանությունից և հատկապէս կաթողիկոսից, որ չստորագրեն հրամանը և կալվածքները չհանձնեն: Կառավարությունը կարող էր բռնի ուժով գրավել այդ բոլորը՝ իբրև ավագակ: Էջմիածնում ևս կազմակերպվեց դիմադրություն: Մի քանի երիտասարդներ ներկայանում են կաթողիկոսին և առա-

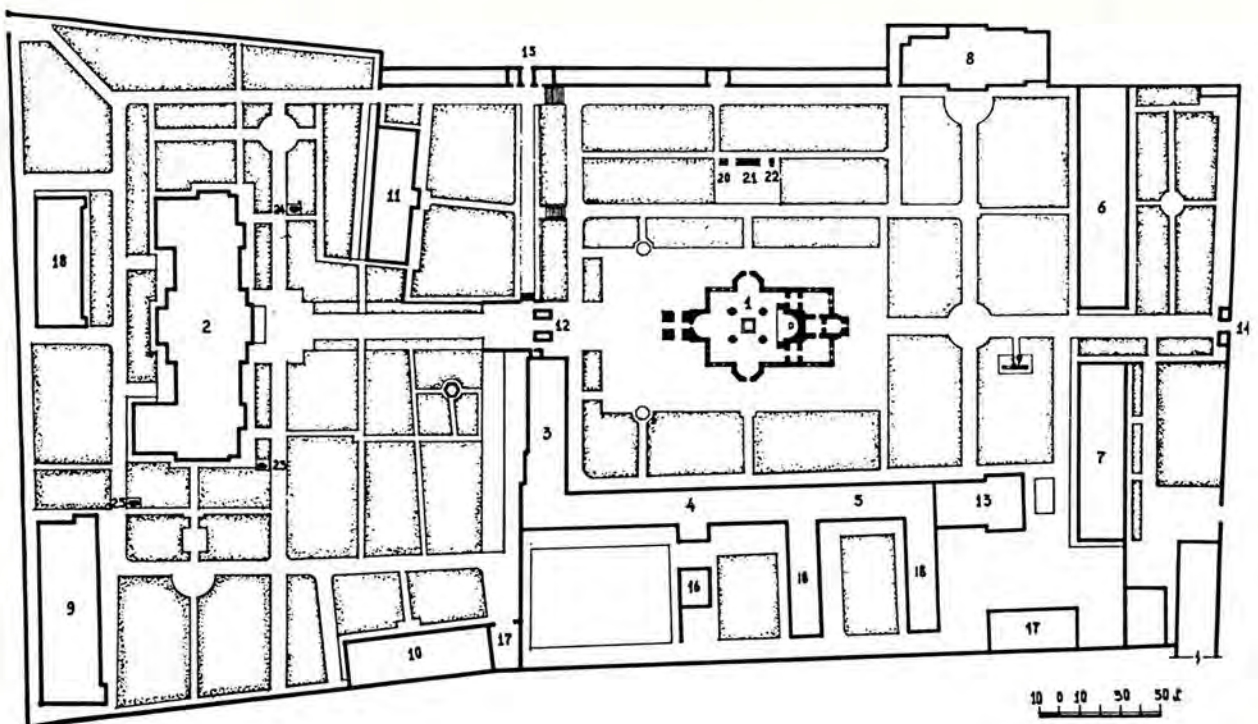
Գևորգյան ծեմարանը:

Էջմիածնի Մայր տաճարը.
վիմագրությունը՝ Ժակոտեի,
Փարիզ, 1850 թ.:

Էջմիածնի կաթողիկոսարանի
գլխավոր հատակագիծը.

1. Մայր տաճարը: 2. Նոր
վեհարանը: 3. Հին վեհարանը:
4. Ղազարապատ՝ վանական
սեղանատունն ու մկրտարանը:
5. Երկրորդ հարկը՝
հանրակացարան: 6. Երեմյան
խցեր: 7. Տպարանը:
8. Ծեմարանը: 9. Գանձատունը:
10. «Խրիմյան» շենքը:
11. Վարչական շենք:
12. Տրդատի դուռը:
13. Վանատուն: 14. Արևելյան
դարպաս: 15. Ժամացույցի
աշտարակը: 16. Լվացքատուն:
17. Ավտոկայոց:
18. Կաթսայատուն,
արհեստանոցներ:
19. Կաթնաղբյուր: 20. Հնագույն
կոթող: 21. Նահատակաց
Հուշարձան: 22. «Հայրիկյան»
աղբյուր: 23. Աղբյուր-հուշարձան
վեհամոր հիշատակին:
24. Աղբյուր-հուշարձան
Ա. Զբրաշյանի հիշատակին:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ
Գևորգ Չորրորդը,
Ներսես Աջտարակեցին և
Մկրտիչ Խրիմյանը:

Մայր տաճարը:

Մայր տաճարի ընդհանուր
տեսքը վերևից:

ջարկում են, որ կաթողիկոսը չստորագրի. «Խա՛, ո՛ր էիք դուք, երբ Հայրիկը երիտասարդ էր, ձի նստած գյուղե-գյուղ ման կուգար և ժողովրդին հեղափոխություն կտրվեցներ: Գացե՛ք, գացե՛ք, Հայրիկը գիտե իր անելիքը, ձեր խրատին պետք չունի»: Երիտասարդներն ուրախացած մեկնում են:

Երևանում նույնպես կազմակերպվում է ժողովրդական ցույց՝ առաջնորդարանի առաջ: Բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանը երկու ընկերներով վերցնում են առաջնորդ Սուքիաս եպիսկոպոս Պարզյանին և գնալով Էջմիածին, ներկայանում են կաթողիկոսին և հանում ազգի և ժողովրդի պահանջում են, որ չստորագրի: Կաթողիկոսը խոստանում է:

Թղթեր են գալիս նաև Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանից և պահանջում են չտալ մեր ազգային գումարները կառավարությանը, որովհետև նրանք ոչ թե պատկանում են միայն ռուսահայոց, այլև մեծագույն մասամբ հնդկահայոց, պարսկահայոց, տաճկահայոց, ամերիկահայոց և այլն:

Հասնում է վճռական օրը: Նահանգապետ կոմս Դիզենհաուերը ներկայանում է կաթողիկոսին և խնդրում է, որ ստորագրի, կաթողիկոսը մերժում է: Կոմսը մի քանի անգամ կրկնում է իր խնդրանքը, բայց կաթողիկոսը պատասխանում է.

— Գնա՛, գնա՛ կրեսեմ քեզի, կհասկնա՞ս ինչ կնշանակե գնա. իշտե ամոր «փաշոլ» կրեսեն:

Գաղթականները
ս. Էջմիածնի շրջակայքում:

Դիզենհաուերը մեկնում է: Կանչում են Վաղարշապատի հայ դարբիններին, որպեսզի կտտեն գանձարկղը, որի բանալին կաթողիկոսը չէր հանձնած: Հայ դարբինները հրաժարվում են: Այն ժամանակ կոմսը Երևանից բերել է տալիս ռուս դարբիններ, որոնք տապարներով սկսում են ջարդել գանձարկղը: Գիշեր էր: Կաթողիկոսը վերևի հարկում լսում էր այդ հարվածների ձայնը և չդիմանալով՝ թողնում գնում է Հոփսիսի վանքը: Մինչև լույս դարբինները ջարդում են գանձարկղը և վերջապես կտտում: Բաց են անում և գտնում են, ինչպես ասում են, մի մուրհակ և 5 ռուբլի: Ուրիշներ ասում են, թե մինչև 30 000 ռուբլի եղել է: Այս եղավ ամեն կողմ: Գալիցիներ, որ կարծում էր, թե Հայոց եկեղեցին միլիոններ ունի, ձեռքը գլխին է խփում և ասում է. «Ես հայերին չեմ ճանաչել»⁶⁶:

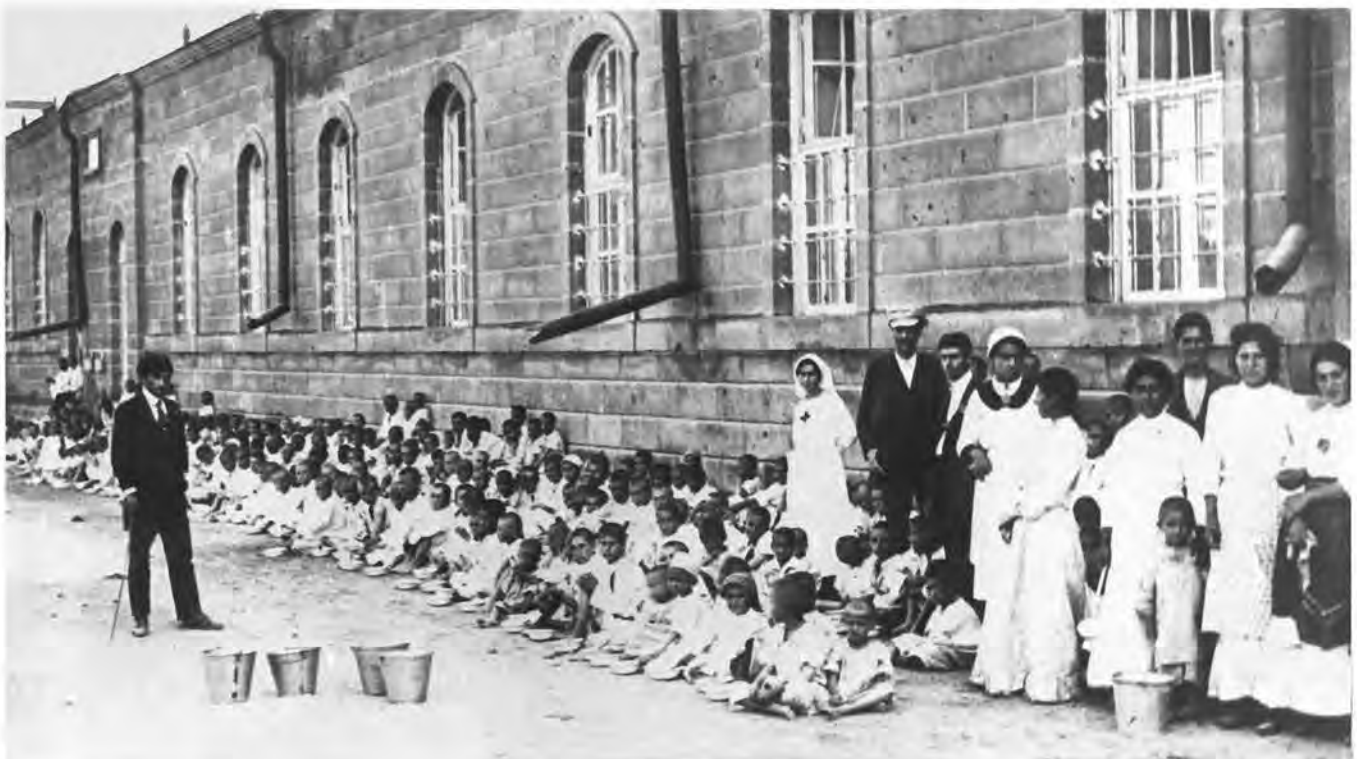
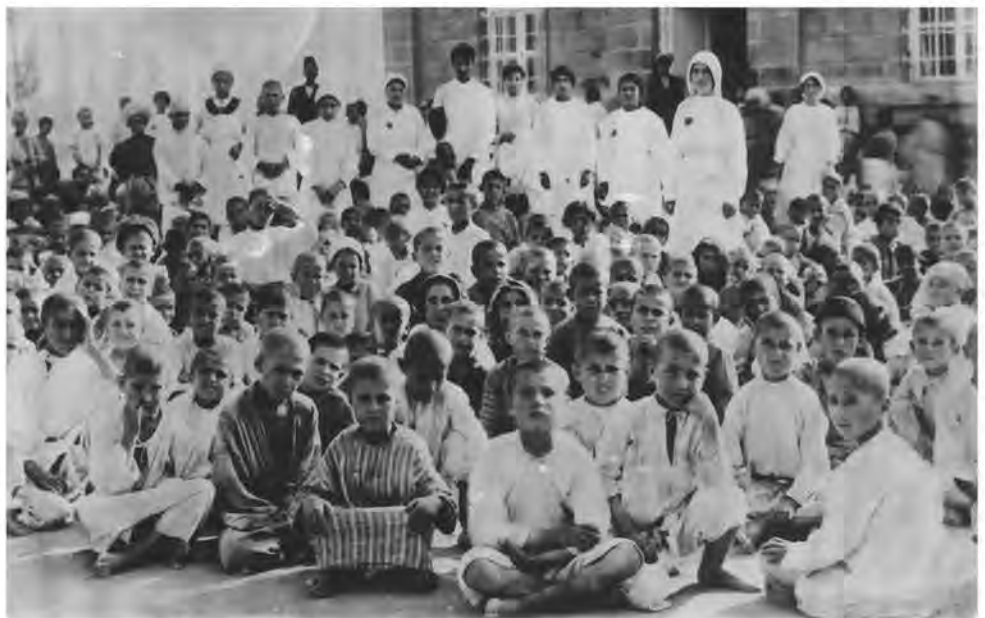
19-րդ դարավերջին և 20-րդ դարասկզբին բարեկարգվեցին Էջմիածինն ու Վաղարշապատը: Կառուցվեցին Հոփսիսի տաճարի հարավային և արեւելյան պարսպապատերը, «Հայրիկյան» թանգարանը, տպարանի շենքը, հիվանդանոցը, սերտարանը, մատենադարանի շենքը: 1910-ին՝ Ալ. Մանթաշյանի նվիրատվությամբ սկսվեց նոր վեհարանի շինարարությունը⁶⁷:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Էջմիածինը գործում դեր էր խաղում հայ ժողովրդի քաղաքական պայքարում, այստեղից էին հայկական կամավորական գնդերը կաթողիկոսի օրհնությունը ստանալով՝ մեկնում ռազմաճակատ: Էջմիածնի հոգևորականներին կարելի էր հանդիպել ամենուր, թե՛ մարտադաշտում՝ զինվորներին ոգևորելիս և ի մարտ առաջնորդելիս, թե՛ որբերի ու անտունների կողքին: Այդ տարիներին Էջմիածինն ու Վաղարշապատը դարձել էին հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի կենտրոններից, ռազմաճակատից այստեղ էին բերվում նաև հարյուրավոր վիրավորներ, այստեղ էին առաջին հերթին ապաստան փնտրում Արևմտյան Հայաստանի հարյուր հազարավոր գաղթականները: Էջմիածնում կազմակերպվել էին հիվանդանոցներ ու որբանոցներ, գաղթականներ-

րին օգնող կոմիտեներ, այստեղից էին Հայաստանի տարբեր վայրեր առաջնորդվում գաղթականներն ու որբերը: Մարտիրոս Սարյանն այդ օրերի մասին իր հուշերում գրում է. «Դիակները թափված էին փողոցներում, պատերի տակ, դժոխքի այդ սպանդանոցում... Կենդանի մարդկանց կողքին: Գևորգյան ճեմարանը Հովհաննես Թումանյանը դարձրել էր որբանոց: Ծեմքի շուրջը փռված էին հարյուրավոր երեխաների սառած դիակներ, որոնց արանքներում, այստեղ-այնտեղ, նստած կամ պառկած էին մահամերձ ու արյունահոսությամբ տառապող փոքրիկներ:

Գաղթականների այդ խմբի մեջ էր նաև մի գեղեցիկ հայուհի, իր հինգ որդիների հետ: Ամեն անգամ նրանց մոտով անցնելիս, չէի կարողանում հիացմունքս ու հուզմունքս պահել: Երեխաներից մեկը հիվանդացել էր... Տարա մանկական հիվանդանոց, բայց չփրկվեց: Իրար ետևից մեռան նաև նրա երեք սևաչյա եղբայրները: Մայրն ամեն մեկին պատանք էր կարել իր հագուստներից ու դիակները շարել կողք-կողքի... Մի երկու օր հետո այցելեցի նրանց: Մայրը պատանքում էր վերջին զավակին, հագուստի վերջին պատառիկով: Գրեթե մերկ էր: Եվ, որովհետև թելը վերջացել էր, իր երկար, սաթի պես սև հյուսքերից քաղել, անցկացրել էր ասեղին ու կարում էր»⁶⁸: Ահա այսպիսի դժոխային պայմաններում էր հայ գաղթականությունը, երբ 1917-ի գարնանը, Վաղարշապատում գտնվող ռուսական զնդի զինվոր-

Որբերը էջմիածնում:

Ջվարթնոցի վանահայրը
օրհնում է VII հայկական
գնդի մարտիկներին:

Վեհափառը
օրհնում է հայ կամավորներին:

Հայ կամավորների
զորահանդեսը էջմիաժնում:

ները, երևի թուրքական բարբարոսություններից ոգևորված և օգտվելով համագամանքից, որ հայ ռազմիկները մարտադաշտերում էին, թալանի նպատակով հարձակվում են վանքի և անպաշտպան գաղթականության վրա: Այդ մասին Էջմիածնի «Արարատ» ամսագրի հաղորդագրության մեջ կարդում ենք. «Մարտ 7-ի գիշերը, Վաղարշապատ ձմեռոց եկան XXX գնդի զինուորների մի մասը, հարբած դրություն, անկարգություններ սկսելով յարձակուեցան Մ. Աթոռի մեծ դարպասի առաջ գտնուող ս. Էջմիածնի սեփականություն կազմող խանութների վերայ և սկսեցին կողոպտել անխնայ խանութների մեջ եղած ապրանքները, որ պատկանում էին Վաղարշապատի վաճառականներին և գաղթականներին՝ դուրս թափելով, ավարի ու թալանի ենթարկեցին, իսկ յետոյ աւելի ևս տարուելով իրենց վայրի հակումներով հրդեհեցին թէ հին, մեծ խանութները և թէ մոր շինածները:

Հրդեհն սկսուեցաւ գիշերուայ ժամը 12-ին և ամբողջ գիշեր կրակի ու բոցերի մատնուած ապրանքին ու խանութներին ոչ ոք չէր համարձակուում մօտենալ, ո՛չ խանութպանները, ո՛չ ապրանքի տերերը և ո՛չ զինուորական վարչությունն պետերը, սրանք անգօր էին գտնուում իրենց միջամտել սանձարձակ զինուորներին: Հրացանաձգութիւնն անընդհատ, աղաղակն ու հարբած զինուորների ձայները թագաւորում էին: Հրդեհի բոցավառ լույսը երկինք բռնած, բոսոր էր ձգել Մ. տաճարի առաջ գմբեթի և մորա խաչի վերայ, որ դարեր շարունակ այդպիսի տեսարանի ականատես չէին եղած: Միաբանական ուխտը, լքուած ու ահաբեկ շրջում էր Մ. տաճարի շուրջը, անգօր որևէ միջոց ձեռք առնելու այդ վայրի զգացումները զսպելու համար:

Հրդեհը տեղեց մինչև առաւօտ և ծագող արևը վկայ եղաւ այն անարի գործին, որ գործուել էր: Վնասների քանակը հասնում է մի քանի հարիւր հազար րուբլու, թէ Մայրավանքին և թէ գիղացիներին ու գաղթականներին»⁶⁰: Միայն երկու օր անց՝ մարտի 9-ին է հաջողվում զինվորական իշխանություններին Վաղարշապատից հեռացնել կտիացած զինվորներին:

1918-ի մայիսին, Սարդարապատի ճակատամարտի օրերին ևս Էջմիածինը վճռորոշ դեր է խաղում հայ ժողովրդի ճակատագրում: Վաղարշապատում կազմավորվում են մարտական գնդեր. այստեղ, Գևորգյան ճեմարանում էր գտնվում գեներալ Սիլիկյանի շտաբը: Այդ օրհասական օրերին անձնուրաց քաջություն են հանդես բերում նաև հայոց հոգևորականները՝ կաթողիկոսից մինչև քահանաներն ու սարկավագները: Արամ Մանուկյանը, անհամբուստացած Գևորգ Ե Սուրենյանց կաթողիկոսի անվտանգությամբ, Երևանի պարետ Արշավիր Ծախիսթունու հետ շտապում է Էջմիածին: Ա. Ծախիսթունին կաթողիկոսի հետ հանդիպումն այսպես է նկարագրում. «Կաթողիկոսը մեզ ընդունեց անմիջապէս: Մենք անցանք իր առանձնասենեակը: Նախ՝ մեզ օրհնեց, ապա հարց տուեց.

— Ի՞նչ է նշանակում ձեր այցելությունը այս ժամին: Որևէ վտա՛նգ կա: Արամը պատասխանեց.

— Ամեն ինչ կարգին է, վեհափառ: Մենք եկանք Ձեզ մոտ խնդրելու, որ եթե կարելի է Բիւրական մեկնէք:

Նա իր աչքերը սևեռեց մեզ վրայ և ասաց.

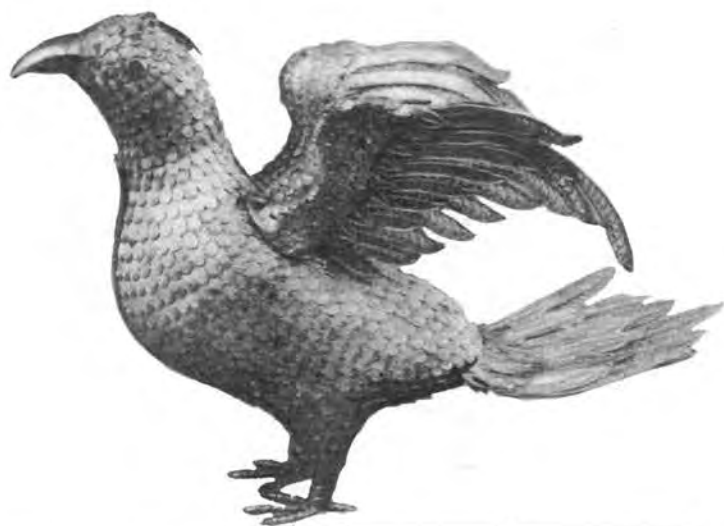
— Կաթողիկոսը արձակուրդի կը գնայ յունիսին, ս. Լուսաւորիչի տօնից յետոյ: Այդ օրը ինքը կը կատարէ ս. պատարագը: Ուրեմն վիճակը ծանր է: Ո՛չ, տղերքս, Հայոց կաթողիկոսը նահանջող չէ:

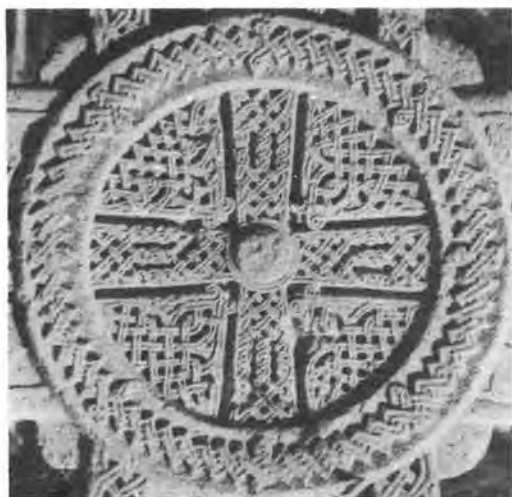
Եւ, դառնալով Տիրայր արքեպիսկոպոսին, հրամայեց զարկել բոլոր եկեղեցիների զանգերը: Մի քանի վայրկյանից յետոյ, բոլոր զանգերը սկսեցին դողալ: Կաթողիկոսը դուրս ելաւ իր անձնական յարկաբաժնից՝ ս. Տաճար իջնելու համար: Զանգերի մեջ լսում էին հին հայկական շարականները եւ լալագին աղոթքը Հայաստանի ազատութեան համար: Լսում էին նաեւ ս. Գայանէի եւ ս. Շողակաթի եկեղեցիների զանգերը:

Եւ հիանում էի վանքի կարգապահութեան վրայ: Ամենակարճ ժամանակամիջոցում բոլոր եպիսկոպոսները, քահանաները եւ զանազան վանականները իրենց կրօնական զգեստները հագած, եկեղեցի էին մտնում: Ճեմարանի աշակերտները արդեն այնտեղ էին կաթողիկոսի ժամանումից առաջ՝ «Հրաշափառ» երգելու համար:

Կաթողիկոսը մտաւ տաճար: Իր բարձր հասակը մի առանձին տպաւորութիւն էր թողնում: Նրա ետեւից ամբողջ խումբը յառաջանում էր: Տաճար մտնելուց առաջ, 12 սարկավագներ խնկարկում էին մասնաւոր համաչափութեամբ: Արամը եւ եւ մտանք ս. Տաճար բոլորից յետոյ:

Կաթողիկոսը ծնրադրեց ս. Կայքի առջև: Այդ միջոցին Էջմիածնի եւ շրջակայքի բոլոր եկեղեցիների զանգերը դողալով էին մահասարսուռ զանգով: Բոլոր ժողովուրդը հաւաքուած էր Մայր Տաճարի մեջ եւ շուրջը: Կաթողիկոսը աղօթում էր ծնկաչօք: Նրա հետ միասին աղօթում էին բոլոր կրօնաւորները եւ ժողովուրդը: Պարզ երեւում էր, որ Հայոց վեհափառը աղերսում էր Աստուծոյ, աստուածային հրաշքի համար: Երբեմն արտասուքը կաթում էր նրա աչքերից, բայց միշտ նա պահում էր պաղարիւնը:

Գավազան, XVII դ.:

Ծխակախ
աղավնի-մեռոնաթափ, 1797 թ.:

Մասնատուփ:

Բուրվառ:

Երկաթյա խաշեր, XIII դ.:

Ջեռց, XVIII դ.:

Մասնատուփեր, XIX դ.:

Արծվապատկեր գորգ, XVIII դ.:

Խույր, XVIII դ.:

Թևավոր խայքար, XVII—XVIII դդ.:

Կոնքեռն, XVIII դ.:

Շուրջառի զարդ, XVIII դ.:

(էջ 104—105):

Շապիկի օձիք, 1712 թ.:

Մայր տաճարի
զանգակատունը, 1658 թ.:

Յետոյ, նա իր մոտ կանչեց Գարեգին արքեպիսկոպոսին (ապագայ Կիլիկիոյ կաթողիկոսին) ու Ջաւեն արքեպիսկոպոսին եւ հրամայեց նրանց.

— Գնացէ՛ք, ասացէ՛ք, որ կաթողիկոսը այս սուրբ վայրից պիտի չհեռանայ: Ինչ որ իրեն աւանդ է տրուած իր հայրերից, նա պարտաւոր է պաշտպանել, եթէ նոյնիսկ հարկաւոր լինի ընկնել այս սուրբ տաճարի մէջ: Եթէ հայ ժողովուրդը, հայ զինուորը չեն կարող պաշտպանել աստուածատուր եւ Միածնի էջքով կրկնապէս սրբացած այս սուրբ վայրը, ինքը առանձինն կը մնայ՝ նրան պաշտպանելու համար: Գնացէ՛ք, ասացէ՛ք, որ այդ հրամայեց վեհափառը եպիսկոպոսներին:

Յետոյ դառնալով ժողովուրդին՝ կաթողիկոսը ասաց.

— Ինձ առաջարկում են թողնել ս. Էջմիածինը եւ գնալ հանգստանալ Բիրականում: Ես մերժեցի:

Վերջապէս, մեզ դառնալով, ասաց.

— Ասացէ՛ք հայ բանակին թէ՛ ես տեղիցս չեմ շարժում: Ես չեմ թողնում ս. Էջմիածինը: Եթէ մեր զինուորները նրան չեն կարողանում պաշտպանել եւ թուրքերը մտնելու են ս. Էջմիածին, իմ դիակը պիտի գտնեն ս. Իջման սրբավայրում:

Յետոյ ծնրադրեց, համբուրեց ս. Իջման վայրը եւ շատ տխուր արտահայտութեամբ ասաց.

— Տէր, օգնէ իմ զաւակներին, որ յաղթեն թշնամուն:

Ապա կրկին դարձաւ ժողովրդին և ասաց.

— Ինչպէս Մեծն Վարդան Քրիստոսի անունով յաղթեց հեթանոսներին Տղմուտի ափին եւ ընկաւ հերոսաբար, նոյնպէս եւ այժմ պետք է յաղթենք: Այդ սուրբ պատերազմին մէջ Ղեւոնդ երեցը գնում էր իր խաչով կոռուղների առաջից: Այդ օրուայ յիշատակութիւնը մեզ համար մեծ տօն է:

Այդ պահուն Գարեգին եւ Ջաւեն արքեպիսկոպոսները յառաջացան բազմութեան միջից եւ ծնրադրեցին կաթողիկոսի առջեւ:

— Վեհափառ տէր,— ասացին նրանք,— մեզ թոյլ տուէք գնալու հայ բանակի գլուխը, ինչպէս Ղեւոնդ երէցը:

Կաթողիկոսը նրանց օրհնեց և ասաց.

— Գնացեք, ասացեք զինուորներին, որ նրանք պատասխանատու են բոլոր հայերի կյանքի համար: Մենք ոչ ոք չուենք մեր կողքին, բացի Քրիստոսից, որը մեր միակ ուժն է եւ մեզ օրհնում է:

Այնքան յուզիչ եւ մեծաքանակ էր այս պատկերը, որ Արամը եւ ես հագի էինք կարողանում զսպել մեր արտասուքը»⁷⁰:

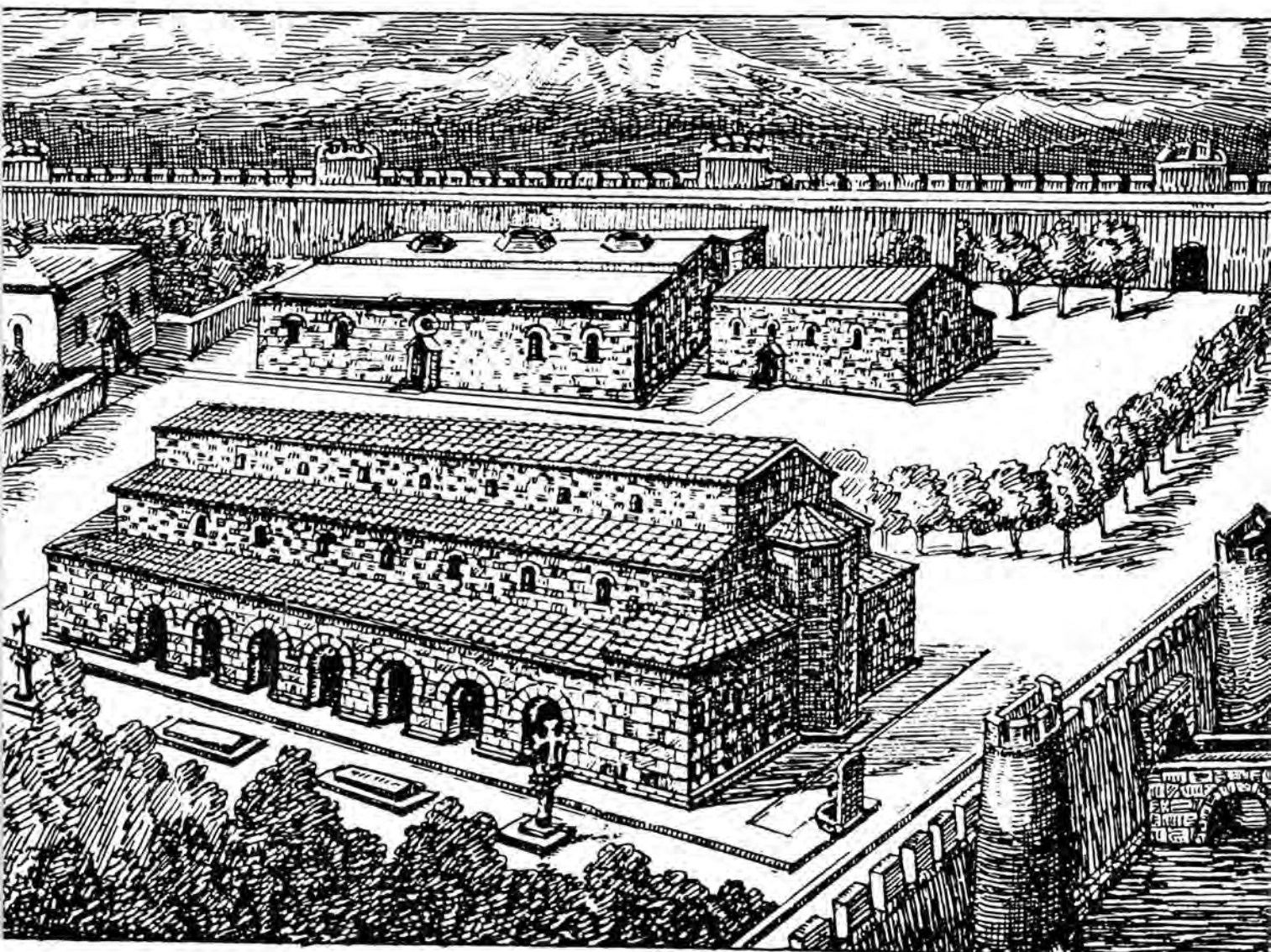
Հայաստանի անկախության վերականգնման տարիներին՝ 1918—1920 թթ., կրկին բարձրացավ Էջմիածնի դերը, բայց խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո կտրուկ նվազեցվեցին կաթողիկոսության իրավասությունները, փորձեր արվեցին չեզոքացնելու նրա ազգաժողովար և ազգապաշտպան դերը:

Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի գահակալությունը (1955 թ.) շրջադարձային եղավ. կրկին բարձրացավ ս. Էջմիածնի միջազգային ղեկավարությունը, ձեռնարկվեց այնպիսի ազգաշահ շինարարություն, ինչպիսին Մայր աթոռը վաղուց չէր տեսել: Նոր փայլ ստացան հին շինությունները, հիմնվեցին նորերը. հիմնովին վերանորոգվեց Մայր տաճարը, 1962-ին ավարտվեց նոր վեհարանի վերաշինությունը, 1968-ին վերանորոգվեց հին վեհարանը և վերածվեց կաթողիկոսների թանգարանի, 1974-ին կառուցվեց սեղանատունը, 1978-ին՝ վանատունը, 1982-ին՝ Ալեք և Մարի Մանուկյանների անվան գանձատունը, բարեկարգվեց Մայրավանքի շրջակայքը, բացվեցին հուշադրյուրներ, տեղադրվեցին խաչքարեր և այլն⁷¹:

Եթե 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբին Վաղարշապատը կառուցապատվեց աղյուսաշեն և քարակերտ մեկ-երկու հարկանի գեղեցիկ տներով, փայտյա նախշազարդ պատշգամբներով քարե ամուր առանձնատներով, ապա հետագայում դրանք քանդելով, կառուցվեցին շատ դեպքերում անդեմ ու անորակ շենքեր, որոնք աղարտեցին հնագույն բնակավայրը: Եթե 1925 թ. ակադ. Ալ. Թամանյանի կազմած Վաղարշապատի գլխավոր հատակագծում ս. Գայանեի, Հռիփսիմեի և Շողակաթի շրջակայքում թողնվում էր բավական ընդարձակ կանաչ գոտի, ապա 1939-ին կազմված նոր գլխավոր հատակագծով ս. Գայանեի և Շողակաթի շրջակայքը կառուցապատվում էր: 1945-ին Վաղարշապատը վերանվանվեց Էջմիածին: 1958-ին և 1970-ին կազմվեցին Էջմիածին-Վաղարշապատի նոր գլխավոր հատակագծեր⁷², քաղաքը կառուցապատվեց հիմնականում 4—5 հարկանի շենքերով: Վերջին 160 տարվա ընթացքում Վաղարշապատի բնակչությունը սրընթաց աճեց, եթե 1831-ին այն ուներ 2175 բնակիչ, ապա 1873-ին՝ 2787, 1914-ին՝ 5755, 1919-ին՝ 6 886, 1926-ին՝ 8 400, 1959-ին՝ 19 560, 1968-ին՝ 27 100, 1976-ին՝ 44 040⁷³, ապա 1991-ին Էջմիածին-Վաղարշապատում բնակվում էր 60 հազարից ավելի մարդ:

DVIN

Աշխարհի խոշորագույն քաղաքներից մեկի՝ Դվինի ավերակները միշտ էլ ձգել են հայ և օտար ուսումնասիրողների, ճանապարհորդների ու գիտնականների: Այն հաճախ շփոթել են Արտաշատի հետ. պատճառը, թերևս, երկու նշանավոր քաղաքների մոտիկությունն էր: Դեռևս 17-րդ դարում Դվին են այցելել ֆրանսիացի ճանապարհորդներ Տավերնիեն և Ծարդենը, իսկ 1814-ին՝ անգլիացի դիվանագետ Ջեյմս Մորիերը, անցնելով Դվինով, գրել է. «Այս ավերակները... բաղկացած են հողե քարուքանդ պարիսպների բլուրներից, այս ու այնտեղ թափված են գունավոր կղմինդրի և ամանեղենի կտորտանքներ: Պետք է շատ վառ երևակայություն ունենալ եղած մնացորդներից մեծ ու փառահեղ քաղաքը պատկերացնելու համար...»: Մորիերից հետո, երեք տարի անց, Դվին են գալիս նրա հայրենակիցներ գեղապետ Ջոնսոնը, ապա և հնագետ ու նկարիչ Ռոբերտ Քեր-Փորթըրը: Ահա թե ինչպիսին է տեսել Դվինը Քեր-Փորթըրը, որն ի դեպ, կարծել է, թե կանգնած է կործանված Արտաշատի տեղում. «Հողը ծածկել էր հսկա տարածություն, և ամենուրեք անկանոն բլրակներ կային, որոնք ժամանակի ընթացքում առաջացել էին ավերակների կույտերի վրա: Սրանք և երկար, խրամանման շարքերը զգացնել էին տալիս, թե ես գտնվում էի մի քաղաքում, որն այլևս չկա... Այլևս չկային ո՛չ կոթող, ո՛չ գմբեթ և ոչ էլ որևէ բնակարանի պատ. ամեն ինչ խորտակված էր և ոչինչ չկար ներկայումս զգացնել տվող նրա գոյությունը. այստեղ ամեն ինչ վերջացել է և ծածկվել հողի թումբերի տակ՝ շիրիմներ, ոչ միայն ժողովրդի, այլ նաև նրանց տների, տաճարների, պալատների՝ ամեն ինչ թաղված մահամման լուռության մեջ: Անիում ես շրջապատված էի հսկայական մեծության փառահեղ հուշարձաններով: Արտաշիրում (իմա՝ Դվինում) ես կանգնեցի նրա գերեզմանի վրա... Ջուր փնտրեցի որևէ տաշված քար կամ շենքի ակնհայտ հետք կամ կանոնավոր ճարտարապետական կառուցվածքի շինանյութ... այս վայրերում կարելի է տեսնել հսկա հաստությամբ մեծ պարիսպների շատ մասեր: Նրանք շինված են արեւով չորացրած աղյուսով, որ նույնիսկ այսքան դարերից հետո տակավին երեւում է կանոնավոր շարվածքը»²:

Քաղաքի անունը տարբեր ազգեր տարբեր են արտասանել. հայ պատմիչները հիշում են Դուին, Դվին ձևով, արաբները՝ Դաբիլ, Ադաբին, հույները՝ Դուվիլ և այլն: Երբեմն Դվին կոչել են միայն բերդն ու բլուրը, այնուհետև՝ ողջ քաղաքը, երբեմն էլ Արարատյան դաշտի մի մասը և Արաքս գետը կոչվել են Դվնա դաշտ և Դվնա գետ:

Դվինի մասին հիշատակություններ ունեն ոչ միայն հայ պատմիչները, այլև հույն, արաբ, հռոմեացի, վրացի և ասորի բազմաթիվ մատենագիրներ: Սակայն անհնար էր ամբողջական պատկերացում կազմել Դվինի մասին, քանի որ հաճախ նրանք սոսկ հիշատակել են քաղաքի անունը: Հուզող շատ հարցերի պատասխանները միայն պեղումները կարող էին տալ:

Բայց դարեր շարունակ շրջակա գյուղերի բնակիչները քաղաքի ավերակներից տարել էին այն ամենը, ինչ հմարավոր էր: Քանի որ մոտակայքում քարհանքեր չեն եղել՝ տներ ու գոմեր կառուցելու համար նրանք Դվինից տեղահանել են նաև սրբատաշ քարերը, խոյակներն ու զարդաքանդակները: Տարել են ոչ միայն գտնված կենցաղային իրերն ու առարկաները, այլև 20 կոպեկ վճարելով, սայլերով կրել են հողը՝ այգիներն ու արտերը պարարտացնելու համար³:

Դվինի առաջին գիտական պեղումները 1899-ին կատարել է Նիկողայոս Մառը, որը ցանկանում էր պարզել հայագետներին վաղուց հուզող այն հարցը, թե ընդարձակ տարածություն զբաղեցնող հողաթմբերն ու ճարտարապետական մնացորդներն Արտաշատի, թե՛ Դվինի հիշատակներն են: Այդ

հետախուզական պեղումներին մասնակցել է նաև Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի երիտասարդ ուսուցիչ Հրաչյա Աճառյանը, որը հետազայում այսպես է հիշում իրենց թոուցիկ որոնումները. «Մաուը հայտնեց ինձ, որ պիտի գնա Արտաշատ գյուղը պեղում անելու, ուզում է մի օգնական վարձել: Իսկույն ես ասացի. «Ինձ իբրև օգնական չե՞ք վերցնի, առանց դրամական վարձատրության»: «Ամենայն ուրախությամբ,— պատասխանեց Մաուը,— ձեզանից ավելի լավ օգնական ո՞ր պիտի գտնեի»: Էջմիածին վերադառնալով, ես ու Մաուը կառքով մեկնեցինք Արտաշատ գյուղը, ուր նա մի մեծ սենյակ վարձեց մեր երկուսի համար: Կարծես 10 օր մնացինք այնտեղ և հաջորդ օրվանից պեղումներն սկսեցինք: Նա ընտրեց մի ավերակ բարձունք, որ երկու մասին բաժանեց: Բարձունքի ձախ կողմը վերցրեց ինքը և բանվորների մի մեծ խմբով սկսեց փորել: Մի քիչ դեպի աջ, մի քանի բանվորներ էլ տվեց ինձ, փորելու համար բարձունքի աջ կողմը: Այսպես սկսեց մեր աշխատանքը: Մեր դիմացն էր Դվինը, կես ժամ հեռավորությամբ, որ նույնպես ուզում էր պեղել Մաուը:

Այնքան տարված էր Մաուը երևակայությամբ, որ սպասում էր, թե պեղման ժամանակ նա կիջնի Արտաշատի հրապարակը, կգտնի Դավիթ Դվինեցու շիրիմը, կկարդա նրա տապանագիրը և կմտցնի իր վկայաբանության մեջ, որ պատրաստում էր տպագրության: Երազները շատ քաջալերիչ են, բայց Մաուի երազը չկատարվեց: Ոչ մի հրապարակ մենք չգտանք: Մենք գտանք մի քանի խավ թոնիր, մեկը մյուսի ետևից, ինչ որ նշանակում էր, թե այնքան անգամ բնակություն և ավերած է կատարվել: Վերջապես հասանք հատակը, դրսից ջրի խողովակները մտան ներս, բայց ունեցած գումարը վերջացավ և պեղումը շարունակելը հետաձգելով հաջորդ տարվան, Մաուը վերջ տվեց իր գործին»⁴:

Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովին ներկայացված հաշվետրվության մեջ Մաուը այդպես էլ չի կարողանում պատասխանել, թե ինքն Արտաշատը, թե Դվինն էր պեղումը:

1904-ին Խաչիկ վարդապետ Դադյանը Դվինում պեղումներ է սկսում, որը տևում է մի քանի տարի: Նա Կաթողիկե եկեղեցում հայտնաբերում է տիրամոր պատկերով խճանկար, դրամներ, կերպասյա և ասեղնագործ բանվածքներ, խոյակներ, ջնարկած ամաններ, ձիթաճրագներ և այլն⁵:

Հետագայում, անբարենպաստ պայմանների հետևանքով Դվինում պեղումներ չեն կատարվում: Երեք տասնամյակ պիտի անցներ, մինչև որ այնտեղ նորից հնագետներ երևալին՝ Սմբատ Տեր-Ավետիսյանի գլխավորու-

թյամբ: Արշավախմբին աշխատակցում էին Հովսեփ Եղիազարյանը, Նիկոլայ Տոկարսկին, Բարկեն Առաքելյանը, Հարություն Մնացականյանը, Վարազդատ Հարությունյանը, Արտեմ Կարապետյանը և Կարո Ղաֆադարյանը, որը և 1946-ից ղեկավարեց պեղումները⁷, արդյունքներն ամփոփելով «Դվին քաղաքը և նրա պեղումները» երկհատոր մեծարժեք աշխատության մեջ⁸: Հետագայում նորանոր գիտնականներ են մասնակցում մինչև օրս շարունակվող Դվինի պեղումներին⁹, լույս են տեսնում տասնյակ գրքեր ու հոդվածներ¹⁰:

Դվին բլուրը շուրջ 30 մետր բարձրություն ունի և հնուց ի վեր գրավել է մարդկանց ուշադրությունը¹¹: Նրա վրա բնակավայր է եղել դեռևս մ. թ. ա. 5-րդ հազարամյակում: Պահպանվել են մ. թ. ա. II—I հազարամյակների կիլիկյան պարիսպների հետքեր: Հայտնաբերվել են նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանի կրոնական շինությունների մնացորդներ և առարկաներ, դամբարանադաշտ՝ քարե արձանների ու քանդակների բեկորներով¹²: Այստեղ կյանքը հարատևել է բազում դարեր՝ բլրի բնակիչներին բերելով հաղթանակներ ու պարտություններ, ուրախություններ ու դառնություններ: Բայց Դվինը որպես քաղաք հիմնադրվել է 4-րդ դարի 30-ական թվականներին, երբ հայոց Խոսրով Կոտակ թագավորը (332—338 թթ.) արքունիքն Արտաշատից տեղափոխեց այստեղ և Դվինը հայտարարեց նոր մայրաքաղաք: Պատճառը Արտաշատի կլիման էր: Քաղաքի շրջակա ճահիճները բազմաթիվ մահաբեր հիվանդություններ էին տարածում: Խոսրովը, նոր մայրաքաղաքի կլիման բարելավելու համար, քանզի այնտեղ շոգ էր և անտառազուրկ, հիմնում է հսկայազանգված անտառներ, և ինչպես Փավստոս Բուզանդն է վկայում. «Երկու անտառներն էլ պարիսպներով փակեցին, առանց իրար հետ կցելու, անցուղարձի ճանապարհի համար: Անտառն աճեց ու բարձրացավ»¹³: Խոսրովը բերում է նաև կենդանիներ և անտառը դարձնում արքունի որսատեղի: Նրա հիմնած անտառն այսօր էլ՝ շուրջ մեկուկես հազարամյակ անց, կա և պահպանելով հիմնադրի անունը, դարձել է պետական արգելանոց:

Խոսրովից հետո էլ նրա հաջորդները մի քանի դար շարունակում են կառուցումներ անել՝ ամեն մեկն ըստ իր ժամանակի ոճի ու ճաշակի: Հետաքրքրական է, որ 1962 թ. միջնաբերդի պեղումների ժամանակ բացվեց սրբատաշ քարով սյունազարդ մի մեծ դահլիճ: Ըստ հնագետների, այն 4-րդ դարում կառուցված Արշակունի թագավորների գահանիստ սրահն է, ուր հատակին դեռևս պահպանվել էր աստիճանավոր այն բարձրությունը, որի վրա դրվում էր արքայական գահը¹⁴: Հավանական է նաև, որ այն վաղ քրիստոնեական պաշտամունքային կառույց է եղել, մանավանդ որ սրահում հայտնաբերվել են թևավոր խաչեր և թաղումներ¹⁵:

Արշակունիների անկումից (428 թ.) հետո Դվինը Մարգարանական Հայաստանի կենտրոնն էր: Երբ Գյուտ կաթողիկոսը (461—478 թթ.) կաթողիկոսարանը Վաղարշապատից տեղափոխեց Դվին, այն դարձավ Հայաստանի նաև հոգևոր կենտրոնը: Պահպանվել են կաթողիկոսարանի դահլիճի, դիվանատան, ճեմարանի, գանձատան, մատենադարանի հետքերը: Քաղաքի ճարտարապետական զարդը հեթանոսական տաճարի տեղում կառուցված Կաթողիկե եկեղեցին էր: Պեղումների ընթացքում նրա մոտ բացվեց ամբողջությամբ մոխրով լցված 3,2 մետր խորության մի հոր: Այն ապացուցում

Ջուֆակահարի պատկերով սրվակ, X—XI դդ.:

Թռչնի պատկերով հախճապակե թաս, X—XI դդ.:

Ջնարակված քրեղան՝ արագիլի պատկերով:

էր, որ այստեղ հեթանոսական կրակարան է եղել: Մոխրի մեջ գտնվեց մարդու այրված ծնոտ¹⁶: Թովմա Արծրունին պատմում է մի դեպքի մասին, որն ամենայն հավանականությամբ, կապ ունի գտածոյի հետ: Ըստ նրա, պարսից Պերոզ արքան Հայաստան է ուղարկում մոգպետ Վնդոյին, որը Ծավասա Արծրունու հետ խոշտանգում է քահանաներին ու հասարակ ժողովրդին, հափըշտակում նրանց ունեցվածքը: Ապա և մեհյանի վերածում Դվինի կաթողիկե եկեղեցին: Այդ ամենի մասին պատմիչն այսպես է գրում. «Մտան մեր երկիրը, վրդովեցին քրիստոնեական միաբանությունները, փութաջանորեն ավերեցին եկեղեցիները, աղոթատները, գետնին հավասարեցրին փրկչի սուրբ խորանը, հիմնավեր կործանեցին Սուրբ հոգու մկրտության մաքրափայլ ավազանը, ցավագնորեն չարչարեցին Նոր կտակարանի սպասավոր քահանաներին, տղամարդկանց և կանանց մատնեցին ծանր հարկերի, բանտարգելության ու խոշտանգումների, որպեսզի դյուրությամբ հեռացնեն քրիստոնեության սուրբ հավատից: Բազում էր ունեցվածքի հափշտակությունը: Վատթարագույն մահն արհամարհողներն ու մարտիրոսական չարչարանքներով նահատակվածները շատ էին, քան տատանվողները»¹⁷: Այս մասին լուր ստանալով, Վարդան Մամիկոնյանը 450 թ. 1200 զինվորով հարձակվում է Ծավասա Արծրունու վրա և, «գոչելով առյուծի պես, արագությամբ, ամբողջ ուժով միասայր սրով երկատեղ նրան»: Իսկ Վնդոյին այրում է նրա իսկ հիմնած կրակարանի վրա¹⁸: Ըստ երևույթին, մոխրահորից գտնված ծնոտն այս վատահամբավ Վնդոյինն է: Այնուհետև, Դվինում քրիստոնեություն վերահաստատելով, հայոց նախարարներն իրենց համար կառուցեցին արքայական պալատներ ու երևելի դաստակերտներ, իսկ քաղաքը պատեցին որմնապարիսպներով¹⁹: Հետագայում քաղաքը քանիցս ավերվեց ու վերակառուցվեց, բայց առաջին ամենամեծ ավերածությունը կատարեցին արաբները, երբ 640 թվականին արշավեցին Հայաստան²⁰: Գրավելով ու ավերելով երկրի հարավային գավառները, նրանք շարժվեցին դեպի Դվին: 7-րդ դարի ականատես պատմիչ Սեբեոսն այդ մասին գրում է. «Իրենց գալու հինգերորդ օրը նրանք հարձակվեցին քաղաքի վրա: Նրանց հաջողվեց վերցնել քաղաքը, որովհետև կրակ վառեցին քաղաքի չորս կողմում, ծխով ու մետաձգությամբ կարողացան հեռացնել պարիսպների վրայի եղած պահպաններին, աստիճաններ դրեցին, բարձրացան պարիսպը և, ներս մտնելով քաղաք, բաց արեցին դարպասները:

Թշնամու զորքերը ներս մտնելով քաղաք, կոտորեցին բնակիչներից շատերին և վերցնելով մեծ քանակությամբ ավար ու կողոպուտ, դուրս եկան ու հավաքվեցին նախկին ճամբարում: ...Իրենց հետ նրանք գերի տարան երեսունհինգ հազար հոգի»²¹:

Երկու տարի անց, արաբները կրկին հարձակվում են հայոց աշխարհի վրա: Թեոդորոս Ռշտունին, զորք հավաքելով, ցանկանում է Հայկական Տավրոսի կենտրոնական մասում՝ Ջորա կիրճում փակել թշնամու ճանապարհը²²: Ինչպես 8-րդ դարի պատմիչ Ղևոնդն է գրում, «Սակայն չկարողացավ նրանցից առաջ ժամանել, քանզի թշնամիները, թևավոր օձերի նման, օղաթև արագությամբ հարձակվելով, իրենց ետևում թողեցին հայկական զորքը և առաջանալով ընթացան Դվին մայրաքաղաքը: Նրանք քաղաքը պատերազմելու ընդունակ այրերից թափուր գտան, քանզի Թեոդորոս իշխանի մոտ էին գնացել և միայն կանայք, մանուկներ և այլ խառնիճադանջ (բնակչություն) կար, որի մեջ պատերազմելու ընդունակ այրեր չկային: Հասան քաղաք, անմիջապես գրավեցին ամբողջ և այնտեղ գտնվող տղամարդկանց կոտորեցին, իսկ կանանց ու մանուկներին՝ երեսունհինգ հազար հոգի, գերեվարեցին:

Սուրբ եկեղեցիները, որ հեթանոսները չպետք է մտնեին, քանդված ու քայքայված, անօրենների ոտից կոխան էին դարձել: Քահանաները սարկավազներով ու պաշտոնյաներով հանդերձ ծպիրձ և անողորմ թշնամիների սրով խողխողված էին: Բազում փափկասուն տիկնայք, որոնք նեղության փորձանքի չէին ենթարկվել, գանահարության տանջանքներ կրելով՝ քարշ էին տրվել հրապարակները, ողբ ու կոծ էին անում վրա հասած օրհասի համար: Այլև գերյալների բազմությունը, ուստրերով ու դուստրերով, նույն տագնապի, հեծության ու հառաչանքի մեջ էր»²³:

652 թ. հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու և Ասորիքի կուսակալ Մուավիայի միջև կնքվեց հայ-արաբական պայմանագիր, ըստ որի Հայաստանը համարվում էր խալիֆայությանը հպատակ պետություն²⁴: Բայց երկու տարի անց, արաբները կրկին հարձակվեցին Հայաստանի վրա և շրջապատեցին Դվինը: Ըստ 9-րդ դարի արաբ պատմիչ Բալազուրու. «Դվին քաղաքի բնակիչները ամրանալով (բերդում), սկսեցին նրա (իմա՝ արաբների) վրա տեղալ նետերի տարափ: Այդ ժամանակ նա քաղաքի պարիսպներին մոտեցրեց քարանետ մեքենաներ և սկսեց քարեր տեղալ բնակիչների վրա՝ այնքան ժամանակ, մինչև նրանք հաշտություն և ողորմածություն խնդրեցին»²⁵:

Հայերը չեն հաշտվում արաբական գերիշխանության հետ և Մովսես

Կաղանկատվացու վկայությամբ մի քանի տասնամյակ անց՝ 697—698 թթ., «արարներին արգելափակում են Դվինում և դրանցից վաթսուներկու հազար կոտորում»²⁶:

Մինչև 701 թվականը, այսինքն՝ մինչև արաբական խալիֆայության բուն տիրապետությունը, Հայաստանը պահպանում էր որոշ անկախություն: Արաբական տիրապետության շրջանում Դվինը դարձավ համարյա ամբողջ Անդերկովկասն ընդգրկող Արմինիա վարչական միավորի կենտրոնը²⁷: Արմինիան կառավարում էր արաբ ոստիկանը, իսկ բուն Հայաստանը՝ հայոց իշխանը: Դվինը դարձավ արաբ ոստիկանների մատավայր: Այնտեղ հատվում էին պղնձե և արծաթյա դրամներ՝ Դվին և Արմինիա մականությամբ:

Արաբական խալիֆայությունը նույնիսկ Հարուն ալ-Ռաշիդ (786—809 թթ.) նշանավոր խալիֆի օրոք հանգիստ վիճակում չէ: Արաբ պատմիչ Յակուբին վկայում է, որ այդ ժամանակ Աղվանքում հանդես եկավ Աբու Մուսլիմ անունով մի ապստամբ, որի դեմ երկար պայքար մղեցին Արմինիայի ոստիկանները: Նրա հրոսակները 794 թ. հարձակվեցին Դվինի վրա, չորս ամիս պաշարեցին, բայց անհաջողության մատնվելով՝ հեռացան²⁸:

Երկու տասնամյակ անց Դվինը նոր փորձության ենթարկվեց Ջահհաֆ անունով մի արկածախնդրի կողմից: Սա ամուսնանալով Մուշեղ Մամիկոնյանի դստեր հետ, երազում էր զավթել Մամիկոնյանների տիրույթները, բայց Տարոնում ու Արշարունիքում հայոց իշխան Աշոտ Մսակերը ջախջախեց նրան: Չկարողանալով Հայաստանի որևէ գավառում հաստատվել, Ջահհաֆն իր որդու՝ Աբդ ալ-Մալիքի հետ ապստամբելով, 813 թ. հարձակվեց Դվինի վրա և գրավեց այն: Դեռևս 8-րդ դարի վերջերից Արմինիայի ոստիկանները հիմնական մատավայր էին դարձրել Պարտավը և Դվին էին այցելում դեպքից դեպք²⁹: Անդրկովկասի խոշորագույն քաղաքի գրավումը մարտահրավեր էր խալիֆայությանը, որի քաղաքական դրությունը կայուն չէր, և իշխանությունը նոր գրաված Մամուն խալիֆան ժամանակավորապես զիջեց ու Աբդ ալ-Մալիքին ոստիկան կարգեց: Մի քանի ամիս անց Մամունը նոր ոստիկան նշանակեց: Աբդ ալ-Մալիքը չհնազանդվեց և ապստամբելով՝ պաշարեց Պարտավը, բայց պարտվեց ու հպատակություն հայտնեց: Սակայն նրա անպատիժ մնալը չգոհացրեց Հայաստանում իշխող դիրք գրավող Բագրատունիներին, քանզի Ջահհաֆյանները նրանց համար շարունակում էին մնալ վտանգավոր ախույաններ: Սպարապետ Ծապուհ Բագրատունին, ցանկանալով վերջ տալ Ջահհաֆյանների անօրինականություններին, հարձակվեց Դվինի վրա: Աբդ ալ-Մալիքը գործ ուղարկեց նրա դեմ, սակայն Դվինում ներքին ապստամբություն ծագեց, և Վարդան պատմիչի վկայությամբ, քաղաքացիներն սպանելով նրան, բացեցին դարպասները³⁰:

Բագրատունիները քաջ գիտակցում էին, որ Հայաստանում գերիշխող դիրք գրավելու համար անհրաժեշտ է տիրել երկրի մեծագույն քաղաքին՝ Դվինին³¹: Այդ հաջողվեց Աշոտ Բագրատունուն (862—890 թթ.), բայց Հայաստանի անկախության վերականգնումից (885 թ.) հետո, հաշվի առնելով քաղաքի անապահով վիճակն ու օտար ազգաբնակչության առկայությունը, նա զգուշացավ այն նորաստեղծ թագավորության մայրաքաղաք հռչակել: Այն, որ Դվինն իրոք Աշոտ Առաջինին էր և նրանից հետո անցավ որդուն՝ Սմբատ Բագրատունուն, հավաստում է Իբն Հաուկալը. «(Դվինը) պատկանում էր հին ժամանակներում Աշոտի որդի Սմբատին՝ բոլոր հայերի թագավորին և նրա նախնիներին, և այդպես էլ այն մնաց նրանց մեծամեծների ձեռքում»³²: Սմբատ Բագրատունին ևս զգուշանալով, Դվինը թագավորանիստ չդարձրեց, այլ երկրի նոր մայրաքաղաք հռչակեց Ծիրակավան անառիկ բերդաքաղաքը: Ծուռով Դվինի արաբ կառավարիչներ Մուհամմադ և Ումմայյա եղբայրները չցանկանալով հայոց արքային հարկ վճարել՝ ապրս-

Երկաթե մկրատ:

Երկաթե կացին:

Ջարե արձանների գլուխներ:

Գիպսե վարդյակ:

Դվինի ջրամատակարարման
խողովակներից:

Նրբունեի:

Արծաթագործի
պղնձե թաս:

Պղնձյա ծրագ:

տամբեցին: Սմբատ Բագրատունին գրոհում է Դվինի վրա, բայց ապստամբ եղբայրները փախչում են, սակայն ճանապարհին բռնվելով, բերվում են հայոց թագավորի մոտ: Սմբատը նրանց չարչարելուց և բավական ոսկի վերցնելուց հետո շրջայակապ ուղարկում է Բյուզանդիայի կայսր Լեոնին³³:

Իր պատմության ընթացքում Դվինը քանիցս ավերվել է: Սոսկալի աղետներ էին 854 թ., 858 թ., 869 թ. երկրաշարժերը, բայց ամենասարսափելին 893 թվականի երկրաշարժն էր: Արաբ պատմագիր Իբն ալ-Ասիրը այն այսպես է նկարագրում. «Լուսինը խավարեց, և Դվինն ու ամբողջ երկրի ժողովուրդը խավարի մեջ մնացին: Եվ խավարը մնաց, մինչև որ երկնայան սև քամի փչեց և տևեց մինչև գիշերվա երրորդը: Իսկ գիշերվա երրորդին երկրաշարժ եղավ և քաղաքն ավերվեց: Նրա տներից միայն հարյուրի չափ տուն մնաց: Սրանից հետո հինգ անգամ ցնցվեց: Ավերակների տակից հանվածների թիվն էր հարյուր հիսուն հազար, բոլորն էլ մեռած³⁴: Իսկ Մովսես Կաղանկատվացին գրելով, որ երկրաշարժը «անդունդ տարավ մոտ տասներկու բյուր մարդ», փոխափայտեց ընդհանրացնում է, թե «ահա ինչու է ասված, թե մարդը խոտի է նման»³⁵: Թովմա Արծրունին նկարագրելով երկրաշարժը, այն մեկնաբանում է որպես երկնային պատիժ դվինցիների հղիացած վարք ու բարքի պատճառով. «Դվին քաղաքը՝ մարդաշատ, պատվարված պարսպավոր պատնեշներով, հղիացած ու հափրացած վաճառականությամբ, տեսակ-տեսակ պղծություններով: Այն հիմքից տապալեց, դժոխքի պես լայն բացեց իր բերանը, շատերին վիժեցրեց անդունդը, նրանցից ոմանց տներն իսկ գերեզմաններ դարձան իրենց համար: Բայց Դվինի քաղաքացիների քարեղեն սրտերի պատճառով չխնայեց նրանց: Սրբատեղիները, աղոթքի տները նույնպես ներգործվեցին շարժից, ճեղքվեցին, պատերը խարխլվեցին: Ասվում է, թե շարժից խեղված մարդկանց թիվն ավելի քան 70 հազար էր»³⁶: Այս սարսափելի աղետից հետո դվինցիներն ուժ գտան վերակառուցելու իրենց սիրելի քաղաքը, նորից վերականգնելու եկեղեցիներն ու պալատները, վաճառատներն ու արհեստանոցները:

Դվինը եղել է ժամանակի խոշորագույն քաղաքներից մեկը: Նրա միջնաբերդն օղակված էր հզոր պարիսպներով, որի շուրջը կառուցված էր ստորին բերդը, նրանց միջև ընկած տարածքում բնակվում էին բարձր խավի մարդիկ, պաշտոնյաներն ու զինվորականությունը: Ստորին բերդի կավա-

2իթածրագ:

2իթածրագ:

երկաթյա շերտի:

կերտ պարիսպներն առեղի չափեր են ունեցել՝ 12—15 մետր հաստություն և 15—20 մետր բարձրություն, իսկ պարսպի չորս ծայրերին կային հզոր աշտարակներ³⁷: Յուրաքանչյուր 40 մետրի վրա կառուցված էին հսկա բուրգեր, այդպիսի երեսունից ավելի բուրգեր են եղել³⁸: 10-րդ դարի արաբ ճանապարհորդ Ալ-Խստահրին գրում է. «Դվինը Հայաստանի մայրաքաղաքն է և քաղաքն է իշխանի պալատը: Դվինի շուրջը (շատ բարձր և զարմանալի) պարիսպ (կա) այստեղ շատ քրիստոնյաներ կան...³⁹: Քաղաքացիները հույս-ները չեն դրել միայն հաստաբետ պարիսպների վրա: Այն թշնամուց պաշտպանվել է ման հինգ-վեց մետր խորություն և 30—50 մետր, տեղ-տեղ էլ 65—70 մետր լայնք ունեցող խրամով, որը լցվել է Ազատ գետի ջրերով: Խրամի վրա կային մի քանի կամուրջներ⁴⁰: Քաղաքը հիմնականում կառուցապատվել է միհարկանի և երկհարկանի տներով, քաղաքի թաղերը շրջակա լեռներից կապել խողովակներով ջուր են ստացել: Սա այն ժամանակվա համար մեծ նվաճում էր:

Դվինն իր լավագույն տարիներին ունեցել է 150 հազարից ավելի բնակչություն:

Այսքան մեծ քաղաքը, ուր ապրում էին բազմաթիվ աշխարհիկ և հոգեվոր բարձրաստիճան անձինք, նախարարներ ու իշխաններ, կաթողիկոսներ ու եպիսկոպոսներ, պետք է որ ունենար իր դիվանը (արխիվը), որում պահվեին քաղաքին և քրիստոնյաներին վերաբերող հրամաններ, փաստաթղթեր, գործարքներ հաստատող վավերագրեր և այլն:

Պեղումներից հայտնաբերվել են Մարգարյանական շրջանի (V—VII դդ.) Դվինի պետական դիվանի մնացորդները՝ կնքադրոշմներ, որոնց ամրացված մագաղաթներն այրվել ու ոչնչացել են քաղաքին բազմիցս հասած արհավիրքների ժամանակ: Այդ կնքադրոշմների վրա, երբ դեռ կավը չէր չորացել, բարձրաստիճան իշխանավորը կամ հոգևորականն իր մատնով վրայի դրոշմով հետք էր թողնում, այսինքն՝ կնքում էր, որը չորանալուց հետո անհնար էր կեղծել: Հետաքրքիր է, որ 7-րդ դարի այդպիսի մի կնքադրոշմի վրա մյուս կնքների կողքին դրոշմվել է ման ոմն Համազասպի որդի Սահակի մատնահետքը, որով մա հաստատել է փաստաթղթի վավերականությունը⁴¹: Ուրեմն, մատնահետքերի անկրկնելիության մասին իմացել են դեռևս այն հնագույն ժամանակներում, և մինչև 20-րդ դարը հասած այն սովորությունը, երբ անգրագետները ստորագրելու փոխարեն իրենց մատնահետքն էին դնում փաստաթղթերի տակ, այդքան հին արմատներ ունի: Տվյալ դեպքում կնքադրոշմը մատնահետքով վավերացնելը, կարծում ենք, անգրագիտության հետևանք չէր, այլ պարզապես հասարակ ծագման մարդիկ կնքի չունեին:

Պեղումները հաստատեցին, որ իր գոյության համարյա ողջ ընթացքում Դվինը եղել է զարգացած արհեստագործության կենտրոն: Գտնվել են գինազործների արհեստանոցներ, ձուլարան, ուր պատրաստվել են նետասլաքներ ու նիզակների ծայրեր, տեգեր ու դաշույններ, սրեր, ման կենցաղային իրեր՝ ուրագներ, շղթաներ, կացիներ ու մկրատներ⁴²: Զարգացած է եղել ման պղնձագործությունը. այդ են վկայում մեծ ու փոքր կաթսաները, սափորներն ու ձիթաճրագները, զարդանախշ թասերը և այլն⁴³: Դվինցի ոսկերիչների և արծաթագործների բարձր ճաշակի ու վարպետության վկայությունն են հայտնաբերված օձազուխ ապարանջանները, շղթայաձև մանյակները, մատանիներն ու ականջօղերը, արծաթյա գոտիներն ու սափորները⁴⁴: Իսկ

Ոսկյա ապարանջան:

խեցեգործությունն ու բրուտագործությունն այնքան էին զարգացել, որ պատրաստվում էին մուլմիսկ հազար լիտր տարողության կարասներ⁴⁵:

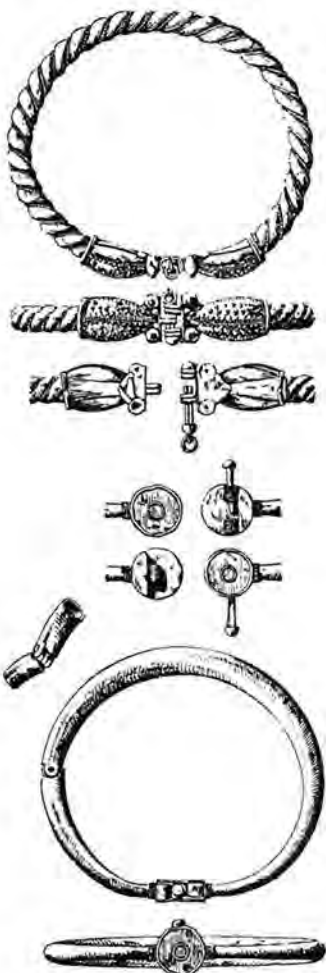
Պեղումներից ի հայտ եկան նաև ոսկրե իրեր⁴⁶, այդ թվում և նարդու զար, ինչը վկայում է, որ այսօր շատ տարածված խաղը 10—11-րդ դարերում Դվինի բնակիչների համար ևս սիրելի ժամանց է եղել⁴⁷: Դվինի հախճապակեգործների ու ապակեգործների արտադրանքը ժամանակին համարվում էր աշխարհում լավագույններից: Այդ արհեստները, որ դվինցի վարպետները հասցրել էին արվեստի աստիճանի, մեծ վերելք ապրեցին հատկապես 9—13-րդ դարերում: Գտնվել են ապակյա հագարավոր իրեր, զարդեր ու բաժակներ, սրվակներ, թասեր ու գավաթներ, ափսեներ, նաև քիմիկատների փորձանոթներ ու սրվակներ, ընդհուպ լուսամուտի հարթ ապակիներ⁴⁸:

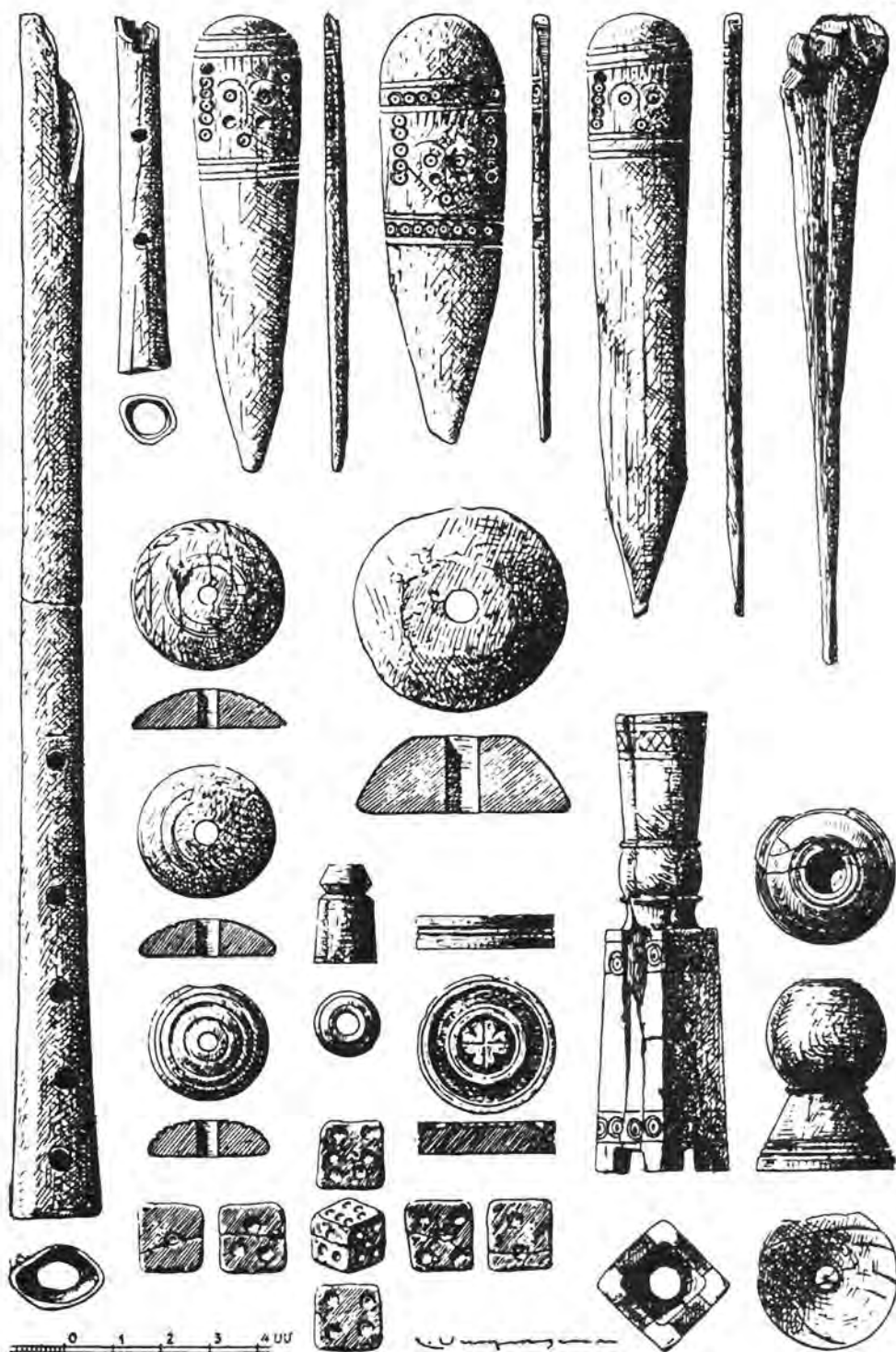
Խիստ հետաքրքրական է, որ Դվինի պեղումներից գտնվել են նաև երաժիշտներ պատկերող ապակյա իրեր: Դրանցից մեկի՝ հախճապակյա անոթի վրա նկարված է ծալապատիկ նստած քյամանչահար (IX—X դդ.)⁴⁹, իսկ ապակյա սրվակի վրա՝ ծալապատիկ նստած ջութակահար (XI)⁵⁰: Երկուսըն էլ այս նվագարանների՝ աշխարհի հնագույն պատկերներից են և ոչ միայն երաժշտության, այլև արվեստի պատմության բնագավառում կարևոր հայտնագործումներ են: Հնուց ի վեր բարձր զարգացման է հասել նաև քանդակագործությունը: Գտնվել են հեթանոսական քարե արձաններ, մարդու գլուխներ՝ սրագագաթ գլխարկով: Սրանք քրիստոնեության մուտքի ժամանակ ջարդվել էին և թաղվել հողի մեջ⁵¹: Դվինցի քարագործները հետագա դարերում ևս շարունակել են իրենց արհեստը՝ զարդաքանդակել պալատներն ու ապարանքները, եկեղեցիների ու բնակելի տների ճակատներն ու շքամուտքերը:

Եթե անցյալի վարպետների ձեռակերտերը հողի մեջ պահպանվել են երկար դարեր, ապա դվինցի աշխարհահռչակ ջուլհակագործների արտադրանքից համարյա ոչինչ չի մնացել⁵²: Ալ-Խստահրին գրում է, որ «Այս քաղաքում արտադրվում են բրդյա շորեր և գորգեր, բարձեր, բազմոցներ (մինդար), ժանյակներ և հայկական արտադրության այլ առարկաներ: ...Ես իմացա, որ հենց այդտեղ էլ արտադրում են բազմաթիվ մետաքսյա բանվածքներ»⁵³: Նրա ժամանակակից մեկ ուրիշ արար ճանապարհորդ՝ Իբն-Հաուկալը վկայում է. «Իսկ հայկական անվամբ ծանոթ նրանց արտադրանքը՝ ինչպես հաստ գործվածքեղենը, բազմոցները, գորգերը, վարագույրները, երկար գորգերը, կաշվե հենաբարձերը, բարձերը, ծածկոցները ոչ մի տեսակետից իրենց նմանը չունեն աշխարհի որևէ մասում»⁵⁴:

Բնական էր, որ այս պայմաններում խիստ զարգացում ապրեց միջազգային առևտուրը: Դվինից սկիզբ էին առնում վեց մայրուղիներ, որոնք վաճառականներին տանում էին Կովկաս ու Հարավային Ռուսաստան, Փոքր Ասիա ու Հարավային Եվրոպա, Հյուսիսային Աֆրիկա ու Բյուզանդիա, Միջագետք ու Միջին Ասիա⁵⁵: Պրոկոպիոս Կեսարացու վկայությամբ Դվինը դեռևս 5—6-րդ դարերում միջազգային առևտրի կարևորագույն կենտրոն էր. «Դվինը շատ բերքատու երկիր է, ունի բարեխառն օդ և լավ ջուր: Այստեղ դաշտերը հարթ են և հարմար ձիավարության: Միմյանց շատ մոտիկ գրտնըվող բազմամարդ գյուղերը բնակված են առևտրականներով, որովհետև Հնդկաստանից, հարևան Վրաստանից ու պարսիկների և մուլմիսկ հոռմեացիների հպատակության ներքո գտնվող գրեթե բոլոր տեղերից այդտեղ են բերում ապրանքներ, որոնցով նրանք առևտուր են անում»⁵⁶: Այսպիսի առևտրական կենտրոնը պետք է որ ունենար իր վաճառատեղին: Երկար տարիներ հնագետները փնտրում էին Դվինի շուկայի հետքերը: Վերջապես նրանց հաջողվեց հողի շերտից ազատել քարաշեն հսկա շինության մնացորդներ՝ չորս շարք պուլներով և սալահատակ միջանցքներով: Դա նշանավոր շուկան էր, որ կառուցվել էր 5—6-րդ դարերում՝ մոխրագույն սրբատաշ տուֆ քարով: Հետագայում շենքը կործանվել է և վերակառուցվել մույն հիմքերի վրա, արդեն թրծած աղյուսով: Ծեփն ավերվել է նաև 893 թվականի մեծ երկրաշարժի ժամանակ, բայց կրկին վերակառուցվել է 10-րդ դարում, որից երեք դար հետո վերջնականապես կործանվել է ու այդպես էլ հասել սերունդներին: Դվինի գլխավոր շուկան երկու երկարաձիգ միջանցքների կողմերում ունեցել է չորս շարք խանութներ⁵⁷:

Որքան էլ ահավոր է եղել Դվինի երկրաշարժը, այնուամենայնիվ, այդ մեծահամբավ ու վաճառաշահ քաղաքն ավելի շատ ավերել են իրար հաջորդող զավթիչները: Երբ հայոց Սմբատ Բագրատունի արքան կործանված քաղաքի վերաշինությամբ էր զբաղված, Ատրպատականի կառավարիչ Ափշինը մեծ բանակով 894 թ. եկավ գրավեց Դվինը⁵⁸: Բայց նրան դուր պարտություն էր սպասում: Արագածոտն գավառում նրա զորքերը ջարդ կերան Սմբատի բանակից և վոնդվեցին Հայաստանից⁵⁹: Ծուտով, Ափշինի մահից հետո, Ատրպատականի ամիրա դարձավ Յուսուֆը: Սա ևս Բագրատունյաց Հայաստանի ոխերիմ թշնամին էր: Նրան հաջողվում է Հայաստանի բազում

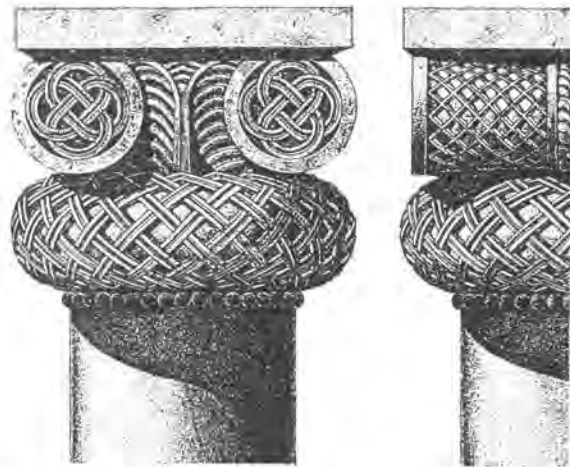
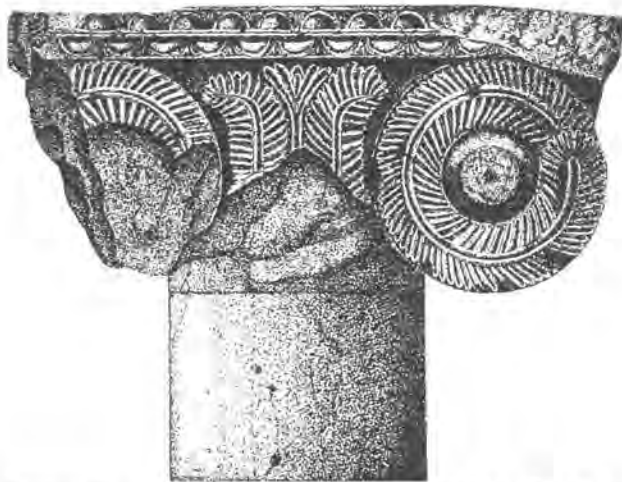

Ոսկրե սրինգ:

Ոսկրե առարկաներ:

բնակավայրեր ավերելուց հետո խաբեությամբ գերել Սմբատին, գլխատել և մարմինը 914 թվականին խաչ բարձրացնել Դվինի հրապարակում⁶⁰: Սըմբատին հաջորդած Աշոտ Երկաթը անօրինակ քաջությամբ կռիվներ է մղում զավթիչների դեմ և ազատագրում թագավորությունը: 922 թ. բյուզանդական բանակը ներխուժում է Հայաստան, հասնում մինչև Դվին: Իբն ալ-Ասիրը գրում է. «Քաղաքի բնակիչները դիմադրեցին: Հոռոմները... համառ պայքարով հասան քաղաքի պարիսպներին և այնտեղ բազմաթիվ ճեղքվածքներ բացին ու մտան քաղաք: Քաղաքի ժողովուրդը և զորքը սաստիկ պատերազմ տվեցին, և... հաղթեցին ու հոռոմներին դուրս քշեցին, սպանելով մոտավորապես տասը հազար մարդ»⁶¹: Հինգ տարի անց հույները վերադարձան և կրկին Դվինի պարիսպների տակ պարտություն կրեցին:

Աշոտ Երկաթից հետո գահ բարձրացավ նրա եղբայր Աբաս թագավորը (928—953 թթ.): Մի երկու տարի անց՝ մոտավորապես 930-ին Ատրպատականի կողմից Հայաստանի վրա է հարձակվում տասներեք հազարանոց մի զորաբանակ, գրավում Դվինը և Աբաս Բագրատունուց հարկ պահանջում: Բագրատունիների և Արծրունիների միացյալ ուժերը Խորվիրապի մոտ կոտորում են թշնամու զորաբանակի մեծ մասը՝ ութ հազար հոգու, և մտնում

Խոյակներ:

Կաթողիկոսական պալատի
սյունազարդ սրահն ըստ
Ն. Տոկարսկու:

Կաթողիկոսական պալատի
սյունազարդ դահլիճն
ըստ Վ. Հարությունյանի:

Դվին: Անանուն մատենագիրն այս հաղթական ճակատամարտն այսպես է նկարագրում. «Այնժամ արքան զինավառվեց արիությամբ, առավ հավատացյալների բանակը, հանդարտ առաջ շարժեց զորագունդ զորագնդի ետևից և պատշաճաբար հարդարեց ճակատ: Այնուհետև սուսերավորների խմբերն իրար խառնվեցին, (լավեցին) ճայթյուններ, թնդյուններ, երևացին ասես ամպերից ցած թափվող կայծեր: Օրն սկսեց դառնալ ահավոր: ...Անցնելով հայոց զորագնդերի միջով, արքան եկավ ու կանգնեց այլազգիների զորքի կենտրոնի առջև, որտեղ կային մոտ 4000 հետևակ տղամարդիկ՝ ըմբշամարտ զինակիցներից: Նրանց հետ ընդհարվելով, արքան, ինչպես կայծակն է հարվածում եղեգին, այդպես խորտակեց այլազգիների զորաբանակը: Եվ այնուհետև գետին ընկածների բազում դիակներ թանձրացել էին դաշտի երեսին, ինչպես հնձի օրերին ցորենի խուրձերի դեզեր: Այնտեղ սրախողխող և գետավեժ արվելով սպանվեցին ութ հազար մարդ, իսկ շատերին նրանցից ձերբակալեցին»⁶²: Իր հետագա շուրջ քսանամյա պատմության ընթացքում Դվինը քանիցս ձեռքից ձեռք անցավ:

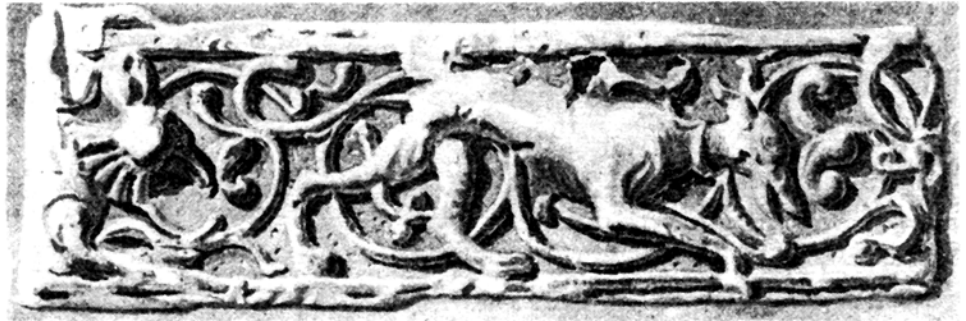
951 թ. Ատրպատականի կողմերից եկած քուրդ Մուհամմադ իբն Շադդադը տիրեց Դվինին⁶³: Եթե հավատանք պատմագիր Մուհաջջիմ Բաշիին, ապա դվինցիները քաղաքը ինքնակամ են հանձնել Մուհամմադին, որպեսզի նա ավազակներից պաշտպանի իրենց անձն ու ունեցվածքը⁶⁴:

Հայոց Աշոտ Ողորմած թագավորը (953—977 թթ.) իր գահակալության առաջին իսկ տարում փորձեց ազատագրել Դվինը: Նա երեսուն հազարանոց բանակով պաշարեց քաղաքը, բայց ըստ Բաշիի, անգոյշ գտնվեց, և երբ նրա զորքը «ցրված էր ստվերոտ տեղերում՝ պատսպարվելով սաստիկ շոգից», հանկարծակի նրանց վրա հարձակվեցին Շադդադի ուժերը և պարտության մատնեցին⁶⁵: Իհարկե, հաղթանակը հեշտությամբ չտրվեց, և այս ճակատամարտից հետո Շադդադի դիրքերը սասանվեցին:

Ատրպատականի ամիրա Սալար Մարգուրանը չէր կարողանում հաշտվել Դվինի կորստի հետ, և 954 թ. նա հարձակվեց քաղաքի վրա: Շադդադի զորքում քրդերը քիչ էին, և նա ստիպված քաղաքի պաշտպանությունը հանձնեց Հյուսիսային Իրանի բնակիչներից՝ դեմիկներից կազմված կայազորին, որն էլ բացելով միջնաբերդի դռներից մեկը, ներս թողեց հարձակվողներին: Քաղաքացիների մի մասը ևս միացավ Մարգուրանին, և Շադդադյանների վիճակը օրհասական դարձավ: Բայց նրանց հաջողվեց իրենց ընտանիքներն ու հարստությունն առնելով՝ «Գերեզմանների դռնից» փախչել⁶⁶: Շուրջ երեք տարի հետո Դվինը նվաճում է հարևան Գոթթեի ամիրայությունը⁶⁷: Բայց նրանից էլ այն 966-ից կրկին անցավ Ատրպատականի Սալարյաններին⁶⁸: 982 թ. Դվինը խլում է Գոթթեի ամիրա Աբու Դուլաֆը⁶⁹:

Շուտով Ատրպատականում իշխանությունը զավթեցին քրդական ծագում ունեցող Ռավվադյանները, որոնցից էլ Աբու-լ-Հայջա անունով մեկը 987 թ. հարյուր հազարանոց բանակով հարձակվեց Աբու Դուլաֆի վրա, գրավեց

նրա տիրույթների մի մասն ու Դվինը: Բայց երկու տարի անց, Հայջայի մահից հետո, Դուլաֆը կրկին ետ նվաճեց հռչակավոր քաղաքը:

Երբ Բագրատունյաց գահին է բազմում Գագիկ Առաջինը (990—1020 թթ.), թագավորությունը նոր ծաղկում է ապրում: Նրա իշխանության տարիներին Դվինն իր գավառով միացված էր հայոց թագավորությանը:

Բայց կրկին վերադառնանք Շաղաղայաններին, քանզի նրանք այսուհետև ակտիվ դեր են խաղալու ոչ միայն Դվինի, այլև Բագրատունյաց թագավորության կյանքում: Մուհամմադ Շաղաղայի մահից հետո, որոշ ժամանակ արկածախնդիր կյանք վարելով, նրա որդիներից Փատլունը հաստատվեց Գանձակում: Քանի դեռ ողջ էր հայոց Գագիկ Առաջին թագավորը, Շաղաղայանները զգուշանում էին նրա հետ առնակատումից: Շուտով Փատլունին հաջողվեց գրավել նաև Պարտավը, իսկ Փառխոսի հայկական փոքր թագավորությունը 1003 թ. բաժանվեց նրա և Գագիկի միջև:

Գագիկ Առաջինի մահից հետո, 1020 թ. նրա որդիները՝ Հովհաննես-Սմբատն ու Աշոտը, վիճաբանություններից և ընդհարումներից հետո բաժանեցին առանց այն էլ փոքրացած թագավորությունը⁷⁰: Ավագ եղբայրն ստացավ Անին ու մի շարք կենտրոնական գավառներ, իսկ Աշոտը՝ Իրանին սահմանակից «դրսի աշխարհը» և այլն: Հովհաննես-Սմբատի գահ բարձրանալու հենց հաջորդ տարում՝ 1021 թ. Հայաստանի վրա հարձակվեցին Ատրպատականի Ռավվադյաններն ու Գանձակի Շաղաղայանները, որոնց բանակում ծառայում էին դելմիկներ և թուրքեր: Կողոպտելով Դվինը, նրանք ուղղվեցին երկրի հյուսիսային շրջանները: Բջնիում հերոսական դիմադրություն կազմակերպեց Վասակ Պահլավունին և կասեցրեց նրանց առաջխաղացումը: Ավարառուները անբավ հարստություն առած՝ վերադարձան իրենց երկիրը:

Այս հարվածից դեռ Դվինն ուշքի չէր եկել, երբ քաղաքին տիրեց Փատլուն Շաղաղայանի որդին՝ Աբու-լ-Ասվարը: Թե ինչպես այդ նրան հաջողվեց՝ անհայտ է: Գուցե ասպատակիչները, Հայաստանից հեռանալով, քաղաքը հանձնել էին իրենց տոհմակցին: Այս մասին հայ և օտար պատմիչները մանրամասներ չեն հաղորդում: Մուհաջջիմ Բաշիի և Հովհաննես Սկիլիցեսի վկայությունների հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ այդ տեղի է ունեցել 1022 թվականին⁷¹: Իսկ ըստ Մատթեոս Ռոհայեցու, Ասվարը Դվինի ամիրա էր դարձել ավելի վաղ, քանզի, երբ Հովհաննես-Սմբատը թագավոր հռչակվեց, ապա նրա եղբոր՝ Աշոտի կողմնակիցներից Ապիրատ իշխանը, վախենալով թագավորի վրեժխնդրությունից, իր տասներկու հազարանոց այրուձիով ապաստանեց Դվինում՝ Աբու-լ-Ասվարի մոտ, բայց վերջինս «բարեկամական գրույցի է հրավիրում և ծածուկ սպանում այս քաջ, հզոր և բովանդակ Հայաստանում հռչակված մարդուն»⁷²:

Աշոտն ու Հովհաննես-Սմբատը գրեթե միաժամանակ վախճանվեցին, և 1041 թ. հայոց թագավոր հռչակվեց Աշոտի որդին՝ տասնութամյա Գագիկ Երկրորդը: Բյուզանդացիները մի քանի անգամ մեծաքանակ զորքով փորձեցին գրավել Անին և վերջ տալ հայոց անկախ թագավորությանը: Չկարողանալով հայերին հաղթել, նրանք հրահրեցին Դվինի ամիրա Աբու-լ-Ասվարին, որ ասպատակի Գագիկ թագավորի տիրույթները, խոստանալով նրան թողնել Բագրատունյաց թագավորության բոլոր այն շրջաններն ու բերդերը, որոնց զենքի ուժով կտիրի Ասվարը: Դվինի ամիրան չհապաղեց օգտվել առիթից:

1045 թ. Բագրատունյաց թագավորությունն ընկավ: Անին գրավելով՝ բյուզանդացիները սահմանակից դարձան Դվինի ամիրայությանը: Ցանկանալով ընդարձակել իրենց նվաճումները, ըստ Մատթեոս Ռոհայեցու, բյուզանդացիները 1045, 46 և 47 թվականներին երեք արշավանք կազմակերպեցին Դվինի վրա⁷³: Բայց Աբու-լ-Ասվարը բացելով ոռոգման ջրանցքները՝ ողողեց Դվինի պարիսպների շուրջը տարածված խաղողի այգիները, և հարձակվողները գեխի մեջ խրվելով ու պարիսպներից ու թաքստոցներից արձակվող նետերի տարափի տակ ընկնելով, պարտվեցին⁷⁴: Հետաքրքրական է, որ այս դեպքերը նկարագրելիս, 11-րդ դարի բյուզանդական պատմա-

Կանացի դեմքով
հախճապակյա սափոր:

Կավե սափոր:

Ծորակով սափոր:

Սափոր:

Հախճապակե
թելնիկ, XII—XIII դդ.:

Հախճապակյա թաս:

Պղնձյա ծրագ:

Ջնարկած թաս:

Ծիսական եռաբերան
սափոր, մ. թ. ա. VI—V դդ.:

Ջնարկած գավաթ:

Հախճապակյա թաս
արմավենու պատկերով:

Գավաթ:

Թնավոր խաչ:

գիրներ Հովհաննես Սկիլիցեսը ոչ թե Անի, այլ Դվինն է անվանում «Համայն ազգի մայրաքաղաք»⁷⁵: 1049-ին, Աբու-լ-Ասվարը, ըստ երևույթին, ավելի ապահով տեղ փնտրելով և խուսափելով բյուզանդացիների իրար հաջորդող արշավանքներից, Դվինից տեղափոխվեց Գանձակ, բայց նրա հետանալուց հետո էլ քաղաքը մնաց Ծաղդադյան ընտանիքի ձեռքում⁷⁶:

Սելջուկյան արշավանքների շրջանում սելջուկ Տուղրիլ Բեկին 1054 թ. հաջողվեց հպատակեցնել Դվինը: Աբու-լ-Ասվարը հնազանդություն հայտնելով, գործում մասնակցություն ունեցավ Ալի Արալանի 1064 թ. Անիի դեմ կատարած ավերիչ արշավանքներին: Սակայն այդ համագործակցությունը ժամանակավոր էր: Երեք տարի անց մեռավ Աբու-լ-Ասվարը, իսկ 1075-ին Ծաղդադյանները կորցրին Գանձակի տիրույթները⁷⁷: Գանձակի կորստից հետո Ծաղդադյանները մնացին միայն Դվինում և Անիում⁷⁸: Բայց Դվինում ևս նրանց իշխանությունը հաստատուն չէր, քանի որ 1105 թ. սելջուկ ամիրա Կըլըզ գրավեց այն⁷⁹: Չնայած Ծաղդադյաններին հաջողվեց 1118-ից նորից տիրել Դվինին, բայց 1130-ին այն կրկին կորցնում են: Քաղաքն ընկնում է Բաղեշի և Արզնի տեր Իբն-ալ-Ահդաթի ձեռքը: Հաջորդ տարի հաղթելով Դվինի վրա հարձակված Իվանե Օրբելիին, նա կտրել է տալիս նրա գոհված զինվորների գլուխները և զանգերը շարում Դվինի միմարների վրա: Այս քարքարոս ամիրան Դվինում իշխում է շուրջ 32 տարի:

Վրաց Գեորգի թագավորը քանիցս փորձեց նրանից խլել այդ «հուշակավոր և մեծ» քաղաքը, ինչպես վրաց Անանու ժամանակագիրն է բնութագրում Դվինը⁸⁰: 1162 թ. օգոստոսին նրան հաջողվեց մտնել Դվին և վրեժխնդիր լինել: Դեպքերի ժամանակակից արաբ պատմիչ Ալ-Ֆարիկին հայտնում է, որ Գեորգիի զորքերը քանդեցին այն աշտարակը, որ սարքել էր Կուրտի Իբն ալ-Ահդաթը՝ վրացիների զանգերից, կործանեցին մզկիթներն ու տների մի մասը և վերադարձան Տփլիս: Ինչպես երևում է արաբ պատմագիրների նկարագրություններից, վրացիների հարձակումից առավելապես տուժել է քաղաքի օտարազգի բնակչությունը: Իբն ալ-Ասիրի վկայությամբ, նույն թվականի վերջերին Ատրպատականի ամիրա Ելտկուզը միացյալ մեծ բանակով շարժվեց Արարատյան դաշտ և մահմեդականություն ընդունած մի վրացու դավաճանության շնորհիվ հաղթեց վրացական զորքին և նվաճեց Դվինը⁸¹:

Վերջապես 1203 թ. Ջաքարյաններին հաջողվում է «առյուծավայել ճակատամարտում» ետ խլել Դվինը: Այն տրվում է Իվանե Ջաքարյանին՝ որպես սեփականություն:

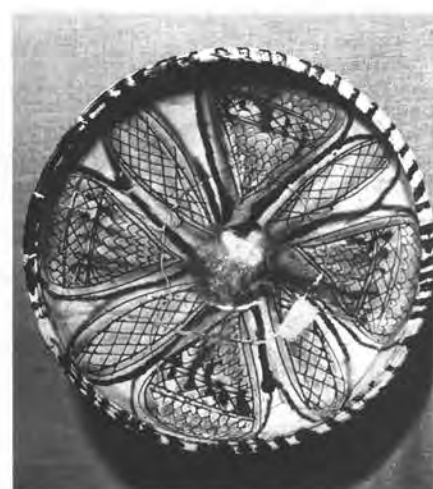
Դվինը դառնում է Իվանեի ընդարձակ տիրույթների կենտրոնը: Այս շրջանում քաղաքը կրկին բարգավաճում է: Նրա պարիսպները ձգվում էին մի քանի կիլոմետր դեպի հարավ և հարավ-արևմուտք, կային պարսպապատ առանձին թաղամասեր:

Բայց կարճատև խաղաղությանը հաջորդեց նոր ամպրոպ: 1225 թ. մոնղոլներից հալածված Խորեզմի շահ Ալա ադ-Դին Մուհամմադի որդին՝ Ջալալ ադ-Դինը, նպատակ ունենալով վերականգնել Խորեզմի երբեմնի հզորությունը, ասպատակում է Իրանը և Անդրկովկասը: Նրա վաթսուն հազարանոց բանակը խուժում է Արարատյան դաշտ և գրավում Դվինը, ավերում ու շարժվում դեպի Կոտայք: Գառնի ամրոցի մոտ Իվանե աթաբեկի զրխավորած հայ-վրացական միացյալ ուժերը, մեծ կորուստներ տալով, պարտվում են⁸²:

Այս հաղթանակից հետո արյունոտ ճիգերով Դվինում կայազոր թողնելով՝ ասպատակում են Հայաստանն ու Վրաստանը: Նրանց գազանությունների մասին Ստեփանոս Օրբելյանը պատմում է. «Խորեզմցիները մեր երկիրը անտերունջ գտնելով, անխնա կոտորեցին և հրդեհեցին քաղաքների, գյուղերի ու վանքերի բոլոր շինություններն ու տները, նաև այրեցին մեր ամբողջ վաստակը և կտրատեցին այգիներն ու ծառերը, որի պատճառով սաստիկ սով տիրեց ամենուրեք»⁸³:

1227 թ. մարտին Իվանե աթաբեկի զորավարներից Պոռշ իշխանը մտնում է Դվին, կոտորում այնտեղ եղած խորեզմյան կայազորն ու հեռանում: 1236-ին Դվինն ընկավ թաթար-մոնղոլների ձեռքը, ավերվեց ու կողոպտվեց, բայց իր գոյությունը պահպանեց ևս մեկ դար: Դվինը վերջին անգամ Ռիշատակվում է 14-րդ դարի վրացական մի ժամանակագրության մեջ՝ թուրքերի կողմից ավերված այլ քաղաքների շարքում: Այնուհետև մեծահռչակ քաղաքի տեղում, նրա ավերակների վրա հիմնվում են մի քանի գյուղեր, որոնք գոյատևում են մինչև այսօր:

Դվինի հողաձածկ ավերակները փոխած են ներկայիս Արտաշատի շրջանի Վերին Դվին, Ներքին Դվին, Հողաբերդ, Հնաբերդ, Վերին Արտաշատ, Նորաշեն, Բզովան, Այգեստան գյուղերի տարածքներում՝ հասնելով մինչև Կանաչուտ և Այգեգարդ:

BAGARAN

ԲԱԳԱՐԱՆ

Աշխարհի խոշորագույն բռնապետություններից մեկը՝ Արաբական խալիֆայությունը, 9-րդ դարում ճգնաժամ էր ապրում, հասել էր քայքայման ու անկման եզրին: Նրա դեմ հուժկու ապստամբություններ բարձրացան Եգիպտոսում, Իրաքում, Իրանում և Անդրկովկասում, ստեղծվեցին տարբեր կիսանկախ ու անկախ պետություններ, ամիրայություններ և իշխանություններ: Արաբական ողջ տիրապետության ընթացքում Հայաստանում ևս չէին դադարում ժողովրդական ազատագրական շարժումները:

703 թվականի ամռանը Սմբատ սպարապետը Արաքսի ձախ ափին՝ Վարդանակերտ գյուղի մոտ համարյա ամբողջովին ոչնչացրեց արաբների զորաբանակը¹: 747—50 թթ. ապստամբություն բռնկվեց Գրիգոր և Դավիթ Մամիկոնյանների գլխավորությամբ²: 774-ին խալիֆայության դեմ ծագեց նոր ապստամբություն, այս անգամ Արտավազդ Մամիկոնյանի ղեկավարությամբ: Նա, Կումայրիում սպանելով արաբ հարկահաճանների պարագլխին, ետ վերցրեց հավաքած հարկը³:

Ապստամբությունն ավելի լայն ծավալ ստացավ: Լուռեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ապստամբները կոտորեցին հարկահաճաններին, ապա Բագրևանդում պարտության մատնեցին արաբական զորաբանակին: Այնուհետև հաղթեցին իրենց դեմ Արմինիայի ոստիկանի ուղարկած 4000 հեծելազորին⁴: 850 թվականին Հայաստան ուղարկվեց Յուսուֆ ոստիկանը, որը ավերելով Վասպուրականի գավառները, խաբեությամբ ձերբակալեց Բագարատ Բագրատունուն: Բայց Յուսուֆն էլ անպատիժ չմնաց: Սասունի լեռնականները Հովհան Խութեցու և Բագարատի որդիների՝ Աշոտի և Դավթի գլխավորությամբ հարձակվեցին Մուշում գտնվող արաբների վրա և սպանեցին նրանց⁵: Երկու տարի անց Հայաստան ներխուժեց արաբական նոր զորաբանակ՝ Բուղայի գլխավորությամբ: Նրանք գերեցին Հովհան Խութեցուն և բազմաթիվ այլ ապստամբների, Խութի լեռնականներից կոտորեցին շուրջ 30 հազար մարդ⁶: Բուղայի դեմ ապստամբեցին Արցախի Եսայի Աբու-Մուսե Առանշահիկ իշխանը և Գուրգեն Արծրունին⁷: Արաբների դեմ մղած ազատագրական պայքարն իր արտացոլումը գտավ հայ ժողովրդի հերոսական եպոսում՝ «Սանաա ծոերում»:

Այս դարաշրջանում երկրի հասարակական, քաղաքական և ուսմական կյանքում խիստ մեծացել էր Բագրատունիների դերը: Նրանց տիրույթներն ընդգրկում էին երկրի զգալի մասը՝ Ծիրակը, Վանանդը, Տաշիրը, Կոզովիտը, Բագրևանդը, Տարոնը, Սասունը, Վասպուրականի մի հատվածն ու Մուկաց աշխարհը: Նրանց ազդեցության ոլորտում էին նաև Այրարատի կենտրոնական և հյուսիսային գավառները⁸:

Երկրի անկախության ճանապարհին քաղաքական խոշոր հաջողություն էր 882 թ. Աշոտ Բագրատունու Հայաստանի իշխանաց իշխան դառնալը, խալիֆը ճանաչեց նրա գերիշխանությունն ամբողջ Արմինիայի վրա: Այդ շրջանում խիստ նվազեցին երկրից գանձվող հարկերը՝ 8-րդ դարի վերջերին վճարվող 13 միլիոն արծաթ դրամի փոխարեն Արմինիայից արդեն գանձվում էր 4 միլիոն⁹: Իհարկե, այսպիսի հսկայական զիջողություններ խալիֆայությունն անում էր, հաշվի առնելով ստեղծված իրավիճակը, և որ ամենակարևորն է, Հայաստանի ուսմունակությունը: Այս տարիներին Բագրատունիների բանակը հասավ վաթսուն հազարի. իր ժամանակի համար սա բավական մեծ ուժ էր:

Արաբական խալիֆայության և Բյուզանդիայի միջև շարունակվող անգիջում պայքարում մեծանում էր Հայաստանի դերը: Պատահական չէ, որ Բյուզանդիայի գահին բազմելով, Մակեդոնական-Հայկական դինաստիայի հիմնադիրը, հայազգի Վասիլ Ա կայսրը 876 թ. Հայաստան է ճամփում իր պատ-

վիրակին և խնդրում, որ Աշոտ Բագրատունին թագ ուղարկի իրեն, երկու երկրների դաշինքն ամրապնդելու նպատակով նա փորձում է վերակենդանացնել Ռին ավանդույթը. չէ՞ որ Բագրատունիները Արշակունիների օրոք թագադիր ասպետներ էին¹⁰:

Շուտով Աշոտ Բագրատունու իշխանությունն այնքան հզորացավ, որ նա դարձավ երկրի լիիրավ տերը: Արաբական խալիֆին մնում էր նրան Հայաստանի թագավոր ճանաչել և թագ, թագավորական զգեստներ, զենք ու զրաֆ ուղարկել: Այսպես, 884 թ. կամ 885 թ. հայոց երևելիները թագադրում են Աշոտ Բագրատունուն, և Արշակունիների անկումից չորս ու կես դար անց, Հայաստանը կրկին վերագտնում է իր պետականությունը¹¹:

Աշոտ Բագրատունին մեր ժողովրդի պատմության ընթացքում հանդես եկած պետական-ոսգմական ամենատաղանդավոր գործիչներից էր: Հեռատես գործունեությամբ նա կարողացավ իր հայրենիքի կորսված անկախությունն ու զահր վերադարձնել, և երկրի տնտեսական ու ոսգմական հետագա հզորության հիմքը դրեց:

Հայոց թագավորի վարչաքաղաքական իրավասության մեջ էին նաև Արևելյան Վրաստանը և Աղվանքի մի մասը: Աշոտ Բագրատունու գերադասությունն էին ընդունում վրաց գահերից իշխան Ատրներսեհը և Աղվանից Համամ թագավորը, Հայաստանի հարավում կազմավորված արաբական ամիրայությունները:

Գիտական արշավախումբը
Բագրատուն:

Նորաստեղծ Բագրատունյաց թագավորությունը պետք է որ ունենար իր մայրաքաղաքը: Չնայած Արշակունիների մայրաքաղաք Դվինը շարունակում էր մնալ Հայաստանի մեծագույն քաղաքներից, բայց այն մշտապես գտնվում էր Ատրպատականի հարձակման վտանգի տակ:

Աշոտ Բագրատունին մայրաքաղաք ընտրեց անառիկ Բագարանը¹²: Այն Արշարունիք գավառում, Ախուրյանի աջ ափին էր:

Աշոտ Բագրատունու որդիները ևս՝ Սմբատը, Ծապուհը, Դավիթը և Սահակը, կարևոր դեր էին խաղում երկրի քաղաքական կյանքում, վարում արքունի պաշտոններ: Սմբատը իշխանաց իշխան էր, իսկ թագադրվելուց հետո այդ պաշտոնն անցավ եղբորը՝ Դավթին, մյուս եղբայրը՝ Ծապուհը, սպարապետ էր, որն էլ հոր մահից հետո ժառանգեց Բագարանը, իսկ Սմբատը արքայանալով, մայրաքաղաք դարձրեց իր սեփական տիրույթի կենտրոնը, աթոռանիստ Երազգավորսը: Ծապուհից հետո Բագարանը ժառանգեց նրա որդին՝ մոր սպարապետ Աշոտ Ծապուհյանը¹³: Երբ 925 թ. Նասր ոստիկանը գրավեց Բյուրականը, Աշոտ Ծապուհյանի մոտ ապաստանեց հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին¹⁴:

Բագարանը Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից էր, այն հիմնադրել է դեռևս Երվանդ Վերջինը (մ. թ. ա. 220—201 թթ.) իր մոր մայրաքաղաք Երվանդաշատի հետ միաժամանակ: Ըստ Մովսես Խորենացու, թագավորը Երվանդաշատից «մոտ քառասուն ասպարեզ հեռու, Ախուրյան գետի վրա, շինեց փոքր քաղաք՝ նման իր քաղաքին և կոչեց Բագարան, այսինքն՝ թե բազմներն այնտեղ են տեղափոխված, և այնտեղ փոխադրեց Արմավիրում

եղած բոլոր կուռքերը: Շինեց նաև մեհյաններ և իր Երվազ եղբորը քրմապետ նշանակեց»¹⁵:

Երվանդը տնկել է տվել մի մեծ անտառ, որը պարսպապատելով և բազմաթիվ արագավազ այծյամներ, եղնիկներ, եղջերուներ ու վարազներ արգելափակելով՝ վերածել արքունի որսատեղիի և այն կոչել Ծննդոց անտառ¹⁶: Բայց շուտով Արտաշես Առաջինը հաղթում է Երվանդին, ապա Բագարանի մոտ նրա եղբոր՝ Երվազի վզից երկամաքար կապելով գետի հորձանուտում խեղդել է տալիս, բազում գանձեր վերցնում մեհյաններից, գերում Երվազի 500 ծառաներին, իսկ հետագայում կուռքերը տեղափոխում Արտաշատ¹⁷: (Մինչև այժմ էլ պահպանվել են Երվանդի կառուցած մեհյանների ու այլ շինությունների հետքերը, իսկ դարասկզբին Բագարանի գյուղացիները Միջին Գյուղ կոչվող բլրի վրա նոր տների հիմքեր փորելիս հաճախ էին գտնում հեթանոսական շրջանի գերեզմաններ, քարե փոքրիկ կուռքերի արձաններ և այլն)¹⁸:

Բայց Բագարանում կյանքը կանգ չի առնում, այն մինչև 8-րդ դարը Արշարունիքի քիչ թե շատ մեծ բնակավայրերից էր և Կամսարական նախարարական տան սեփականությունը: 780-ական թվականներին այն անցնում է Աշոտ Մսակեր Բագրատունուն, որն իր նստավայրը Դարույնքից տեղափոխում է այստեղ: Բագարանն ուներ հաստաբեստ պարիսպներով միջնաբերդ, որի շուրջը տարածված էր ոչ մեծ քաղաքը: Այստեղ էին Բագրա-

Բագարանի կիրճը:

տունիների ապարանքներն ու տոհմական դամբարանը: Կային նաև մի քանի եկեղեցիներ՝ ս. Թեոդորոս, ս. Գևորգ, ս. Շուշանիկ և այլն, որոնցից հատկապես նշանավոր է ս. Թեոդորոս եկեղեցին: Այն 624-ին հիմնադրել է իշխան Բուստ Առավելյանը, որի մահից հետո շինարարությունն ավարտել է նրա կինը՝ իշխանուհի Աննան: «Ուրիշ պատմական պանծալի հիշատակարաններու մեջն այս տաճարին ալ վիճակված է անտերություն, քայքայում և կործանում,— 1909 թ. գրել է Թ. Թորամանյանը:— Գմբեթը վաղուց ընկած է մեջը, պատերը թեև որոշ չափով հաստատուն, սակայն անոնք ալ հետզհետե փշանալու վրա են»¹⁹: Բագարանի տաճարը հայ ճարտարապետության գանձերից է և ըստ հեղինակավոր ուսումնասիրողների՝ նախատիպն է 9—10 դդ. բյուզանդական, ֆրանսիական և իտալական մի շարք նշանավոր կոթողների՝ Օպեանի ժերմինի դե Պրեի, Միլանի Ս. Սատիրոյի, Կ. Պոլսի կայսերական պալատի Նեայի, Հունաստանի Աթոս լեռան Մեծ մայրավանքի և ուր եկեղեցիների և այլն: Բագարանի տաճարը բազում արհավիրքների դիմանալով, դեռևս մեր դարի 60-ական թվականներին կանգուն էր: Բայց այն հին Բագարանի նոր բնակիչները՝ քրդերն ու թուրքերը քանդեցին, սրբատաշ քարերով գոմեր ու մարագներ կառուցեցին, իսկ տաճարի տեղում՝ սահմանային ուղեկալի շենք²⁰:

Եթե քաղաքը ծաղկում էր Բագրատունյաց թագավորության օրոք, ապա նրա անկումից ընդամենը երեք տարի անց՝ 1048-ին այն զավթեցին, ավերեցին և բնակիչներին կոտորեցին սելջուկները: 12-րդ դարում Բագարանն անցավ Շահ Արմենների ձեռքը, 1211-ին այն ազատագրեցին հայ-վրացա-

Բագարանի ս. Թեոդորոս
տաճարը հարավ-արևմուտքից:

Բագարանի տաճարը
հարավից:

Բագարան. խաչքարեր:

կան զորքերը: Ինչպես Հայաստանի գրեթե բոլոր քաղաքների, այնպես էլ Բագարանի համար ճակատագրական եղավ Լենկթեմուրի հրոսակների հարձակումը, որոնք 1394-ին ավերեցին և կողոպտեցին քաղաքը, որն այլևս չվերականգնվեց և XX դարի սկզբին այն սովորական գյուղ էր:

1909 թվականի հունիսի 2-ին Բագարան է այցելել հայ ճարտարապետության երախտավոր Թորոս Թորամանյանը²¹: Նրա ուսումնասիրություններն ու գրառումները եզակի են և դրանով իսկ՝ անգնահատելի: Ուղեկից ընտրելով Թորամանյանին, փորձենք մտովի շրջել Բագարատունյաց թագավորության առաջին մայրաքաղաքի ավերակներում. «Մարդ երբ կմոտենա դաշտի եզերքին և դեպի Ախուրյանի ձորը կը տեսնե Բագարանի ընդհանուր դիրքը, անմիջապես կըմբռնե, թե որչա՞փ զորավոր եղեր է մի ժամանակ թըշնամու երկյուղը և այդ երկյուղի ազդեցության տակ մարդիկ ինչպիսի տաժանելի կյանք անցնելու կպարտավորվին:

Դաշտավայրի եզերքին մոտենալով, հանկարծ կպարզվի աչքի առջև մի ընդարձակ փոս, որում մեջ ոչ այլ ինչ կտեսնվի, քայց եթե ահագին ապառաժներու կույտեր ու բարձրաբերձ ժայռեր, խորախոր փոսեր, նեղ ու ոլորուն կիրճեր, մինչև գետին եզերքը և այսպես կտես հետիոտն ճանապարհորդի մը համար, գրեթե մի ժամ: Երկյուղը և սարսափը պարզապես քերեր ահալի ժողովուրդը խցկեր է այս ապառաժուտ քարքարոտներում մեջ գոյություն պահպանելու համար, և զարմանալին այն է, որ այդ գոյության պահպանության համար այդ քարերում ու ապառաժներում կյանք ու կենդանություն են տվեր:

...Բերդն ունեցած է ի հնումն մեծ տարածությամբ որձաքարե պարիսպ, որուն մեջ շրջափակված են երեք հատ զանազան բարձրությամբ բարձր քարածայրեր, այս շրջափակին մեջ է եղած հին քաղաքը, որուն մեջ դեռ պարզ նշմարելի են բնակությանց անթիվ հիմունքներ պինդ որձաքարով չոր շարված, և խիստ հաստ պատերով մեծամեծ շինության մնացորդներ անթիվ են և այսօրվան քարքարոտներու մեծ մասը բոլորովին անբնակ կերպով այդ բազմաթիվ շինությանց փլատակներն են առաջ եկած, այնպիսի խոշոր զանգվածներն հյուսված պատերը, որ ներկա ժողովրդի համար դժվար է երևցած նույնիսկ անոր փլատակներն գոյացած քարերն իսկ տեղեն շարժել»²²:

Չորում և հանդիպակաց բլուրների վրա պահպանված շինությունների փլատակները, ինչպես և հինգ եկեղեցիների գոյությունը վկայում են, որ քաղաքը հիանալի կառուցապատված էր ու բազմամարդ:

Ախուրյանի ձախ ափին²³, Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի ներկայիս սահմանագիծին, մեր կողմում է գտնվում Բագարանի նշանավոր եկեղեցիներից մեկը՝ սուրբ Շուշանիկը: Սահմանային գոտում լինելու հետևանքով եկեղեցին մի քանի տասնամյակ է անմատչելի է գիտնականներին, որոնցից շատ քչերին է դժվարությամբ հաջողվել թողնել ուսումնասիրել ճարտարապետական այդ մարգարիտը: Պեղումները և երկրաբաժանվետ ուսումնասիրությունը, հասկանալի պատճառներով, բացառվում էին: Այնուամենայնիվ, հնարավոր է եղել ճշտել նրա հատակագիծը, ճարտարապետական այլ մանրամասներ: Հավանաբար, այն կառուցել է սպարապետ Աշոտ Շապուհյանը՝ 914—918 թվականներին²⁴: Հովհ. Դրասխանակերտցին գրում է, որ Աշոտը եկեղեցին զարդարել է «բազում երևելի սպասուք»²⁵:

Ս. Շուշանիկի մասին հազար տարի անց Բագարանի բնակիչները պատմում էին մի այսպիսի ավանդություն, որը 19-րդ դ. վերջին գրառել է նշանավոր բանահավաք Բենսեն. «Բագարանի տիկին Շուշանն ուզում է ներկա գտնվել քաղաքից մի փոքր հեռու սուրբ Թեոդորոսի վանքում կատարվող պատարագին: Մինչև նա զարդարվում է, պատարագն ավարտվում է: Դրա համար էլ նա իր ծախսով Բագարանին մոտ մի ուրիշ եկեղեցի է կառուցել տալիս, որը նրա անունով կոչվում է Շուշանա վանք»²⁶:

1920-ին Բագարանից գաղթած և Ախուրյանի ձախ ափին, նախկին մայրաքաղաքից շուրջ 8 կմ գետի հոսանքն ի վար բնակություն հաստատած նոր Բագարանի և Երվանդաշատի հնաբնակներն ու նրանց սերունդներն այսօր էլ պատմում են ս. Շուշանիկի ավանդությունը, բայց մի փոքր այլ տարբերակով. «Հայոց արքայադուստր Շուշանիկը մի անգամ անցնելով Ախուրյանի կամուրջը, ձախ ափին տեսնում է անհաշիվ-անհամար գեղանի հիդրիկներ: Սկսում է քաղել: Մոտենում է կեսօրը, բայց Շուշանիկը դեռ շարունակում է փնջեր կապել: Երկինքն ամպում է, հորդ անձրև է գալիս, սակայն աղջիկը հմայված էր ծաղիկներով: Ու հանկարծ ականջին են հասնում եկեղեցու զանգերը, որ հավատացյալներին կանչում էին ժամերգության: Արքայադուստրը ցնցվում է և վազում դեպի կամուրջը: Գոգնոցից համափյուռ շաղ են գալիս ծաղիկները: Իսկ անձրևից հորդացած Ախուրյանը քշել-տարել էր երկու ափերն իրար կապող միակ կամուրջը: Շուշանիկն անգորությունից հոնգուր-հոնգուր լաց է լինում: Ժամերգությանը չի կարող հասնել: Արքան դստեր համար և նրա անունով նոր եկեղեցի է կառուցում այս ափին, որ նա ծաղիկներ հավաքելիս այլևս ժամերգությունից չուշանա»²⁷:

Թեև ս. Շուշանիկը գետի այս ափին է, բայց, ցավոք, այն ևս անխնամ մնալով, վերջերս վերից վար ճեղք է տվել և կործանման վտանգի տակ է²⁸:

Բագարանի շրջակայքի ձորերի ու կիրճերի բնական ու արհեստական մեծաթիվ քարայրները ունեցել են նաև ռազմական նշանակություն:

Բագարանցիները եղել են արտակարգ աշխատասեր, ժայռերի ու կիրճերի մեջ սեղմված ապառաժոտ քարքարոտները մաքրելով՝ պարտեզներ ու այգիներ են հիմնել: Անիի մայրաքաղաք դառնալուց հետո, Բագարանը միրգ էր մատակարարում նրա բազմամարդ բնակչությանը: «Թեև այդ ջլապինդ ժողովուրդին անպարտելի ուժը չէ կարողացել ձորը կամ ավելի ճիշտ, այդ փոսն իր լեռնացած ապառաժի կույտերեն բոլորովին ազատել, դեռ ամենամեծ մասը կմնա, սակայն ինչ-որ ալ ըրեր են, արդեն շատ մեծ փաստ է այդտեղ ապրող հին ժողովուրդին տոկուն ու չարքաշ կյանքին, երկրագործության և մշակության մեջ ունեցած հմտությունների»²⁹, — գրել է Թորոս Թորամանյանը: Բայց նրա այցելության ժամանակ արդեն վաղուց խամրել էր Բագարանի փառքը, և հետագա սերունդները մշակում էին միայն նախնիներից ժառանգած հողակտորները՝ այդպես էլ գլուխ չհանելով ամենուր սփռված քարաքեկորներից:

Բագարանը միայն կարճ ժամանակ մայրաքաղաք եղավ: Բագրատունյաց թագավորությունն իր գոյության շուրջ 160-ամյա պատմության ընթացքում չորս մայրաքաղաք փոխեց, և Բագարանին հաջորդեցին Շիրակավանը (Երազգավորս), Կարսը և Անին:

SHIRAKAVAN

ՇԻՐԱԿԱԿԱՆ

Աշոտ Բագրատունու մահից հետո գահը ժառանգեց որդին՝ Սմբատ Բագրատունին (890—914 թթ.): 892 թ. նա նույնպես, խալիֆից հանդերձանք ու մեծարժեք նվերներ ստանալով, իր նստավայր և երկրի նոր մայրաքաղաք Ծիրակավանում շքեղաշուք հանդեսներով թագադրվեց¹:

Սմբատ Բագրատունին իր հաղթանակներով ու պարտություններով հարուստ հերոսական ու ողբերգական կյանքն ամբողջովին նվիրեց նորաստեղծ թագավորության ամրապնդմանը:

Աշոտ և Սմբատ Բագրատունիների ժամանակների մասին հայոց կաթողիկոս և պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցին ցնծությամբ գրում է. «Իսկ մեր Հայաստան աշխարհին նրանց օրոք Տերն էր այցի եկել, և պատրասարված բոլոր բարի գործերի մեջ հաջողած բնակեցվեցին ամենքն իրենց ժառանգությունների մեջ և սեփականելով հողը՝ տնկեցին այգիներ և արմատացրին ձիթենիների և պարտեզների բուրաստաններ. հերկեցին հերկերն ազատելով փշերից և հարյուրապատիկ պտուղ հավաքեցին: Լեփ լեցուն էին ցորենի շտեմարանները, երբ հունձը ավարտվեց, լցվեցին գինու հորերը՝ այգեկութին, և լեռները ցնծություն զգացին, որովհետև նրանց վրա բազմացան արոտական արջառների նախիրները և ոչխարների հոտերը»²: Բայց Դրասխանակերտցու հովվերգականորեն նկարագրած երկրի կյանքը ստեպ-ստեպ խոռվում էր:

Երբ Սմբատը թագադրեց իր զինակից վրաց Ատրներսեմ գահերեց իշխանին, պատճառաբանելով, թե թագադրելու իրավունքը պատկանում է միմիայն խալիֆին, Ատրպատականի ամիրա Ափշինն իր հրոսակներով հարձակվեց Հայաստանի և Վրաստանի վրա: Բայց նրա զորքի մեջ համաճարակ ընկավ, որին զոհ գնացին ոչ միայն բազմաթիվ զինվորներ, այլև ինքը՝ Ափշինը: Այսպես, 898 թ. առանց ճակատամարտ տալու, թշնամին փախավ հայոց երկրից³: Ափշինին փոխարինեց նրա եղբայրը՝ Յուսուֆը, և նոր պատուհաս կախվեց հայոց գլխին: Նա գրավեց Դվինը և հարկեր պահանջեց, բայց բանակցությունների միջոցով հարցը հաշտությամբ լուծվեց⁴: Թվում էր՝ վերջապես երկրում խաղաղություն պիտի տիրեր, բայց այս անգամ էլ իրադրությունը սրվեց Վիրքում: Եգերաց (Ափխազաց) թագավոր Կոստանդինը փորձեց գրավել վրաց թագավոր Ատրներսեմի հողերը: Ատրներսեմը և Սմբատը միասին ելան Կոստանդինի դեմ, որը շուտով ձերբակալվեց և հանձնվեց Սմբատին: Կոստանդին թագավորին չորս ամիս Անիում պահելուց հետո Սմբատն ազատ արձակեց: Այս պատճառ դարձավ, որ Սմբատի դեմ ըմբոստանար Ատրներսեմը⁵: Իսկական փորձությունը դեռ առջևում էր: 908 թ. Յուսուֆը և խալիֆը, ամեն մեկն իր հերթին, հարկեր պահանջեցին Սմբատից: Երկու ահեղ թշնամիների դեմ երկու ճակատով կռվելը Հայաստանի ուժերից վեր էր, և Սմբատը դիմում է խելամիտ քայլի. որոշում է վճարել պահանջվող գումարը և երկիրը գերծ պահել արյունահեղությունից ու ավերումից: Այդ նպատակով նա կրկնապատկեց գանձվող հարկերը⁶: Բայց այս անգամ էլ նրա դեմ դուրս եկան հայոց տասնհինգ իշխան: Այդ ժամանակ Սմբատը Տաշիրում էր, և ապստամբները բազում զորքով գրավեցին Անին, այն հանձնեցին Ատրներսեմին, իսկ իրենք մտնելով երկրի մայրաքաղաք Ծիրակավան (Երազավորս), ամրացան այնտեղ: Սմբատը դավադիրների դեմ զորք ուղարկեց: Հայրենադավները կողոպտելով Անին, փախան Տայք, բայց նրանց բռնեցին և կուրացրին⁷:

Շուտով, 909 թվականին Յուսուֆը ասպատակեց Հայաստանը: Քանի որ թշնամու ուժերը գերակշիռ էին, Սմբատը խուսափեց ճակատամարտից: Թշնամին որոշեց ձմեռել Դվինում, որպեսզի գարնանը կրկին մահ ու ավեր սփռի, իսկ Սմբատը ամրացավ Ծիրակավանում (Երազավորս): Գարնան

բացվելուն պես, իր որչից դուրս գալով, Յուսուֆը շարունակեց կողոպուտը⁸: Հավատալով իր անձի անձեռնմխելիության մասին Յուսուֆի տված գրավոր խոստումին և ցանկանալով երկիրը գերծ պահել հետագա կոտորածից, Արտագերս ամրոցում պատասպարված Սմբատը հանձնվեց թշնամուն: Խոշտանգումների ու տանջանքների ենթարկելով հայոց թագավորին, Յուսուֆը պահանջեց, որ նա անձնատուր լինելու հրաման տա Երնջակ անտիկ բերդի պաշտպաններին: Բայց կորովի արքան հրաժարվեց: Յուսուֆը գլխատեց Սըմբատին, իսկ մարմինը 914 թ. խաչ բարձրացրեց Դվինի հրապարակում⁹: Այսպես եղերական վախճան ունեցավ նորաստեղծ Բագրատունյաց թագավորության երկրորդ արքան՝ Սմբատը: Եվ կրկին վերսկսվեց իր անկախության և պետականության համար ժողովրդի անգիշտում պայքարը, որն այս անգամ դեկավարեց Սմբատ Բագրատունու որդին՝ Աշոտ Երկաթը: Նա իր եղբայր Աբասի հետ, ջոկատներ կազմած, Շիրակում ու Գուգարքում, Տաշիրքում, Արշարունիքում ու Աղստևի Ռովտում, լեռներում ու անտառներում, կիրճերում ու անդնդախոր ձորերում անակնկալ ու սրաթև հարձակվում էր Յուսուֆի զորքերի վրա, կոտորում, փախստական դարձնում նրանց: Այսպես նա հետզհետե ազատագրեց հայրենի երկիրը և նույնիսկ հարձակվելով Տփղիսի վրա, կոտորեց կայազորը և շատ արաբ ու ադրբայժանական մեծամեծներ գերեց¹⁰: Ոգևորվելով Աշոտի հաջողություններով, ժողովուրդը ազատագրական մարտերի դրոշ պարզեց նաև Սյունիքում ու Վասպուրականում: Բայց նոր փորձություն էր սպասում երկրին. Կովկասից եկած լեռնական ցեղերն ավերեցին ու կողոպտեցին Հայաստանի հյուսիսային շրջաններն ու Արարատյան դաշտը: Այս ամենին հաջորդած երաշտն ու սովը մեծ վնաս հասցրին Հայաստանին¹¹:

Այս պայմաններում Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդին Ծիրանածինը, ցանկանալով դաշն կնքել Աշոտի հետ, նրան Կոստանդնուպոլիս հրավիրեց: Կոստանդնուպոլսից Աշոտը վերադարձավ բյուզանդական օգնական զորքով, որը շուտով ետ գնաց, քանզի Յուսուֆը հեռացել էր Հայաստանից:

Աշոտը ձեռնամուխ եղավ երկրի ներքին գործերի կարգավորմանը, հնազանդեցրեց ըմբոստ իշխաններին: Երկրում և երկրից դուրս այնքան էր մեծացել նրա հեղինակությունը, որ նույնիսկ ռեբել թշնամին՝ Յուսուֆը, նրան թագ ուղարկեց¹²: Խալիֆը ևս Աշոտին թագ է ուղարկում և ճանաչում նրա գերագույն իրավունքը մյուս թագավորների նկատմամբ և նրան շահնշահի կամ արքայից արքայի տիտղոս է շնորհում¹³: Բայց երկրի ներքին կյանքը խաղաղ չէր, կրկին գլուխ են բարձրացնում նախարարներն ու իշխանները, և Աշոտը ճնշելով նրանց, 922 թվականին հաղթում է Դվինի վրա հարձակված բյուզանդացիներին: Հաղթանակի բերկրանքը կարճ է տևում, նորից Հայաստան են խուժում Յուսուֆի զորքերը, խաբեությամբ ձերբակալում հայոց մեծամեծներին և իշխաններից շատերին և նույնիսկ Հովհաննես Դրասխանակերտցուն, կողոպտում և դատարկում երկրի գանձարանները:

Աշոտ Երկաթը մի փոքրիկ գնդով ամրանում է Սևանա կղզում, որտեղից, հավատարիմ իր ռազմավարությանը, համարձակ հարձակումներով ոչնչացնում է թշնամուն, ցիր ու ցան անում նրա գնդերը: Այս կոիվներում իր փոքրաթիվ մարտիկներով անօրինակ սխրանքներ է գործում Գևորգ Մարգալետունին: Սևանի հաղթանակը շատ խոշոր նշանակություն ունեցավ, Աշոտը վերադարձավ Շիրակ և շարունակեց ազատագրել երկիրը:

Սմբատ Առաջինի և Աշոտ Երկաթի օրոք, մոտ 40 տարի, հայոց արքայանիստն ու մայրաքաղաքը Շիրակավանն էր¹⁴: Երկու թագավորներն էլ, քաղաքական վիճակից ելնելով, ավելի հաճախ գտնվում էին երկրի այս կամ այն գավառում, ավելի շատ լինում էին թամբին, քան գահին:

Ինչպես Բագրատին, այնպես էլ Շիրակավանի (Երազգավորք, Երազգավորս) մասին պատմիչները շատ քիչ տեղեկություններ են հաղորդում: Եվ քանի որ կանոնավոր պեղումներ չեն կատարվել, ապա դժվար է հատուկենտ հիշատակությունների և մի քանի արձանագրությունների հիման վրա ուրվագծել հայոց իններորդ մայրաքաղաքի պատմությունը: Ինչպես Բագրատնը, այն նույնպես գտնվում էր Շիրակում, Անիից ոչ հեռու, Ախուրյանի աջ ափին:

Այդտեղ բնակավայր է եղել դեռևս մ. թ. ա. 3—2-րդ դարերում: Այդ է վկայում վրաց մատենագիր Լեոնտի Մրովելին, պատմելով, որ վրաց թագավորն ու հյուսիսային լեռնականները Արտաշես Առաջինի օրոք անսպասելիորեն հարձակվում են Հայաստանի վրա, կողոպտում Շիրակավանն ու այլ բնակավայրեր¹⁵: Սեբեոսի պատմության մեջ՝ 7-րդ դարում այն հիշատակվում է իբրև գյուղ¹⁶: Այն փաստը, որ 869 թ. Չաքարիա Չազեցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ գումարված դավաճաբանական ժողովը տեղի է ունեցել Շիրակավանում, հաստատում է, որ դեռևս աթոռանիստ և մայրաքաղաք դառնալուց առաջ էլ այն կարևոր բնակավայր էր¹⁷: Պատմիչ Վարդան Արևելցին գրում է, որ Սմբատ Բագրատունին (890—914) Շիրակավանում կառուցել է ս. Փրկիչ եկեղեցին և այնտեղ էլ օծվել: (Ի դեպ, այդ

եկեղեցին, որին Կիրակոս Գանձակեցին «մեծապայծառ զարդարանքով տաճար» է անվանում¹⁹, կանգուն էր մինչև 1950-ական թվականները): Ավելի ուշ կառուցվել է նաև ս. Աստվածածին եկեղեցին:

Քանի որ Սմբատ Առաջինի և Աշոտ Երկաթի արքայանիստը Ծիրակավանն էր, բնականաբար, այն ռազմական տեսակետից պետք է ապահովված լիներ: Ծիրակավանում կար ամրոց, պաշտպանական այլ կառույցներ: Նրանից 3 կմ հեռավորության վրա էր գտնվում Տիգնիս նշանավոր ամրոցը: Հավանաբար այն կառուցվել է Ծիրակավանի մայրաքաղաք լինելու տարիներին: Հետագայում Տիգնիս ամրոցը խոշոր նշանակություն ունեցավ Անիի պաշտպանության համար:

Ծիրակավանը 11-րդ դ. ավերեցին սելջուկները, բայց Բարսեղ եպիսկոպոսի մի արձանագրության վկայությամբ՝ վերականգնվեց 12-րդ դարում:

1249 թ. մոնղոլների դեմ հայ և վրաց իշխանների ապստամբության առիթով վրաց Անանուն ժամանակագիրը հիշատակում է Ծիրակավանը, որ կալանավորվելուց հետո ուղարկվում են ապստամբ իշխանները²⁰:

Ինչպես Հայաստանի այլ քաղաքներն ու շենքերը, Ծիրակավանը ևս քանդվեց ավերեցին և կողոպտեցին թուրք-սելջուկները, թաթար-մոնղոլները:

Թուրքական տիրապետության շրջանում Ծիրակավանի անունը հնչումնափոխվելով դարձավ Շորագյալ: Հաճախ այդպես էին կոչում նաև ողջ Ծիրակը, իսկ Ծիրակավանը՝ Բաշ Շորագյալ: Թուրք պատմիչ Փեչևին հաճույքով է նկարագրում 1553 թ. թուրքական արշավանքն ու կատարած ավերածությունները. «Թուրքերը վերջապես հասան Շորագյալ... և այնտեղ իջեկանեցին: Այս երկիրը շատ բարեշեն է եղել, ունեցել է մշակված հողերով հարուստ բազմաթիվ գյուղեր: Երկիրը լեռնային է: Հաղթական բանակը քանդեց ու ավերեց այդ բարեշեն գյուղերը, շինությունները ոչնչացրեց և հողին հավասարեցրեց»²¹:

Որ հետագա դարերում Ծիրակն ու Ծիրակավանն իրենց աշխատասեր բնակիչների շնորհիվ բարիքների շտեմարան էին, վկայում է Մ. Թադիադյանը, գրելով, որ Թիֆլիսին «Ծիրակաւան մատուցանէ զիր ցորեան»²²: Ըստ ավանդության, հենց Ծիրակավանի մոտ եղած քարայրներում էին Նորենացու հիշատակած որկրամուլ Ծարայի ամբարները²³:

1807 թ. մարտի 16-ին Ծիրակավան գյուղում ճակատեցին Կարսը նվա-

ճելու նպատակով Ախուրյանն անցած ռուսական զորքերն ու թուրքական հազար հոգիանոց զորամասը, որի հետևանքով թուրքերը մեծ կորուստներ և 400 գերի տվեցին²⁴։ Շիրակավանը ռուսական կայսրությանն անցավ 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ, մտավ Կարսի մարզի մեջ և որոշ չափով առաջադիմեց։ Գյուղի Սահակյան վարժարանը հիմնադրվել է 1877-ին և ուներ 25 աշակերտ։ 19-րդ դ. վերջերին Շիրակավանն ուներ 730, իսկ 1907-ին՝ 1532 հայ բնակիչ²⁵։ Լեոն 1903 թ. Անի այցելության ժամանակ եղել է Շիրակավանում և տխուր խոհերով համակվել, մտովի համեմատելով անցյալի փառապանձ քաղաքն ու ներկա քարակույտ գյուղը. «Դա Բաշ-Շորագյալն է. առաջին մեծ հայ գյուղը Ալեքսանդրապոլից մոտ 15 վերստ հեռավորության վրա։ Նրա միջով հոսող գետակը, որ կոչվում է Կարախանի ջուր, մեր խմբից շատերին հիշեցրեց ծարավը։ Շիրակի դաշտերում աղբյուրներ շատ քիչ կան և ծարավից տանջվելն այդ հովասուն, կանաչ տարածությունների վրա նույնքան սովորական է, ինչպես, օրինակ, Սարդարաբադի այրված, անջրդի անապատում, որ գտնվում է այստեղից դեպի արևելք, Երևանի երկաթուղու վրա։ Մեր կառքերը կանգ առան, այս ու այն կողմից երևացող գյուղացիներից ու գեղջկուհիներից ջուր էինք խընդրում։

Մերկ, սև, քարե գյուղ է դա։ Ամեն տեղ չոր քարե պատեր միայն, ցածրիկ տները կույր են, առանց պատուհանների, դեպի փողոցի կողմը դարձրած ունեն հաստ, բութ պատեր, որոնք կիկլոպյան անարվեստ շինարարություններն են հիշեցնում։ Ոչ մի կանաչ ճյուղ, ոչ մի փունջ կանաչ խոտ ամբողջ գյուղի մեջ։

...Բաշ-Շորագյալի այս մոխրագույն իրականությունը խել էր իմ ամբողջ ուշադրությունը։ Մենք, քաղաքացիներս, սիրում ենք այդպիսի տեսարանների առաջ փիլիսոփայական խոհերի մեջ ընկնել, մտածել մարդկային կյանքի հոգեբանության վրա։ Ե՞րբ պիտի լինի, որ խորին, անմխիթար նահապետականությունը ազատե ժողովուրդը իր հայրական պիճդ գըր-

Տեսարան Շիրակավանից.
XX դ. սկիզբ։

Ս. Փրկիչ
Էկեղեցու բակում հավաքված
ինագիտական նյութեր, քահանան՝
մի խումբ շիրակավանցիների հետ։

կից: Ե՛րբ այս ժողովուրդը կստանա իր թոքերի համար այնքան հարկավոր օդ ու լույս: Մտածում ես, իսկ չիչերոնե կառապանդ, այդ ծանր խոհերիդ անգիտակ, ուշադրությունդ դարձնում է գյուղից դեպի վեր, բարձր թումբի գլուխը պսակող հին շինության վրա:

Նոր միայն հիշում ես, որ Բաշ-Շորագյալն այն կետն է, որտեղից ճանապարհորդին սկսում է ուղեկցել Բագրատունի թագավորների մեծագործ ոգին: Այդ անակնկալ հիշողությունը ցնցում է մարդուն: Համեմատելու, տարբերություններ գտնելու կարողությունը մարդկային ամենաթանկագին սեփականություններից մեկն է, բայց երբեմն ինչպե՛ս է նա տանջում...

Այժմյան սևուկ, աղբաթաթախ Բաշ-Շորագյալի մեջ ինչպե՛ս կարող են ենթադրել անգամ, թե դա հին Ծիրակավանն է, որ ավելի հին ժամանակներում Երազգավորս էր կոչվում: Միայն կառապանիդ ցույց տված հին ավերակն է, որ պահպանել է այս պատմական իրողությունը: Ավերակը, որ բարձրից, երկնքի կապուտակության միջից, իր հնամաշ կողերն է ցույց տալիս, Սմբատ Առաջինի շինել տված եկեղեցին է:

Ծիրակավանը մայրաքաղաք էր այն ժամանակ, երբ Անին դեռ մի անհայտ բերդ էր: Այստեղ էր ապրում Սմբատը, քանի թագաժառանգ էր: Այստեղ էին վճռվում Աշոտ Առաջինի հիմնած բավական լայնածավալ պետության գործերը: Այստեղ էին գործողություններ լինում, այստեղ էին արշավանքների ծրագիրներ կազմվում: Իսկ արշավանքներն անթիվ էին: Սըմբատը իր ամբողջ կյանքը պատերազմների մեջ անցկացրեց:

...Բաշ-Շորագյալի աղբոտ փողոցներում անցնողը տեսնում է հին, ավերակ եկեղեցին, այնտեղ նահատակ թագավորի անունը հիշատակող գիր էլ չկա: Այսպես է եղել յուրաքանչյուր լավ հայի ճակատագիրը: Ոչ գերեզման, ոչ անուն: Միայն պատմությունն է փոշոտած, մոռացության մատնված էջերի միջից մրմնջում այդ եկեղեցին տեսնողին, թե ինչպես մի ժամանակ մարդիկ գիտեին մեռնել իրանց հայրենի հողի համար...

Տխուր է Բաշ-Շորագյալի քարե տեսքը, ինչպես տխուր է առհասարակ մարդկային բնակությունների ընդհանուր տեսարանը Ծիրակում: Ուր տուն եք տեսնում, կարծում եք, թե նա լաց է լինում կամաչ բնության ծոցում, կարծեք ճնշված, մի ինչ-որ ճակատագրական ծանրության տակ: Եթե առաջին Սմբատով վերջացած լինեք Բագրատունիների գահը, եթե արյունի և կրակի դարեր անցած չլինեին այս երկրի վրայով, մարդ կխորհեր, թե դժբախտ թագավորի արյունոտ ուրվականն է անեծքի տակ պահում այս մերկությունը, աթարի, ցնցոտիների, անճար նահատակության այս աշխարհը...»²⁶:

Արշակ Ասլամազյանը (նշանավոր նկարչուհի Մարիամ Ասլամազյանի հայրը), որ Գերմանիայից իր բերած սարքավորումներով այստեղ ջրաղաց էր կառուցել, ոգևորվում է Անիի պեղումներով ու Մառի խորհրդով Ծիրակավանում պեղումների ձեռնարկում, և հայտնաբերված հսկայական նյութը հավաքում եկեղեցում: Ծիրակավանը Թուրքիային անցնելուց հետո այդ նյութերը ոչնչացվեցին և անհետացան: Ն. Մառի հանձնարարությամբ 1914 թ. Ծիրակավանում ուսումնասիրություններ են կատարում հնագետ Աշխարհբեկ Քալանթարյանը, ճարտարապետներ Ն. Բունիաթյանն ու Տարագոսը, լուսանկարիչ Արամ Վրույրը²⁷: Ուսումնասիրելու նպատակով կամ էլ որպես հյուր Ծիրակավանում հաճախ էին լինում Ն. Մառը, Հ. Օրբելին, Թ. Թորամանյանը, Ավ. Իսահակյանը, ուրիշներ:

Ծիրակավանի բնակչությունը տեղահանվել է 1920 թ., և մի մասը բնակություն է հաստատել Ախուրյանի շրջանի Երազգավորս գյուղում:

Մի խումբ մտավորականներ
Ծիրակավանում՝ Ա. Ասլամազյանը,
Վ. Մառը, Տարագոսը,
Ա. Քալանթարը, Ն. Բունիաթյանը
և ուրիշներ, XX դ. սկիզբ:

KARS

Կարսի բերդը հնուց ի վեր Վանանդի Աշանավոր Ասիա-Եվրոպական տան աթոռանիստն էր: Կարսի վերելքն ու բարգավաճումն անմիջականորեն կապված է Բագրատունյաց թագավորության ստեղծման հետ: Ունենալով ռազմական խոշոր Աշանավորություն, այն կարևոր պատվար էր բյուզանդական և արաբական հարձակումների դեմ և բնական է, որ Հայաստանի անկախության թշնամիները ձգտում էին Կարսում անկայուն վիճակ ստեղծել: Նրանց հրահրմամբ 888 թվականին Արաստեղծ թագավորության դեմ ապստամբեց Կարսի տեր Սահակ Մլեհ Վանանդեցին: Աշոտ Առաջինը պատժելով ապստամբին, Վանանդի Ասիա-Եվրոպական տանից խլեց Արանց տիրությունները: Կարսը դարձավ Աշոտ արքայի եղբոր՝ սպարապետ Աբաս Բագրատունու նստավայրը¹: Նա ամրացրեց Կարսը և իր համար պալատ կառուցեց: Որպես սպարապետի նստավայր, Կարսում էր կենտրոնացած Բագրատունիների արքունի գործը:

Աշոտ Առաջինի մահից հետո Աբասը փորձեց իշխանությունը խլել իր եղբորորդի Սմբատից, բայց անհաջողության մատնվեց:

Երբ Թուրքի ճակատամարտում Սմբատ Առաջինի վաթսուն հազարանոց բանակը պարտվեց, հայոց իշխանների ուժերը ցրվեցին: Այս պատեհ առիթից օգտվեց Ատրպատականի ամիրա Ափշինը, որը հսկայական բանակով Ուտիքի և Գուգարքի վրայով ներխուժեց Վրաստան ու դուրս եկավ հայոց թագավորության թիկունքը: Հայ իշխանները ամրանալով բերդերում, կատաղի դիմադրություն ցույց տվեցին թշնամուն: Ափշինը 897 թ. խուժեց Վանանդ, իսկ Սմբատ թագավորն ի վիճակի չլինելով հավաքել ցաք ու ցրիվ գործը, ապաստանեց Տայքում: Ափշինը պաշարեց Կարսը, որտեղ ուրիշ ազնվազարմ տիկնանց հետ գտնվում էր հայոց թագուհին: Այստեղ էին պահված նաև արքունի գանձերը²: Կարսի համար դիմադրությունից հետո, բերդապահ Հասան Գնթունին հավատալով քաղաքի և նրա բնակիչների անվտանգության մասին Ափշինի տված երաշխյաքներին, հանձնեց միջնաբերդը: Երդմնազանցորեն գերելով թագուհուն և մյուս ազնվազարմ կանանց ու բերդապահ Հասան Գնթունուն, Ափշինը գնաց Դվին:

Սմբատի և Ափշինի միջև հաշտությունը կնքվեց շատ ծանր գնով: Նա հարկադրված էր մեծարժեք նվերներից բացի, որպես պատանդ Ափշինին հանձնել թագածառանգ Աշոտին, իր եղբոր՝ Սահակի որդի Սմբատին, իսկ մյուս եղբոր՝ Շապուհի դստերն էլ կնության տալ նրան: Ահա այս պայմանով հաջողվեց գերությունից ազատել թագուհուն և Հասան Գնթունուն³: Հետագայում Սմբատն ազատեց նաև Աշոտին⁴, որը Սմբատ Բագրատունու ողբերգական մահից հետո հռչակվեց հայոց թագավոր (914—928 թթ.): Նա սպարապետ Աշանակեց իր հավատարիմ զինակից Գևորգ Մարզպետունուն, իսկ իր եղբորը՝ Աբասին, իշխանաց իշխան դարձնելով, կարգեց Կարս քաղաքի կառավարիչ (921—928 թթ.):

Աշոտ Երկաթը մահացավ անժառանգ, ուստի թագավոր հռչակվեց Աբասը (928—953 թթ.): Նա չտեղափոխվեց Շիրակավան, այլ մնալով Կարսում, այն դարձրեց մայրաքաղաք⁵:

Աբասի թագավորության տարիները համեմատաբար խաղաղ էին: Արաբական խալիֆայությունը տրոհվել էր հաճախ իրար թշնամի ինքնուրույն պետությունների, մեծ ու փոքր ամիրայությունների, իսկ Բյուզանդական կայսրությունը կոպում էր ոչ միայն արաբների, այլև իր մյուս հարևանների հետ: Բացի այդ, կայսրությունը ժամանակ առ ժամանակ ցնցվում էր ներքին ապստամբություններից ու զահակալական կոպիներից: Այս ամենի շնորհիվ Հայաստանի համար ստեղծվել էին քիչ թե շատ նպաստավոր պայմաններ:

Իր մոր մայրաքաղաքում Աբասը լայն շինարարություն ծավալեց: Թագավորական պալատներն ու այլ շինությունները գտնվում էին միջնաբերդում, որի շուրջն էլ, հատկապես բլրի արևելյան լանջերին արդեն ձևավորվել էր քաղաքի միջուկը: Աբասը Կարսագետի ափին կառուցում է նաև ս. Առաքելոց մայր եկեղեցին: Կանգնի հագար տարի, և Եղիշե Չարենցն իր հայրենի քաղաքին նվիրված «Երկիր Նաիրի» վեպում այսպես կգրի. «Առաքելոց եկեղեցին ամենամեծ ու ամենանվիրական հրաշալիքն է, զարդն է, զարմանքն է այդ հնամյա քաղաքի— և բացի նրանից չկա մի ուրիշ ավելի հմայիչ զարմանք քաղաքացիների համար:— Ինչ որ է հոգին մարմնի նկատմամբ, ինչ-որ է ուղեղը, աչքը կամ սիրտը՝ մարդու կազմվածքում— նույնն է Առաքելոց եկեղեցին նաիրյան այդ քաղաքում: ...Նա թողնում է նստած վարդապետի տպավորություն: Քարե ծեր մի վարդապետ է կարծես, նրստել է բլուրի լանջին ու մնացել է նստած— դարեր, ու կմնա նստած, քանի դեռ կա աշխարհը և անհուն աշխարհում— երկիր Նաիրին»⁶:

Երբ Աշոտ Ողորմածը (953—977 թթ.) մայրաքաղաքը 961 թ. փոխադրեց Անի, Կարսի կառավարիչ նշանակվեց նրա եղբայր Մուշեղ Բագրատունին, որը 963 թ. իրեն հռչակեց Կարսի թագավոր՝ «Թագավոր Կարուց»⁷: Լեոն Բագրատունյաց թագավորությունից Կարսի առանձնացումը իրավացիորեն համարում է կործանարար հայոց պետականության համար. «Անիից Կարս հազիվ 50—60 վերստ տարածություն լինի: Երկու քայլ մի պետության համար: Եվ երկու քայլի վրա՝ բաժանում, քայքայում: Ֆեոդալի հասկացողությունը տարածության վերաբերմամբ էլ տարօրինակ էր, նա չի իմանում, որ տարածությունը պետության համար շունչ է, նրա փառասիրական տենչն էր, որ գիտեր բավականանալ նույնիսկ Կարսի փոքրիկ, մանրադիտական թագավորությամբ:

Որքա՞ն նեղ, ճնշող է մեր հին իրականությունը: Միևնույն մեծ լեռնադաշտի երկու, համարյա հանդիպակաց ծայրերում, միևնույն գետի ափին կանգնած երկու մայրաքաղաքներ: Նրանք իրար չծեծեցին, իրար չկործանեցին զենքով: Ընդհակառակը և այդքանի համար: Բայց մի՞թե կործանումը միայն զենքով է կատարվում: Իսկ առանձնացո՞ւմը, իսկ իրարից անտարբերության, սառնության խոր խրամատներում անջատվե՞լը: Չկար զենքի թշնամություն, բայց չկար էլ զենքի բարեկամություն: Միևնույնը չէ՞ սա երկու դրկից, արյունակից, միևնույն վիճակին ենթարկված հարևանների համար: Բնությունից անառիկ դիրք ստացած Կարսը պիտի լրացներ Անիի կես-դաշտային դիրքի պակասությունները, պիտի նրա պատվարը, հզոր մարտկոցը դառնար: Սակայն նույնիսկ օրհասական վտանգի, կործանման ռուպեներին էլ նրանք իրար ձեռք չմեկնեցին: ...Միևնույն տոհմի հատվածն էր այստեղ թագավորում մոտ մի դար. երկու սահմանակից գավառները միև-

նույն երկիրն են իրանց բնությամբ, աշխարհագրական հանգամանքներով: Կարսի թագավորները չունեին մարդիկ չէին: Բայց և այնպես, մեծագործության հիշատակներ նրանցից մեզ չեն մնացել: Չէ կարելի ասել, թե ժամանակն է անհետացրել նրանց բոլոր գործերը, որովհետև ժամանակակից պատմագրությունների մեջ էլ մենք չենք տեսնում, որ նրանք մի բան արած լինեն:

Բացառություն է միայն Կարսի հույական Մայր եկեղեցին, որ շինել է Արաս թագավորը... Բայց ուշադրություն դարձրեք, թե երբ է նա շինված: Նախքան թագավորության պատակտովը»⁸:

Նոր թագավորության տարածքը շուրջ տասը հազար քառակուսի կմ էր և ընդգրկում էր ութ գավառներ, որոնցից կենտրոնականը Վանանդն էր, որի անունով էլ երբեմն այն կոչվում էր Վանանդի թագավորություն⁹: Այն տնտեսապես ինքնուրույն շրջան էր: Զարգացած էր երկրագործությունը, անասնապահությունը, այգեգործությունը: Մեծրաց լեռների անտառները տալիս էին շինափայտ, որի մի մասն արտահանվում էր: Արտահանվում էին նաև հսկայական քանակությամբ ցորեն և աղ: Պղնձի, արծաթի, արձնի, երկաթի հանքերի շնորհիվ զարգանում էր արհեստագործությունը: Թագավորությունը պաշտպանված էր մի շարք ամրոցներով, որոնցից Շատիկը՝ գլխավորվելով առևտրական ճանապարհների վրա, մաքսազանձման կարևոր կետ էր¹⁰:

Աշոտ Ողորմածի մահից հետո նրա եղբայրը՝ Կարսի թագավոր Մուշեղը, փորձեց տիրել Անիի գահին, բայց Անիի ավագանին ընդդիմանալով՝ թագադրեց օրինական ժառանգորդին՝ Սմբատ Երկրորդին:

Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորության և Կարսի միջև հիմնականում հաստատված էին բարիդրացիական հարաբերություններ, որը միայն դեպքից դեպք էր խոտվում:

Մուշեղին հաջորդեց նրա որդին՝ Արաս թագավորի թոռը՝ Աբասը (984—1025 թթ.), որը զառ բարձրացավ իր «ազգապետի»՝ հայոց Սմբատ Երկրորդ «Տիեզերակալի» հրամանով: Անիի Բագրատունիները համարվում էին Վասպուրականի, Սյունիքի, Խաչեն-Փառխոսի, Կարսի և Տաշիր-Ձորագետի թագավորների գահերեց, իսկ հայ և վրաց Բագրատունիների նկատմամբ՝ «ազգապետ» և գերադաս դիրք ունեին:

Կարսի Արաս թագավորին Ստեփանոս Ասողիկն այսպես է բնութագրում. «Երբ հասավ թագավորական աթոռին, դարձավ շքեղ տղամարդ, հանճարով լի իմաստուն, համարվելով իմաստունների մեջ առաջինը...»¹¹: Նա իր քառասունհինգամյա գահակալության ընթացքում ոչ միայն խաղաղություն պահպանեց, այլև իր թագավորության մեջ վերացրեց գողությունն ու ավազակությունը: Նա բարձրացրեց զինված ուժերի ռազմունակությունը և նույնիսկ զինվորական կարմիր համազգեստ մտցրեց¹²: Բացեց բազմաթիվ դպրոցներ, որտեղ սովորում էին նաև ռազմավարություն:

Բյուզանդիայի և վրաց Բագրատունիների միջև տեղի ունեցող արյունահեղ պատերազմների ժամանակ Կարսի թագավորությունը, ռազմաբեմ դառնալով, ավերածությունների ենթարկվեց¹³:

Կարսի թագավորությունը համեմատաբար խաղաղ էր նաև Արասի որդու՝ Գագիկ Կարսեցու օրոք (1029—1065 թթ.): Այդ նրան հիմնականում հաջողվեց շնորհիվ այն սերտ ազգակցական կապերի, որ ստեղծել էր Բագրատունիների, Տաշիր-Ձորագետի Կյուրիկյանների, Վասպուրականի Արծրունիների և վրաց Բագրատունիների հետ. նա ամուսնացած էր «թագավոր ափսազաց և վրաց» Բագրատ Չորրորդի քրոջ՝ Գուրանդուխտի հետ¹⁴:

Երբ ընկավ Անիի Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորությունը (1045 թ.), հայ Բագրատունիների ավագ ներկայացուցիչը մնաց Գագիկ Կարսեցին, որը և ձևականորեն կրում էր «շահնշահ» տիտղոսը¹⁵: Նա կատաղի պայքար մղեց օտար նվաճողների դեմ՝ ապահովելու Կարսի թագավորության անկախությունը:

1053 թվականին սելջուկ թուրքերի արշավանքի ընթացքում Տուրքիլ բեկի զորքերը հարձակվելով Հայաստանի վրա, քրիստոնեական տոներից մեկի ժամանակ գրավեցին Կարսը: Դեպքերի ժամանակակից պատմիչ Արիստակես Լաստիվերցին այսպես է նկարագրում. «Հանկարծակի վրա հասան անօրենների զորքերը և որովհետև քաղաքը գիշերապահներ չուներ, ներս խուժելով սուրը քաշած՝ անողորմաբար կոտորեցին բոլորին. մեծ ողբերի է արժանի այս պատմությունը:

Քաղաքների կարգն է, որ տերունական տոների ժամանակ թե՛ տղամարդ, թե՛ կին, թե՛ ծեր, թե՛ երեխա, ամեն մեկն իր ուժի ու կարողության չափ, զարման ծաղկանոցների նման մեծ վայելչագեղությամբ զարդարվեն: Թշնամիները սրանց այսպես էլ գտան, բայց հանկարծակի քաղաքը լցվեց ողբ ու կականով: ...Չորքերն ամբողջ օրը մնալով այնտեղ՝ կողոպտեցին ու քարոքանդ արին տները, հետո կրակ տալով այրեցին քաղաքը, իսկ իրենք առնելով ավարն ու գերին՝ գնացին իրենց երկիրը»¹⁶:

Հաջորդ տարի՝ 1054 թ. թուրք-սելջուկները՝ Տուղրիլի գլխավորությամբ «անհամար զորքերով ու փղերով, կառքերով ու երիվարներով» կրկին հարձակվեցին Հայաստան աշխարհի վրա, շատերին սպանեցին ու գերեցին, բայց երբ հասան Վանանդի սահմանները, նրանց դեմ իր իշխանների հետ դուրս եկավ Գագիկ Կարսեցին և շատերին կոտորեց, բայց շուտով վրա հասավ թշնամու զորքի ավելի մեծ խմբավորում։ Հայերն արյունահեղ կրու-վից արդեն հոգնել էին և թշնամու թարմ ուժերին հանդիպելով՝ պարտվեցին։ Հայ իշխաններից երեսունն ընկան այդ մարտում, իսկ Թաթուլ անունով մի քաջագն ու անվախ իշխանի թուրքերը տարան Տուղրիլի մոտ, և քանի որ Թաթուլը ճակատամարտում ծանր վիրավորել էր պարսից Արսուբան ամիրայի որդուն, ապա Տուղրիլը, ինչպես գրում է Լաստիվերցին. «նրան տեսնելով ասաց. «Եթե դա ապրի, քեզ կազատեմ, բայց եթե մեռնի, կհրամայեմ, որ քեզ դրան մատաղ անեն»։ Իսկ Թաթուլը պատասխանեց. «Եթե իմ զարկածն է, չի ապրի, իսկ թե ուրիշինն է, այդ չգիտեմ»։ Քիչ օրերից հետո նա մեռավ։ Երբ Սուլթանն այդ լսեց, հրամայեց Թաթուլին սպանել և նրա աջ բազուկը կտրելով՝ ուղարկեց Արսուբանին որպես մխիթարություն, թե քո որդին վատ բազկից չի մեռել»¹⁷։

Սելջուկների հեռանալուց հետո Կարսի թագավորությունը պահպանեց իր անկախությունը, բայց այս արշավանքից ուղիղ տասը տարի անց՝ 1064 թ., այս անգամ Ալֆ Արսլանի գլխավորությամբ (քանզի Տուղրիլը մեռել էր նախորդ տարում), կրկին ասպատակեցին Հայաստանը։ Գագիկն իր թագավորությունն ավերածությունից փրկելու համար, ինչպես Մատթեոս Ուռհայեցին է վկայում, դիմեց դիվանագիտական քայլի. «Նա հազավ սգավորի հանդերձներ և նստեց սև բարձի վրա։ Երբ սուլթանի դեսպանը նրան այդպես սգավոր տեսավ, ցանկացավ իմանալ պատճառը և հարցրեց. «Ինչո՞ւ ես սև հագել, չե՞ որ դու թագավոր մարդ ես»։ (Գագիկը) պատասխանեց, թե՛ «Երբ մեռավ իմ բարեկամ Տուղրիլ սուլթանը, Արալյանի եղբայրը, ահա այն օրվանից եմ ես այս սև հանդերձները հագել»։ Մարդն ապշեց և գնաց սուլթանին պատմեց, որը նույնպես շատ զարմացավ։ Ամբողջ բանակով վեր կենալով, նա եկավ Կարս, Գագիկի մոտ, նրա հետ մեծ բարեկամություն հաստատեց և ուրախություն արեց. նա Գագիկին թագավորական հանդերձներ հագցրեց։ Գագիկը սուլթանին ճաշկերույթ տվեց»¹⁸։ Սակայն Գագիկ արքան, վախենալով սելջուկների հետագա հարձակումներից՝ 1065 թ. Կարսի թագավորությունը զիջեց Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդին Դուկասին և փոխա-րենը կալվածքներ ստացավ Կապադովկիայի շրջանում։ Այսպես, շուրջ մեկ դար կայսրության հետո, Կարսի թագավորությունը վերացավ։ Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է. «Ահա այս ձևով ստրկացվեց Հայոց ամբողջ աշխարհը և ծովի նման ծփում էր արյան մեջ։ Քանզի, ավերվեց մեզանից խլված մեր հայրենիքը, խախտվեց հայ ժողովրդի տան հիմքը, ոչ մի տեղից հույս,

ապավեն չմնաց, ու մենք ընկանք անհավատ ժողովուրդների և օտար գազանների ծառայության լծի տակ»¹⁹:

1071 թ. Մանազկերտի ճակատամարտում բյուզանդական բանակը ծանր պարտություն կրեց, և կայսրությունն ստիպված եղավ թուրք-սելջուկներին զիջել մի շարք քաղաքներ ու գավառներ, այդ թվում և Կարսը:

Վրացիների և սելջուկների միջև տեղի ունեցած պատերազմների ընթացքում Կարսը ձեռքից ձեռք անցավ: Վրաց Գեորգի թագավորի մահից հետո գահը ժառանգեց Թամար թագուհին: 1206—1207 թթ. հայ-վրացական միացյալ բանակը Ջաքարյան եղբայրների գլխավորությամբ պաշարեց Կարսը: Կարսը միացվեց Վրաստանին և հանձնվեց Թամար թագուհու որդուն, իսկ հայկական մյուս մարզերը տրվեցին Ջաքարյաններին:

11—12-րդ դարերում Կարսը արհեստագործության և առևտրի խոշոր կենտրոն էր և կապված էր Անիի, Դվինի, Արծնի, Կարինի, Տփղիսի, Տրապիզոնի և այլ քաղաքների հետ: Արաք աշխարհագիր Ցակուտը գրում է, որ Կարսից արտահանվում էր մետաքս: Ներսես Շնորհալին Կարսն անվանում է «ամմատույց դոյակ և հոյակապ քաղաք» և նշում, որ այնտեղ ապրում էին «ձեռնահմուտ» արհեստավորներ ու վաճառականներ²⁰: 11-րդ դարում Կարսում եղել է հոգևոր բարձրագույն դպրոց՝ Վարդապետարան:

Ջալալ ադ-Դինը, հարձակվելով Հայաստանի վրա, 1228 թ. պաշարեց Անին, այնուհետև, ինչպես Ալ-Ասիրն է վկայում. «Ջորքի մի մասն ուղարկվեց Կարս քաղաքը... Դրանք երկուսն էլ այդ երկրի ամենամասնուր և ամառիկ քերդերից են: Նա եկավ, պաշարեց, կոծի մղեց այնտեղ եղած (գործերի) հետ: Նա քարանետ մեքենաներ դրեց և համառ պայքար սկսեց երկուսի համար էլ»²¹: Ուղիղ տասը տարի անց՝ 1236 թ. թաթար-մոնղոլները Չար-մաղանի գլխավորությամբ արշավեցին Հայաստան և Վրաստան: Գրավելով Անին, բնակիչների մի մասին կոտորեցին, շատերին էլ գերեցին: Կարսեցիները ցանկանալով խուսափել անեցիների ճակատագրից, ընդառաջ գնացին ասպատակիչներին, և նրանց սիրտը շահելու համար հոծարակամ մատուցեցին քաղաքի բանալիները: «Բայց որովհետև նրանք ավարի համար տոչորվում էին և ոչ ոքից երկյուղ չունեին,— գրում է Կիրակոս Գանձակեցին,— նույն աղետները նաև նրանց վրա թափեցին ինչ որ Անիի հետ էին արել՝ ինչքի և ստացվածքի հափշտակություն, բնակիչների կոտորած, քաղաքի ավերում. անշքացրին նրա վայելչությունը, գերեվարեցին նրա բնակիչներին. սակավաթիվ սրիկաների թողեցին, հեռացան: Հետո հոռոմների սուլթանի զորքը եկավ, թաթարների կողմից ձերբազատվածներին ոչնչացրեց գերությամբ և սրով անխղճաբար...»²²:

Այս շրջանում հսկայական հարստություն էր կուտակվել Հայաստանի ոչ միայն հայ, այլև օտարազգի առևտրականների մոտ: Մեծահարուստ Մուհամեդ Ծամս-Էդ-Դինը 1269 թ. ամուսնանալով Ավագ Ջաքարյանի աղջկա հետ՝ որպես օժիտ ստացավ Կարս քաղաքը²³:

Վրաց Դավիթ թագավորի մահից հետո թագավոր հռչակվեց նրա անչափահաս որդին՝ Դեմետրը (1271—1289 թթ.): Այդ պատճառով վրաց աթաբեկ (թագավորահայր) նշանակվեց Մահկանաբերդի իշխան Սադուն Արծրունին, որը փաստորեն դարձավ երկրի կառավարիչ տերը: Նա 1284-ից իր նստավայրը դարձրեց Կարսը:

Լենկթեմուրի երկրորդ արշավանքի ժամանակ՝ 1394 թ. նրա հորդաներն

այլ քաղաքների հետ գրավեցին մահ Կարսը: Նրա մահից հետո այն կոմս-
խնձոր դարձավ Լենկթեմուրի հաջորդների ու թուրքմենական կարա-կոյունլու
և ակ-կոյունլու ցեղերի միջև:

Համարյա ողջ 16—17-րդ դարերում թուրքերն ու պարսիկները պայքա-
րում էին Հայաստանին տիրելու համար: Այդ ընթացքում Կարսը կարևոր
ռազմական էր:

Թուրք սուլթան Սուլեյման Առաջինը Կարսը նվաճելով՝ ամրացրեց բեր-
դը, սակայն Թահմազ շահը երկու անգամ գրավելով այն, քանդեց, բայց
հետո կրկին ստիպված եղավ զիջել թուրքերին: 1555 թվականին կնքված
համաձայնագրով Հայաստանը բաժանվեց Թուրքիայի և Պարսկաստանի մի-
ջև, իսկ Կարսի շրջանը հայտարարվեց չեզոք: Այս համաձայնագիրը խախ-
տելով, 1578 թ. սուլթան Մուրադը վերականգնեց պարսիկների ավերած միջ-
նաբերդն ու Կարսի բերդը: Այն հարավային և արևելյան մասերում ուներ
կրկնակի պարիսպներ, իսկ քաղաքի 4 ծայրերում մեկական բարձր ու հզոր
հրակնատավոր աշտարակ, որոնց վրա կային 12-րդ և հետագա դարերի
հայերեն արձանագրություններ: Պարիսպների բարձրությունը 10—12 մետր
էր, լայնությունը՝ 1,5 մետր: 17-րդ դարի թուրք ուղեգրող Էվլիյա Չելեբին
նշում է, որ Կարսի բերդի քարակոփ պարիսպներն ունեին երկաթե դար-
պասներ, 220 աշտարակներ, 2080 պատնեշ և պատվար: Հետագայում Եղի-
շե Չարենցն այսպես է նկարագրել նրա ավերակները. «Բերդից, քարե այդ
վիթխարի սնդուկի երկու կողքերից սկսվելով՝ ծուռումուռ, հսկա սալատա-
վոր ուղտերի նման, դեպի վար, դեպի քաղաքն են իջնում քաղաքի երբեմնի
պարիսպների հիմնկվա մնացորդները: Առաջ, շատ հեռու, քարե ուղտերի
անընդհատ ձգվող մի քարավան է եղել, ամրակուռ մի պարիսպ, որ բերդից
իջնելով՝ անցնելիս է եղել գետը և ամբողջ քաղաքն իր մեջ առնելով՝ տարի-
ներ շարունակ պաշտպանել է բնակիչներին չարից ու ռոխից: Բայց հիմա
քարե այդ հսկա ուղտերի սալատներն են միայն՝ ծուռ, կոշկոճ բլուրների
մեջ տեղ-տեղ մնացել: Մնացել են հիմա այն հին պարիսպների զարմանք
հետքերը միայն— մեկն այնտեղ ահա, բերդի պատերին կպած, մյուսն այն-
տեղ, գետեզերքին, մեկն էլ հեռու հեռուն՝ քաղաքից դուրս: Ամեն մեկը հի-
մա մամռապատ մի պատ է կատարյալ, չիմացողը կասի՝ ո՞վ է այս բլուրի
քարերը հղկել, ազնվացրել և մամուռով պատել...»²⁴:

Կարսի բերդն ավերվել է 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի
ժամանակ, իսկ մինչ այդ նրա ամրակող պարիսպներին զարնվելով ջարդ-
վել են բազմաթիվ հորդաններ:

Ծառ Արքային հաջողվեց Կարսը գրավել միայն երկարատև պաշա-
րումից հետո: Հայերի բռնագաղթը Պարսկաստան (1604 թ.) նվազեցրեց ոչ
միայն Արարատյան աշխարհի, այլև Կարսի և հարակից շրջանների հա-
յերի թիվը: Ինչպես պարսիկ պալատական պատմիչ Իսքանդար Մուհեմն է
վկայում, շահ Աբասը հրամայում է, որ Կարսի շրջանում «մի քանի օրվա
ճանապարհի տարածության վրա գտնվող շեն վայրերն ամայացվեն, իսկ
դաշտերում եղած ցանքերից, արոտավայրերից ու բնակավայրերից ոչ մի
հետք չմնաց»:

17-րդ դարի առաջին քառորդում, Թահմազ-դուլի խանը, օգտվելով, որ
Կարսի թուրք կառավարիչների միջև տարաձայնություններ էին ծագել, և
նրանք Էրզրումի փաշայի մոտ էին գնացել, ներխուժեց և մի շարք շրջան-
ներ ավերելուց հետո Կարսի բնակիչներից շատերին գերեց:

1639 թ. թուրք-պարսկական նոր համաձայնագրով, Կարսը մնաց Թուր-
քիայի տիրապետության տակ: Սակայն պարսիկները չհրաժարվեցին Կար-
սին տիրելու մտքից, 1735 թ. և 1747 թ. Նադիր շահը պաշարեց քաղաքը,
բայց գրավել չկարողացավ:

17—19-րդ դարերում Կարսը համանուն փաշայության կենտրոնն էր և
իր հերթին մտնում էր Էրզրումի կուսակալության մեջ: Իսկ հետագայում
դարձավ առանձին վիլայեթ:

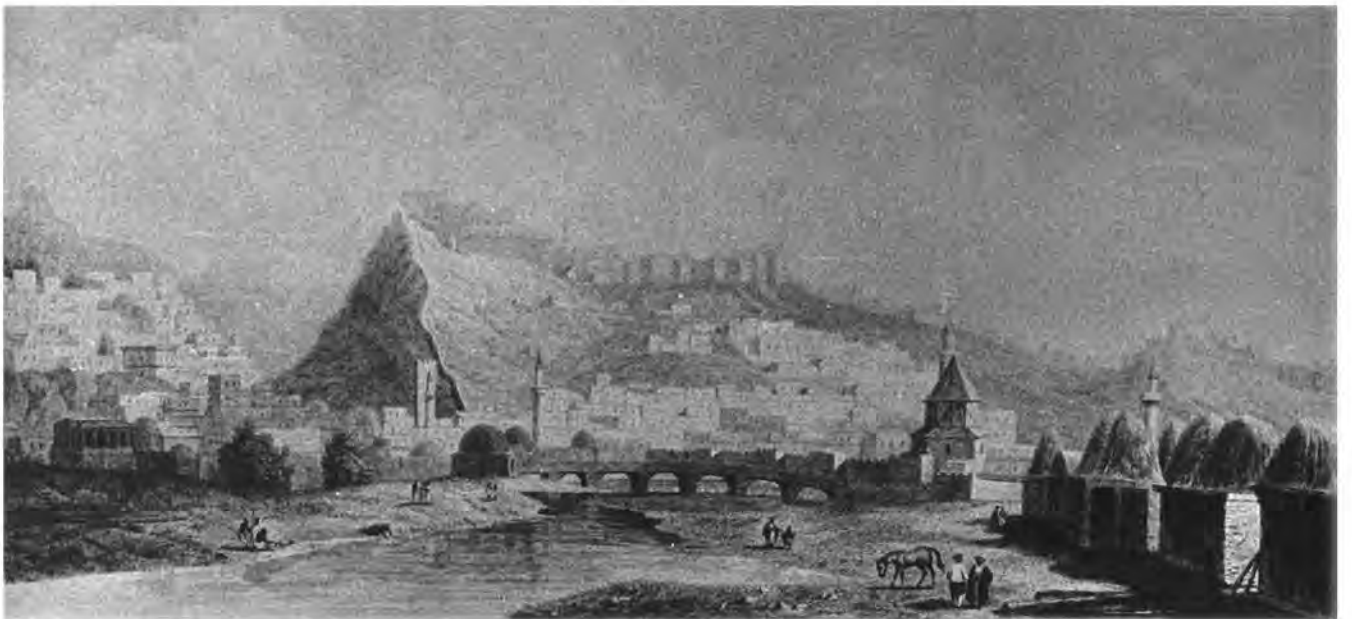
Թուրքական տիրապետության շրջանում անկում ապրեցին քաղաքա-
յին կյանքը, արհեստներն ու առևտուրը: Ռուսական զորքերը Կարսն առա-
ջին անգամ գրավեցին ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ՝ 1828-ի
հունիսին:

Դեկաբրիստ Լաչինովը, որը մասնակցել է ռուսական զորքերի վճռա-
կան գրոհին, իր նամակներից մեկում այսպես է նկարագրում խելահեղ
մարտը. «Արևը ծագելուն պես 20 մարտկոցային, 6 թեթև և 4 հրասանդային
հրանոթների գործողությունն ապշեցրեց թուրքերին: Միջնաբերդը, ամրո-
ցը և արվարձանի աշտարակներն սկսեցին պաշտպանվել, պատասխան կրակ
բացելով, ծուխը չհասցնելով ցրվել ծածկեց շրջակայքը, նոսրացրեց և ռուս-
բերի անդադար պայթյունները. արկերի սուլոցը ցույց էին տալիս, որ երկու
կողմերն էլ մտադիր են լուրջ կռիվներ մղել և որ Կարսին տիրելը հեշտ չի
լինելու... Շուտով նկատվեց դարձավ հայկական արվարձանի վրա իշխող
ամրացված բարձունքը պաշտպանողների մեջ տիրող իրարանցումը, ամ-

Կարսի առումը,
Նկարը՝ Կարագինի, 1829 թ.:

Կովկասյան բանակի գլխավոր
հրամանատարի հանդիսավոր
մուտքը Կարս,
Նկարը՝ Կարագինի, 1829 թ.:

Կարսի համայնապատկերը,
XIX դ. վերջ:

Կարսի համայնապատկերը
ըստ Շառլ Տեքսիեի, 1842 թ.:

Կարսի միջնաբերդը, XIX դ.:

բողջ գիշեր կենտրոնի աշխատանքները պաշտպանող 39-րդ եգերական գնդի վաշտի հրամանատարը որոշեց առանց հրամանի սպասելու առաջ գնալ և գրավել գերեզմանատունը: Մոտեցողների վրա գնդակների և հրանոթային արկերի տարափ էր տեղում, բայց Լաբինցովը տեսնելով բարձունքին թըշնամու տեղադրած մարտկոցին տիրելու հնարավորությունը, 42-րդ գնդի եգերների գալուն պես նետովեց թշնամու խրամատները: Թուրքերը տեղատարափ կրակից հետո այլևս չհասցնելով լցնել հրացանները, ինչպես նաև ատրճանակները, սկսեցին գործի դնել թրերն ու դաշույնները, իսկ ոմանք էլ փորձեցին գլուխներն ազատել՝ քարեր շարտելով: Մերոնք առանց կրակելու մոտեցան խրամատներին և կատաղի գոտեմարտի բռնվեցին թշնամու հետ: Ջարհուրելի էին այդ բույները: Այնուհետև նկարագրելով ոռոսական բանակի հերոսությունն ու հաղթանակը, Լաչինովը գրում է. «Աշտարակների դրոշակները մի քանի անգամ ցած իջեցվեցին ի նշան այն բանի, որ բերդը հպատակվում է... թուրքերը տեսնելով, որ դիմադրելն անհնարին է, որոշեցին անձնատուր լինել: Սարսափահար փաշան բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ միասին թաքնվեց միջնաբերդում, կոմսի մոտ ուղարկելով մարդ՝ առաջարկելու հանձնվելու պայմանները: Ամբողջ բերդը մեր ձեռքում էր և զորքերի մի մասը կանգնած էր միջնաբերդի փակ դարպասների մոտ, իսկ նրա (միջնաբերդի) պատերի վրա ցրված էր կայազորը, որը զենքը դեպի մեզ դարձրած՝ սպասում էր բանակցությունների վախճանին: Փողոցներում սարսափելի իրարանցում էր տիրում. ամեն տեղ զինված թշնամիներն ավելի շատ էին, քան մերոնք, բայց նրանք իրենց կաշվի վրա արդեն զգում էին, որ ո՛չ բազմամարդ լինելը, ո՛չ արգելքները և ո՛չ էլ պարիսպները չեն փրկի իրենց և այն դասը, որ տրվել էր նրանց, ամենավճռական մարդուն անգամ զրկում էր վերջին խիզախությունից. ամենքը հավատացած էին, որ անհնարին էր դիմադրել»²⁵:

Թուրքական 10 հազարանոց²⁶ կայազորը 2.000 զոհ և 1361 գերի տալով՝ հանձնվում է, ոռոսները գրավում են 129 թնդանոթ, մեծ քանակությամբ զինամթերք, ուտելիքի պահեստներ²⁷ և այլն:

1829 թ. Էրզրում գնալու ճանապարհին Կարսում է օթևանում Ա. Պուշկինը, որն իր «Ճանապարհորդություն դեպի Արգրում» երկում գրում է. «Անձրևը շոշալով թափվում էր վրաս: Վերջապես մոտիկ տնից դուրս եկավ մի երիտասարդ հայ և... ինձ կանչեց իր մոտ, խոսելով բավական մաքուր ու-

սերեն: Նա ինձ նեղ սանդուղքով տարավ իր տան երկրորդ մասը: Ցածր բազկաթոռներով և հին գորգերով կահավորված սենյակում նստած էր մի պառավ կին՝ Երա մայրը: Կինը մոտեցավ ինձ և համբուրեց իմ ձեռքը: Որդին պատվիրեց Երան կրակ անել և ինձ համար ընթրիք պատրաստել: Ես հանվեցի ու նստեցի կրակի մոտ: Ներս մտավ տանտիրոջ փոքր եղբայրը, մոտ տասնյոթ տարեկան մի տղա: Երկու եղբայրն էլ եղել էին Թիֆլիս և այնտեղ ապրել մի քանի ամիս: Նրանք ինձ ասացին, որ մեր գործերն առաջ են շարժվել նախընթաց օրը և որ մեր ճամբարը գտնվում է Ղարսից 25 վերստ հեռու: Ես միանգամայն հանգստացա: Շուտով պառավն ինձ համար սոխով ոչխարի միս պատրաստեց, որն ինձ թվաց խոհարարական արվեստի գագաթնակետը»²⁸: Հաջորդ օրը Պուշկինը տանտիրոջ՝ Արտեմի հետ գնում է քաղաքում շրջագայելու, տեսնելու Կարսի նշանավոր ամրոցը, որից հետո Պուշկինը զարմացած գրում է. «Ես չէի հասկանում, թե մենք ինչպես ենք կարողացել Ղարսին տիրանալ: Իմ հայն ինձ մի կերպ բացատրում էր

Կարսի առումը, 1828 թ.,
Նկարը՝ Վ. Մաշկովի:

Գրոհ Կարսի վրա.
Նկ.՝ 1829 թ.:

ռազմական գործողությունները, որոնց ակամատես էր եղել²⁰: Պուշկինի այցելությունից մի երկու ամիս անց, Ադրիանապոլիսի պայմանագրով Կարսը վերադարձվեց Թուրքիային: Ինուսական բանակին աջակցելու պատճառով թուրքերի վրեժխնդրությունից խուսափելով՝ 1830 թ. շուրջ հիմնական հազար հայ Կարսից գաղթեց Փամբակ և Ծիրակ:

Ինու-թուրքական պատերազմից հետո թուրքերը կրկին ամրացրին Կարսի բերդը: Կարսագետի բարձրադիր ափերին հիմնվեցին նոր ամրություններ, որոնք միմյանց միացվեցին ճանապարհներով ու կամուրջներով:

Ղրիմի պատերազմի ժամանակ՝ 1855 թ. ռուսները կրկին ցանկացան իրագործել իրենց վաղեմի նպատակները: Թուրքերը Կարսում կենտրոնացրել էին երեսուներեք հազարանոց լավ զինված բանակ: Վեցամսյա պաշարումից հետո թուրքերը անձնատուր եղան և հանձնեցին Կարսը: Սակայն այս պատերազմը Ինուսաստանի համար անհաջող վախճան ունեցավ, 1856 թվականի օգոստոսին նրանք կրկին թուրքերին վերադարձրին Կարսը: Այս անգամ ևս քաղաքի ու շրջակայքի հայ և հույն բնակչության մի մասը ռուսական բանակի հետ հեռացավ:

Չնայած Ղրիմի պատերազմում կրած պարտությանը, ցարական Ինուսաստանը չէր հրաժարվում իր ազդեցությունը տարածել Բալկանների և Մերձավոր Արևելքի վրա: 1877 թ. սկսվեց ռուս-թուրքական նոր պատերազմ: Ի դեպ, կովկասյան ռազմաճակատում գործող ռուսական բանակի կազմում կային յոթ հայ զենքավորներ, 500-ից ավելի սպաներ և հազարավոր հայ կամավորներ: Թուրքական ճակատում Կարսի գրավումը կարող էր վճռական նշանակություն ունենալ և Կովկասյան կորպուսը՝ հայազգի զենեքալադյուտանտ Մ. Լորիս-Մելիքովի հրամանատարությամբ, իր գլխավոր հարվածը հասցրեց Ալեքսանդրապոլ—Կարս ուղղությամբ:

Կարսը Արևելքի անառիկ բերդերից էր և արտաքին ամրությունների հետ միասին գրավում էր 40 կմ շրջագիծ և նրա պաշարման համար պետք էր մեծաքանակ բանակ, մանավանդ որ քաղաքում կուտակված երեսուն հազարանոց թուրքական զորքն ուներ երեք հարյուր հրանոթ: Որոշվեց այն գրավել հարձակումով: Եվ նույնների 18-ի լուսաբացին, գեներալ Հովհաննես Լազարևի գրոհային ջոկատները՝ հայ կամավորների աջակցությամբ, ճեղքեցին թուրքերի պաշտպանական օղակը և մտան քաղաք:

Կարսը նվաճվեց²¹: Նրա գրավմանն աչքի ընկան նաև ռուսական բանակի մյուս հայազգի զենեքավորներ:

Հայերի և ռուսների կողքին մարտնչում էր նաև չեխ գրող Բոհումիլ Հավլասան, որը հեռավոր Չեխիայից Հայաստան գալով՝ քաջաբար է կրոնվում թուրքերի դեմ և նույնիսկ ներկայացվում Գեորգիևյան խաչի: Կարսի ռազմաճակատի իրադարձությունների մասին նա թղթակցություններ էր ուղարկում Պրագա, որոնք ընդհատվեցին 1877-ի հոկտեմբերին, երբ նա վարակվեց տիֆով և տեղափոխվելով Ալեքսանդրապոլի հիվանդանոց, 25-ամյա տարիքում մահացավ²²:

Պատերազմի ավարտից հետո Ինուսաստանին միացված տարածքից ստեղծվեց Կարսի մարզ՝ Կարս, Օլթի, Արդահան և Կաղզվան օկրուգներով և գրավում էր մի հսկայական տարածք՝ շուրջ 18 646 քառ. կմ²: Այն կառավարում էր նահանգապետը: Կարսը դարձավ համանուն մարզի կենտրոն, զարգացավ, ավելացավ բնակչության թիվը:

Մարզում բնակեցվեցին մեծ թվով ռուսներ, թուրքմեններ, հույներ, պարսիկներ, էստոնացիներ, գերմանացիներ և այլն²³: Չնայած ցարական վարչակարգի արգելքներին²⁴, Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի տարբեր վայրերից՝ Կարինից, Ալեքսանդրապոլից, Ախալցխայից, Ախալքալաքից շատ հայեր գաղթելով Կարս՝ նոր շունչ հաղորդեցին նրան²⁵:

Նախկինում Կարսը չէր կառուցապատվել ընդհանուր հատակագծով: Փողոցները ծուռուծուռ էին ու նեղ: Դրանք իրար էին միացնում քաղաքի ու միջնաբերդի դարպասները, հատվելով ստեղծում անկանոն ձևերով հրապարակներ: 19-րդ դարի սկզբներին քաղաքում կար շուրջ երեք հազար տուն:

1812-ին Կարս այցելելով՝ արևելագետ և դիվանագետ Ուիլյամ Աուզելը գրում է. «Ես նկատեցի բազմաթիվ լավ քարաշեն տներ՝ չորս կամ հինգ ութ դուրս փայտյա պատշգամբներով: Ծրջափեղկերը նույնպես փայտյա էին, ինչպես նաև պատուհանների խաչաձևած մասերը, որոնցում շատ քիչ ապակի էր գործածած: Ծինարարական ընդհանուր ոճն այս քաղաքը դարձնում էր ավելի մնամ եվրոպական հին քաղաքների... Եթե մի քանի քարձր ծխնելույզներ (լինեին), նմանությունն ավելի զորավոր պիտի լիներ: Մի կարգ շենքերում տեսնվում էին գեղեցիկ ու լավ կոփված քար, շատ տներ ունեին եզերված ճակատ և շատերն երևում էին, որ եղևնի որմնադրվագներով եզերված էին, քերը միայն չունեին վերնահարկեր և փայտյա սանդուխներ... Ես տեսա երեք հատ քարե զորավոր ու գեղեցիկ կամուրջներ և մի չորրորդը՝ փայտյա»²⁶:

Նրան լրացնելով, անգլիացի նկարիչ Քեր-Փորթըրը 1819-ին գրում է.

10. Հայաստանի մայրաքաղաքները

«Բացի վեճ տեսքից, որ նշմարվում է հեռվից, նրա տպավորիչ միջնաբերդի դիրքի ու պարիսպների տարածության պատճառով, տները մի քանի հարկ բարձր են թվում, մեծ մասամբ շինված քարից, տալով մասնավոր շքեղության մի կերպարանք:

Բարձրանալով քաղաքի զանազան ծուռ ու մուռ ճանապարհներով շուկաների միջից ու նրբանցքներից, կանգ առանք փոստատանը, որ զորանոցի չափ ընդարձակ էր, բայց նրա բազմաթիվ բարձր սենյակներն արագորեն քայքայվում են: Սենյակների պատերը փայտածածկ են, ունեն զանազան պահարաններ, բայց ամենից հաճելին այն մեծ բոցակեզ կրակարանն էր, նման Անգլիայի մեր բարոնների դահլիճներում եղածին, որ երբ տեսա, զգացի անգլիական հանգստավետություն³⁷:

Կարսի տների որոշ մասը դարավանդաձև դասավորված էր լեռան լանջին՝ միջնաբերդի ստորոտում: Իսկ միջնաբերդը կարծես Կարսի թագավորությունից մնացած թագ լինե՞ր քաղաքի գլխին: Այնտեղ էր գտնվում դղյակաձև, մի քանի հարկանի պալատը, որը պայթեցվեց 1829 թվականին:

Նրա մասին Եղիշե Չարենցը գրել է. «Քաղաքի արևմտյան ծայրում, վերը, ժայռակուռ, դեղին բլուրի վրա՝ խիստ, խոժոռ, որպես արևելյան քարե մի բռնակալ, բազմել է բերդը: Ժայռե իր գահի, աթոռի վրայից նայում է քաղաքին: Քարե մի վիթխարի արկղ լինի կարծես՝ ծանր ընկել է վերից ու կախված մնացել է բլուրի վրա, նստել է՝ ծանր ու հաստատ: ...Այնտեղից՝ բերդի ժայռակերտ պատնեշների վրայից իջնի պիտի մի օր որպես երկաթե մի բռունցք՝ պիրկ, անպարտ կորովը նահրյան ցեղի: Որպես երկաթե բռունցք՝ իջնի պիտի մի օր թշնամու գլխին»³⁸:

Բուն քաղաքի կամ բերդաքաղաքի շուրջն էին տարածված տարբեր ժամանակներում առաջացած Կարսի տասն արվարձանները: Դրանցից ամենամեծն ու կենտրոնականը Օրթա-կալուն էր, որ գտնվում էր միջնաբերդից հարավ ընկած հարթավայրում³⁹: Ռուսաստանին միացվելուց հետո այս արվարձանը հիմնովին վերակառուցվեց: Դրան նպաստեց նաև այն, որ գրավվելուց մեկ տարի անց՝ 1878 թ. հունիսին, հրդեհի պատճառով այն համարյա ամբողջովին այրվեց: Մոխրակույտերի վերածվեցին շուրջ 200 կրպակ և արհեստանոց ու մեկ կարավանատուն⁴⁰:

Կարսի կառուցապատման գլխավոր հատակագծով քաղաքի հետագա զարգացումը հիմնականում կապվեց այս արվարձանի հետ: Կառուցվեցին միհարկանի խանութներ, թիթեղյա տանիքներով երկհարկ և եռահարկ գեղեցիկ տներ, որոշ փողոցներում անցկացվեց լուսավորություն:

Կենտրոնական փողոցները Ալեքսանդրյանն ու Լորիս-Մելիքյանն էին: Առաջինում կային բազմաթիվ խանութներ, վարչական, ուսումնական, հա-

սարակական շենքեր ու բնակելի տներ: Իսկ Լորիս-Մելիքյան փողոցի մասին Եղիշե Չարենցն իր հանրահայտ վեպում գրում է. «Քաղաքի առևտրական մասը Լորիս-Մելիքյան կոչված փողոցն է, ուր երկու շարք, կողք կողքի ձգված են ցածրիկ, միհարկանի խանութներ՝ երկար-երկար, մինչև կայարան: Քաղաքի ամենաբանուկ փողոցն է այդ և որպես այդպիսին՝ ամենափոշոտն ու ամենացեխտոր»⁴¹: Բայց քաղաքի առևտուրը միայն այս փողոցով չէր սահմանափակվում: Հին, փայտաշեն, անկանոն շարված խանութներից ու կրպակներից բաղկացած նախկին շուկայի փոխարեն կառուցվեց ուղիղ միջանցքների երկու կողմերում տեղադրված քարաշեն խանութներով ու կրպակներով բարեկարգ շուկա: Բացի այդ, Կարսում ամեն տարի կազմակերպվում էին տոնավաճառներ: Այդ տարիներին Կարսում կար 436 խանութ⁴²:

Քաղաքի բաղնիքները հիմնականում գտնվում էին Կարս գետի աջ ափին: Այդ ափին էր նաև քաղաքային գրասպասին, ուր պատանեկան տարիներին հաճախ էր լինում Չարենցը: Քաղաքի տարբեր մասերն իրար էին կապվում Կարսագետի վրա կառուցված չորս-հինգ կամուրջների շնորհիվ: Դրանցից ամենահինն ու ամենագեղեցիկը Վարդանի քարաշեն կամուրջն էր, մյուսներից մեկն ավերվել է 1880 թվականին, իսկ հին շուկայի մոտ գտնվող փայտաշեն կամուրջը 1891-ին շարքից դուրս է եկել: Չորրորդ կամուրջը, որ մետաղյա էր, կառուցվել է 1899 թվականին⁴³:

Այդ շրջանում Կարսում կային չորս հայկական (1915 թվականին կառուցվեց նաև հինգերորդը), մեկական՝ ռուսական և հունական եկեղեցիներ: Կարսն ուներ նաև «Իլյուզիոն» և «Տրիումֆ» անուններով կինոթատրոններ և քաղաքային ակումբ:

Աշխուժանում է նաև դպրոցական կյանքը: Բացվում են մի քանի պետական դպրոցներ, արական և իգական ուսումնարաններ, գիմնազիա, բացի այդ, հայկական եկեղեցիներին կից գործում էին տղաների ու աղջիկների տարրական վարժարաններ, կային նաև մասնավոր ուսումնարաններ, 1880-ական թվականներին նույնիսկ բացվեց մանկապարտեզ: 1910 թ. Կարսի մարզում կար 67 եկեղեցական-ծխական դպրոց և 86 պետական դպրոց, որից 12-ը՝ Կարսում⁴⁴: 1882—1917 թվականներին հրատարակվում էր «Կարս» ռուսերեն շաբաթաթերթը⁴⁵: Իսկ 20-րդ դարի սկզբին՝ «Բանվոր» (1917 թ.), «Աշխատավորի ձայն» և «Դիրքերում» թերթերը: 1885 թ. մարզում կար 34 բժիշկ, որոնցից 10-ը՝ Կարսում⁴⁶:

Քաղաքի տնտեսական կյանքը բավական աշխուժացավ, երբ 1899 թ.

Կարսի առումը 1855 թ.,
վիմագրությունը՝ Ի. Սիտինի
(Մոսկվա):

Հատված Կարսի
համայնապատկերից,
XX դ. սկիզբ:

Վերին դուռն թաղը, Առաքելոց
եկեղեցին և Վարդանի կամուրջը
XX դ. սկիզբ:

Առաքելոց եկեղեցին և
հարակից շինությունները,
XIX դ.:

Կարսի համայնապատկերը
արվարձաններով, XX դ. սկիզբ:

Կարսը 1910-ական թվականներին

Կարսը XX դ. սկզբին:

ավարտվեց Խիֆլիս—Կարս շուրջ 300 կմ երկարությամբ երկաթուղու շինարարությունը, որի վրա տարեկան աշխատում էր շուրջ 10 հազար մարդ։

Հայերը զբաղվում էին առևտրով և արհեստներով, մասամբ՝ երկրագործությամբ, անասնապահությամբ և մեղվարծությանբ։ Կարևոր արհեստներն էին դերձակությունը, կոշկակարությունը, քարտաշությունը, հյուսնությունը, թիթեղագործությունը, պղնձագործությունը, ոսկերչությունը։

Կարսում և մարզում հաշվվում էր 30 տեսակի արհեստ⁴⁷։ 19-րդ դ. վերջին քաղաքում կային 4 պրադաց, երեքական՝ խեցեգործական և կրի, երկուական՝ գարեջրի և աղյուսի, ման հանքային ջրերի, ներկարարական և այլ ձեռնարկություններ⁴⁸, գինու, օղու, կահույքի, կաշվի գործարաններ։

Զարգացած էին այգեգործությունը, բանջարաբուծությունը, ծխախոտագործությունը, շերամապահությունն ու մեղվապահությունը։ Կարսի մարզում լայնորեն մշակվում էին ցորեն, գարի, եգիպտացորեն, կարտոֆիլ, բրինձ, կորեկ։ Մարզում զբաղվում էին նաև անասնապահությամբ. կար մեկ միլիոնից ավելի անասուն։

Կարսի ռուսական
եկեղեցու խորանը։

Կարսի ռուսական եկեղեցին։

Կարսի առժան 36-ամյակին
նվիրված զորահանդես
զոհված զինվորների
հիշատակին կառուցված
հուշարձանի մոտ, 1913 թ.:

Նորին կայսերական մեծություն
Մեծ իշխան Գեորգի Միխայլովիչը
Կարսի զորանոցում,
փետրվարի 4, 1915 թ.:

Մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը շարունակվում էր զարգանալ Կարսի տնտեսական-մշակութային կյանքը:

Պատերազմի նախօրեին՝ 1914 թ. Կարսի մարզում բնակվում էր 114 938 հայ, իսկ Կարս քաղաքի 30 086 բնակիչներից 25 252-ը հայ էր⁴⁶:

1890-ական թվականներից Կարսը հայ ազատագրական պայքարի կենտրոններից էր, Արևմտյան Հայաստան անցնող ազատամարտիկների կարևոր ռազմակայաններից: Հայ ազատամարտի նշանավոր գործիչ Ռուբենը (Միհնաս Տեր-Մինասյան), որ 1903—1904 թթ. գործել է Կարսում, հիացմունքով է հիշում հինավուրց քաղաքն ու նրա հայրենասեր բնակիչներին, գրելով՝ Կարսը «ստեղծած էր իր ծոցին մեջ այնպիսի մահապետական եւ ազգային մթնոլորտ մը, որ ամեն մեկ հայ, անկախ իր ծագումէն եւ դասէն, իրեն հարազատ ընտանիքի մը մէջ կը զգար, կը մոռնար իր հատուածական, հայրենակցական նեղ եւ վնասաբեր զգացմունքները եւ կը տոշորուէր ընդհանուր հայութեան ուրախութեամբ ու վշտով: Իր գոյքն ու արիւնը չէր խնայեր անոր ինքնուրույնութեան ու ազատութեան համար: Հոն բարոյապէս կը մեռ-

Աէին այն բոլորը, որոնք իրենց եսականութեամբ եւ օտարամոլութեամբ արգելք կը հանդիսանային հայութեան դատի լուծմանը: ...Իբրեւ կայան հիսիսային եւ հարաւային Հայաստաններու, կը խրախուսէր եւ ամէն ինչով կ'օժանդակէր բոլոր այն մտաւորական եւ ոչ-մտաւորական անհատներու, որոնք մէկ կողմէն միւս կողմը կ'անցնէին՝ ազատութիւնը կերտելու նպատակով: Բոլոր գործիչները և մարտիկները, որոնք նահատակուած են միջին Հայաստանի մէջ, մեռած են երախտագիտութեան զգացմունքով դեպի Կարսը՝ իրենց հետ տանելով անոր գորովը և խրախուսանքը:

...Ապաստարան կու տար ազգի համար տառապողներուն, փախստականներուն, յոգնած մարտիկներուն, ջարդերէն փախած քաղմութիւններուն: Բայց այդ ապաստարան տալը չէր նկատեր իբր մէծ շնորհ, իբր ազգային ծառայութիւն մը հանդէպ աղէտեալներուն, այլ իբր անոնց բնական իրաւունքըն է յօգնածներու և վիրաւորներու համար՝ իրենց տունը վերադառնալը եւ իրենց մայրիկի խնամքին ենթարկուելը:

...Երբ կը հարցնես մէկուն, թէ որո՞ւն տղան էս, ան իր հօրը անուն կու տայ, թեկուզ իր հօր ազդեցութիւնը իր վրայ չնշին լինի: Չի տար իր մօր անունը, թէն հաստատ գիտէ, թէ ով է իր մայրը, եւ որ անորմէ կախուած է իր ամբողջ էութիւնը եւ անօր պարտական է իր բոլոր յատկութիւնները:

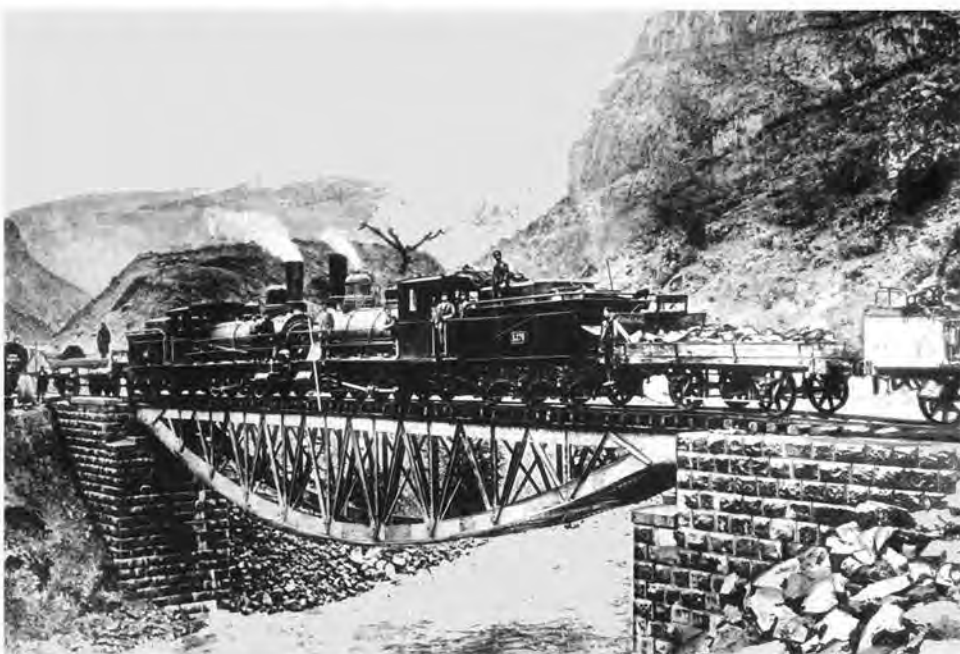
Բոլոր մայրերու նման, Կարսն ալ անծանոթ կը մնայ, թէն ան եղած է մայրը յեղափոխական դաստիարակութեան, անոր գորովագութ ծնողը, որ իր ամէն ինչը նուիրած է բոլոր հայերուն՝ անխտիր կերպով:

Եւ եթէ ինձ հարցնէք, թէ որո՞ւն զաւակն էս, ես չեմ սխալիր, երբ ձեզի ըսեմ, թէ Կարսի մանչն էմ, թեկուզ ես հոն ծնուած չեմ:

Կարսի զաւակներն են բոլոր անոնք, որոնք անոր հողերով անցած եւ անոր ջրերը խմած են: Իսկ եթէ չեմ խմած, միեւնոյնն է, Կարսը մամիկ մըն է, որ բոլոր հայերը իր հարազատ զաւակը կը համարէ, թեկուզ զանոնք տեսած չլինի: Կարսը անոնց անխտիր կ'օգնէ, անոնց համար կը ցաւի, կ'ուրախանայ, թեկուզ ոչ ոքի ուշադրութիւն չգրաւէ:

Կարսը իր շրջաններով նստած էր Երկիր տանող ճանապարհներուն վրայ: Անոր փէշերուն տակէն էր, որ կարելի էր գնալ Բագրեւանդ, Էրզրումի շրջանները, Խնուս եւ Ախլաթ, Հարթ եւ Ապահունիք, հեռաւոր Քաջքերունիք եւ Տմորիք, Վարդօ, Տարօն եւ լեռներու մէջ կորած Սասնոյ աշխարհն ու անելի հեռուները, մէկ խօսքով՝ ամբողջ Հայքը եւ Հայաստանի կէտրոնը: Կարսը հյուսիսային եւ հարաւային Հայաստանի օղակն ու բանալին էր⁵⁰:

Առաջին համաշխարհային տարիներին Կարսը կովկասյան ռազմաճակատի հենակետերից էր, որտեղ կենտրոնացված էին հսկայական թվով ռազմական ուժեր և զինամթերք: 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումը բեկում մտցրեց հաղթական պատերազմի ընթացքի մեջ և առաջացող ռուսական բանակը սկսեց նահանջել, լքել Արևմտյան Հայաստանն ու ողջ ռազմաճակատը, որտեղ այդքան արյուն էր թափել հայ ժողովուրդը: Բոլշևիկյան քարոզչությունից բարոյալքված նահանջող ու կազմալուծվող ռուսական բանակի ետևից թուրքերն առաջ էին շարժվում: Հայերը թշնամու հանդիման մեն մենակ էին, իսկ շուրջ 200 000 հայ զինվորներ այդ ժամանակ ռուսական բանակի կազմում կռվում էին գերմանական ռազմաճակատում: 1918 թ. մարտին Խորհրդային Ռուսաստանը կնքեց Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, որով այլ հողերի հետ Կարսի մարզը ևս հանձնվում էր թուրքերին: Ռուս-թուրքական սիրախաղը պաշտոնական բնույթ ստացավ: Հայաստանի անկախության նվաճումից հետո, 1919-ի մարտին հայկական զորքերը մտան Կարս, և մարզը միացվեց Հայաստանի Հանրապետությանը: Անվերջ պատերազմների, ռուս-թուրքական դավադրությունների, երկրի ներսում հրահրվող բոլշևիկյան խռովությունների, սովի և համաճարակների պայմաններում դժվար էր դիմագրավել բոլոր կողմերից Հայաստանի վրա հարձակվող բանակներին, և, որպես այդ ամենի արդյունք, 1920 թ. հոկտեմբերի 30-ին թուրքերը գրավեցին Կարսը, որը համարվում էր անառիկ, ուներ անհրաժեշտ քանակի զենք ու զինամթերք, սննդի պաշարներ: Նշանավոր հայագետ, հետազայում Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Հովսեփյանը, որ այդ օրերին Կարսում էր, հոկտեմբերի 30-ն իր կյանքի ամենադժբախտ օրը անվանելով, իր հուշերում գրում է. «Տաճիկների այս հաջողությունն ու հարձակումը Կարսի վերա, բոլորովին անակնկալ էր. անակնկալ էր նույնիսկ զինվորական բարձր իշխանության համար: ...Ո՞վ կարող էր մտածել, թե մի երկու ժամում դաշտից հարձակվող տաճիկները լեռնաշղթայի բարձունքը կը հասնեն, և գրեթե, առանց կռվի կը տիրանան առաջնակարգ ամրություն ունեցող բերդին: Եթե Կարադաղի ամրություններից մեր թնդանդները միայն գործեին, ոչ միայն քաղաքը պաշտպանված կը լիներ, այլ նոքա չէին կարող բերդին իսկ մոտենալ: Բայց մեր թընդանդաճիգներն ու զորքը թողել էին ու փախել, իսկ թշնամին մազլցել էր հիմնավորց բերդի բարձունքները առանց ընդդիմության հանդիպելու: Ազ-

Հայկական 7-րդ գունդը
անցնում է թուրքական սահմանը:

Հայ կամավորների հեծելազորը:
Թիֆլիս—Կարս երկաթուղին:

գերի պատմության մեջ դժվար է գտնել այնպիսի խայտառակ պարտություն, ինչպես մերն էր այդ օրերին: Միայն թաթարների արշավանքների ժամանակ պատահել են այդպիսի անհասկանալի երևույթներ, ընդդիմության կատարյալ բացակայություն թշնամու դեմ: Լավ կհամարեինք մի քանի հազար կոտորվեինք բերդի տակ, բայց պաշտպանելով մեր հայրենիքը, մեր պատիվն ու ընտանիքը, քան անարգ փախստյամբ փրկեինք մեր կաշին:

Ո՛ւմ մեղադրել և վերագրել այս երևույթը, ժամանակի կառավարության՝, զորքի ղեկավարների՝, ժողովրդի անտարբերության՝ և հայրենասիրության պակասության՝, բոլշևիկների քարոզչության՝, ինչպես պնդում են ոմանք, թուրքերի զորության թերագնահատության՝, պատմական ձախող պայմանների՝, որին ենթարկված էր մեր ժողովուրդը նախընթաց պատերազմի վերջին տարիներից սկսած, ուսական հեղափոխության հետևանքով առաջ եկած վիճակի՞ն... Մի բարդ խնդիր է այս, կարոտ անաչառ և մանրագին ուսումնասիրության, որպեսզի մեղադրող դատախազի պաշտոն չառնենք շտապով»⁵¹:

Կարսի վրա հարձակվող թուրքական բանակը Խորհրդային Ռուսաստանի բարեկամն էր և հեղափոխական, բանվորագյուղացիական կարմիր դրոշ էր պարզել: Նրանց իրենց բարեկամ էին համարում նաև հայ բոլշևիկները, որոնք Կարսի պաշտպանների մեջ տարածած թուուցիկներով կոչ էին անում. «Կազմալուծել հայկական կոմիտե բանակը բոլոր միջոցներով, այն է. ա. Կազմակերպել դասալքություն և ամեն կերպ խանգարել զորահավաքին, բ. Ռազմաճակատներում հասկացնել զինվորներին, որպեսզի նրանք չկրակեն առաջացող թուրքական զինվորների վրա, այլ լքելով դիրքերը վերադառնան թիկունք, գ. Չենթարկվել սպաների հրամաններին և հարկ եղած դեպքում ոչնչացնել նրանց: Այս ամենի հետ ամենաէականն է հասկացնել հանրապետական Հայաստանի զինվորներին, որ հաղթող թուրքական ասքյարը հեղափոխական ասքյար է, որը ոչ միայն իրեն թույլ չի տա որևէ գործողություն պարտված երկրի վերաբերյալ, այլ կօժանդակի աշխատավոր հայ ժողովրդին ազատվելու իմպերիալիստական գործակալ դաշնակցականների

Կարսի համայնապատկերն
այսօր:

տիրապետությունից: Յ. Նորից ու նորից բացատրել, որ դաշնակցականների տիրապետությունից ազատվելով, Հայաստանը ընդմիջտ կկապվի Խորհրդ-դային Ռուսաստանի հետ, ընդմիջտ վերջ կտրվի պատերազմին և սովին ու մշտական ընդհարումներից քայքայված երկիրը կլիանա Ռուսաստանի հա-ցով և մասնակիցը կդառնա համաշխարհային հեղափոխության մեծ գոր-ծին»⁵²:

Կարսում գերի ընկան շուրջ 1500 հայ սպաներ ու զինվորներ, որոնց մեծագույն մասը սպանվեց: Ձերբակալվեցին քաղաքի բոլոր երիտասարդ-ները՝ մոտ 2 000 հոգի, և 18 վագոններով ուղարկվեցին Թուրքիայի խորքե-րը, ուր ոչնչացվեցին⁵³: Ականատեսներից մեկի վկայությամբ, «Հինգ օրվա ընթացքում արյունոտ լողալարները և քրդերը խաղաղ ժողովրդի գլխին գործադրեցին իրենց բոլոր գազանությունները, որոնք վեր են մարդու երե-վակայությունից: Բոլոր պահեստները, մատանները, թաքստոցները լիքն էին թաքնված երեխաների, կանանց և երիտասարդների դիակներով: Եղան ըն-տանիքներ, որոնցից և ոչ մի մարդ չազատվեց կենդանի, մոտ 500—600 հոգի ազատվեցին ամերիկյան հիմնարկություններում: 5—6 օրվա ընթաց-քում 50—60 սայլ դիակներ դուրս տարան քաղաքից: ...Բանտարկվեցին նաև շատ կոմունիստներ, որոնց չէին ազատում, թեպետև ներկայացնում էին վկայականներ իրենց կոմունիստ լինելն ապացուցող»⁵⁴:

1961 թ. թուրք պրոֆեսոր Մումթուզ Թուրհանը գրում է, որ Կարսի մո-տակա գյուղերում տեսել է խարխլված երկհարկ տներ, որոնց մասին նրա նախկին ուսանողներից մեկն այսպիսի բացատրություն է տվել. «Պատմում են, որ այս գյուղի բոլոր տները ձեր տեսած այս շենքի նման երկհարկանի էին, խնամքով կրածեփված: Կարսը մեզ անցնելուց հետո այստեղ բնակեց-րել են զանազան տեղերից եկած գաղթականների, որոնք սովոր էին բնակ-վել միհարկանի և պարզ տներում: Հիմա, ինչպես տեսնում եք, երկհար-կանի շենքերից մնացել է միայն մեկը, այն էլ օգտագործվում է որպես գա-վառապետի պաշտոնատուն և ժանդարմերիայի պահականոց»: «Մեր հետա-գա ուսումնասիրությունների ժամանակ,— շարունակում է Մումթուզ Թուր-հանը,— վիլայեթի սահմաններում հանդիպեցինք նաև մի քանի այլ դեպ-քերի»: Թուրքիայի այլ գավառներում էլ նման վիճակի ակնհայտ լինելով, պրոֆեսոր Թուրհանն ընդհանրացնում է. «Նախքան Թուրքիա գալը լեռնա-յին սովորական հյուղակներում մի քանի այծով բնակվելու սովոր գաղթա-կանները երկհարկանի առանձնատների երկրորդ հարկը հատկացրել են անասուններին: Թողել են, որ անասունները կրծեն խաղողի այգիները, և սույա մնացածն արմատից հանելով, օգտագործել են որպես վառելափայտ: Հարկ չկա ավելացնելու, որ նույն վախճանն են ունեցել նաև ձիթաստան-ները»⁵⁵:

ANI

Անիի մասին գրվել են բազմաթիվ գրքեր ու հոդվածներ, վեպեր ու պատմըվածքներ, պոեմներ ու երգեր: Երևի հայոց ոչ մի մայրաքաղաք այդքան լավ չի ուսումնասիրվել, որքան Անին: Նրա վիմագիր արձանագրություններն առաջին անգամ ընդօրինակվել են դեռևս 1804 թվականին¹: Բայց գտնվելով Թուրքիայի տիրապետության սահմաններում, Անի այցելելն անվտանգ չէր, և այս հանգամանքը մեծապես խոչընդոտել է նրա ուսումնասիրությանը: Ինչպես Լեոն է պատկերավոր ասել. «Անին մնան էր հեքիաթների կախարդական ամրոցներին, որոնց մեջ հրաշքներ կան, բայց որոնք վիշապների ու այլ հրեշների ձեռքին են գտնվում»²:

1830-ին գրավոր աղբյուրների հիման վրա Միմաս Բժշկյանը գրում է Անիի պատմությունը³: Վեց տարի անց, լքյալ քաղաքն է այցելում անգլիացի Հենիլտոնը, իսկ հաջորդ տարվա գարնանը՝ գերմանացի նշանավոր գիտնական, բուսաբան Կոխը: Համարյա նույն օրերին Անիի ավերակներում է լինում մեկ ուրիշ անգլիացի՝ Էբբոտը, իսկ ձմեռնամուտին՝ նրա հայրենակից Ուիլքոքեն⁴: Անին ոչ ոքի անտարբեր չէր թողնում, և Ուիլքոքենմն իր ուղեգրության մեջ գրում է. «Այս անապատացած քաղաքի տեսքից սրտիս մեկամաղձոտ տխրություն է իջնում. նրա լքված եկեղեցիները հիշեցնում են, որ այստեղ մի հզոր քրիստոնյա ազգ է ընկած Ասիայի ամենաանգութ բարբարոսների և քրիստոնեության անհաշտ թշնամիների բազմիցս կրկնված հարվածների տակ:

...Բաբելոնի անկերպարանք հողաբլուրները մեռելների կմախքներ են թվում, իսկ այս ամայացած և դեռ կանգուն քաղաքը կարծես նոր անընչացած դիակ է, որի մեջ դեռ կենդանության նշույլներ կան»⁵:

Ֆրանսիական կառավարությունը 1838 թ. Անի է ուղարկում լեզվաբան Էոժեն Բոբեին: Յոթ օր անմարդաբնակ քաղաքում մնալով, նա ուսումնասիրում և մի շարք արձանագրություններ է արտագրում: Անին մի զարմանալի կարողություն ուներ. նա բանաստեղծ էր դարձնում բոլոր նրանց, ովքեր գեթ մեկ անգամ տեսնում էին իրեն: Եվ ահա, ֆրանսիացի հոչակավոր լեզվաբանը ևս ընկնում է քնարական խոհերի գիրկը. «Մեծ բաղձանքով մտանք Անիի հյուսիսային Ավագ դռնով, որ բացված էր կարծես մի տոնական օրվա համար, որպեսզի ուրախ քաղաքացիների բազմությունը դուրս գա. նրա ներքին մասը մեզ թափուր թվաց, ինչպես կողոպտված գերեզմանը:

Եկվորն այս ավերակների մեջ միայնակ թափառելով և ամեն քարից հարցուփորձ անելով այդ տեղի և նրանում մի ժամանակ ապրած ազգի հիշատակներն իմանալու համար, տխրությամբ է համակվում, երբ տեսնում է, թե մարդն ինչ ավերածություններ և անգթություններ է գործադրել իր եղբայր-մարդու վրա, որի հետ պարտավոր և արժանի է, որ ապրեր խաղաղության ու հաջողության մեջ»⁶:

Հաջորդ տարի՝ 1839-ին, ֆրանսիական կառավարությունը Անի ուղարկեց նոր հետազոտող՝ ճարտարապետ Տեքսիեին, որն իր երկու օգնականների հետ, ընդամենը չորս օրում գծագրեց մի շարք հուշարձաններ⁷: Այնուհետև, 1841-ին մի շարք արձանագրություններ է ընդօրինակում Գևորգ վարդապետը⁸, իսկ չորս տարի անց՝ Մխիթարյան միաբաններից Ներսես Սարգիսյանը⁹: Այդ նույն շրջանում Անիի տեղագրական հատակագիծը կազմեց և մի շարք հուշարձաններ նկարեց ու տասն արձանագրություն պատճենահանեց Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր Հ. Աբիխը¹⁰, որը հիացած միջնադարյան քաղաքով, գրում է, որ Անին «Հայաստանի խոշորագույն քաղաքների աստղն է: Նա իր պայծառությամբ փայլել է բարբարոս ժամանակների խավարի մեջ»¹¹:

1848 թ. ձմռանը, արհամարհելով սաստիկ ցուրտը, Անիին տեսության

գնաց ուս գիտնական Խանիկովը¹²: Հաջորդ տարի վեց շաբաթ Անիում մնալով, նկարիչ Կեստնեյն իր հետ Թիֆլիս տարավ 65 նկար ու 42 արձանագրություն և մի շքեղ ալբոմ հրատարակեց: Իսկ նրա հավաքած նյութերի հիման վրա ակադեմիկոս Բրոսսեն Անիի մասին ուսումնասիրություն գրեց¹³:

Անին Ռուսաստանին անցնելուց հետո նրա այցելուների թիվը բազմապատկվեց, և Անիի պահպանման նպատակով գործնական քայլերի դիմելու հնարավորություն ստեղծվեց: 1878 թ. կազմվեց Անիի պահպանության հոգաբարձություն, որն ուներ իր «Կանոնադրությունը»: Հոգաբարձությունը Անդրկովկասի հայաշատ վայրերից, Աստրախանի, Ցարիցինի և Նարեկովի հայերից դրամական օգնություն ստանալով, Անիում վերանորոգեց երկու եկեղեցի և ապագայում հիմնվելիք միաբանության համար կառուցեց հինգ սենյականոց մի տուն:

Ռուսական բանակի լուսանկարիչ Հ. Քյուրբչյանը պատերազմի տարիներին այս հեքիաթային քաղաքը տեսնելով, ուխտում է անպայման լուսանկարել: 1879 թվականին հինգ ամիս Անիում ապրելով և նյութական զորկանքներ կրելով, նա լուսանկարում է բազմաթիվ հուշարձաններ: Ցավոք, նրան հաջողվում է հրատարակել իր կազմած ժողովածուի միայն առաջին հատորը՝ շուրջ 40 նկար¹⁵: Հետագայում նրա գործը շարունակեց դերասան Արամ Վրույրը, որը որդու՝ Արտաշեսի հետ լուսանկարեց համարյա բոլոր կառույցները¹⁶:

19-րդ դ. վերջին ֆրանսիացի արևելագետ և բյուզանդագետ Գուստավ Ելումբերթեն Անի գալով՝ Փարիզում հրատարակվող «Ժողովուրդ տե Տեպա» (1 հոկտ. 1895 թ.) հանդեսում իր տպավորություններն այսպես է արտահայտում. «Անգամահատելի թանգարան մըն է ատիկա, կարծես կախարդությամբ պահպանված միջնադարյան քաղաք մը, ինչպիսին ոչ մեկ ուրիշ ազգ ունի»:

Ավերակներուն շրջակայքը՝ ամեն կողմ, անապատն է անձայրածիր, բացի խեղճ հայ գյուղի մը քանի մը բնակարաններն: Այդ անհարթ լեռնադաշտը, ուր հողը մերթ կխոռոչնա ու մերթ կգմբեթնա, ուր ատենով այնքան հաճախ հնչեց արշավող բյուզանդացի, վրացի, արաբ, պարսիկ, թաթար կամ մոնղոլ ձիավորներուն քառասմբակ վազքը, ամբողջովին մերկ է: Հրակեզ արեգակի մը ներքև թափառիկ հոտեր կարածին Բագրատունյաց կառուցած եկեղեցիներուն շուրջը, իրենց ոտքովը շարժելով բեկորները պատերուն, որոնց ներքև կարիճը կքնանա, հեղեղատին խորը անգուսպ Ախուրյանը կուտնե, ինչպես արքայից արքաներու օրով»¹⁷:

Անիի պատմության լուսաբանման համար անգնահատելի են Դևոնդ Ալիշանի ուսումնասիրությունները, որոնցում նա ի մի է հավաքել քաղաքի մասին տարբեր դարերի ձեռագրերում հանդիպող հիշատակումներն ու վկայությունները¹⁸:

Համառոտակի այսպիսի նախապատմություն ուներ Անիի ուսումնասիրությունը, երբ 1892 թվականին երիտասարդ գիտնական Ն. Մառն սկսեց քաղաքի պեղումները: Սակայն մեկ տարի անց, ընդհատվելով, պեղումները վերսկսվեցին 1904-ին և շարունակվեցին մինչև 1917 թվականը:

Դրանք անց էին կացվում Ռուսաստանի Կայսերական գիտությունների ակադեմիայի հնագիտական հանձնաժողովի հանձնարարությամբ, իսկ նյութական միջոցներն ապահովում էին Արքայական հնագիտական ընկերությունը, Պետերբուրգի հայկական եկեղեցական խորհուրդը և հայ մեծահարուստները: Անիի ուսումնասիրությունը ժամանակին այնքան լայն արձագանք էր գտել հայ իրականության մեջ, որ այնտեղ աշխատող գիտնականներին օգնել և աջակից են եղել հայ հասարակայնության բոլոր խավերը: Ստացված նյութական օգնության շնորհիվ նորոգվել են մի շարք եկեղեցիներ, կառուցվել է թանգարան¹⁹: Թե որքան մեծ է եղել առ Անին եղած հետաքրքրությունը, վկայում է թեկուզև այն, որ միայն վաճառված տոմսերից դատելով, 1908—10 թթ. Անիի թանգարան տարեկան այցելել է երկու հազար մարդ²⁰:

Տարբեր տարիներին, Ն. Մառի հետ պեղումներին մասնակցել են բազմաթիվ հայ գիտնականներ, այդ թվում՝ Հ. Օրբելին, Թ. Թորամանյանը, Ն. Ադոնցը, Գ. Հովսեփյանը, Գ. Դավանցյանը, Աշխ. Քալանթարը և ուրիշներ: Չնայած Անիի ուսումնասիրության գործում շատ գիտնականների բերած անգնահատելի նպաստին, այնուամենայնիվ, Մառին է, իրավամբ, պատկանում հայոց մայրաքաղաքի գաղտնիքների բացահայտման և պեղման անանց պատիվը: Անիին նրա նվիրվածության մասին է պատմում Թ. Թորամանյանը. «Պ. Մառ չարաչար զբաղված է իր գործով, ո՛չ միայն գիտնականի լուրջ դերը կկատարե գործին գլուխը, այլ նաև, հսկողի, գործավորապես և շատ անգամ գործավորի ալ գործ կկատարե: Առավոտ կանուխ դուրս կուգա բնակարանին և կերթա գործին գլուխը, արհամարհելով օրվան մերթ անձրևն ու քամին, մերթ շոգն ու փոշին, իսկ վերադարձին անկարելի է զանազանել զինքն իր հողաթաթախ կերպարանքով այնտեղ աշ-

Ս. Գրիգոր
եկեղեցու խոյակներից:

Հ. Օրբելին, Թ. Թորամանյանը,
Ն. Մառը Անիում, 1910-ական թթ.:

Ն. Մառի գիտախմբի
անդամները Անիում, 1912 թ.:

Անիի մի խումբ այցելուներ:

խատող բանվորներեն: Բայց նա դարձին ուրախ ու զվարթ է, և մոռացած բոլոր կրած նեղությունները, կրկնած փոշիները, երբ ձեռքին մեջ ունի քանի մը կտոր նորագյուտ առարկաներ իր սիրելի Անիի թանգարանը ճոխացնելու համար»²¹: «Մեծահարգ գիտնական պր. Ն. Մառ, Անիի պեղումներու ժամանակ հուսահատ շեշտով մը հաճախ կկրկներ, թե «Անիի մասին առաջ բավական բան գիտեհինք, այժմ ոչինչ չգիտենք» վասն զի օրըստօրե կտեսներ, որ գրվածներու նման ոչինչ չկար, նորագույն հետազոտություններ և պեղումներ բոլորովին տարբեր և նոր բաներ երևան կբերեին»²²:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքով Անիի ուսումնասիրությունն ընդհատվում է, այդպես էլ դեռ շատ բան թաքցնելով քաղաքի ավերակներում: Ընկնելով թուրքերի ձեռքը, կորստյան են մատնվում նաև հայտնաբերված հսկայաքանակ արժեքները, որոնք պահպանվում էին տեղում ստեղծված թանգարանում: Այդ ցուցանմուշների միայն մի փոքր մասն է Աշխ. Քալանթարին և Հ. Օրբելուն հաջողվում փրկել և տեղափոխել²³:

Անիի պատմության պերճախոս վկաները ոչ միայն պահպանված նյութական արժեքներն են, այլև այն ձեռագիր մատյանները, որոնք մեզ են հասցրելում այդ «տիեզերահույակ» քաղաքի պատմության դրվագները: Նրա մասին հիշատակում են Եղիշեն ու Ղազար Փարպեցին, Հովհաննես Դրասխանակերտցին ու Ստեփանոս Ասողիկը, Արիստակես Լաստիվերցին ու Մատթեոս Ուռհայեցին, Սմբատ Սպարապետն ու Սամուել Անեցին, Կիրակոս Գանձակեցին ու Ստեփանոս Օրբելյանը, Մխիթար Անեցին ու Մխիթար Այրիվանեցին ու շատ ուրիշներ: Անիի մասին վկայություններ կան նաև բյուզանդական, վրացական, պարսկական, արաբական ու թուրքական պատմիչների մոտ: Իսկ 13-րդ դարից սկսած նրա մասին տեղեկություններ են հաղորդում նաև արևմտաեվրոպական ուղեգիրներն ու ճանապարհորդները: Պահպանվել են ավելի ուշ շրջանի՝ հատկապես 18—19-րդ դարերի հարյուրավոր նկարագրություններ: Մեզ են հասել նաև Անիի մասին մի շարք ավանդություններ ու զրույցներ:

Այս ամենի հիման վրա ստեղծվել է անիագիտական հարուստ գրադարան. բազմաթիվ են նրա պատմությանը, քաղաքաշինությանը, ճարտարապետությանն ու վիճագրությանը, արվեստներին ու արհեստներին նվիրված հոդվածներն ու մենագրությունները:

Անիի հանդեպ հետաքրքրությունը չի մարել նաև մեր օրերում: Վերջին տասնամյակներում լույս տեսած ուսումնասիրություններից հատկապես արժեքավոր են Ն. Տոկարսկու, Հ. Խալիփախյանի, Ա. Յակոբսոնի, Վ. Հարությունյանի և ուրիշների գրքերը²⁴: Այստեղ պետք է հիշատակել նաև Լեոյի «Անի» գրական-պատմական չքնաղ ուսումնասիրությունը, որը թեև զորովել է դեռևս 1904 թվականին, բայց ամբողջությամբ հրատարակվեց միայն 1963-ին²⁵: Անիագիտական գրադարանը հարստացավ Թադևոս Հակոբյանի «Անիի պատմություն» երկհատորանոց աշխատասիրությամբ, որում ի մի են

բերված և գիտական վերլուծության ենթարկված Աճիի մասին հարյուրավոր վիմագիր և ձեռագիր նյութեր²⁶:

Աճին գտնվում է Շիրակում, Աճիի շրջանի Խարկով գյուղի դեմ-դիմաց, Ախուրյանի աջ ափին: Քաղաքը երեք կողմից խոր ձորերով առանձնացված եռանկյունաձև մի սարահարթի վրա էր, որը հյուսիս-արևելքից դեպի հարավ-արևմուտք ուներ շուրջ մեկ կիլոմետր երկարություն, իսկ ամենաընդարձակ մասում՝ 500—600 մետր լայնք: Աճիի մայր գետը Ախուրյանն էր, որ հոսում էր խիստ դժվարամատչ ձորով և հարավից անառիկ դարձնում մայրաքաղաքը: Հյուսիս-արևելյան մասում, աջից Ախուրյանին էր միանում փոքրիկ Գայլ գետը, որի պատճառով էլ ձորը կոչվում էր Գլիձոր (Գելիձոր, Գայլիձոր): Քաղաքի արևմտյան կողմով, հյուսիսից հարավ հոսում էր Ալաշա գետը: Մյուս գետակը՝ Իգաձորը, սկսվելով հյուսիսից, հոսում էր արևմուտք և միանում Ալաջային:

Բնականից անառիկ այս սարահարթում բնակավայր է եղել դեռևս վաղընջական ժամանակներում:

Բնակավայրի հնությունն են ապացուցում նաև Աճիի տարածքում պահպանված կիկլոպյան շինությունների մնացորդները: Դրանք տեսել և նկարագրել են ակադեմիկոս Հ. Աբիխը (1844 թ.), բանասեր Կոնիքերը (1888 թ.), այնուհետև Լինչը և ուրիշներ: Քաղաքից 5—6 կմ հեռավորության վրա նաև կան կիկլոպյան ամրոցի լավ պահպանված հետքեր, որոնք նկարագրել է Թ. Թորամանյանը:

Աճիի շրջակա ձորերում եղած քարանձավները մարդկանց կացարան են ծառայել անհիշելի ժամանակներում: Նրանցից մեկում հայտնաբերվել է մ. թ. ա. երկրորդ հազարամյակի բրոնզե ապարանջան: Պեղումներն ի հայտ են բերել նաև նորքարեդարյան սև փայլով խեցեղեն: Իսկ մ. թ. ա. 8—7-րդ դարերով թվագրվող նյութական մշակույթի մնացորդներ են հայտնաբերվել քաղաքի մերձակա ընդարձակ գերեզմանոցում: Եվ, վերջապես, հելլենիստական շրջանի դրամները վկայում են, որ այս բնակավայրն անընդմեջ իր գոյությունը պահպանել է երկար դարեր²⁷:

Իսկ Աճիի ավելի ուշ շրջանի պատմությունն այսպիսին է: Շիրակ գավառը, որտեղ գտնվում էր Աճին, 321 թվականին Կամսարական նախարարական տանն էր տվել հայոց Տրդատ Երրորդ թագավորը²⁸: Կամսարականների հայրենական կալվածքը կամ ուստանը հնուց ի վեր գտնվում էր Արշարունիքում՝ Արտագերսում, որին, հավանաբար, Աճին փոխարինեց 4-րդ դարի վերջերին: Աճին հայ պատմիչներից առաջինը հիշատակում է Եղիշեն. 450—51 թթ. Գառնիի, Արտագերսի հետ այն պարսիկներից ազատագրում է Վարդան Մամիկոնյանը: Դեռ այն ժամանակ Աճի ամրոցն ուներ իր ավանը²⁹: Երկրորդ հիշատակությունը, կապված 481—84 թթ. Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած ազատագրական պատերազմի հետ, պատկանում է Ղազար Փարպեցուն³⁰:

Այն բլուրը, որի վրա հետագայում քաղաքի միջնաբերդն էր, դեռ Կամսարականների օրոք պարսպապատված էր և նրանց իշխանացիստ ամրոցն էր: Այստեղ, բացի պալատից, 7-րդ դարում կառուցվել է նաև մի եկեղեցի, որին Հ. Աբիխն անվանել է «Անիի թանկագին ակը»⁵¹: Կամսարականները շինարարություն են ծավալել նաև ամրոցին կից ավանում. հատկապես արժեքավոր է 7—8-րդ դարերին պատկանող, այսպես կոչված «նոներով եկեղեցին»⁵²:

Կամսարականներն արաբների դեմ բռնկված 773—75 թթ. ապստամբությունից հետո հեռանում են Բյուզանդիա, իսկ նրանց տիրույթները անցնում են Բագրատունիներին:

Բագրատունիների թագավորության հաստատումից հետո (885 թ.) Անին երկրի կարևորագույն բերդերից էր, ուր, հատկապես Սմբատ Առաջինի ժամանակ, պահպանվում էր արքունի գանձերի մի մասը:

Բագրատունիները կարճ ժամանակաշրջանում երեք մայրաքաղաք փոխելուց հետո, վերջնականապես հաստատվեցին Անիում: 961 թվականին Աշոտ Ողորմածը հանդիսավոր պայմաններում Անիում օծվում է հայոց թագավոր՝ «շահնշահ»: Թագադրման ճոխ արարողությանը ներկա էին բարձրաստիճան պաշտոնեությունը, իշխանները, հոգևորականությունը, զորքն ու զինվորականները:

Անիի ընտրությունը որպես մայր քաղաք պատահական չէր: 10-րդ դարի սկզբին այն արդեն վաճառաշահ կենտրոն էր. Սյունիքի տեր Գրիգոր-Սուփան իշխանը, Մաքենիսի իր արձանագրության մեջ (901 թ.) վանքին նվիրաբերած այլ ունեցվածքի հետ, հիշատակում է նաև 5 կուղպակ-խանութ Անիում⁵³: Անին արդեն որոշակիորեն ձևավորված այնպիսի քաղաք էր, որ, ինչպես Լեոն է գրում, «Կարող էր որոշ գույն հաղորդել Բագրատունյաց թագավորությանը, որոշ կնիք դրոշմել նրա կերպարանքի վրա»⁵⁴: Եվ իրոք, Բագրատունյաց թագավորությունն ու Անին հետագայում այնպես անխզելիորեն են կապվում միմյանց, որ Անին դառնում է թագավորության հետ մույնանիշ, և շատ պատմիչներ ու հետազոտողներ այդպես էլ կոչում են՝ «Անիի թագավորություն»: Բացի այն, որ Անին գտնվում էր թագավորության կենտրոնում և բնականից լավ էր պաշտպանված, կարևոր էր նաև, որ նրա շրջակայքում կային մի քանի ամրակուռ ամրոցներ (Մաղաբերդ, Տիգնիս և այլն), որոնք հուսալիորեն փակում էին մայրաքաղաքի մատույցները: Քաղաքին մոտ էին նաև մշակութային նշանավոր կենտրոններ Տեկորն ու Հոռոմոսը:

Մայրաքաղաք հռչակվելուց ընդամենը 2—3 տարի անց Աշոտ Ողորմածը կառուցում է Անիի ներքին պարիսպը, որը հետագայում կոչվեց Աշոտյան: Ենթադրվում է, որ նրա օրոք է անցկացվել ջրմուղը և վերակառուցվել Կամսարականների իշխանացիստ պալատը:

Անին զարգանում և կառուցապատվում է այն ժամանակների համար աննախընթաց արագությամբ: Ընդամենը 10—15 տարվա ընթացքում քաղաքն այնքան է ընդարձակվել, որ Աշոտ Ողորմածի հաջորդը՝ Սմբատ Երկրորդ թագավորը, ստիպված եղավ ութ երկար ու ձիգ տարիներ և նյութական հրկայական միջոցներ ծախսել նոր պարիսպների կառուցման վրա: Սմբատյան կոչվող այս պարիսպն ուներ շուրջ երկուսուկես կիլոմետր երկարություն և շուրջ 8—10 մետր բարձրություն: Նրա արտաքին կողմում փորված էր մոտ

500 մետր երկարություն և 10—12 մետր լայնք ունեցող խոր խանդակ, որը լցված էր ջրով և պաշտպանական նշանակությունից բացի, խաղաղ ժամանակներում օգտագործվում էր ոռոգման և ջրաղացները բանեցնելու նպատակով³⁵։ Բայց միայն այսքանով չէր սահմանափակվում Անիի պաշտպանական համակարգը։ Նրա մեջ էին մտնում նաև միջնաբերդը, Աղջկաբերդը, Ախուրյանի, Ծաղկոցաձորի, Գլիձորի երկայնքով կառուցված պարսպահատվածները, քաղաքի արվարձաններում ստեղծված ամրությունները։ Անիի պարիսպներն ունեին մոտ 80—90 բուրգ³⁶, որոնցում կային զորանոցներ ու պահակաճակատներ։ Որոշ բուրգերի ներսի մասը վերածված էր եկեղեցիների ու մատուռների։ Անիի զինանշանը՝ վազող հովազի բարձրաքանդակը, գրտնըվում էր Ավագ դռան վրա։ Աշտարակները ևս ունեին իրենց զինանշանը, պահպանվել են արծվի, ցուլի և բաց երախով վիշապի բարձրաքանդակներ։

Անին այցելություններին զարմացնում էր ոչ միայն իր ժանեկազարդ եկեղեցիներով, այլև նրբագեղ, բայց ամուր պարիսպներով։ Լեոն ևս, Անիի պաշտպանական համակարգը տեսնելով, հիացմունքով գրել է. «Միայն Անին է այն բերդը, որ այսօր կարող է լիովին հասկացություն տալ, թե միջնադարյան հայն ինչպես էր կարողանում իր ստացվածքը պաշտպանել դաշտի վրա։ Ես չգիտեմ մի ուրիշ տեղ, որ եկեղեցիների չափ գեղեցիկ և նրանցից էլ ավելի վեհ լինի ժողովրդական կյանքի քաղաքական կողմի արտահայտությունը։ Աղոթողների կողքին բարձրանում էին զինվորության հուշարձանները։ Չքնաղ եկեղեցուց մինչև ահեղ պարիսպները մի քանի քայլ տարածություն է։ Տեսնում եք, որ այստեղ արտահայտված են մարդկային կյանքի հակադրությունները մի զարմանալի պարզությամբ։

...Գեղեցկությունը՝ միացած ամրության հետ։ Քաղաքի համար այդ պայքարը միայն պաշտպանություն չէր, այլև զարդարանք։ Նայեցեք այդ սրբատաշ սալ քարերին, որոնք հագցված են պատի մեջ։ Նայեցեք այդ կլոր, լայնանիստ աշտարակներին։ Ինչպե՞ս են նրանք համաչափ ու գեղեցիկ բարձրանում, ներկայացնելով միևնույն ժամանակ ուժ, դժվարամատչելի ամրություն։ Դեղին, կարմիր, սպիտակ քարերից է շինված հսկա պարիսպը։ Բայց վարպետները շատ տեղ ամբողջ զարդեր են դրել սև քարերից»³⁷։

Պաշտպանական պակաս կարևորություն չունեին նաև Անիի կամուրջները։ Միայն Ախուրյանի վրա տասը կամուրջ է եղել, որոնցից մեկը ափերի հետ կապվում էր փայտե շարժական տախտակամածների միջոցով։ Վտանգի դեպքում այդ տախտակամածները բարձրացվում էին։ Կամուրջը երկու կողմից ուներ կրկնահարկ աշտարակներ, որոնցում գտնվում էին նրա պահապան զինվորները, իսկ աշտարակների կամարաձև դարպասները փակելուց հետո կամուրջը վերածվում էր մի փոքրիկ բերդ-կղզու։

«Անին ներկայացնում էր միջնադարյան մեր ծող իրականությունը՝ քաղաքային կուլտուրան։ Նա զարգացնում էր և կարող էր զարգացնել միայն խաղաղ աշխատանքի՝ առևտրի, արհեստների և արդյունագործության քաղաքականությունը, այսինքն՝ զինվորական հափշտակողական քաղաքականության ներհակությունը, և այս տեսակետից նա գուցե միակ օրինակն էր Առաջավոր Ասիայում, — գրել է Լեոն։ — Եվ զորքը, բերդերը հարկավոր էին նրան լուր անընթաց հանգստությունը պահպանելու, խաղաղ աշխատանքը հովանավորելու համար։ Երկիրն ապրում էր իր կենտրոնով, որ Ծիրակն

էր, իսկ այս կենտրոնը բռնված էր շինարարական հարատև տենդով և այս ընդարձակ գործունեության համար նրան հարկավոր էին նյութական խոշոր միջոցներ, որոնք ձեռք էին բերվում ոչ թե զինված ավարատություններով, այլ «հալալ» աշխատանքով»³⁸:

Այո, արդար աշխատանքի շնորհիվ Անիի տնտեսական ու մշակութային առաջընթաց է ապրում, ծաղկում և դառնում իսկապես որ «տիեզերահոյակ», մեծանուն ու բաղձալի քաղաք: Այն արագորեն վերածվում է արհեստագործության ու առևտրի խոշոր կենտրոնի, բազմամարդ ու բարեկարգ քաղաքի, որն իրեն էր ձգում հազարավոր մարդկանց: Անիի բնակչությունը բազմապատկվել է միջնադարի համար անսովոր արագությամբ: Բնակչության այսպիսի կուտակումն Անիի մայրաքաղաք դառնալու արդյունք էր: Այստեղ էին բնակվում հայոց թագավորն իր մերձավորներով ու բազմամարդ սպասակազմով, թիկնապահներով ու արքունիքով, բարձր պաշտոնեությունը, ազնվականության մի մասը, բարձրաստիճան զինվորականությունն ու մեծաքանակ հոգևորականությունը: Սակայն, մայրաքաղաքի բնակչության հիմնական զանգվածները կազմում էին արհեստավորներն ու առևտրականները, նաև այլ կարգի բազմամբոխ բնակչությունը՝ օրավարձու աշխատողներ, ծառաներ, զանազան զբաղմունքի տեր մարդիկ և ուղղակի աղքատներ... Քիչ չէին նրանք, ովքեր չնայած ապրում էին մայրաքաղաքում, բայց շարունակում էի զբաղվել գյուղատնտեսությամբ, այգեգործությամբ ու անասնապահությամբ:

Անիի մարդաշատությունն են հաստատում նրա ընդարձակ արվարձանները, հարյուրավոր եկեղեցիները, բավական խիտ կառուցապատումը: Ըստ հայ և օտար պատմիչների, քաղաքն ուներ ավելի քան 100 հազար բնակիչ³⁹: Պետք է նշել, որ քաղաքային բնակչության կտրուկ աճը բնորոշ է ոչ միայն Անիին: Այն ուներ տնտեսական և քաղաքական խոր արմատներ: Այսպես, դեռ 893 թ. մեծ երկրաշարժից առաջ Դվինում կար 100 հազարից ավելի բնակիչ, իսկ 1049 թ. սելջուկ թուրքերի արշավանքի հետևանքով միայն Արծն քաղաքում 150 հազար մարդ է սպանվել⁴⁰:

Անիի կառուցվածքով ևս նման էր միջնադարյան Հայաստանի մյուս քաղաքներին. նա բաղկացած էր միջնաբերդից, բուն քաղաքից և արվարձաններից, որոնք հիմնականում ձևավորվել էին Բագրատունյաց թագավորության շրջանում: Միջնաբերդը գտնվում էր քաղաքի հարավ-արևմուտքում, բլրի վրա: Նրա բարձրությունը բուն քաղաքից հասնում էր 80—100 մետրի և օղակված էր հաստաքետտ պարիսպներով: Արքունի պալատից բացի, այստեղ էին գանձարանն ու զինանոցը, պալատական պաշտոնյաների ու հոգեվորականների, բերդապահ զինվորների տները, Բագրատունի արքաների պանթեոնը, տարբեր չափի ու մեծության ամբարներ ու պահեստներ, ախոռներ և այլն: Միջնաբերդն ուներ իր բաղնիքը, ջրմուղը: Այստեղ մինչև 11-րդ դարը կառուցվել է տարբեր չափերի յոթ եկեղեցի, որոնցից ամենամեծը՝ պալատականը, կանգնեցվել էր դեռևս 7-րդ դարում: Ամբողջ միջնաբերդն ընկղմված էր այգիների ու ծաղկանոցների մեջ:

Բուն քաղաքը բաղկացած էր հին և նոր քաղաքամասերից, որոնք այդպես էին կոչվում տարբեր ժամանակներում պարսպապատվելու պատճառով: Հին քաղաքը միջնաբերդի և Աշոտյան պարիսպների միջև էր, իսկ նորն ընդգրկում էր նրա և Սմբատյան պարիսպների միջև ընկած շուրջ 700—720 մետր լայնք ունեցող շերտը⁴¹:

Արվարձաններից ամենաընդարձակը Սմբատյան պարսպի խանդակի մոտ տարածվող սարահարթի վրա էր: Պարիսպներից դուրս գտնվող այս արվարձանի մասին Թորոս Թորամանյանը գրում է. «Ամբողջ դաշտավայրը, շնորհիվ խրամները լցնելու համար այստեղ են անցնող վտակի պարզևած առատ ջրերու, ծածկված է եղել ծառաստաններով ու մրգաստաններով, որոնց մեջ կղզիացած են եղեր առանձին թաղամասեր կամ արվարձաններ՝ իրարմե մեկ-երկու հարյուր քալ հեռավորության վրա: Նույնիսկ այստեղ կարելի է գանազանել առանձին անհատական սեփականություններ՝ իրենց բնակարաններով, պարտեզներով, եկեղեցիներով ու գերեզմանոցներով»⁴²:

Հարավի արվարձանը, որ միջնաբերդի ու Աղջկաբերդի դիմաց էր, մեկերկու կիլոմետր ձգվում էր Ախուրյանի ձախ ափով: Այստեղ ևս պահպանվել են տների, եկեղեցիների ու գերեզմանոցների հետքեր: Նրա բնակիչները քաղաքի հետ հաղորդակցվում էին Ախուրյանի վրա կառուցված կամուրջներով:

Այս արվարձաններից գատ, կար նաև, այսպես կոչված, այրային Անի⁴³: Քաղաքը շրջափակող ձորերի գառիվեր լանջերին կային հարյուրավոր ժայռափոր տներ, եկեղեցիներ, կողպակ-խանութներ ու արհեստանոցներ, ձիոհանքեր ու ջրաղացներ, գերեզմանոցներ: Այս յուրօրինակ քաղաքը հիմնականում տարածվում էր Ծաղկոցաձորի աջ ու աջակ կողերին: Բազմաթիվ քարայր-տներ կային Իգաձորում, Գլիձորում և Ախուրյանի ափերին: Այս

լքված, կույր այրերը վաղուց են անմարդարձակ. հնագետներին հաջողվել է պահպանված շուրջ հազար քարայրների միայն մի մասն ուսումնասիրել⁴⁴: Միայն ժայռափոր եկեղեցիների թիվն այստեղ մի քանի տասնյակի էր հասնում: Դրանք միանավ աղոթարաններ էին, կիսակլոր կամ քառանկյուն, շուրջ մեկ մետր բարձրության բեմով, ժայռակոփ սյուներով: Կար նաև եկեղեցական մի բարդ համալիր՝ բազմաթիվ եկեղեցիներով ու սենյակներով:

Ժայռերի կողերին համբերատար ու աշխատասեր անեցիները փորել էին շուրջ 16 աղավառու⁴⁵:

Այս ամենից բացի կար նաև ստորերկրյա Աճի, որն ուներ ուսմական, պաշտպանական նշանակություն: Նրա սրահներն ու գաղտնարանները, խոռոչներն ու խորշերը հիանալի թաքստոցներ ու ծուղակներ էին:

Աճիի փողոցներն ունեին անկամոն դասավորություն, որոնցից ճյուղավորվում էին մեծ ու փոքր ցրբանցքներ: Բուն քաղաքում տները սովորաբար մեկուկես, երկու հարկանի էին և բաղկացած էին 3—6 բնակելի և օժանդակ սենյակներից: Առաջին կամ նկուղային հարկում գտնվում էին օժանդակ, իսկ վերին հարկում՝ բնակելի սենյակները: Փողոցները շատ խիտ էին կառուցապատված: Տները դասավորված էին ոչ թե դրանց երկայնքով, այլ խորությամբ և նրանց շքամուտքը գտնվում էր ոչ թե փողոցի վրա, այլ՝ բակի: Տունը կամ մի քանի տուն միաժամանակ փողոցի հետ կապվում էին մեղ միջանցքով: Սա ուներ իր պաշտպանական առավելությունները:

Ծաղկոցաձորի աջ ափին փորված աղավառներ:

Անիի շրջակա այրերը:

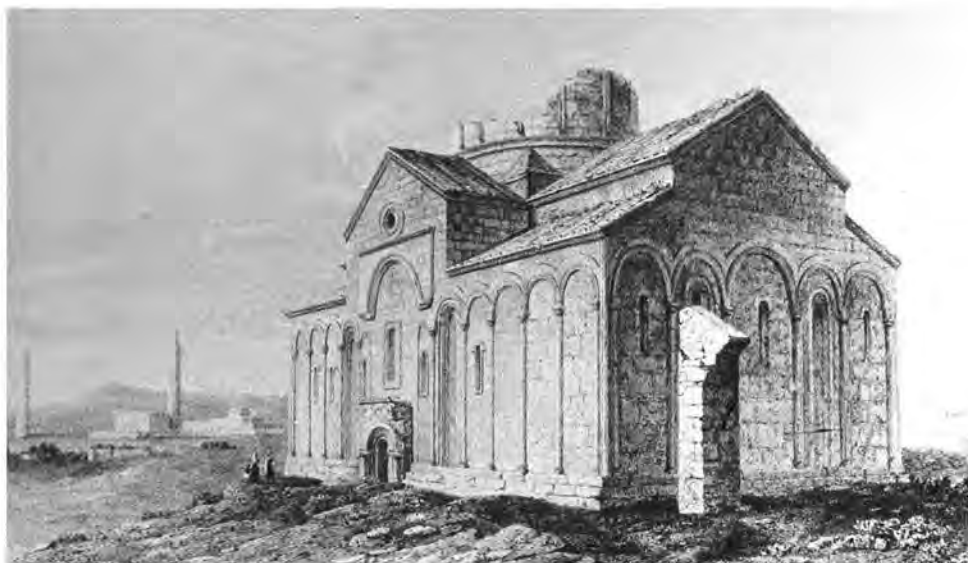
Ժայռափոր տուն:

Գլխավոր փողոցը սկսվում էր Սմբատյան պարսպի գլխավոր մուտքից և երկարում մինչև քաղաքի հարավային ծայրաշրջանը: Նրա լայնքը 4—5 մետր էր, և կարող էին երթևեկել ոչ միայն հետիոտներն ու հեծյալները, այլև սալերը: Փողոցի երկու կողմերում քարե մատարաններ կային դրված⁴⁶: Այստեղով էր անցնում քաղաքի ջրմուղի հիմնական գիծը: Անիի ջրմուղը միջնադարի համար մի խիստ բարդ համակարգ էր, որն ուներ կավե և երկաթե խողովակներ⁴⁷: Այս խողովակաշարերն էին ջուր հասցնում Անիի բնակիչներին, որոնք քաղաքի տարբեր մասերում կառուցել էին վեց բաղնիք⁴⁸: Ամենահինը միջնաբերդում գտնվող բաղնիքն էր, որը կառուցված լինելով Կամսարականների օրոք, Բագրատունիների կողմից վերակառուցվել էր և դարձել արքունի: Այն բաղկացած էր յոթ սենյակից: Վառարանից ծուխն անցնում էր հատակով, տաքացնում հատակն ու պատերը՝ դուրս գալիս ծխնելույզով: Տաք ջրի համար օգտագործվում էին երկաթե, իսկ սառի համար՝ կավե խողովակներ:

Անիի եկեղեցիները, պալատները, պարիսպները, տները կառուցված էին տուֆով, որի մշակումը հասել էր կատարելության: Տուֆից էին նաև տանիքները: Դրանք տուֆի բարակ սալեր էին, որոնք օծում էին ձեթով, որպեսզի ջուր և խոնավություն չներծծեն:

Անիի ամենամեծ և ամրագույն ճարտարապետը Տրդատն էր, որն ապրել է 10-րդ դարի երկրորդ կեսին և 11-րդ դարի առաջին տասնամյակներում: Տրդատն իր ժամանակի հանճարեղ ճարտարապետներից էր: Նրա գլուխգործոցը Անիի Մայր տաճարն է, որի շինարարությունն սկսել է Սմբատ

Մայր տաճարի գմբեթը
պահող սյուները:

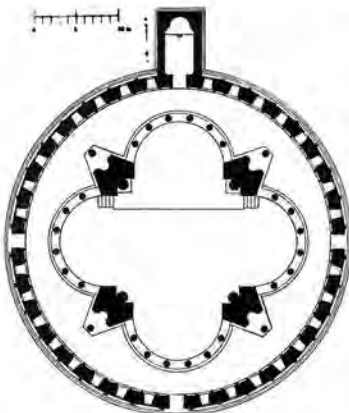
Մայր տաճարը.
Շառլ Տեքսիե,
1842 թ., Փարիզ:

Մայր տաճարը:

Գագիկ Առաջինի
արձանը:

Գագիկաշենի (Գրիգոր
Լուսավորչի եկեղեցու)
հատակագիծը ըստ
Թ. Թորամանյանի:

Երկրորդը 988 կամ 989 թվականին և ավարտվել 1001 թվականին՝ Գագիկ Առաջինի կին Կատրամիդե թագուհու հոգացողությամբ:

Անին եկեղեցաշատ քաղաք էր: Երևի աշխարհի ոչ մի քաղաքում այդքան շատ եկեղեցի չի եղել, որքան Անիում: Հայ⁴⁰ և օտար բազմաթիվ պատմիչներ, ժամանակագիրներ ու ուղեգիրներ նշել են, որ Անիում կար հազար ու մեկ եկեղեցի: Այլ-Ասիրը հաշվում է ավելի քան 500 եկեղեցի⁴⁰: Ավելի ուշ շրջանում, 1255 թ. Անի այցելելով՝ ֆրանսիացի դիվանագետ ու հոգևորական Լուրրուքը հայտնում է, որ քաղաքում «կան հայերի հազար եկեղեցի և արարական երկու մզկիթ»⁴¹: Վենետիկում դր Բովեն հաստատում է, որ «Հայաստանում կա մի հույակապ քաղաք, կոչված Անի, ուր կա հազար եկեղեցի և հարյուր հազար ընտանիք...»: Կողմնակալության մեջ հայ պատմիչներին չմեղադրելու համար բավարարվենք այս օտար հեղինակների վկայություններով և ասենք, որ Անիում իսկապես եղել են հարյուրավոր եկեղեցիներ: Հիշենք, որ Աշոտ Ողորմածը եկեղեցիների էր վերածել իր կառուցած պարսպի աշտարակները, այդպիսի Անիում ևս կային մի քանի տասնյակ ժայռափոր եկեղեցիներ, քաղաքի տարբեր ծայրերում կառուցված էին բազմաթիվ աղոթարաններ:

Մինչև այժմ ուսումնասիրողներից ոչ ոք չի հաշվել Անիի բոլոր եկեղեցիները, աղոթարաններն ու մատուռները, և դժվար է հաստատել կամ ժխտել ժամանակի պատմիչներին կամ ականատես ուղեգիրներին:

Բացի Մայր տաճարից, Անիում կային այլ նշանավոր եկեղեցիներ՝ Գագկաշեն, Ապուղամբենց, Առաքելոց, ս. Փրկիչ, Հովվի և այլն: Երկար դարեր այս ճարտարապետական գոհարները հիացմունք ու զարմանք են պատճառել:

Մայր տաճարից հետո Անիի երկրորդ հայտնի տաճարը Գագկաշեն եկեղեցին էր: Այն Տրդատի ձեռակերտն է, կառուցվել է ըստ երևույթին 1001—10 թթ., Գագիկ թագավորի օրոք: Թ. Թորամանյանը գրում է, որ Գագկաշենը «չափով, ձևով ոչ մեկ տարբերություն չունի Զվարթնոցեն, միայն զարդաքանդակներն են, որ Զվարթնոցին օտար են»⁴²: Իհարկե, այն Զվարթնոցի կրկնությունն ու պատճենը չէր, այս երկու տաճարներին միացնում է ավելի մեծ ընդհանրություն՝ երկուսն էլ կառուցել են հանճարեղ ճարտարապետներ ու շինարարներ: Բայց ընդհանրությունները սրանով չեն ավարտվում: Ցավոք, Գագկաշենը ևս երկրաշարժի զոհ է դարձել, ինչը հաստատեցին պեղումները. «Երկրաշարժով կործանած ըլլալը հավանական կեսեպես անոր համար, որ արարողությունը չէր դադարած. եթե բնական ընթացքով հետզհետե կործանելու մոտենար, այն ատեն բնականաբար, մեջը պիտի չի գտնվեին պեղումներն գտնված անոթները, անոթը, վաղուց վերցված պիտի ըլլային, նույնպես անսպասելի վտանգին զոհերն էին այն մարդիկը, որոնց ոսկորները ջարդուիշուր եղած գտնվեցան նախկին փլատակներու և նոր բեկորներու մեջտեղը»⁴³, — գրել է Թ. Թորամանյանը:

Գագկաշենի պեղման ժամանակ հայտնաբերվել է Գագիկ Առաջինի 2,28 մ բարձրության քարակերտ արձանը, որն իր ձեռքում ուներ տաճարի մանրակերտը:

Տաճարը պեղող Թ. Թորամանյանը նրա մասին գրել է. «Այս արձանը, թեև ոչ մեծ արվեստագետի գործ, բայց իր տեսակի մեջ միակը կարելի է համարել ամբողջ Հայաստանի և Կովկասի քրիստոնեական շրջանի մեջ, թե՛ իր մեծությամբ և թե՛ մինչև այժմ տեսնված ողորմելի գծերով մանրմունք արձաններու հետ բաղդատելով:

Արվեստագետը Գագիկի արձանին վրա ամեն ջանք ի գործ դրած է թե՛ դեմքին և թե՛ հագուստներում ամենափոքր գծերն իսկ բնականին մոտեցնելու, ահա այդ երևացող ճիգն է, որ տեսնողին վրա մեծ տպավորություն կթողու. մանր դետալներն քոլորովին զուրկ է, բայց ընդհանուր կազմության մեջ ոչ մի անպատշաճ համաչափություն չերևիր վրան. և հակառակ տեղական քարին արձանագրության համար ունեցած անհարմարության՝ բավական մաքուր տաշած և հղկված է»⁴⁴:

Առաքելոց եկեղեցին ևս Անիի զարդերից է: Այն ըստ երևույթին կառուցվել է 10-րդ դարի վերջին և 11-րդ դարի սկզբին: Անի այցելած ճանապարհորդներից մեկը՝ Ա. Անդրենը, 1897 թ. նրա մասին գրել է. «Զարմանքից ես ուղղակի ախ բաշեցի. այդպիսի շքեղություն, այդպիսի պերճություն ու նրբագեղություն Անիի ավերակներից ոչ մեկը չունի: Նկարչի վրձին է պետք, որպեսզի նկարի գեղարվեստական սյուները, վաղուց խաչաձևված կամարները, կամարաձև շքեղ առաստաղը և անհամեմատելի, անզուգական զարդաքանդակը: Իմ ուժերից վեր է նկարագրել այդ ավերակի գմայլելի պատկերը»⁴⁵:

Անիի եկեղեցիները ոչ միայն հոգևոր կենտրոններ էին, այլև մշակութային օջախներ, որոնցում գրվում և հավաքվում էին բազմաթիվ ձեռագրեր⁴⁶: Կար նաև բարձրագույն դպրոց⁴⁷: Այն իր բնույթով հիմնականում աշխարհիկ էր: Միջնադարյան մյուս համալսարանների մասն այնտեղ էլ դասավանդ-

Առաքելոց եկեղեցու
տեսքը արևելքից:

Ս. Գրիգոր եկեղեցին,
XII—XIII դդ.,
վերակազմությունը՝
Թ. Թորամանյանի:

վում էին իմաստասիրություն, քերականություն, մաթեմատիկա, ճարտասանություն, մարդակազմություն, աստղաբաշխություն, երաժշտություն և այլն: Բարձրագույն դպրոցը ծաղկում է Գրիգոր Մագիստրոսի (11-րդ դար) և Հովհաննես Իմաստասերի օրոք (11-րդ դարի վերջ, 12-րդ դարի սկիզբ): Իմաստասերը պատմագիր էր, տոմարագետ, մեկնիչ, բանաստեղծ: Ուշագրավ է, որ դեռ այն ժամանակ նա ընդունում էր երկրի գնդաձևությունը:

Անհում կային նաև մատենադարաններ՝ արքունիքում, բարձրագույն դպրոցում, կաթողիկոսարանում, վանքերում ու եկեղեցիներում⁵⁸: Անհում զարգանում է թատերական արվեստը. քաղաքն ուներ թատրոնի հատուկ շենք, բայց հավանաբար, հանդեսների ու ներկայացումների մի մասն անց էր կացվում փողոցներում և հրապարակներում⁵⁹:

922 թվականից հաստատված երկարատև խաղաղությունը մեծապես նպաստեց երկրի տնտեսական առաջադիմությանը, ներքին ու արտաքին առևտրի ծավալմանը: Տեղական և ներմուծվող հումքի վրա բարձր զարգացման հասան արհեստները: 10-րդ դարում Անհում արհեստների թիվը հասնում էր քառասունի⁶⁰: Տարածված էին զինագործությունն ու դարբնությունը, արծաթագործությունն ու ոսկերչությունը, ջուլհակությունը, գորգագործությունն ու ասեղնագործությունը, շինարարության հետ առնչվող մի շարք արհեստներ (քարտաշություն, փայտագործություն, որմնադրություն և այլն): Ջարգացած էին նաև կաշեգործությունը, պայտարությունը, համետագործությունը: Գրչության կենտրոն լինելով, այստեղ ծաղկում էին բազմաթիվ այլ արհեստներ՝ մագաղաթ և թուղթ պատրաստելուց մինչև կազմարություն:

Անին մայր քաղաք էր, որտեղ ոչ միայն արքունիքն էր, այլև հավաք-

Կուսանաց վանքը
Ախուրյանի կիրճում:

Փրկչի եկեղեցին:

Աբուղամրենց կամ
ս. Գրիգոր եկեղեցին:

վել էին բազմաթիվ ազնվականներ ու մեծահարուստներ: Բնականաբար, բարձր զարգացման են հասնում դերձակությունը, կոշկակարությունը, գղակագործությունը և հանդերձանքի հետ կապված այլ արհեստներ:

Անին մաս ապակեգործության քաղաք էր: Այստեղ արտադրվում էին գավաթներ, սրվակներ, բաժակներ, ափսեներ, գունավոր մախշազարդ անոթներ ու բյուրեղապակյա իրեր: Պեղումներից հայտնաբերված երկրագործական գործիքների ու գութանի երկաթե խոփերը, բահերն ու բրիչները, գերանդիներն ու եղանները հաստատում են, որ քաղաքում երկրագործությունը տնտեսության կարևոր ճյուղերից էր: Գյուղատնտեսական հումքով էին աշխատում Անիի ձիթհանքերն ու ջրաղացները: Եկեղեցիները, պալատներն ու տները լուսավորելու համար Անիում օգտագործվում էր հսկայական քանակությամբ ձեթ: Դա է պատճառը, որ Անիում կար շուրջ 20 ձիթհանք⁶¹:

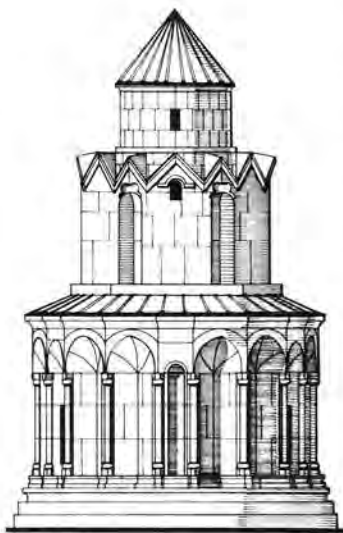
Անիում առևտուրը կազմակերպվում էր ըստ Բագրատունի թագավորների հրամանի, որով սահմանվում էին չափ ու կշռի միավորներ: Շուկա-

Տիգրան Հոսեֆի
(ս. Գրիգոր) եկեղեցու
ընդհանուր տեսքը,
1215 թ.:

Տիգրան Հոսեֆի
(Ս. Գրիգոր) եկեղեցու
որմանակարները:

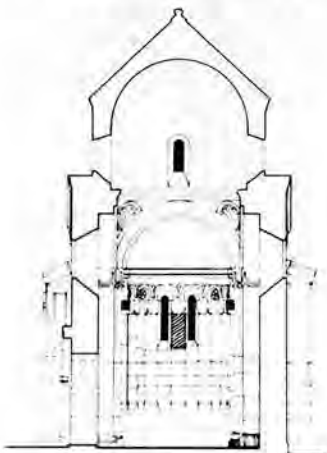

ներում կային վերակացուներ՝ «կոփիչներ», որոնք պարտավոր էին հսկել չափ ու կշռի վրա, կանխել խարդախությունը, դրամանեցությունը, որոնց համար սահմանված էին պատիժներ⁶²: Կոփիչներն, ըստ երևույթին, ունեին մեծ ֆինանսական ու ոստիկանական պարտականություններ: Առևտրում զեղծողները պատժվում էին որպես գողեր: Շուկաների և խանութների տեղադրությունն ամենայն հավանականությամբ հաստատվում էին հատուկ հրահանգներով: Շուկաներն ունեին ընդարձակ հրապարակ, ուր կանգ էին առնում վաճառվող առևտուրներն ու վաճառականների գրաստներն ու ուղտերի քարավանները: Անհի, իբրև ժամանակի խոշորագույն քաղաքներից մեկը, ունեցել է մի քանի շուկա⁶³: Պեղումների ընթացքում գլխավոր փողոցում հայտնաբերվել է քարաշեն խանութների երկու շարք, որոնց միջև

Հովվի եկեղեցին,
վերականգնությունը
Թ. Թորամանյանի:

Բախտադեկի (ս. Գրիգոր)
եկեղեցին (վերականգնություն):

կար բավական մեծ հրապարակ: Ենթադրվում է, որ այդ էր Աճիի գլխավոր շուկան:

Աճիի վիմագիր արձանագրություններում բազմաթիվ հիշատակություններ կան խանութների մասին: Դրանք սովորաբար կոչվում էին «կուղպակ» և նշանակում էին թե՛ արհեստանոց, թե՛ կրպակ: Այս խանութների մի մասն ուներ ներքնահարկ և օժանդակ հարմարություններ: Խանութների թիվն Աճիում հարյուրների էր հասնում⁶⁴:

Իսկ ի՞նչ դրամով էին այն ժամանակ առևտուր անում: 10—11-րդ դարերում Հայաստանում ամենատարածվածը բյուզանդական դրամներն էին, հայ պատմիչները որպես դրամի միավոր սովորաբար հիշատակում են դահեկանները: Փողը միշտ էլ յուրատեսակ փորձաքար է եղել, և որոշ մարդիկ փորձում էին հարստանալ դրամանեգոթյան միջոցով: Կեղծ դրամ հատելու համար սահմանված էր խիստ պատիժ՝ կտրում էին գեղծարարի ձեռքը⁶⁵:

Միջնադարյան քաղաքների զարգացման հիմնական նախապայմաններից մեկը միջազգային առևտրի ծավալումն էր: Բագրատունյաց Հայաստանում արտաքին և տարանցիկ առևտրի համար ստեղծվել էին բարենպաստ պայմաններ:

Աճին միջազգային առևտրական ուղիների կարևոր հանգույց էր: Հեռավոր երկրներից եկած վաճառականների համար քաղաքում կառուցված էին օթևաններ՝ հյուրանոցներ ու հյուրատներ, օժանդակ հարմարություններ ունեցող խանապարներ, փնդուկներ կամ պանդուկներ, որոնց կից կային ախոռներ, կրպակներ և այլն: Իջևանատներ էին ստեղծված նաև Աճի տանող քարավանային ճանապարհներին⁶⁶: Վիմագիր արձանագրություններից հայտնի է, որ Հաքարյանների օրոք Աճիում կար շուրջ 10—15 հյուրանոց, որոնք պատկանում էին ազնվականներին ու մեծահարուստներին:

Աճին առևտրական սերտ կապեր ուներ Չինաստանի ու Հնդկաստանի, Միջին Ասիայի ու Պարսկաստանի, արաբական երկրների ու Հյուսիսային Աֆրիկայի, ինչպես նաև Ղրիմի, Հարավային Ռուսաստանի և Արևմտյան Եվրոպայի հետ: Չինաստանից, օրինակ, ներմուծվում էր ճենապակի, որի բազմաթիվ բեկորներ են հայտնաբերվել Բագրատունիների արքայական պալատի պեղումների ժամանակ: Չինաստանը միաժամանակ մետաքսի խոշոր արտահանող էր: Հայտնի է, որ Աճիի Մայր տաճարի թանկարժեք ջահը բերվել էր Հնդկաստանից⁶⁷: Արաբ հեղինակ Ալ-Իդրիսու վկայությամբ, Միջին Ասիայից ներմուծվում էր կուրքի մորթի, իսկ Հայաստանից այնտեղ էին արտահանվում ընտիր գորգեր⁶⁸:

Բայց միայն գորգագործությունը չէր, որ զարգացած էր Աճիում: Քանի որ նրբահյուս ձեռագործներն ու մետաքսյա հագուստները չէին կարող հողում երկար պահպանվել, այդ պատճառով էլ նրանց մասին հաճախ գիտնականները լուր են: Բայց Աճիում գտնված ասեղնագործության նմուշը վստահեցնում է, որ այդ արվեստը ևս զարգացած էր: Այն համաշխարհային հնագիտության եզակի գտածոներից է, այդ իսկ պատճառով Թ. Թորամանյանի նկարագրությունը կներկայացնենք ամբողջովին. «Արևմտահայ բժ. Պալաքյան գանգերու ուսումնասիրության համար պրոֆ. Մատի արտոնությամբ, Հոնենց Տիգրանի քարափոր դամբարանի մեջ փորեց մի գերեզման, ուրկից դուրս եկավ 4—5 տարեկան փոքրիկ աղջկա մը դագաղ: Աղջկան մարմինը բոլորովին փտած էր, սակայն, բարեբախտաբար, գրեթե անփուտ մնացած էր գգեստը. մարմնույն վրա հագած էր խիստ նուրբ թույլ շապիկ, որուն հագիվ հետքերը մնացել են, իսկ վրայեն հագած շապիկը, որուն երկարությունը, ինչպես կերևի, ծունկերեն ավելի վար իջած է, բոլորովին անփուտ մնացած է: Գույնը սպիտակ, կերպարը մաքուր մետաքս, թևին բերանը և ուրիշ զանազան եզերքներ ասեղնագործված են այտուցիկ ատամնաշար ձևերով. թևերին եզերքներն ասեղնագործված են նաև ոսկեթել ծաղկանկարներով. բազուկներուն վրա կարված էն երկու մատ լայնությամբ իշխանական տոհմի հատուկ բազկակապեր ամբողջովին մետաքսով և ոսկեթելով ասեղնագործված, Աճիի մեջ հաճախ քարերու վրա քանդակված մանվածոներու ձևերով: Մարմնույն վրայեն մեջքին շնորհալի հանգույցով մը կապված էր մետաքսյա բարակ չվան մը:

Դագաղը հանվելեն մեկ օր հետո, Գարեգին վարդապետ Հովսեփյան, որ այստեղ կգտնվեր վերջին տարիներու պեղման արդյունքն ուսումնասիրելու համար, կմտնե դագաղը հանված քարայրը և կգտնե մի շորի կտոր, որ անուշադրությամբ նետված էր մեկ կողմ դագաղը հանելու ժամանակ. լվացվելեն հետո երևաց, որ ցանցակերպ հյուսված ասեղնագործ ծածկոց և կամ մի ուրիշ բան էր, որուն վրա խիտ ասեղնագործված էին երկու վագրեր, կանգնած դեմ դիմաց, մեկը՝ մեծ և մյուսը՝ փոքր, մեծին գլուխը փոքրին կռնակեն քիչ բարձր, իսկ փոքրին գլուխը՝ մեծին կուրծքին վրա. վագրներու մարմնույն վրայի խառուտիկ գծերն ու բիծերը երկու գույնի մետաքսով և ոսկեթելով բանված են՝ գալով նկարին գեղեցկության և բնականության,

Անկարագրութեան ավելի բանաստեղծական ներքողներու արժանի է անոր հեղինակը, այդ փոքրիկ պատկերին վրա ոչ մի կետ մոռացված չէ անոնց ջիղերեն. հողվածները և բոլոր կազմական հատվածներն: Ամեն ինչ բնական, ամեն ինչ նուրբ ու ճարտար Անարչական ճաշակով, բոլորովին անկախ մեզ ծանոթ ոճերէ, հեռու բոլորովին պարսկական, բյուզանդական շարունակներէ, զուտ տեղական ճաշակի արտադրություն կներկայացնէ»⁶⁹:

Ներմուծվող և արտահանվող ապրանքների տեսականին հարյուրների և հույնիկ հազարների էր հասնում: Բնականաբար, այսպիսի ծավալուն միջազգային առևտուր ունեցող քաղաքը պետք է, որ ունենար իր մաքսատունը: Ենթադրվում է, որ այն եղել է այսպես կոչված, Մանուչեի մզկիթի մահլիկն շենքում կամ էլ Ախուրյանի երկհարկանի կամրջի աշտարակում⁷⁰: Այս առևտրական մաքսն արքունի գանձարանն էր համարվում և հայոց թագավորներին հնարավորություն տալիս հոյակերտ պալատներով ու տաճարներով զարդարել մայրաքաղաքը:

Անիի թագավորությունն իր հզորության գագաթնակետին հասավ Գագիկ Առաջինի օրոք (989—1020 թթ.), որն արձանագրություններից մեկում այսպես է թվարկվում իր տիտղոսը. «Հգար եւ տիեզերակալ շահինշահ եւ հայոց մեծաց արքայից արքայ»⁷¹: Այդ շրջանն ահա թե ինչպիսի ցնծությամբ է Անկարագրում Արիստակէս Լաստիվերցին. «...Երկիրը ճանապարհորդների դէմ բացվում էր իբրև տնկախիտ, կանաչագարդ, տերևալից, պտղաբեր, գեղեցկաշուք ու երջանիկ մի դրախտ, քանզի իշխանները զվարթատես դէմքով բազմում էին գահին, իսկ նրանց առջևից, զարնամաբեր երփնավառ ծաղկանոցների մման, երգ ու զրույցների հանդեսներ էին միայն լինում, ուր փողերի ու ծնծղաների և այլ երգարվեստների ձայները մարդկանց սիրտն ու հոգին համակում էին ուրախությամբ ու բերկրանքով, այնտեղ մատուցում էին ման ծերերը՝ պատվական ու փառահեղ այիքներով զարդարված, իսկ մայրերը մանուկներին գիրկն առած, մայրական գթով տոչորում, անհուն բերկրանքից մոռանալով երկունքի ցավերի տխուր ժամանակը՝ աղավաղների մման իրենց նորափետուր ձագուկներով էին միշտ հրճվում»⁷²:

Գագիկի մահից հետո սկսվեց երկպառակությունների և հայրենիքի անկախության ոգորումների շրջան: Նրա որդիներից Աշոտը ձգտում էր տիրանալ ժառանգական կարգի համաձայն ավագ եղբորը՝ Հովհաննես-Սմբատին պատկանող գահին: Այս վեճը սպառնում էր եղբայրասպան պատերազմի վերածվել: Ծուտով կողմերը համաձայնության եկան, և երկիրը մասնատվեց: ԱՆիում մնաց իշխելու Հովհաննես-Սմբատը, Աշոտին բաժին հասան այլ գավառներ:

Զլատված երկիրը շուտով հայտնվեց Բյուզանդիայի ուղղակի հարձակման և վտանգի առաջ: Բյուզանդիայի կողմից վրաց թագավոր Գեորգիի ավաստամբության ճնշումը, որի հետ հավանաբար դաշնակցություն ուներ Հովհաննես-Սմբատը, Վասպուրականի ու Տայքի կցումը Բյուզանդիային, այսինքնից թշնամական ցեղերի ու էմիրությունների հարաճուն վտանգը սեղմել էին օղակը Բագրատունյաց թագավորության շուրջը: Նորացել էր անջըրպետը ման երկրի ներքին քաղաքական ուժերի՝ հունասերների և անկախության կողմնակիցների միջև: Բագրատունյաց թագավորությունն ընկել էր քաղաքական խիստ անբարենպաստ վիճակի մեջ: Վերջապես Բյուզանդիայի ճնշմամբ, 1021 թ. վերջին կամ 1022-ի հունվարի սկզբին Տրապիզոնում հայոց Պետրոս կաթողիկոսը դավաճանական գործարք է կնքում մեծաքանակ զորքով այնտեղ գտնվող Վասիլ Բուղարասպան կայսեր հետ, ըստ որի հայոց թագավորի մահից հետո Անին պիտի «ժառանգի» Բյուզանդիան⁷³:

1041 թ. մահանում է հայոց թագավորը, և Անիի վրա սրի պես կախվում է 1022 թ. այսպես կոչված «կտակը». Բյուզանդիան անհապաղ «ժառանգորդի» իր իրավունքներն է ներկայացնում: Մինչ այդ մահացել էր ման հայոց արքայի եղբայր Աշոտը: Բագրատունյաց թագավորության անկախությունը պահպանելու համար պետք էր ստեղծել միասնական, ամուր մակար: Բայց երկրի ներսում խառնակ վիճակ էր:

Թափուր գահին տիրանալու նկրտումներ ուներ ման Բագրատունի թագավորների խնամակալ վեստ Սարգիսը: Հափշտակելով արքունի գանձերը, դավաճանը փակվում է քաղաքի միջնաբերդում⁷⁴: Ծուտով իր զորքերն առած դեպի Անի է շտապում ման Տաշիր-Չորագետի թագավոր Դավիթ Անհողինը, որն իրեն էր համարում գահի իսկական ժառանգորդ: Իր ճանապարհին մա գրավում և ավերում է մի շարք բնակավայրեր, բայց հակահարված ստանալով, ավար ու գերիներ առած վերադառնում է իր տիրույթները: Ահա, այսպիսի պայմաններում պետք էր փոքրաթիվ ուժերով ջախջախել Միխայիլ կայսեր հսկա բանակը:

Անին հանձնելու մասին Միխայիլ կայսեր առաջարկը մերժելուց հետո, 1041 թ. վերջերին և հաջորդ տարվա սկզբներին բյուզանդական բանակը մի քանի անգամ արշավում է քաղաքի վրա: Մատթեոս Ուռհայեցին այսպես է Անկարագրում Անիի համար մղված ճակատամարտը. «Հայոց աշխար-

Մաղասերդը:

Միջնաբերդի արևմտյան
պարիսպները:

Անին Ախուրյանի կիրճից:

Մայր տաճարի
զարդաքանդակներից:

Անիի ավերակներում,
Շառլ Տեքսիե, 1842 թ.:

Անիի ավերակ եկեղեցիներից մեկը,
չափագրությունը՝ Ն. Տոկարսկու:

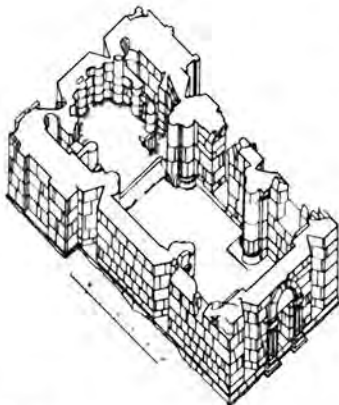
Ռի օրհասն էր: Հոռոմների հարյուրհազարանոց զորքը համախմբվեց ընդհան թագավորաբնակ Անի քաղաքի և բանակեց նրա դարպասի առջև: Հայոց մնացած զորքը հավաքվեց մեծ սպարապետ Վահրամ Պահլավունու շուրջը, խնդրելով նրան, պատերազմի դուրս գալ հոռոմոց զորքերի դեմ, որովհետև նրանք մեծապես անարգելով ու նախատելով էին դիմում պատերազմի: Հայոց զորքերը մեծ գայլույթով ու բարկությամբ լցված, գազազած գազանների նման, բոլորը միասին՝ երեսուն հազար հետևակ և ձիավոր, դուրս գալով Ծաղկոց կոչվող դարպասով, դիմեցին մարտի և որպես կայծակ թափվեցին հոռոմոց զորքերի գլխին, անխնա սրի քաշելով և կոտորելով՝ այնքան գազազած ու ամբարտաճանցած զորքերին փախուստի մատնեցին: Ախուրյան գետն արյուն դարձավ: Հայոց գազազած զորքերի աղաղակից սարսափած փախստականները չէին կարողանում փախուստի դիմել. խելակորույս գամվել էին տեղում ու սրահար էին լինում⁷⁵: Այս խոշոր հաղթանակից հետո, հայրենասեր իշխանները Վահրամ Պահլավունու գլխավորությամբ արդեն կարող էին զբաղվել անիշխանության վերացմամբ: Նրանց թելադրմամբ Պետրոս կաթողիկոսը Անիի Մայր տաճարում մեծ շուքով հայոց նոր թագավոր օծեց Հովհաննես-Սմբատի եղբոր՝ Աշոտի որդուն՝ 17—18-ամյա Գագիկ Երկրորդին, որի շուրջը տարբեր կողմերից խմբված հայոց զորքերի բազմությունը Հաստիվերցին մմանեցնում է իրար վրա կուտակված ծովի ալիքների⁷⁶:

Անտեռունչ երկիրն իր թագավորությունը վերագտնելով՝ ցնծում է:

Բյուզանդիան չէր հրաժարվում Անիին տիրելու իր ձգտումներից: Նոր կայսր Կոստանդին Մոնոմախը Գագիկ Երկրորդից համառորեն պահանջում է Անին: Հայոց թագավորը մերժում է: Եվ կրկին բյուզանդական բանակները շարժվում են Հայաստան. 1043—44 թթ. երկու արշավանք է կազմակերպվում Անին գրավելու համար⁷⁷: Այսպիսով, բյուզանդական զորքը երկու անգամ Միխայիլի և երկու անգամ էլ Կոստանդին Մոնոմախի օրոք հարձակվում է Անիի վրա և չորս անգամ էլ չարաչար պարտվում:

Եվ Բյուզանդիան դիմում է իր փորձված գեներալ՝ խորամանկությանն ու խաբեությանը: Մոնոմախը շատ սիրալիր նամակ է գրում Գագիկին, հրավիրում բանակցությունների և բարեկամության դաշն կնքելու: Հունասեր իշխանների և պետական գործիչների համոզմամբ երկար տատանումներից հետո Գագիկը մեկնում է Կ. Պոլիս: Մոնոմախն ուխտադրո՞րեն (ինչպես դարեր առաջ արել էր մեկ ուրիշ նվաճող՝ պարսից Շապուր I արքան, արգելափակելով Արշակ թագավորին), Կ. Պոլսում փաստորեն, գերեվարում է Գագիկին և նրանից պահանջում հանձնել Անին, փոխարենը խոստանալով Մելիտինեն և շրջակա գավառները⁷⁸: Հայոց թագավորը երեսուն օր ապարդյուն պայքարում է Անիի ճակատագրի համար, բայց շուտով Գրիգոր Մագիստրոսը Մոնոմախին է հանձնում Անիի 40 բանալիները ու դավաճան իշխանների երդմնագիրը: Գագիկին այլ բան չէր մնում, քան համաձայնել փոխանակել թագավորությունը Մոնոմախի խոստացած տիրույթների հետ: Բայց այստեղ էլ Մոնոմախն իր խոսքը դրժելով՝ Մելիտինեի փոխարեն հայոց թագավորին է տալիս Կայուն-Պեղատ ու Պիզու քաղաքները⁷⁹:

Անիում դեռևս անտեղյակ էին եղելությանը: Գագիկին գահազրկելուց հետո Մոնոմախը 1044 թ. մի հսկա բանակ է ուղարկում Անին գրավելու: Ուրքի են ելնում մեծ թե մանուկ, զինվում և հայոց զորքին միացած՝ Անիի դարպասների մոտ ջարդում են բյուզանդացիներին: Բայց շուտով մայրաքաղաք է հասնում գույժը, թե հայոց երիտասարդ թագավորը չի վերա-

Կեռախաչի խորհրդանիշը
պարիսպների վրա:

Պարոնի պալատը:

Ջարդաքանդակներ:

դառնալու: Թե ինչպես ընդունվեց այդ լուրը, նկարագրում է Մատթեոս Ուռ-հայեցին. «Քաղաքի ամբողջ բնակչությունը հավաքվեց հայոց առաջին թագավորների գերեզմանոցում և այնտեղ ողբաց հայ ժողովրդի անտերունջ դառնալը: Բոլորն աղիողորմ ողբում էին և իրենց թագավորության գահը, իրենց թագավոր Գագիկին, ողբում էին Բագրատունյաց ամբողջ տոհմը և սոսկալի անեծքներ թափում Գագիկին դավողների գլխին»⁸⁰:

Զցանկանալով բյուզանդացիների իշխանությունը, անեցիներից ոմանք առաջարկում են քաղաքը հանձնել վրաց թագավորին, ոմանք՝ աբխազաց, նույնիսկ Դվինի ամիրային, որը խնամհացած էր Բագրատունիներին:

Անլուծելի է մնում այն հարցը, թե ինչու նշանավոր անեցիները՝ «գըլ-խավորք» քաղաքի ու հայ իշխանները, այդ թեկնածուների շարքում չեն թվարկում Բագրատունի երկու այլ, բավական ուժեղ թագավորների՝ Տաշիր-Ձորագետի Դավիթ Անհողիցի և Բագրատունիների ավագ ներկայացուցիչ, Կարսի Գագիկ թագավորի անունները: Չէ՞ որ այդ միացումից ավելի կհզորանար հայկական թագավորությունը:

Ի վերջո, Բյուզանդիան հասնում է իր նպատակին: 1045 թ. Անին առանց կռվի, քաղաքացիների համաձայնությամբ, հանձնվում է բյուզանդացիներին: 160 տարի տևած Բագրատունյաց թագավորությունն ընկավ: Բայց դրանից հետո երկու տասնամյակ իր անկախությունը պահպանեց Կարսի թագավորությունը, շուրջ 65 տարի՝ Տաշիր-Ձորագետի և 125 տարի՝ Սյունյաց թագավորությունները:

Բագրատունյաց թագավորությունը վերացնելով՝ Բյուզանդիան ավելի ուժեղացրեց իր հայահալած քաղաքականությունը, որն արտահայտվում էր ծանր հարկերով, տնտեսական ճնշմամբ, կրոնա-դավանաբանական խրտրականությամբ, հայերի զանգվածային բռնազաղթերով:

Օրըստօրե ահագնանում էր սելջուկ թուրքերի հարձակման վտանգը, և այս պայմաններում փոխանակ ավելացնելու Հայաստանի ռազմունակությունը, Բյուզանդիան, ընդհակառակը, կազմալուծում է նրա մի քանի տասնյակ հազարի հասնող բանակը, որն իր հայրենիքի պաշտպանության համար կարող էր կռվել մինչև արյան վերջին կաթիլը: Ստեղծված դրության մասին Արիստակես Լաստիվերցին այսպես է պատմում. «Հեծելազորը շրջում է անտեր, որը՝ Պարսկաստանում, որը՝ Հայաստանում, որը՝ Վրաստանում: Ազնվականներն ու իշխանավորները հայրենիքից տեղահան, փառքից ընկած, ամեն մեկը մի տեղ մոնչում է, ինչպես առյուծների կորյուններն իրենց խշտիներում: Արքունական պալատներն ավերակ են ու անմարդի. մարդաբնակ երկիրը թափուր է բնակիչներից: Ոչ այգեկութի ուրախության ձայներն են լսվում և ոչ էլ հնձանում՝ տրորողներին ուղղված գովեստի խոսքեր: Ոչ մանուկներն են խաղում ծնողների առաջ և ոչ էլ ծերերն աթոռով նստում են հրապարակներում: Ոչ հարսանիքի ձայն է լսվում և ոչ էլ զարդարվում են հարսնարանի առագաստները»⁸¹:

Սամուել Անեցու վկայությամբ, բյուզանդացիները ձգտում էին երկրում խառնակ դրություն ստեղծել, պղտորել մթնոլորտը, բանասարկությունների միջոցով իրար դեմ հանել հայ իշխաններին: Ահաբեկելով սելջուկյան հարձակումների վտանգով, նրանք տեղահանում էին իշխաններին ու ժողովրդին և ցրում կայսրության տարբեր կողմեր: Բյուզանդական տիրապետության երկու տասնամյակը ջլատման ու քայքայման շրջան էր:

Ահա քաղաքական ու տնտեսական այսպիսի վիճակ էր տիրում, երբ 1054 թ. սելջուկները Տուրքիի գլխավորությամբ ասպատակեցին Հայաս-

տանը⁸²: Նրան միացան նաև Դվինի և Գանձակի ամիրաները: Տասը տարի անց⁸³, սելջուկները կրկնում են իրենց աշխարհավեր արշավանքը, այս անգամ Ալի-Արսլանի գլխավորությամբ⁸⁴: Պաշարելով քաղաքը, թշնամին քաղում հարձակումներ է գործում, բայց ամեն անգամ քաջարի անեցիները ջարդում են նրանց և ետ շարտում: Պարտված ու հուսաբեկ թշնամին պատրաստվում է հեռանալ, երբ բյուզանդացիների կողմից նշանակված Անիի կառավարիչները լքում են քաղաքի պաշտպաններին և փակվում միջնաբերդում: Շփոթություն է ծագում հայոց զորքի մեջ, սասանվում են նրանց շարքերը, և շատերը փախուստի են դիմում: Անին գրավվում է⁸⁵:

Անին շուրջ 7—8 տարի անմիջականորեն ենթակա էր Ալի-Արսլանի նշանակած սելջուկ կառավարչին, իսկ 1072 թվականից այն իր շրջակայքով հանձնվում է Գանձակի Շադդադյան ամիրա Փատլունին, որն իր զորքով օգնում էր թուրքերին: Նա էլ Անիի կառավարիչ է նշանակում իր թոռանը՝ Դվինի Աբու-լ-Ասվար ամիրայի որդուն՝ Մանուչեին: Անին որոշ ընդմիջումներով Շադդադյանների տիրապետության տակ մնաց մինչև 1199 թվականը⁸⁶: Բագրատունիների հետ ունեցած խնամիական կապերի շնորհիվ (Մանուչեի մայրն Աշոտ Չորրորդի դուստրն էր և հայոց Գագիկ Երկրորդ թագավորի քույրը), իրենց ևս մեծաբեցին Բագրատունիներին պատկանող «շահնշահ» տիտղոսով:

Մանուչեի օրոք Անին որոշ չափով վերականգնվեց: Բնակիչների մի մասը վերադարձավ, կրկին աշխուժացավ քաղաքային կյանքը: Բայց նրա որդու և հաջորդի՝ Աբու-լ-Ասվարի օրոք այն կրկին ընկավ անելանելի կացության մեջ, քանի որ նոր ամիրան կույր ատելությամբ կրոնական դաժան հալածանքներ սկսեց անեցիների դեմ: Արդյունքը եղավ այն, որ դադարեց շինարարությունը, անկում ապրեցին արհեստներն ու առևտուրը: Շադդադյանների տիրապետության շրջանը դիպուկ է բնութագրել Թորոս Թորամանյանը. «Շենտատյաններու շրջանին մեջ ճարտարապետության և գեղարվեստներու զարգացման տեսակետով առանձնապես աչքի ընկնող ոչինչ չեմ գտներ. ընդհակառակը, ողբերգակ բանաստեղծ լինել հարկ է՝ հունաց տիրապետութենեն և Արփալանի կոտորածեն սկսած մինչև մեծն Ջաքարեի տիրապետության փրկարար շրջանը բովանդակ Շիրակի սուգն ու շիվանը ողբալու համար: Ես այստեղ Շենտատյաններու ամուսնով առավելն արձանագրել կարող եմ քանի մը արվեստագիտական այլանդակություններ և պատմական վշտառիթ անցքեր»⁸⁷:

Անիին մեծ հարված է հասցնում նաև 1093 կամ 1094 թվականին քաղաքում և շրջակայքում մորեխի ու երաշտի պատճառով բռնկված սովը: Այն այնքան զոհեր է խել, որ ողջերը չէին հասցնում մեռյալներին թաղել:

Կարծես սա քիչ էր, թուրքական ինչ-որ ցեղի յոթ հազարանոց բանակ արշավում է Հայաստան և հասնում մինչև Անի: Սակայն Գրիգոր իշխանն իր մարտիկներով պարտության է մատնում թշնամուն և դուրս շարտում: Այս փաստը հաստատում է, որ նույնիսկ օտար տիրապետության շրջանում Անիի պաշտպանները հայերն էին⁸⁸:

Անին Շադդադյանների տիրապետության շրջանում այնքան ծանր կացության մեջ ընկավ, որ նույնիսկ Աբու-լ-Ասվարը մզկիթի վերածեց Անիի գլխավոր եկեղեցին՝ Մայր տաճարը: Լցվում է համբերության բաժակը: Անեցիները պատվիրակներ են ուղարկում վրաց Դավիթ Չորրորդ թագավորի մոտ: Շուտով վրացական վաթսուն հազարանոց բանակը, որի մեջ կային բազմաթիվ հայեր, շտապում է Անի, և ապստամբած անեցիները բաց են անում դարպասները: Քաղաքը գրավելուց հետո վրաց թագավորը մեծ հանդիսավորությամբ կրկին քրիստոնեական տաճարի է վերածում Անիի Մայր եկեղեցին: Անիի կառավարիչներ թողնելով Աբուլթո Օրբելի իշխանին և նրա որդի Իվանեին, իր հետ առնելով գերված Աբու-լ-Ասվարին՝ Դավիթ թագավորը վերադառնում է Տփղիս:

Դավիթ թագավորի մահից հետո Անիի վրա առաջինը հարձակվում է Աբու-լ-Ասվարի ավագ եղբայրը՝ Փատլուն Երկրորդը: Նա խորասանում սելջուկյան սուլթանի աջակցությանը վարձկաններից խոշոր բանակ է ստեղծում և 1125 թ. պաշարում է Անին: Մեկ տարի շարունակ քաջարի անեցիները մարտնչում են թվով գերակշիռ թշնամու դեմ: Ջենքի էին դիմել ծեր ու մանուկ, այր ու կին: Պատմությունը պահպանել է Անիի հերոսուհիներից մեկի անունը՝ Այծեամն, որն իր քաջությամբ ոգևորում էր քաղաքի պաշտպաններին⁸⁹:

Այսպես, շուրջ մեկ տարի թշնամին սողում էր քաղաքի շուրջը, բայց ներս մտնել չէր կարողանում: Անիում սաստկանում է սովը⁹⁰: Փատլունը բանակցությունների մեջ է մտնում Դավիթ Չորրորդին հաջորդած Դեմետրե Առաջինի և անեցիների հետ, խոստանում ինքնակամ հանձնվելու դեպքում վրիժառության չդիմել: Փոխադարձ համաձայնությամբ Շադդադյանները կրկին վերահաստատվում են Անիում:

Բայց ճակատագիրը նոր հարված էր պատրաստել. 1131 թվականին

Անիում տեղի է ունենում նոր երկրաշարժ, որն իր ուժգնությամբ չէր զիջում 1045 կամ 1046 թ. ավերիչ երկրաշարժին: Կործանվում են բազմաթիվ տներ ու շինություններ, փլվում է Ամենափրկիչ Աշտուրի եկեղեցին: Շուտով Փատույնը կնքում է իր մահկանացուն. նրան փոխարինում է եղբայրը՝ Մահմուդը, ապա՝ Փատույն Երրորդը:

Վրաց Գեորգի Երրորդ թագավորն իր բանակը համալրելով հայերով, 1161 թ. ջախջախում է Շադդադյաններին և գրավում Անին: Այս ահագանգ է դառնում հարևան մեծ ու փոքր մուսուլմանական ամիրայություններին: Նույն թվականի օգոստոսին խլաթի և Մանազկերտի Շահարմեն հորջորջվող սուլթան Սուքման Երկրորդը՝ օգնություն ստանալով և վարձկան թուրքեր հավաքագրելով, ութսուն հազարանոց բանակով պաշարում է Անին⁹¹: Անիի երկու հազարանոց կայազորին վրաց Գեորգի Երրորդը հայերից ու վրացիներից կազմված յոթ հազարանոց օգնական ուժ է ուղարկում: Պաշտպաններին հաջողվում է ջախջախել իրենցից մոտ տասն անգամ գերակշիռ թշնամուն: Հաջորդ տարի ազատագրվում է նաև Դվինը:

Այս երկու Աշտուրի քաղաքների կորուստը համախմբում է մուսուլման նվաճողներին: Խորասանի սուլթանի և Գանձակի աթաբեկության հարյուր հազարանոց հսկա բանակը Գանձակի Ելտկուզ աթաբեկի գլխավորությամբ գրավում է Դվինը, բանակում Գագի դաշտում: Հայ-վրացական միացյալ բանակը հաղթում է թշնամուն և դեն շարտում: Բայց պայքարը չի ավարտվում: Օգնական ուժեր ստանալով, սելջուկյան սուլթան Ասլանը՝ չորս տարի շարունակ լարված վիճակում է պահում Անին: Հնարավորություն չունենալով այսքան բազմամարդ բանակն ամբողջովին ջախջախել և երկրից դուրս վռնել, 1165 թ. Գեորգին առժամանակ կրկին Անին վերադարձնում է Շադդադյաններին: Բայց ինը տարի անց, Անին վերագրավում է, կառավարիչ Աշտուրիով Իվանե Օրբելիին⁹²:

Շուտով սելջուկների ու Գանձակի աթաբեկության միացյալ զորքերը Ասլանի գլխավորությամբ պաշարում են քաղաքը: Անեցիները անօրինակ քաջությամբ կռվելով՝ հաղթում են թշնամուն: Բայց պայքարը չի դադարում: 1176 թ. նրանք նորից են երևում Անիի մատույցներում: Վրաց Գեորգի թագավորը, ի վիճակի չլինելով կասեցնել իրար հաջորդող հարձակումները, Անին կրկին վերադարձնում է Շադդադյաններին:

Անիի կորուստը ժամանակավոր էր: Այս շրջանում բարձրանում էր մի ուժ, որը շուտով պիտի ազատագրեր քաղաքը և մահացու հարվածներ հասցրեր Հայաստանի և Վրաստանի թշնամիներին. այդ դարերի պատմություն ունեցող հայ-վրացական դաշնակցությունն ու զինակցությունն էր, որի շնորհիվ Վրաստանը իր հզորության գագաթնակետին հասավ և օգնության ձեռք մեկնեց Հայաստանին: Այդ շրջանում Վրաստանի ռազմական և քաղաքական ամենանշանավոր գործիչները հայազգի Ջաքարե և Իվանե Ջաքարյան եղբայրներն էին: Իսկ մինչ այդ պետության մեջ կարևոր դեր էր խաղում նրանց հայրը՝ Սարգիս Ջաքարյանը: Գեորգի Երրորդ թագավորը նրան էր տվել ապստամբած Օրբելիների կալվածքները և Անին: Անիի կառավարիչ, իսկ Թամար թագուհին Սարգիս Ջաքարյանին է հանձնում հայոց և վրաց զորքերի գերագույն հրամանատարությունը, դարձնում ամիրսպասալար և շնորհում Լոռի քաղաքն ու շրջակայքը: Նա ստացավ նաև Երկայնաբազուկ մականունը: Ջաքարեն ու Իվանեն իրենց հոր արժանի զավակներն էին: Թամար թագուհու օրոք Ջաքարեն երկրի ընդհանուր զոր-

Անիի թանգարանում հավաքված կարասներ, սափորներ, շրատար խողովակներ:

քերի գերագույն հրամանատարն էր, իսկ կրտսերը եղբայրը՝ պետության խնամակալը:

Հայ-վրացական միացյալ բանակը նրանց առաջնորդությամբ ընդամենը 7—8 տարվա ընթացքում՝ 1196—1204 թթ. ազատագրում է Արցախն ու Սյունիքը, 1199-ին՝ Ծաղկոյաններից խլում Անին:

Զաքարյանների իշխանությունն ընդգրկում էր մի հսկայական տարածք, որի մեջ մտնում էին Անի-Օհրակի, Սյունիքի, Լոռու թագավորություններն ամբողջությամբ և Կարսի թագավորության մի մասը: Այն բաժանված էր երկու մասի, արևմտյանը՝ Անի կենտրոնով, պատկանում էր Զաքարեին, իսկ արևելյանը, Դվին կենտրոնով՝ Իվանեին: Զաքարյանների իշխանությունն օժտված էր ներքին անկախությամբ և փաստորեն, մի թագավորություն էր՝ առանց թագավորի: Եվ զարմանալի չէ, որ սկզբնաղբյուրներում այն հաճախ այդպես էլ անվանվում է՝ «պետություն», «թագավորություն», «աշխարհակալ տերություն», իսկ Զաքարյաններն իրենց կոչում են «թագավոր», «արքա», «շահնշահ», «կեսարոս» և այլն: Վրաց թագավորությունը չէր խառնըվում Զաքարյանների ներքին գործերին:

Զաքարյանների իշխանության տասնամյակներում հյուսիսային Հայաստանը ծաղկում էր ապրում: Բայց այդ բարգավաճումը հանգիստ չէր տալիս օտար նվաճողներին: 1208 կամ 1209 թվականներին Անիի վրա է արշավում Արդաբիլի սուլթանը: Մեծ արագությամբ կտրել անցնելով Արաքսին հարող շրջանները, թշնամին անակնկալ հայտնվում է Անիի դարպասների մոտ: Ներխուժումն այնքան անսպասելի էր, որ անեցիները նույնիսկ չեն հասցնում փակել քաղաքի դռները: Սկսվում է կոտորածն ու ավարառությունը: Փրկվում են միայն նրանք, ովքեր ամրանում են միջնաբերդում կամ թաքնվում այրերում ու ստորգետնյա Անիում: Ջատիկի պատճառով եկեղեցիները լիքն էին հավատացյալներով: Խուժելով եկեղեցիները, նրանք անխնա կոտորում են 12 հազար անեցիների: Այս ողբերգության լուրը Զաքարյաններին է հասնում այն ժամանակ, երբ թշնամին արդեն իր որջում էր՝ Արդաբիլում: Զաքարեն և Իվանեն իսկույն հայ-վրացական բանակի գլուխն անցած հարձակվում են Արդաբիլի վրա, պաշարում սուլթանի աթոռանիստը, գերում նրա կանանց ու զավակներին և Անիում զոհվածների փոխարեն 12 հազար մարդ սպանելով՝ վերադառնում Անի⁹³: Զաքարյանների ինքնուրույնության 36—37 տարին բավական եղավ, որ Անին կրկին դառնար բարեկարգ քաղաք, առևտրի և արհեստների նշանավոր կենտրոն, ինչ-որ չափով վերագտներ անցյալ փառքը:

Առևտրի և արհեստների զարգացմանը զուգընթաց քաղաքում հանդես են գալիս նոր մեծատուններ ու հարուստներ, որոնցից էր նաև Տիգրան Հոնենցը: Թե որքան անբավ հարստություն էր կուտակել նա, վկայում է 1215 թ. մի արձանագրություն⁹⁴, որից իմանում ենք, որ Հոնենցը կառուցելով ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, այն զարդարում է ոսկե և արծաթե խաչերով, կանթեղներով, սպասքով, ոսկեզօծ և արծաթազօծ նկարներով, նրան կից շինելով բազմաթիվ բնակարաններ՝ վանականների, քահանաների ու իշխանների համար: Այս ամենից զատ, Հոնենցը եկեղեցուն է նվիրել ութ գյուղ, վեց այգի, տներ ու խանութներ, բաղնիքներ ու պանդոկներ և այլն: Նա կառուցել է նաև մեկ ուրիշ վանք՝ Բեխենց անունով⁹⁵:

Անեցիներն այս կարգի նվիրատվություններից բացի մեծ բարեպաշտություն և հայրենասիրություն էին համարում սեփական դրամով քաղաքի պարիսպների տարբեր հատվածներում նոր բուրգեր կառուցելը, հները վերանորոգելը, քաղաքի դարպասներն ամրացնելը:

Վերականգնվում են թշնամու ավերած բազմաթիվ եկեղեցիներ, հասարակական շենքեր, կառուցվում նոր եկեղեցիներ, բուրգեր, հյուրանոցներ ու խանութներ, կուղպակներ ու արհեստանոցներ, տներ ու կամուրջներ: Վերաշինվում է նաև հագրատունյաց արքունի պալատը: Նոր տներ, եկեղեցիներ ու մատուռներ են փորվում նաև այրային Անիում:

Բայց այս անգամ էլ խաղաղությունը հարատև չէր: 1236 թ. թաթար-մոնղոլները հարձակվում են Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի վրա: Նրանց մի զորաբանակ՝ Ջարմաղանի գլխավորությամբ ասպատակ է սրբիում Արարատյան աշխարհում և պաշարում Անին: Կիրակոս Գանձակեցու նկարագրությունից դժվար չէ կոսհել, որ քաղաքը թշնամու ձեռքն է ընկնում դավաճանության շնորհիվ. «Քաղաքը բոլոր կողմերից պաշարեցին, հմտորեն կանգնեցրին բազմաթիվ բարաններ (քարածիզ մեքենաներ) և ուժգնապես ճակատամարտելով քաղաքի դեմ՝ գրավեցին այն: Այլև քաղաքի իշխաններից ոմանք օգնեցին թշնամուն՝ իրենց կյանքի փրկությունը ձեռք բերելու համար: Նրանք քաղաքից դուրս կանչեցին բազմությունը, խոստացան ոչ մի չար բան չանել նրանց:

Եվ երբ ամբողջ բազմությունը դուրս եկավ նրանց մոտ (թաթարները) նրանց իրենց մեջ բաժանեցին և սրերը քաշելով անողորմաբար համահա-

վասար կոտորեցին՝ թողնելով սակավաթիվ կանայք, մանուկներ և արհեստավոր տղամարդիկ, որոնց քչեցին գերությամբ: Այս իրենք մտան քաղաքը, գրավեցին բոլոր ինչքերն ու ստացվածքները, կողոպտեցին նաև բոլոր եկեղեցիները, ավերեցին ու քանդեցին ամբողջ քաղաքը, եղծեցին ու ոչնչացրին նրա վայելչության փառքը...»⁹⁶:

Անին մահացու հարված ստացավ, բայց Հայաստանի ու Վրաստանի զանազան մասերում ազատատենչ իշխանները հաճախ էին ըմբոստանում:

Մոնղոլական տիրապետության շրջանում Անին երկար ժամանակ շարունակում էր մնալ Ջաքարյանների հայրենական կալվածքը⁹⁷: Մեծ արտոնություններ է ստանում Իվանեի որդի Ավագը, որը մյուս իշխանների նկատմամբ ձեռք է բերում գերադաս դիրք: 13-րդ դարում հիշատակվում են Անիի Ջաքարյան իշխանների մի քանի սերնդի ներկայացուցիչներ. Ջաքարեի որդի Շահնշահ Առաջինը (1230—63 թթ.), նրա որդիներն ու թոռները:

1255 թվականի փետրվարին Անի է այցելում Ֆրանսիայի Լյուդովիկոս 9-րդ թագավորի դեսպան, վանական Ուիլյամ Ռուբրուքը, որը վերադառնում էր Մանգու խանի հետ բանակցությունից: Անիում նա հանդիպում է իր հայրենակիցներին. «Ինձ մոտեցան հինգ քարոզիչ եղբայրներ: Նրանցից չորսը եկել էին Ֆրանսիայի Պրովանսից, և հինգերորդը նրանց էր միացել Սուրիայում, և նրանք միայն մի հիվանդոտ ծառա ունեին, որ գիտեր թուրքերեն և քիչ էլ ֆրանսերեն, և նրանք նամակներ ունեին տեղի Պապից՝ ուղղված Սարգադին, Մանկու խանին և Բուրխին... պահանջելով, որ նրանք արտոնվեն մնալու իր երկրի մեջ և քարոզելու Աստծո խոսքը և այլն»: Անիում Ռուբրուքը տեսակցում է նաև Շահնշահ Առաջինի հետ. «Ես ճաշեցի մի անգամ այս Շահնշահի հետ, և նա շատ մեծ քաղաքավարություն ցույց տվեց իմ հանդեպ, ինչպես նաև իր կինը և իր զավակը՝ Ջաքարիա անունով մի շատ գեղեցիկ ու իմաստուն երիտասարդ, որ հարցրեց.

— Եթե ձեզ մոտ գամ, դուք կպահենք ինձ:

Որովհետև նա այնքան ծանր է զգում թաթարների տիրապետությունը, որ թեև նա ամեն բան առատորեն ունի, սակայն մախրճտրում է թափառել օտար երկրներ, քան կրել նրանց տիրապետությունը»⁹⁸: Հետաքրքրական է, որ այս Ջաքարիան հետագայում հայ-վրացական զորքերի հրամանատարն էր: 1258-ին նա մասնակցում է Բաղդադի գրավմանը և իր անօրինակ քաջության շնորհիվ վաստակում է Հուլավու խանի մեծ համակրանքը, բայց երկու տարի անց, նրան ամբաստանում են, և Հուլավուի հրամանով մահվան է դատապարտվում և մարմինը նետվում շենքին: Նրա հայրը՝ Շահնշահը, այս լուրը ստանալով՝ մահանում է: Ահա, այսպիսի ողբերգական վախճան են ունենում Ռուբրուքին հանդիպած հայր և որդի Ջաքարյան իշխանները:

Հետագա շրջանում էլ Անիում կառավարում էին Ջաքարյանները. Շահնշահ Երկրորդը (մահ. 1320 թ.), Վահրամը, Ջազան (1345—80 թթ.):

Մոնղոլական տիրապետության ամբողջ ընթացքում Անին անկում է ապրում: Դրությունն ավելի է ծանրանում, երբ Ջաքարյաններին փոխարինում են օտար տիրողները, որոնք ահռելի չափերի են հասցնում հարկերը:

13-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 15-րդ դարի առաջին կեսը Անիում հատվել են տարբեր կարգի դրամներ, որոնց վրա պատկերված էին ծալապատիկ նստած Ջաքարյան իշխանները, իսկ հետագայում դրամներին դրոշմվում էին մոնղոլ ու կարա-կոյունլու իշխողների անունները: Բացի պղնձե դրամներից, հատվել են նաև ոսկե և արծաթե դրամներ⁹⁹: Իր վերջին շրջանի պատմության ընթացքում Անին քանիցս ավերվել է թուրքմենական ցեղերի և Լենկթեմուրի արշավանքների պատճառով: Իսկ 1319 թվականի երկրաշարժը նոր արհավիրք էր առանց այն էլ հազար անգամ մահ տեսած քաղաքի համար:

Զնայած այս ավերումներին ու չդադարող զանգվածային արտագաղթերին, Անին մի քանի ձեռագրերում մինչև 15-րդ դարի առաջին կեսը շարունակվում է հիշատակվել իբրև քաղաք¹⁰⁰:

15-րդ դարի սկզբի Անիի մասին մի հազվագյուտ հիշատակություն էլ պահպանվել է իսպանացի դիվանագետ Ռույ Գոնցալես Կլավիխոյի ուղեգրության մեջ: Նա Հենրի Երրորդ թագավորի կողմից դիվանագիտական առաքելությամբ ուղևորվել էր Լենկթեմուրի մոտ և վերադարձին, 1406 թվականին, 3—4 օր մնացել է Անիում. «Անիի բերդը շատ գորավոր մի վայր էր, մի բարձունքի վրա, շրջապատված երեք համակենտրոն պարսպով, զորավորապես կառուցված: Բերդի գավթում ջրառատ աղբյուր կար, և պաշտպանության համար առատ պաշար ու բոլոր միջոցները լավ հայթայթված էին»¹⁰¹:

Հետագա շրջանում ավելի հազվադեպ է դառնում Անիի հիշատակությունը: 16-րդ դարում այն արդեն մի սովորական գյուղ էր: Հայոց քաղաքների չքնաղ դիցուհին դանդաղ մահանում էր: Իսկ թե երբ է Անին լքել նրա վերջին բնակիչը կամ Լեռնի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ «Ո՛վ վերջին անգամ փակեց մեռնողի աչքերը»¹⁰², — դժվար է ասել:

Մետաղյա ճարմանդ:

Բագրատունյաց պալատում
գտնված հայնապակե թաս,
XI—XII դդ.:

Գրակալ, 1064 թ.:

Կանթեղ:

Ճամփորդական կավե
տափաշիշ:

Ասփոր:

Հայնապակե
թաս, XI—XII դդ.:

Կնոջ պատկերով քրեղան:

Պղնձե խաչ:

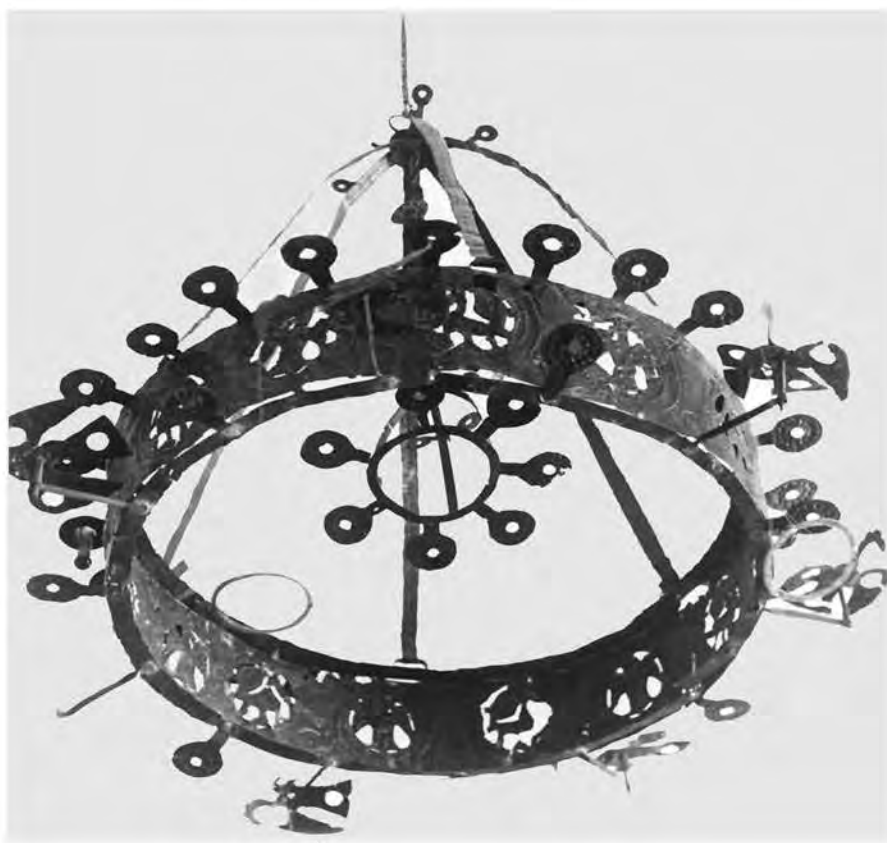
Բուրվառ:

Գազկաշենում
գտնված ջահ:

Մոմակալի
բրոնզե ոտք:

(Էջ 180—181):

1846 թվականին, երբ ռուս ճանապարհորդ Ա. Մուրավյովն Անի այցելեց, արդեն քաղաքը մեռած էր. «Նրա բոլոր պատուհաններից մահն է նայում. միայն մահն է այդքան բնակարանների մշտական հյուրը. նա է դիմավորում ուղևորին բոլոր դռներում, տաճարներում և ապարանքներում»¹⁰³:

Աշխարհի որ ծայրն ասես, որ ճակատագիրը չի նետել անեցիներին: Բագրատունյաց թագավորության անկումի, երկրաշարժի և քաղաքը օտարի լծի տակ ընկնելու հետևանքով դեռ 1045 թ. Անիից դուրս եկած գաղթողների հոծ զանգվածներն սփռվում են Հայաստանի, Վրաստանի տարբեր կողմերում, անեցի վաճառականների բացած արահետներով հասնում Տրապիզոն ու հարավային Ռուսաստան:

Բյուզանդական շրջանում ավելի է մեծանում արտագաղթը, որի հետևանքով նվազում է քաղաքի բնակչությունը: Սելջուկյան տիրապետության տարիներին, սկսած 1064 թվականից, անտանելի կացության պատճառով շատերն են լքում հայրենի քաղաքը և ապրուստի միջոցներ փնտրում հեռավոր ափերում: Բայց այն զանգվածային բնույթ է կրում հատկապես մոնղոլական շրջանում, երբ անեցիները հազարներով էին հեռանում քաղաքից: 1319 թվականի երկրաշարժից հետո բավական մեծ թվով անեցիներ բնակվեցին Վասպուրականում և Համշենում, Շապին Գարահիսարում ու Կիլիկիայում: Նրանց մի մեծ հոսանքն էլ ուղղվեց Ղրիմ, ուր մինչ այդ էլ բազմաթիվ անեցիներ էին հաստատվել: Հետագայում ճակատագրի ուղիներն ավելի հեռու նետեցին Ղրիմի անեցիներին, նրանց հասցնելով Մոլդովա, Ռումինիա, Գալիցիա, Լեհաստան ու Հունգարիա: Անեցիներ էին ապաստանել նաև Հունաստանում ու Բուլղարիայում: Այդ երկրներում հայերը հիմնում են նոր բնակավայրեր ու քաղաքներ, զարգացնում արհեստներն ու առևտուրը, գրավում պետական բարձր պաշտոններ, տալիս գիտության ու մշակույթի նշանավոր գործիչներ: 1778-ին Ղրիմի անեցիների մի հոսանքն էլ ուղղվեց Դոնի ափերը, ուր հիմնեց Նոր Նախիջևանի հայկական գաղութը:

Որտեղ էլ որ բնակություն են հաստատել անեցիները, միշտ հպարտացել են իրենց ծագմամբ և երբեք չեն մոռացել իրենց հեքիաթային Անին: Թեև ավերված ու կոխկրտված, Անին միշտ էլ իրեն է ձգել հայ և օտար ճանապարհորդներին, գիտնականներին, քաղաքական գործիչներին, գրողներին ու բանաստեղծներին: Անին, կարծես, խորհրդանշում էր ազգային իղձերն ու երազանքները: Եվ պատահական չէ, որ հասարակական-քաղաքական հայտնի գործիչ Հովսեփ Արղությանը 1783 թ. ռուսական արքունիքին ներկայացրած հայկական անկախ պետության ստեղծման իր նախագծում որպես Հայաստանի մայրաքաղաք առաջարկում է նաև Անին¹⁰⁴: 1783 թ. կազմված հայ-ռուսական դաշնագրի նախագծում նախատեսվում է, որ ապագա հայոց թագավորի նստավայր լինի Վաղարշապատը կամ «յԱնի թագաւորական քաղաքսն»¹⁰⁵:

Անին միշտ էլ ոգևորել է բանաստեղծներին: Ինչպես Լեոն է գրել, «Անին կարելի է նկարագրել անթիվ անգամ, ինչպես նկարագրում են արշալույսը, լուսինը, ծովը, գեփյուղը: Որովհետև նա էլ այդպիսի մի երևույթ է մեր մարդկային աշխարհում...»¹⁰⁶:

Դեռևս 17—18-րդ դարերում նրան չափածո ստեղծագործություններ են նվիրել Մովսես եպիսկոպոսը, Գրիգոր Օշականցին և ուրիշներ: Բայց 19-րդ դարն էր Անիի իսկական բանաստեղծական հայտնագործման շրջանը: Խ. Արսլյանը գրում է «Ուղևորություն դեպի Անի» հոդվածը, այնուհետև քաղաքին անդրադառնում իր բայաթիներում և հանրահայտ վերստին, ուր կան Անիին նվիրված բանաստեղծական էջեր և չափածո հատվածներ: Ղևոնդ Ալիշանը գրում է «Անդորրանք Անվոյ», Րաֆֆին՝ «Անի» պոեմները, 1879 թ. Անի այցելելով, Ռափայել Պատկանյանը՝ «Անիի առումը»: Իսկ Ալեքսանդր Արարատյանի «Անի քաղաք նստեր կուլա» հայտնի բանաստեղծությունը վերածվում է ժողովրդական երգի:

20-րդ դարակեսին բազմապատկվում է Անիի ուխտավորների թիվը: Հովհաննես Թումանյանը 1904 թվականին Անիի այցելումների մատյանում թողել է այսպիսի քառատող.

Մենք փառքեր ունենք թաղված հողի տակ,
Մենք հույսեր ունենք պահած մեր սրտում,
Մի՞թե հավիտյան կողքանք ավերակ,
Մի՞թե հավիտյան կմնանք տրտում¹⁰⁷:

1910 թվականին լույս տեսավ Դանիել Վարուժանի «Ցեղին սիրտը» գիրքը: «Անիի ավերակներուն մեջ»¹⁰⁸ պոեմը քաղաքին նվիրված լավագույն քերթվածներից է.

Այ այն օրեն դու իբրև շենք մ'հոյակապ՝
Ուրկե հազար կայծակ մեկեն է անցեր՝
Քայքայվեցար մարմար-մարմար, ծեփ առ ծեփ:

Ո՛հ, ով ցասում, ով ամոթ,
Քեզ դեմ առ դեմ բրզկըտողները նենգժող
Չեղան արծիվ՝ այլ գայլեր...
...Ու կոչնակներն ու շեփորներն ոսկեցով՝
Որոնց ի լուր թուրը խաչով կը ձուլվեր,
Հոն լրտած են՝ ապրեցնելով իրենց տեղ
Բուի հազար սերունդներ:

Անին անտարբեր չի թողել մահ հայ գեղանկարիչներին. Գևորգ Բաշին-ջաղյանը, Արշակ Ֆեթվաճյանը, Հակոբ Կոչոյանը և բազմաթիվ այլ նկարիչներ նրան նվիրված մի շարք կտավներ են վրձնել, իսկ Մարտիրոս Սարյանը 1902 թ. Անի կատարած ուխտագնացության մասին իր հուշերում պարզապես գրում է. «Անիի մասին գրելն անհնար է, Անին պետք է տեսնել...»: Բայց, այնուամենայնիվ, Անիի մասին շատերն են փորձել գրել: Իրենց ուղեգրություններում տարբեր ազգության ճանապարհորդներն ու գիտնականները թողել են գմայլանքի բազմաթիվ խոսքեր ու նկարագրություններ: Ահա դրանցից մեկը, որը պատկանում է 1817 թ. Անի այցելած անգլիացի հայտնի նկարիչ, հնագետ ու ճանապարհորդ Քեր-Փորթորին. «Այս մեծ քաղաքի արևմտյան ծայրամասում... տեսանք Հայաստանի երբեմնի թագավորների պալատը, մի շենք, որ արժանի է այս հին մայրաքաղաքի համբավին: Նա տարածվում է քաղաքի պարիսպների և ձորի միջև: Արդարև, դա ինքնին մի քաղաք է և այնքան չքնադորեն զարդարված է, թե ներսից և թե դրսից, որ ոչ մի նկարագրական չի կարող տալ ճիշտ գաղափար՝ քարերի նուրբ քանդակների զանազանության և ճոխության, որոնք գտնվում են շենքի վրա, և կամ նրբորեն կատարված խճանկարների, որոնք զարդարում են նրա անթիվ սրահների հատակները:

...Որքան հեռու էի գնում, և որքան ավելի մոտիկից էի քննում այս լայնածավալ մայրաքաղաքը, այնքան ավելանում էր իմ հիացումն այս հաստատուն ու կատարելագործված ճարտարապետության հանդեպ: Կարճ ասած. սյուների խոյակների, սիրուն քանդակների և արաբեսկ ծոփորների տիրապետող վարպետությունը գերազանցում է իմ տեսած որևէ նման գործ, թե արտասահմանում և թե Անգլիայի ամենամեծազոր Մայր եկեղեցիներում: Ես նկատեցի մասնավորապես մի կրոնական շենք, ավելի փոքր ծավալով, քան մյուսները, բայց ընտիր ճարտարապետությամբ: Ծառ մոտ էր ութանկյունի աշտարակներին, և նրա բարձր կամարակապ առաստաղը խճանկարի մի գեղեցիկ նմուշ էր, մաքուր էտրուսկյան եզերքներով ճախացած, կազմված կարմիր, սև և դեղին քարերից: Ծեփի սյուները և բոլոր զարդանախշերը այնքան սուր ու թարմ էին, որ կարծես թե երեկ էր կառուցվել: Հիրավի, ամեն տեղ թվում էր, թե ժամանակն ավելի գթասրտությամբ է վերաբերվել այս քաղաքի հետ, քան մարդկային ձեռքը»¹⁰⁹:

Անիի բոլոր ուխտավորները բազմիցս կրկնել են, որ մարդիկ ավելի անգութ են եղել այս հրաշակերտ քաղաքի հանդեպ, քան ժամանակն ու բնությունը: Տասնյակ ու հարյուրավոր վկայություններ կան, թե ինչպես է Անիի նրբահյուս, քանդակագար քարերն ու խոյակները թուրք ու քուրդ բնակչությունը սայլերով տարել՝ տներ ու ախոռներ կառուցելու համար:

Անիի այցելուներից մեկը՝ Հ. Գեղամյանցը, իր ուղեգրության մեջ 1880 թ. բերում է քաղաքի կողոպտման փաստեր. «Բարեկամներիցս մինը ինձ գրում էր Կարսից, որ նա այնտեղ տեսել էր ամբողջ տներ և մարտկոցներ Անվո քարերից շինված: ...Պ. Քյուրքճյանը ինձ պատմեց, որ նա մի անգամ պատահել է սայլերի, որոնք կրում էին Լուսավորիչ եկեղեցու գավթի քարերը... Անին քանդել են Ծաղկոցաձորի մեջ բանջարներ ցանող պարսիկները և իրենց բանջարանոցները շրջապատել: Քանդել են նույնպես և մոտակա քրդերը և իրենց բնակարանները, գոմերն ու ձիանոցները շինել: Անվո հյուսիսային կողմում շինված տաճկաց պահակատունն Անվո քարերով է շինված: Նույն քարերով է շինված ասում են և Ռուսաց պահակատունը Ախուրյան գետի ձախ ափում: Ցավալից այն է, որ այդ անխիղճ մարդիկ միշտ ձեռք են տվել լավ շինությունների լավ և ընտիր մասերին»¹¹⁰:

Անիի թալանը շարունակվել է մահ հետագայում: 1903 թ., Անի այցելելով, Լեոն գրում է. «Այդ քարերով ամբողջ ամրություններ, ամբողջ ապարանքներ են կառուցվել շրջակա գյուղերում, նույնիսկ Կարսը, չնայած որ այստեղից բավական հեռու է, Անիի քարերով է ամրացրել իր պարիսպները: Ինչո՞ւ՝ զարմանալ, երբ այսօր իսկ շարունակվում է նույն թալանը, նույն հափշտակությունը: Ռուս այցելուներից մեկը, Ե. Մարկովը, ասում է, որ Երեվանի երկաթուղու կապալառուները Անիի քարերն էին գործածում կայարանների շինության և այլ պետքերի համար»¹¹¹:

Բայց մայր բնությունն էլ Անիի հետ խորթ մոր պես է վարվել: Եվ զարմանալ կարելի է, թե ինչպես է այդքան երկրաշարժ տեսած քաղաքն անխորտակ պահել իր շատ հուշարձաններ: Մի քանի երկրաշարժեր են եղել 11—14-րդ դարերում, հետագա շրջանների արհավիրքների մասին ավելի

քիչ բան է հայտնի. միայն 19-րդ դարում Անի երկու անգամ ենթարկվել է երկրաշարժի փորձության. մեկը՝ 1840 թվականին, մյուսը՝ 1880-ական թվականներին: Եվ բնական է, որ 1904 թվականին Անի այցելած իտալացի Մասիմո Ֆոշե Դե Մանտեֆֆելն այն նմանեցրել է ավերված Պոմպեյի հետ. «Գտնվելով Անիում և հիանալով նրա վեհությանը, նրբությանը ու հիասքանչ ճարտարապետության ինքնատիպությանը, ականաչից ես սլացա դեպի մի ուրիշ, իտալական քաղաք, նույնպես կործանված՝ քսան դար առաջ: Ես մտքով տեսա Պոմպեյը՝ Վեզուվի զոհը, և հրաբխի կործանիչ ուժը համեմատեցի մարդու կործանարար կատաղության հետ, որի զոհը դարձավ հիասքանչ Անին: Սակայն ոչ մեկը, ոչ մյուսը չկարողացան ոչնչացնել նուրբ մշակույթի տեր ժողովուրդներին: Իտալիան արդեն վերակենդանացավ: Կմաղթեմ, որպեսզի շուտով գա այն օրը, երբ Հայաստանը վերածնվի: Այդ ժամանակ նրա ժողովուրդը կհանդիսանա նոր և շքեղ մշակույթի ջահակիրն Ասիայի բոլոր ժողովուրդների համար, որոնք այլևս ունենալու չեն անի իրենց ազատարարին, զգալով և հասկանալով այլևս ոչ թե ազգային, այլև համամարդկային մշակույթի օգուտները»¹¹²:

20-րդ դարը ևս քաղաքին հանգիստ չի թողել. 1926 թ. և հետագա (նաև՝ 1988 թ.) երկրաշարժերից փվել են բազմաթիվ կանգուն պատեր ու կառույցներ: Ահա թե ինչպես է Թ. Թորամանյանը նկարագրում Անիի նշանավոր հուշարձաններից մեկի՝ Հովվի եկեղեցու վիճակը. «Երկար տարիներն է վեր նա կողբա իր վիճակը. կխնդրե բարերար մը, որ ծածկե իր մերկությունը և պահպանե զինքը ժամանակի ավերիչ ճիրաններուն մեջ իսպառ անհետանալու վտանգեն, բայց ո՛վ կլսե, մարդիկ ականջնին փակած են այս աղիողորմ հեծեծանքները չլսելու համար: Արվեստի պատմության մեջ թերևս միակն է Հովվի եկեղեցին իր կազմությամբ: Չորս կողմը սուրացող սաստկաշունչ քամին կքշե, կտանի յուր բոլոր հեծեծանքներն ու հառաչանքները հեռու, հեռու և կկորսնցնե տիեզերքի անհունության մեջ: Ծենք չէ սա, այլ իր շքեղ պարզության և անմեծ վայելչության մեջ, պարզապես գոհա՛րմ է ուտքի տակ կոխկրտված»¹¹³:

1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Անին մտավ ռուսական կայսրությանն անցած Կարսի մարզի մեջ: Անիում կրկին ծլարձակում է կյանքը. Իզաձորի այրերում բնակություն են հաստատում հինգ հայ ընտանիքներ, հիմնականում կաշկերտից, որոնք շունչ են հաղորդում ամայի քաղաքին¹¹⁴:

Անիի մշտական բնակիչն էր նաև Միքայել վարդապետ Տեր-Մինասյանը, որն ստեղծել էր մի փոքրիկ տնտեսություն և օթևանով ու սննդով ապահովում էր Անի այցելողներին ու այնտեղ պեղումներ անող գիտնականներին: Միքայել վարդապետի՝ Անի այցելողների հանդեպ ցուցաբերած հայրական անսահման բարության մասին շատերն են գրել: Նա եղավ Անիի վերջին բնակիչը, որն այն լքեց 1920-ին, բայց առանց իր սիրելի քաղաքի չկարողանալով ապրել, օրեր անց մահացավ էջմիածնում¹¹⁵:

Թեև պատերազմի բռնկի մեջ և սովի ճիրաններում, բայց մաքառող Հայաստանի Հանրապետությունը միջոցներ է տրամադրում Անիի պեղումները շարունակելու նպատակով: Սիմոն Վրացյանը իր «Հայաստանի Հանրապետություն» գրքում գրում է. «Հանրային կրթության և արեստի նախարարության կից ստեղծեց Հայաստանի հնությանց Պահպանության Կոմիտե, որի նպատակն էր պահել Հայաստանի հնությունները, թույլ չտալ, որ փչանան մարդկանց ձեռքով կամ բնական պատահարներից ու ժամանակի ազդեցությունից: ...Կոմիտեի հետաքրքրությանն ու զբաղումի առաջին առարկան եղան Անիի աւերակները: Ժարտարապետ Թ. Թորամանյանի զեկուցման հիման վրա գիտատնտեսության նախարարությունը որոշեց Հնությանց Պահպանության Կոմիտեին յատկացնել լքեալ Անի գիղի հողերը, տրամադրեց սերմացու, և այդ գիղը դարձաւ Անիի հնությունների պահպանության կենտրոն: Ժարտ. Թորամանյան հաստատեց այնտեղ: 1920 թ. յուլիսին Կոմիտեն կազմակերպեց գիտական մեծ արշավանք, որին մասնակցեցին ճարտարապետներ Թորամանյանն ու Տեր-Միքայելյանը, հայ արեստին քաջածանոթ ռուս ճարտարապետ Գալկինը, նկարիչ Եղիշե Թադեոսյանն իր աշակերտներ Մկ. Մարգարեանի և Ստ. Թարխարաբեանի հետ, նկարիչ Տեգոյեան ամուսինները, «Գեղարեստ»-ի խմբագիր Գ. Լեոնեանը, լուսանկարիչ Վաղ. Յակոբեանը և ուրիշներ: Արշավախմբին մասնակցում էին և Կոմիտեի անդամներ Գարեգին եպ-ը և Մելիք-Քալամթարեանը:

Արշավախումբն իր աշխատանքների կենտրոն ընդունեց Անին, որտեղից աստիճանաբար պիտի տարածէր դեպի Կարս, Ալեքսանդրապոլ և Արարատեան դաշտ: Օգոստոսի կեսերին, Անիում, նախագահությամբ ակ. Ա. Թամանյանի, տեղի ունեցաւ խորհրդակցություն Կոմիտեի և արշավախմբի տեղ հասած անդամների՝ կատարելիք աշխատանքների մասին. մշակեց հետազոտությունների գործարակական ծրագիրը, բաժանեցին աշխատանքները և ամեն ոք անցաւ գործի»¹¹⁶:

Գարեգին Հովսեփյանը, որ 1920 թ. մասնակցել է այդ պեղումներին, գրում է. «Ամռանը եղել էինք Անիում՝ Թամանյանի հետ, կազմակերպել էինք հնագիտական արշավի խմբեր, ծրագրել էինք ճարտարապետ-արվեստագետ-հնախույզ Թորամանյանցին նշանակել Անիի ավերակների հսկիչ, շինելով քաղաքի պարիսպներից դուրս ընդարձակ բնակարան և հյուրանոց՝ գիտական աշխատավորների և այցելուների համար: Հայագետ պրոֆ. Մանուի, նորա աշակերտ Օրբելիի և այլ աշխատակիցների օգնությամբ պեղումներից հանված իրերը դասավորված էին երկու շենքերի մեջ: Թեև 1918 թ. հայ-տաճկական պատերազմի ժամանակ Անի գյուղի թուրքերը մեծ վնաս էին պատճառել թանգարաններին, հատկապես հախճապակյա անոթները փշրելով և ձորը թափելով, բայց Աշխարհբեգի աշխատությամբ մասամբ հավաքված էին նրանք: Նոր պեղումները նոր մշակութային հարստություններ կրեւեին: Այժմ Հայաստանը մերն է մի կարևոր մասով. դեռ հույս ունենք, թե ավելի պիտ ընդարձակվի»¹⁷:

Բայց հույսերի արթնացման և ազգային ոգեշնչման օրերին հաջորդեց 1920-ի աշունը՝ հոկտեմբերի 30-ին Կարսի տարօրինակ, խայտառակ և անկատագրական պարտությունը, որից հետո, 1921 թ. մարտի 16-ին կնքված ռուս-թուրքական դաշնագրով Հայաստանը կրկին մասնատվեց, և Անին անցավ Թուրքիային:

Նշանավոր գրող Կոստանդին Պաուստովսկուն 1923 թվականին հաջողվել է տեսնել Անին: Ահա թե Պաուստովսկին ինչպես է իրեն հատուկ ներշնչանքով նկարագրում այդ այցելությունը. «Ի՞նչ է Անին: Կան, իհարկե, բաներ, որոնք չեն կարող նկարագրել, որքան էլ ձգտեն: Դա մեր ուժերից վեր է: Ինչպե՞ս նկարագրեմ այն անդորրը, երբ հեռվից լսվում է ոչխարների կողակների սրույն խշշոցը և հասած սերմի տկտկոցը՝ վաղուց չորացած ծաղիկների սերմնարաններում, որ մանկական չխկչխկանքների է նման: Ինչպե՞ս նկարագրեմ ծիծեռնակների թևերի սուվերը՝ սովորական խլածաղիկներով ծածկված գավիթների սալերի վրա: Ամայության, քամու, լուծության մեջ ապրում են միայն խոտերը, որմնանկարներն ու երկինքը, որ այնքան նման է այդ որմնանկարներին:

Ամպերն ասես նկարած լինեն իտալացի հոշակավոր վարպետը, և ամպերի արանքից երբեմն երկրի վրա էր ընկնում արևի այն նշանավոր թեք ու եզակի ճառագայթը, որ սիրում էր պատկերել Դորեն: Այդ ճառագայթը դեռևս վաղ մանկությունից Հին Կտակարանի նկարների հատկանիշն է դարձել: Նրան տեսնելով, Անիի արևախամն հրապարակների վրա, ես իսկույն

հասկացա, որ ընկել եմ Գույնքան հին մի վայր, որքան ինքը՝ երկիրն է։ Արևը մայր էր մտնում։ Մենք պետք է վերադառնայինք։ Ինչպիսի հաճույքով կգիշերեի այդ ավերակներում, դիտելով աստղերի պտույտը և նախանձելով Գույնիսկ ինքս ինձ»¹¹⁸։

Իսկ հինգ տարի անց, ուսմանավոր գրող Անդրեյ Բելին է տեսնում Անին, միայն թե հեռվից. «Կողքիդ եմ հնադարյան Հայաստանի ավերակները. ձեռքդ մեկնես՝ կհասնի։ ...Նայում եմ այս վայրերին, ուր ինձներդ դարում գրադարաններում գրքեր են կուտակվել, ուր վեր է խոյացել հայոց տաճարների հզոր կառուցվածքը... Ոճերն այստեղ կծկվել են ցրբազեղ մի կծի-

կի մեջ, որ դժվարությամբ ետ տալով, ձեռք ես բերում միասնական ձևերի բարգավաճման դարաշրջանն ընկալելու բանալին, ձևեր, որոնք տարածվել են ամբողջ Եվրոպայում...

Տասներորդ դարից սկսած, աշխարհով մեկ ճշում է անհական ոճը։ Այսօր ավերակների միջից լսվում է նրա կանչը։

...Այդ եկեղեցիներն անցյալ են։ Այժմ հին ավերակների վրա գուցե վրանն է ծփում քոչվոր քրդի, որ այնտեղ է մտել մտքերը ցրելու։ Թուրքական ուղեկալն է թափառում կործանված ճարտարապետության տափաստանում, դեռևս սարահարթից չգահավիժված կոթողների մեջ»¹¹⁹։

YEREVAN

ԵՐԵՎԱՆ

«Հաղթանակ» զբոսայգուց դիտելիս Երևանը վարդագույն քարե ծաղիկ է թվում. նրա վարսանդը Հանրապետության հրապարակն է՝ ծաղկաթերթերի մասն բուրբաված թաղամասերով: Եվ այդ ծաղիկը բացվել է քաղաքը շրջապատող այգիների ու զբոսայգիների մեջ: Դիմացդ հառնում է Արարատը: Հայացքդ վարդագույն ալիք տված քաղաքի վրայով սահեցնելով փընտրում է Արին-բերդը, Կարմիր բլուրը, Ծեմզավիթը, Ծիծեռնակաբերդը... Այնտեղ, հեռվում ուրվագծվող բլուրների վրա դարեր շարունակ գոյատևել են բնակավայրեր, իսկ Ավանի ձորի լանջերի և Հրազդանի կիրճի քարայրները կացարաններ են եղել դեռևս մարդկության պատմության արշալույսին:

Պեղումների և շինարարական աշխատանքների ընթացքում Երևանի տարբեր մասերում հայտնաբերվել են գերեզմաններ ու դամբարանաշտեր, նյութական մշակույթի բազմաթիվ մնացորդներ¹:

Երևանի տարածքի հնագույն բնակավայրերից է Ծեմզավիթը²: Այժմյան Երևանյան լճի ափին գտնվող բլուրը նախկինում շրջապատված է եղել քառանկյուն աշտարակներ ունեցող պարսպով: Պեղումների ընթացքում բացված մ. թ. ա. 4—2 հազարամյակների մշակութային չորս հաջորդական շերտերում հայտնաբերվել են պղնձե ու քարե գործիքներ, ոսկրե ու պղնձե նետաւաքներ, ոսկե և արծաթե զարդեր: Ծեմզավիթի բնակիչները ապրել են քարակերտ և աղյուսաշեն տներում, որոնց հատակը սալարկված էր: Ծեմզավիթին հաջորդել են Ծիծեռնակաբերդի, Բերդաձորի, Կարմիր բլուրի բրոնզեդարյա բնակավայրերը:

Գեղատեսիլ Ծիծեռնակաբերդը չէր կարող չգրավել մեր նախնիների ուշադրությունը: Անտառատնկման և Եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձանի կառուցման ընթացքում հայտնաբերված դամբարանները, կիկլոպյան պարսպի մնացորդները, իրերն ու խեցեղենը վկայում են, որ այն ևս հազարամյակների պատմություն ունի:

Հնագույն բնակատեղի է նաև երկաթուղային կայարանի մոտ գտնվող բլուրը, ուր հայտնաբերվել են միջին և ուշ բրոնզեդարյա ու հետագա շրջանների խեցեղեն, ձուլարան-օջախ³ և այլն:

Չնայած եղել են նաև այլ հնագույն բնակատեղիներ, այնուամենայնիվ, քաղաքի բուն պատմությունն սկսվում է Էրեբունի նշանավոր ամրոցի հիմնադրմամբ: Արին-բերդ բլրի ստորոտում 1879 թ. հայտնաբերված հացահատիկի շտեմարան կառուցելու մասին Արգիշտի Առաջինի սեպագիր արձանագրությունը շարժեց գիտնականների հետաքրքրությունը: Բլրի հնագիտական առաջին ուսումնասիրությունն սկսվեց ավելի ուշ՝ 1894 թ., սակայն շուտով այն ընդհատվեց և վերսկսվեց միայն 1950 թվականին⁴: Այդ ժամանակ էլ հայտնաբերվեց Էրեբունու հիմնադրման մասին Արգիշտի Առաջինի մ. թ. ա. 782 թ. սեպագիրը⁵. «Խալդ աստծու մեծությամբ Արգիշտին՝ Մեհուայի որդին, այս անառիկ ամրոցը կառուցեց և անվանեց Էրեբունի քաղաք՝ ի հզորություն Բիայնիայի և ի սարսափ թշնամիների: Արգիշտին ասում է... հողն ամայի էր, այստեղ ես մեծ գործեր կատարեցի»: Այս հայտնագործումով լուծվեցին գիտնականներին հուզող շատ հարցեր: Մինչ այդ, Երևանի անվան ծագման մասին կային տարբեր վարկածներ, իբր քաղաքի անունը կապված է Նոյի մասին աստվածաշնչյան առասպելի հետ, և ջրհեղեղից հետո Արարատից Նոյին երևացած առաջին վայրը «երևալ» բառից կոչվել է Երևան⁶: Այնուհետև՝ քաղաքի անվանադիր է համարվել Երվանդ Վերջին թագավորը՝ Երվանդավան-Երևան⁷: Արինբերդյան գտածոն վերջնականապես լուծեց հարցը. Երևանի անունը ծագել է Էրեբունիից, ինչը նշանակել է «Հաղթանակ»: Ըստ մեկ այլ տարբերակի, քաղաքի անունը եղել է Երեբոն, այսինքն՝ Երջանիկ բույն, տուն, քաղաք⁸:

Էրեբունի միջնաբերդի
հատակագիծը:

Կարմիր բլուր:

«Էրեբունի» թանգարանը և
Արին բերդի գազաթին
պեղումների բացված
միջնաբերդի մնացորդները:

Երևանի հիմնադրման մասին
Արգիշտի I արձանագրությունը:

Էրեբունի. թևավոր կենդանակերպ
արձաններ:

Սարգսյան Երկրորդի
վահանի զարդերից:

Թելչեբա աստծու քրոնզե
արձանիկ:

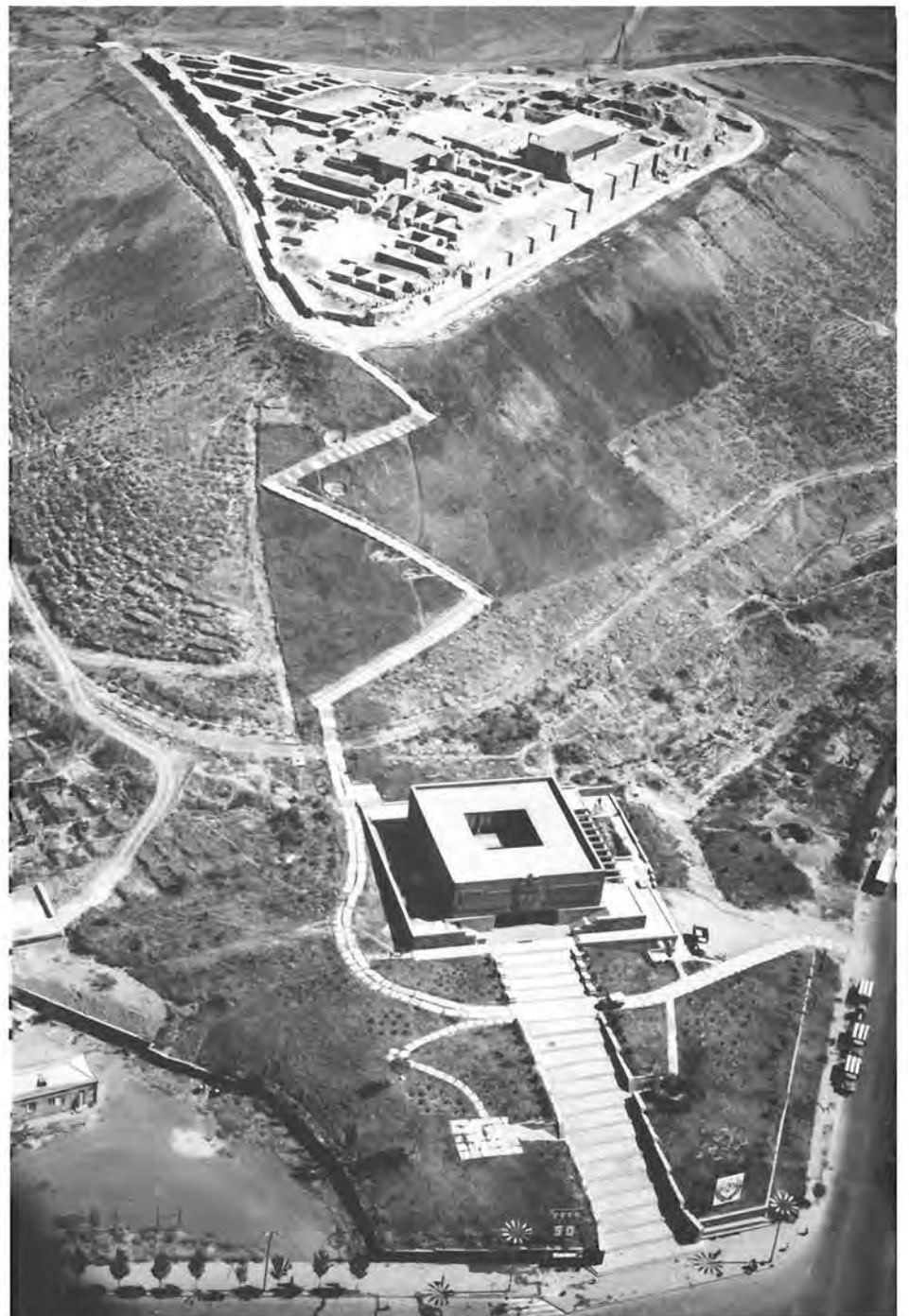
Ծխանոթ,
Կարմիր բլուր,
մ. թ. ա. VIII—VII դդ.:

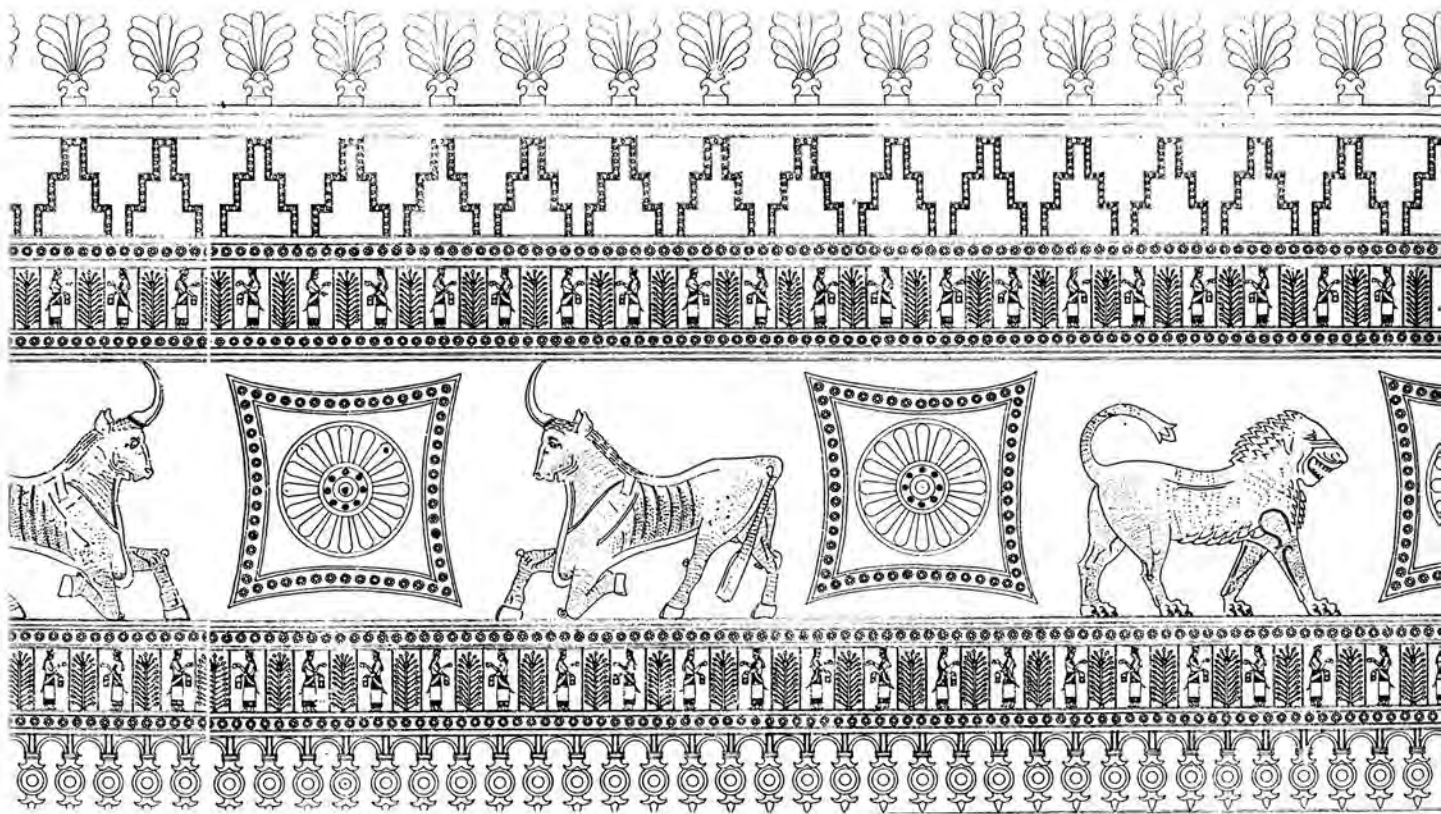
Կարաս Շենգավիթից:

Էրեբունի. Խալդ աստծու
պատկերով որմնանկար:

Էրեբունի. Խալդ աստծու
տաճարը, մ. թ. ա. VIII դ.:

Որմնանկար
Էրեբունիից,
մ. թ. ա. VIII դ.:

Արին բերդ, բրոնզե ձիու գլուխ,
մ. թ. ա. VIII դ.:

Կարմիր բլուր:

Կարմիր բլուր.
քարե զարդատուփ.
մ. թ. ա. VII դ.:

Արին բերդ. առյուծի բրոնզե
հարթաքանդակ. մ. թ. ա. VIII դ.:

Կարմիր բլուր. Արգիշտի
բրոնզե սաղավարտը.
մ. թ. ա. VIII դ.:

Էրեբունին կառուցելու համար Արգիշտի Առաջինը խեթերի երկրից ու Մոփքից բերում է 6600 ուղղաձուգ, որոնք բլրի վրա, հնագույն բնակավայրի տեղում օրհնիքում բարձրացնում են կոփածո պարիսպներ, տաճարներ ու պալատներ, շտեմարաններ ու պահեստներ, տներ ու զորանոցներ: Իհարկե, այս հսկայական շինարարությանը մասնակցել է ման տեղի բնակչությունը:

Գտնվելով առևտրական ուղիների վրա և լինելով մի հսկայական երկրամասի վարչատնտեսական կենտրոն ու փոխարքայի նստավայր, քաղաքն այնքան է շենանում, որ նրա բնակելի թաղամասերը փոխվում են բլրից բավական հեռու: Որմնանկարներով զարդարուն պալատները լցվում են պեղմանքի առարկաներով, ճոխանում են ու հարստանում ման տաճարները: Պահեստներում ու շտեմարաններում կուտակվում են Արարատյան դաշտի բարիքները, մառանների հսկայական կարասները լցվում են գինով ու գարեջրով:

Վանի հայոց թագավորության հզոր արքաները բուռն շինարարություն են ծավալում Արարատի երկրում: Էրեբունից մի քանի տարի հետո՝ մ. թ. ա. 776-ին հիմնադրվում է Արգիշտիխիսիլին, իսկ շուրջ մեկ դար անց, Էրեբունից ոչ հեռու, Կարմիր բլրի վրա կառուցվում է տարերքի ու պատերազմի աստված Թեյշեբայի բերդ-քաղաքը՝ Թեյշեբաիսիլին: Այն ևս բաղկացած էր միջնաբերդից և նրա շուրջը տարածված քաղաքից: Օրջապատված լինելով երեք մետր հաստության աշտարակավոր պարսպով, այն հզոր պատվար էր թշնամու ճանապարհին: Միջնաբերդում եղել են տաճարներ, պալատներ, արհեստանոցներ, մառաններ և այլն: Երբ Թեյշեբաիսիլին դարձավ վարչատնտեսական նոր կենտրոն, Էրեբունից տեղափոխվեցին բարձրաստիճան պաշտոնությունը, զինվորականությունն ու քրմությունը՝ իրենց հետ տանելով պալատների և տաճարների հարստությունը: Թեյշեբաիսիլի պեղումներից հայտնաբերվել են հնագույն դիվանատան մնացորդները և այլ նյութեր: Ինչպես Էրեբունին և Արգիշտիխիսիլին, Թեյշեբաիսիլին ևս ավերվել է մ. թ. ա. 590—585 թթ. մարասկյութական արշավանքների ժամանակ: Բայց կյանքը քաղաքում գոյատևել է էլի մի քանի դար:

Վանի թագավորության անկումից շուրջ երկու տասնամյակ անց, հայոց գահ են բարձրանում Երվանդունիները: Սակայն շուտով Հայաստանն ընկնում է Աքեմենյան Իրանի լծի տակ, բաժանվում երկու սատրապությունների, որոնցից մեկի կենտրոնը դառնում է Էրեբունին: Այս շրջանում վերակառուցվում են Էրեբունիի պարիսպները, պալատական համալիրը, տաճարները և այլն: Հայաստանի անկախության վերականգնումից հետո (մ. թ. ա. 331 թ.) Երվանդունիները կրկին շունչ են հաղորդում Այրարատյան երկրին, և Արգիշտիխիսիլին Արմավիր անունով հայոց մայրաքաղաք հռչակում: Իսկ Էրեբունի-Երևանի աստեղային ժամը դեռ շատ էր հեռու...

Էրեբունի-Երևանի հետագա պատմության համար շահեկան էր այն, որ Երվանդունիների, նրանց հաջորդած Արտաշեսյանների, այնուհետև Արշակունիների օրոք Հայաստանի մեծագույն ու նշանավոր մայրաքաղաքներ Արմավիրը, Արտաշատը, Վաղարշապատը, Դվինը գտնվում էին Արարատ-

յան դաշտում, և Երևանը երկրի քաղաքական ու տնտեսական կենտրոններին մոտիկ լինելով՝ կրում էր նրանց բարերար ազդեցությունը: Ցավոք, Երևանի այս շուրջ հազարամյա պատմության մասին արձանագրություններն ու ձեռագրերը լուրջ են¹⁰, և հայ մատենագրության մեջ քաղաքն առաջին անգամ որոշակիորեն հիշատակվում է 7-րդ դարի սկզբին, «Գիրք թղթոցի» մեջ, ուր Դվինի ժողովին մասնակցած հոգևորականների թվում նշվում է նաև Երևանից Դավիթ անունով մի եկեղեցական¹¹:

Հաջորդը, արաբական արշավանքների առնչությամբ, հիշատակում է Սեբեոսը¹²: Արաբները երկու անգամ՝ 643-ին և 660-ական թվականներին ճակատամարտել են Երևանի համար: Դա վկայում է, որ Երևանը ռազմական կարևոր նշանակություն է ունեցել:

Մինչ արաբական տիրապետության հաստատումը, Երևանի մեզ հայտնի նշանավոր ամենահին եկեղեցին Պողոս-Պետրոսն էր, որը գտնվում էր այժմյան «Մոսկվա» կինոթատրոնի տեղում և 1931 թ. քանդվել է: Աշխ. Բալանթարի կարծիքով, այն 5—6-րդ դարերի բազիլիկ էր: Եկեղեցու ներսում կային 6—7 շերտ որմնակարներ: Առաջին երկու շերտերը նկարազարդվել էին 5—7-րդ դարերում¹³: Այդ շրջանում է կառուցվել նաև Ավանի ս. Հովհաննես եկեղեցին (6-րդ դար):

Արաբական տիրապետության, այնուհետև և Բագրատունյաց հայոց թագավորության շրջանում Երևանի մասին եղած տեղեկություններն աղքատիկ են: Հայտնի է միայն, որ այն վաճառաշահ և այգեշատ քաղաք էր:

Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո Երևանը դժվարին ժամանակներ է ապրում: 11-րդ դ. բյուզանդական պատմագիր Հովհաննես Սկիլիցեսը վկայում է, որ 1047 թ. բյուզանդական զորքերը «եկան նաև Խելիդոնիոն կոչվող բերդը, որը գահավեժ լեռան վրա է կառուցված և գրտնրվում է Դվինից ոչ հեռու: Ահա այդ բերդը խրամատներով ու ցանկապատով օղակի մեջ առնելով, ջանում էին (երկարատև) պաշարմամբ տիրանալ. պաշարյալները պարենի պակաս էին զգում, անակնկալ հարձակման պատճառով նրանք չէին հասցրել իրենց պարենով ապահովել: (Հոռմաեցիները) այդ (բերդն) էլ կորսվեին, եթե Արևմուտքում հանկարծակի չբռնըկվեր պատրիկ Լևոն Թողոնիկի ապստամբությունը»¹⁴: Բյուզանդական բանակն ստիպված է լինում թողնել պաշարումը և շտապել հայրենիք՝ մասնակցելու քաղաքական պայքարին:

Քանի որ Խելիդոնիոն թարգմանաբար նշանակում է Ծիծեռնակաբերդ¹⁵, ապա մի շարք հայ և օտար գիտնականներ այն վստահաբար նույնացնում են Երևանի Ծիծեռնակաբերդի հետ¹⁶: Հիշատակված դեպքերից մի քանի հարյուրամյակ անց, 1673 թ. ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Ծարդենը գրում է, որ այնտեղ եղել է մի հին, բարձր աշտարակ, որի պատերին կային արձանագրություններ, իսկ մոտակայքում նկատվում էին մի մեծ բնակավայրի ավերակները¹⁷: Հետագայում պեղումների շնորհիվ գտնված հնագիտական նյութերն ու կավե անոթները նա վկայում են, որ այստեղ բնակավայր է եղել դեռևս հնագույն ժամանակներից¹⁸: Ծիծեռնակաբերդի մասին պահպանվել է նաև ժողովրդական ավանդություն, թե իբր բերդը սիրո աստվածուհի Աստղիկի անունով կոչվել է Աստղկաբերդ, և աշտարակի վերին հարկում ապրող ծիծեռնակները ընտրյալներին էին տանում դիցուհու սիրո հրավերը¹⁹:

Երևանի համայնապատկերը. երևում է Պողոս-Պետրոս եկեղեցին, XX դ. սկիզբ:

Հնուց ի վեր Երևանը հայտնի էր իր այգիներով, այդ են վկայում բազմաթիվ արձանագրություններ, որոնցում նշվում են այգիների վաճառքի կամ նվիրատվությունների մասին: Երևանամերձ իր այգիներն է Սևանի վանքին նվիրել Աշոտ իշխանը (874 թ.)²⁰: Սյունյաց Սուփան իշխանը մի արձանագրությունում (901 թ.) Երևանում հինգ այգի է հիշատակում²¹: 1225 թ. Գեղարդի արձանագրությունում, մի երևանցի իր այգին նվիրում է վանքին²²: Երևանը հիշատակվում է նաև 1261 թ. մի արձանագրության մեջ²³: Այդ նույն ժամանակներում Երևանի հայ իշխանները և ճողատներն էին Վարդը, Սարգիսը, Դուրը, Վաչեն²⁴:

12—13-րդ դարերի Երևանը զբաղեցնում էր բավական մեծ տարածություն և, հավանաբար, ուներ 15—20 հազար բնակիչ: Այդ շրջանում է առաջին անգամ (1297 թ.) հիշատակվում այգեշատ Նորքը:

Երևանի համար էլ ճակատագրական էին սելջուկ թուրքերի մահասփյուռ արշավանքները. ամայացավ երկիրը, անկման հասան քաղաքային կյանքը, առևտուրն ու արհեստները: Բայց դեռ չէին ցրվել մահաբեր ամպերը, երբ Հայաստանը խոցվեց թաթար-մոնղոլների նետերից: Մոնղոլական տիրապետության շրջանում Երևանի ավատատերերից հայտնի է մեծահարուստ Ավետենց Սահմադինը, որ 1284 թ. իր «ճողով ու ջրով» գնել է Երևանը և դարձրել իր կալվածքը²⁵:

13-րդ դարի վերջին և 14-րդ դարի սկզբին Երևանի տեղ է հիշվում ոմն Հուսիկ²⁶: Այս շրջանի մի չափածո հիշատակարանում (1336 թ.) Երևանը անվանվում է «պատուական» քաղաք²⁷:

Մոնղոլներին հաջորդեցին Լենկթեմուրի ճրտակները, որոնք չորս անգամ արշավեցին Հայաստան և բազմաթիվ քաղաքների ու բնակավայրերի հետ 1387 թ. ավերեցին նաև Երևանը: Երևանցիները փորձել են դիմադրել Արևելքի ահեղ տիրակալին: Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենցն իր չափածո պատմական հիշատակարանում գրում է, որ այդ ժամանակ քաղաքում 500 մարդ է զոհվել²⁸:

Լենկթեմուրի մահից հետո (1405 թ.) նրա տերությունը մասնատվեց իրար մրցակից ու թշնամի առանձին իշխանությունների: Ծուռով թուրքմենական կարա-կոյունլու և ակ-կոյունլու ցեղերն իրենց տիրապետությունը հաստատեցին Ատրպատականի և Հայաստանի վրա (1410—1502 թթ.):

Երևանի նշանակությունը բարձրացավ Ջհանշահի (1437—1467 թթ.) վարչական վերափոխման ժամանակ, երբ այն դարձավ Արարատյան աշխարհի մեծագույն մասն ընդգրկող կուսակալության կենտրոնը: Այդ ժամանակից ի վեր, Երևանը հաճախ հիշատակվում է որպես «Այրարատյան երկրի մայրաքաղաք»:

16-րդ դարում Հայաստանին տիրելու համար արյունահեղ պայքար սկսվեց Իրանի և Թուրքիայի միջև: Երկիրը կրկին ճոշտովեց ու արյունաքամ եղավ: Թուրք պատմիչ Փեչևին Երևանի վրա թուրքերի կատարած երկու արշավանքները նկարագրելիս հրճվանքով է պատմում, թե ինչպես են իր հայրենակիցներն ավերել քաղաքը. «Հոյակապ և գեղազարդ պալատները, պարտեզներն ու այգիները, մասնավորապես «Սուլթանական բաղ» անունով հայտնի դրախտանման այգին բոլորը կրակ տվին, այրեցին և հողին հավասարեցրին... Բոլոր ոսկեզօծ և գեղեցիկ կառուցված պալատներն ավերվեցին և գետինն հավասարվեցին, գեղազարդ և ոսկեփայլ կամարներն ու ծածկերը խորտակվեցին և 20 հազարից ավելի կանանց ու երեխաների գերի տարան»²⁹: Նրան ձայնակցելով, թուրք պատմիչ Սուլաք Ջադեն ևս 1555 թ. թուրքերի արշավանքը նկարագրելիս հրճվում է ավերածություններով. «Երևան քաղաքն իսկապես Իրանի երկրի մարմնի ճոգին էր համարվում: Այստեղ... գեղազարդ, ոսկեզօծ պալատները կրակի մատնվեցին, այգիներն ու պարտեզները ճողին հավասարվեցին, բուերի, ագռավների բույն դարձան»³⁰: Նույնիսկ այս չարախինդ նկարագրություններն իսկ վկայում են, որ 16-րդ դարում Երևանը պալատներով ու այգիներով զարդարված շեն ու գեղեցիկ քաղաք էր:

1579 թ. թուրքերը կրկին մահացու հարվածներ հասցրին քաղաքին³¹: Ականատես Հովհաննեսն այսպես է ողբում.

Ծորջ ու բոլոր զքաղաք պատեալ,
Մեծ ու պզտիկ զամեն կախեալ,
...Վայ տանք երկրին Այրարատեան,
Մայրաքաղաքն ի Երևան³²:

Երևանից և շրջակայքի բնակավայրերից գերվում է մի քանի տասնյակ հազար մարդ³³: Ի վերջո, թուրք-պարսկական դաշնագրով Երևանը մնում է Պարսկաստանի կազմում: Չորս տարի անց³⁴ թուրքերը Ֆահրադ փաշայի գլխավորությամբ կրկին մի հսկա բանակով գրավում են Երևանը: Նրանք բնակչության ստրկական աշխատանքով ձեռնամուխ եղան ավերված քերդի

վերակառուցմանը, որի համար օգտագործվել են անգամ եկեղեցիների քարերը³⁵։ Մտրակների հարվածների տակ օրհնիքում աշխատելով, կրկին բարձրանում է Երևանի նշանավոր բերդը (Անրկայիս «Արարատ» գինեգործարանի տեղում)։ Այդ նույն թվականի դեկտեմբերին Երևան է այցելել անգլիացի առևտրական Ջոն Նիուբերին. «Պարսկաստանի վերջին պատերազմներում շատ քրիստոնյաներ էին գերեվարել Երևանում և ուրիշ տեղերում։ ...Երևանում շատ քրիստոնյաներ կան և տակավին կանգուն է քրիստոնյաների մի եկեղեցի։ Այս քաղաքի հյուսիսակողմում, մոտ մեկ մղոն հեռու՝ մի քարե կամուրջ կա, որի տակից անցնում է Ջանգու կոչված գետը...», — գրում է նա³⁶։

Երևանը միշտ էլ կոպիտանոթ է եղել թուրքերի և պարսիկների միջև։ Իշխանության գլուխ անցնելով, պարսից շահ Աբբասը 1603—04 թթ. ինն ամիս պաշարում է Երևանի բերդը³⁷։ Այդ ընթացքում նա զորամասեր է ուղարկում հեռու ու մոտ գավառներ՝ ավարտելու և բանակի համար սնունդամթերք հայթայթելու, իսկ ինքը մնալով պաշարող «բանակի կենտրոնում, օձի նման նեմզ, փառքով ու շքեղությամբ շրջապատված, սրնգափողերի հնչյուններով սարսափ էր տարածում»³⁸, — գրում է թուրք պատմիչ Չելեբին։ Պարսկական թնդանոթները հսկա քարե արկերով ուժակոծում էին բերդը։ Եթե հավատանք Փեշեհին, ապա ուժակոծությունը նույնիսկ եկամտոտ է բերել երևանցիներին, քանի որ այդ քարերից նրանք երկանքներ էին պատրաստում և «ամեն մի քար ծախվում էր երեք դուրուշով»³⁹։ Թնդանոթաձգության օգուտը չտեսնելով, շահը «ճանապարհները քանդեց, բերդում եղողների համար կյանքի միջոց հանդիսացող հոսող ջրերը կտրեց և այդպիսով պաշարվածներին թողեց առանց ջրի։ Չնայած պաշարվածները բերդում հորեր ու փոսեր փորելով որոշ չափով իրենց ծարավությունը առաջն առան, սակայն պաշարումը շատ երկար տևեց, դրսից օգնություն ստանալու հույսը կտրվեց, պաշարվածների դրությունը ծանրացավ, որով տոկունությունը և դիմադրական ուժը թուլացավ»⁴⁰։

Իրանի շահի մոտ ուղարկված Իսպահանի թագավորի դեսպանության պատվիրակներից մեկը՝ ավգուստինյան հոգևորական Անտոնիո դե Գուվեան նա վկայում է, որ բերդը հանձնվել է հիմնականում ջրի պակասի պատճառով. «Ամբողջ այնպես էր պաշարված, որ բացառված էր որևէ մեկի ելքն ու մուտքը... Եվ պաշարվածների համար ամենամեծ դժվարությունը ջրի հարցն էր. որը չէր կարող երկար բավարարել ամրոցի ներսի մարդկանց պահանջները»⁴¹։ Իսկ Երևանի մասին նա գրում է. «Երևան քաղաքը հանդիսանում է ամբողջ Մեծ Հայքի կարևորագույն քաղաքն ու մայրաքաղաքը... ամբողջովին բնակեցված է հայերով, հողը մշակելի ու բերրի է և հարուստ ամեն տեսակի մթերքներով»⁴²։ Ի վերջո, բերդն ընկնում է, և Երևանը գրավելով, ըստ դե Գուվեայի, շահը «ամբողջում գտավ մեծ հարստություններ՝ ոսկի, արծաթ, մետաքս և այլ ապրանքներ, և բացի այդ 400 թնդանոթ, որից 25-ը ահռելի մեծության էին»⁴³։

Թուրքերը հսկայաքանակ զորք հավաքելով, պատրաստվում են վերագրավել Երևանը։ Պարսիկները մահաճշում են Թավրիզ՝ իրենց ճանապարհին մոխրացնելով ցանքերն ու այգիները, գյուղերն ու քաղաքները։ Ցանկալով հայերի միջոցով շենացնել Պարսկաստանը, զարկ տալ արհեստներին ու առևտրին, ինչպես նաև թուրքական բանակին թողնել միայն անապատ, շահ Աբասն իրագործում է մի հրեշավոր ծրագիր, տեղահանելով 300 հազար հայերի, քշում է Պարսկաստանի խորքերը։ Գաղթեցվում է Կարսից մինչև Նախիջևան ու Ագույիս ընկած հսկայական տարածքի հայությունը. սա հայ ժողովրդի պատմության ամենադժգին դրվագներից է, որը ճակատագրական հետևանքներ ունեցավ։ Դե Գուվեան այսպես է նկարագրում գաղթի սրտածմիկ պատկերները. «Իրարանցումը, լացը, ճիչերն ու աղաղակներն այնպիսի չափերի էին հասնում, որ ամենաքարսիրտ մարդու սիրտը կսկիծով էր լցվում։ Այդ վիճակն ստեղծվել էր այն պատճառով, որ արդեն հնարավոր չէր այնտեղ մնալ, իսկ այնտեղից հեռանալ անմարդկային մի երևույթ էր։ Պատահում էին մեծ թվով կանայք, որոնց ամուսինները մահացել էին հանքերում աշխատելիս կամ հողային աշխատանքներ կատարելիս... ու նրանք մնացել էին հինգ-վեց երեխաներով, որոնք բավական մեծ էին՝ գրկած տանելու համար, կամ շատ փոքր՝ ոտքով գնալու համար։ Ինչպիսի խղճահարություն էին առաջացնում մարդկանց մոտ, երբ լսում էիր նրանց ու տեսնում նրանց արարքները քաղաքի դռների մոտ։ Նրանցից ոմանք փոփում էին գետնին, անընդհատ համբուրում փոքրիկներին։ Ուրիշները հրաժեշտ էին տալիս իրենց հայրենիքին ու հայրենի տանը։ Այս ամենը զուգակցվում էր ցավալի խոսքերով ու խղճահարում ծխականներին։ Եվ այսպես, ճիչերով ու աղաղակներով իրենց նախկին հայրենիքից դուրս գալուց հետո, նրանք ուղղություն վերցրին դեպի Թավրիզ քաղաք, այնտեղից էլ դեպի Պարսկաստանի խորքը։ ...Տեղափոխվում էր ավելի քան վաթսույն հազար ծուխ։

...Ծանապարհ ընկնելուց հետո այդ խեղճերի համար առաջին անգամ տեհությունը մոտալուտ ձևերն էր, որ այս շրջանում բավական խիստ է լինում: Եվ քանի որ նրանց մեծ մասը կողոպտվել էր ճանապարհին, հետևյալն, հագուստի տեսակետից խեղճ վիճակում ստիպված լինելով գիշերել դաշտերում, բաց երկնքի տակ, նրանցից շատերը չդիմացան մոտալուտ ձմեռվա պայմաններին և կնքեցին իրենց մահկանացուն:

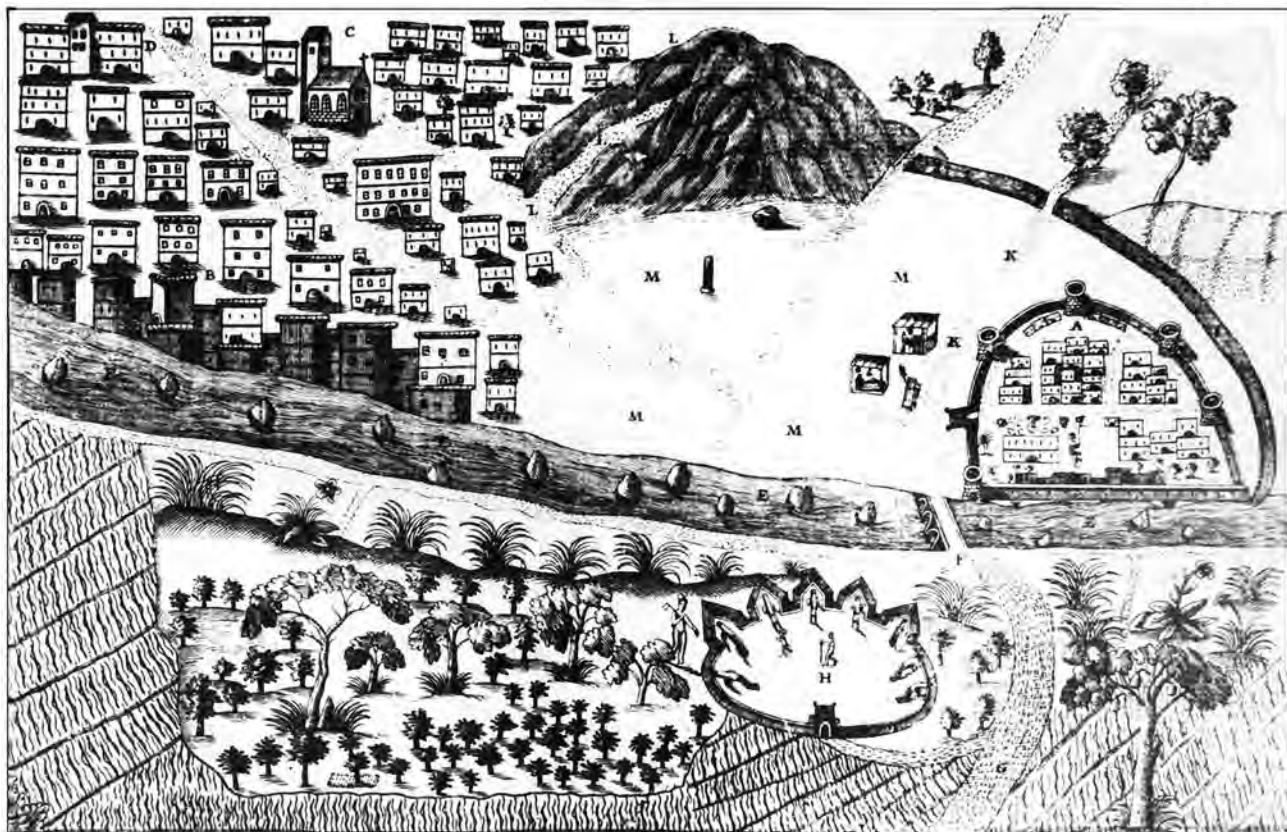
...Չնայած ցրտի ազդեցությունը բավական մեծ էր նրանց վրա, այնուհանդերձ, դա այնքան ծանր հետևանք չունեցավ... որքան սովը, որը... նրանց ընկերակցում էր ողջ ճանապարհին: ...Տեղափոխության ժամանակ այդ խեղճ կանանց զգալի մասն իրենց ուսերի վրա երեխաներ էին տանում, մեկը՝ մի ուսի, իսկ երկրորդը՝ մյուսի: Այդ կանանց կողքով գնում էին մի քիչ ավելի մեծ տարիք ունեցող ու հետիոտն գնացող երեխաներ: Նրանք բոլորն առավոտյան արթնանալիս հաց կամ մայրական ստիքներ էին փնտրում, որոնք սակայն չորացած էին մի քանի օր ոչինչ կերած չլինելու պատճառով: Այնքան էմ հուզվում, որ չեմ կարողանում զսպել իմ արցունքները, երբ վերհիշում եմ այն ամենը, ինչ պատահեց ճանապարհին այդ կանանցից շատերին»⁴⁴:

Գաղթող ժողովուրդին ոչ միայն ցուրտն ու սովն էր մահ սպիտում, այլև ջուրը. Արաքսն անցնելիս շատ շատերը խեղդվեցին, քանզի կանայք ու երեխաները լողալով չէին կարող անցնել հորդառատ գետը: Առաքել Դավրիժեցին, որ մանրամասն նկարագրել է այս բռնագաղթը, պատմում է. «Իսկ թշվառ ժողովուրդը մայում էր առջև, տեսնում էր ծովի անմահ գետը, որ խեղդում էր, իսկ ետևից պարսից սուրն էր, որ սպանում էր, և փախուստի ոչ մի հնար չկար: Ընդհանուր կերպով աղիողորմ ողբեր, հորդ արցունքներ աչքերից թափելով երկրորդ Արաքս էին գոյացնում. իսկ լացի, հառաչանքների, ճիչերի, վայերի, կսկծանքների, մորմոքների ձայները միմյանց խառնվելով, ուժգին գոռում-գոչյուններ էին առաջացնում, բայց ողորմածություն ու փրկություն ոչ մի տեղից չկար: ...Իսկ նրանք, ովքեր լողալ չգիտեին, կամ ուժ չունեին՝ ծերեր, պառավներ, տղաներ, աղջիկներ, մատղաշ մանուկներ, լցված էին ջրի երեսը, և գետը քշած տանում էր նրանց, իբրև չոր ճյուղ գարնան ժամանակ»⁴⁵:

Եվ այսպես հայոց աշխարհը, Արարատյան երկիրը հայերից դատարկվելով, դառնում է բորենիների, մողեսների ու գիշանգղների բնակավայր: 1605 թ. կնքված դաշնագրով վերականգնվում են 1555 թ. թուրք-պարսկական սահմանները, և Երևանը կրկին մնում է պարսկական հատվածում: Ամայացած երկիրը պետք էր կրկին շենացնել: Երևանի Ամիր-Գումա խանն այդ նպատակով մի քանի արշավանք է կազմակերպում Կարսի, Էրզրումի, Վանի ու Մուշի շրջանները և մեծ թվով հայեր ու մի քանի քրդական աշիրաթների քշում քերում և բնակեցնում Արարատյան դաշտում⁴⁶:

1612 թ. հաշտություն կնքվեց Սեֆյան Իրանի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև, բայց չորս տարի անց թուրքերը կրկին պաշարեցին Երևանը, սակայն

Շահ Աբասը գաղթեցնում է հայերին, փորագրությունը՝ Յան Լուկենի (1648—1712 թթ.), Ամստերդամ:

Երևանն ըստ
Տավերսի, 1655 թ.:

Ժան Բատիստ Տավերսի:

երկուսուկես ամիս հետո հուսախաբ հեռացան: Ամիր-Գունա խանի թեկադրության քսան տարիների ընթացքում (1605—1625 թթ.) Երևանի խանությունը որոշ չափով բուժեց վերքերը, վերականգնվեցին բազմաթիվ գյուղեր, Երևանը կրկին դարձավ արհեստների ու առևտրի կենտրոն:

Բայց թուրքերին հանգիստ չէր տալիս Երևանի կորուստը: 1635 թ. ամռանը սուլթան Մուրադը 400 հազարանոց բանակով գալիս, պաշարում է Երևանը: Թե Երևանի գրավմանն ինչ մեծ կարևորություն էր տրվում, վկայում է թուրք պատմիչ Նալիման, պատմելով, որ սուլթան Մուրադը «անձամբ ոտքի վրա կազմ ու պատրաստ կանգնած, քաղկների բերանները բաց արած, ոսկի և արծաթ էր թափում հրապարակի վրա, գլուխ բերողներին՝ 40-ական դուրուշ, այն զինվորներին, որոնց ձեռքն սպանվում էին՝ 50-ական ֆլորի, վիրավորներ բերողներին՝ 10-ական դուրուշ, թշնամու արձակած թընդանոթի արկեր բերողներին՝ 1-ական ֆլորի բախշիչ տալով ասում էր. «Ո՛վ իմ քաջարի գալիք, արիության ժամանակն է, իմ զավակներ», այս կերպով նրանց քաջալերում էր և իր նվերներն ու շնորհներն ապրիլյան անձրևի նման առատաձուս տեղացնում: Մինչև անգամ զանազան տեսակի խմիչքներ բաժակների մեջ լցված պատրաստ դրված էին: Գլուխ բերողներին և դագիններին խմացնում էին դրախտի ջրի նմանվող խմիչքը և նրանց պապակը հագեցնում»⁴⁷:

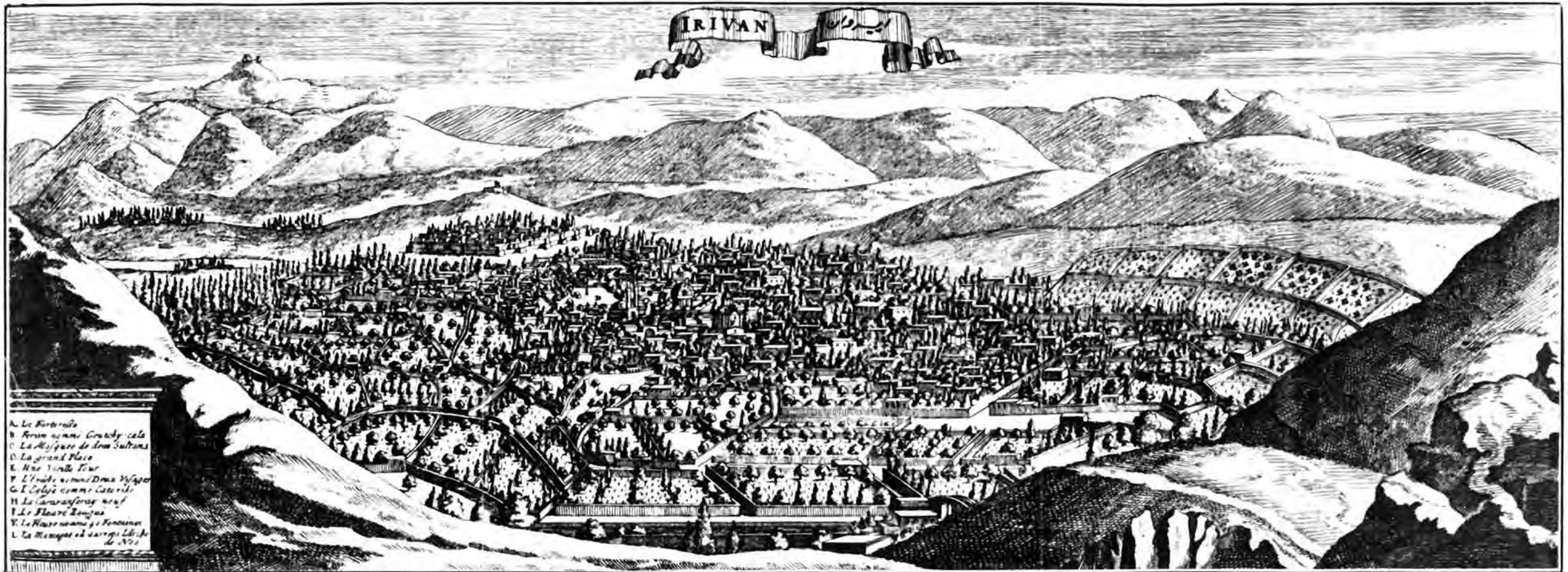
Յոթ օրվա մարտերից հետո թուրքերը մտնում են քերդ, ուր գտնում են մեծաքանակ հարստություն. «Բոլոր ներսի և դրսի ինչքերը, ինչպես ման տեսանելի և թաքցված բոլոր հարստությունները հաշվառեցին և վերցրին: Նրանք ստացան այն անսպասելի գանձերն ու անթիվ հարստությունները, որոնք Երևանի իշխողը և նրա հայրը՝ Ամիր-Գունա խանը, կուտակել էին 30 տարվա ընթացքում: Նրանք մտան պետական գանձարանը և պահեստները, այնքան հարստություն և պաշարներ գտան, որ բանակին երկու տարի կրավականացներ»⁴⁸: Երևանի գրավումը Կոստանդնուպոլսում «ներշնչեց փառահեղ շքեղությամբ: Նույնիսկ քրիստոնյա դիվանագետներին ստիպեցին մասնակցել հանդիսություններին՝ այն պատրվակով, որ եթե իրենք հանդիսանում են սուլթանի բարեկամները, ապա պարտավոր են երևալ և ցուցաբերել իրենց ուրախությունը նորին մեծության հաջողությունների նկատմամբ»⁴⁹, — գրում է Անգլիայի Կառլոս Երկրորդ թագավոր դեսպան, Զմյուռնիայի անգլիական հյուպատոս Ռիկոն:

Սակայն շուտով, ղեկավարներին, կրկին պարսիկները պաշարեցին Երևանը⁵⁰: Մոտ երեքուկես ամիս կատաղի դիմադրությունից հետո, 1636 թ. մարտի 26-ին թուրքերը հանձնեցին քերդը:

1639 թ. հաշտության պայմանագրով Երևանը մնաց Պարսկաստանի

Երևանն ըստ Ժան Ծարդենի,
1673 թ.:

Ժան Ծարդեն, 1643 թ.:

տիրապետության տակ: Այդ շրջանում՝ 1647-ին Երևանում բնակվում էր մոտավորապես 17—20 հազար մարդ⁵¹:

Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Բատիստ Տավերնիեն 1632—1668 թթ. ընթացքում վեց անգամ լինելով Երևանում, գրում է, որ «Երևանը բնակեցված է բացառապես հայերով»⁵²: Նա նկարագրել է քաղաքը և գծել նրա հատակագիծը: Գծագրից մեր առջև հայտնում է երկու-երեք հարկանի տներով կառուցապատված և պարտեզներով ու խաղողի այգիներով շրջապատված մի գողտրիկ քաղաք: Տներն ունեին կամարակապ մուտքեր, 5—16 լուսամուտ: Պատկերված է նաև բերդի և քաղաքի միջև տարածվող մեծ հրապարակը, որտեղ գտնվում էին արհեստանոցներն ու կրպակները: Տավերնիեն նկարել է մեկ եկեղեցի և երկու կամուրջ, բերդը՝ իր աշտարակներով ու բնակելի թաղամասով, որն առանձին մի փոքրիկ քաղաք էր: Չափազանցելով՝ նա գրում է. «Քաղաքը տեղ-տեղ շրջապատված է կրկնակի պարիսպներով, որոնք, սակայն, հողից են, ինչպես բոլոր տները: Այդ պատճառով էլ անձրևը դրանց ավելի մեծ վնաս է հասցնում, քան թնդանոթները»⁵³:

Տավերնիեն 17-րդ դարում Երևան այցելած միակ եվրոպացին չէր: 1660-ական թվականներին Երևանում հայտնվում է Գաբրիել Ծինոն անունով մի կաթոլիկ քարոզիչ և երևանցի մեծահարուստ կաթոլիկ Չելեպի Ազարիայի օգնությամբ կարողանում է նույնիսկ եկեղեցի կառուցել: Ծուռով Ծինոնը վախճանվում է, և 1684 թ. Երևան է գալիս հիսուսյան քարոզիչ Լոնժոն, որը շահից հրովարտակ ուներ և հաստատում է մի քարոզչատուն, բայց շուտով կնքում է իր մահկանացուն: Նրան փոխարինում է Ռու անունով մի ուրիշ քարոզիչ: Երկու տարի անց նա ևս իր նախորդի ճակատագրին է արժանանում: Կարելի է ենթադրել, որ քարոզիչներն այս անցողիկ աշխարհին հրաժեշտ են տվել երևանցիների «միջամտությամբ»: Ի վերջո, մի քարոզչատուն էլ հիմնում է Կյուպոյի անունով մի միսիոներ, ապա գալիս են նաև լեհ քարոզիչներ⁵⁴: Եվրոպացիների մի մասն էլ Արևելք էր գալիս դիվանագիտական կամ էլ առևտրական նպատակներով:

1665 թ. Երևան այցելած Ֆրանսիայի կառավարության ներկայացուցիչներ դե Լալեն և դե լա Բուլլեյ դե Գուզը մայիսի 20-ին Լյուդովիկոս 14-րդին գրած նամակում նկարագրում են քաղաքը և նրա բնակիչների ծանր վիճակը թեթևացնելու նպատակով դիմում են Ֆրանսիայի թագավորին. «Այստեղ պարիսպներ չկան, բայց հաճելի են նրանց լեփեցուն այգիներն ու պարտեզները: Քաղաքի արևմտյան մասում կա մեծ տա-

րածություն զբաղեցնող մի բերդ, որը քաղաքին է միանում երկարաձիգ պողոտայով, որի երկու կողմերում դասավորված են խանութներ ու ծառեր... Ինչպես բերդում, նույնպես և քաղաքում մեծ քանակությամբ հայեր կան, որոնք, ինչպես Թուրքիայում, տներում են օսմանյան հրեշավոր լծի տակ, ամեն օր սպասելով Ձերդ Լեծության հաղթական զենքին, որը կարող է վերջ դնել իրենց թշվառություններին: Նրանք քաջ տեղյակ են Ձերդ Մեծության հզորությանը և հատուկ պաշտամունք ունեն Ձեր առաքինությունների ու արժանիքների հանդեպ, քանի որ ժողովրդի մեջ տարածված է Ձեր հռչակի լուրը, և նրանք մտածում են, որ արդեն մոտեցել է իրենց մարգարեությունների կատարման ժամանակը. նրանք դրանում այնքան համոզված են, որ Ձեր մասին խոսում են որպես ազատությունը վերականգնողի և իրենց եկեղեցիների ու հավատի պաշտպանի»⁵⁵:

1673 թ. վաճառական Ռեզենի և նկարիչ Գրեյլոյի ուղեկցությամբ Պարսկաստանի ճանապարհին Երևանում որոշ ժամանակ մնում է ֆրանսիացի նշանավոր ճանապարհորդ, հարուստ գոհարավաճառ, պարսից արքունիքի ակնագործ Ժան Ծարդենը: Նա դեռևս երիտասարդական տարիներից ոտքի տակ էր տվել Արևելքի շատ երկրներ, հասել մինչև Հնդկաստան: Հետագայում նրա ուղեգրությունները ամփոփվել են Փարիզում 1811 թ. հրատարակված տասնհատորյակում: Օգտվելով Ծարդենի նկարագրություններից, փորձենք պատկերացնել այն տարիների Երևանը, մանավանդ որ, նրա այցելությունից ընդամենը վեց տարի անց, ամենի երկրաշարժը երկրի երեսից պիտի ջնջեր-տաներ այն ամենը, ինչ տեսել և նկարագրել էր Ծարդենը. «Երեվանում գտնված բերդն ինքնըստինքյան կարող է մի փոքրիկ քաղաք համարվել: Այն ձվաձև է, չորս հազար քայլ շրջագծով և իր մեջ ունի 800 տուն: ...Հայերն այդտեղ ունեն միայն խանութներ, որտեղ նրանք աշխատում և առևտուր են անում ցերեկները, իսկ երեկոները փակելով խանութները, ցրվում են իրենց տները: Բերդը շրջապատված է հում աղյուսով, գուցե միայն հողով կառուցված երեք շարք առամնավոր պարիսպներով, որոնք ունեն աշտարակներ և բերդն ամրացնելու համար հին արևելյան սովորությամբ անկանոն ձևով կառուցված պատվար:

...Բերդի կայազորը բաղկացած է երկու հազար հոգուց: Պարիսպներից ամեն մեկն ունի երկաթազան դարպաս՝ փականավոր շարժական վանդակապատով, և հատուկ պահապաններ: Փոխարքայի ապարանքը գտնվում է բերդում, հիշյալ ահուկի անդունդի եզրին: Այն մի գեղեցիկ և շատ մեծ շինություն է, որ ամառը շատ լավ տպավորություն է թողնում:

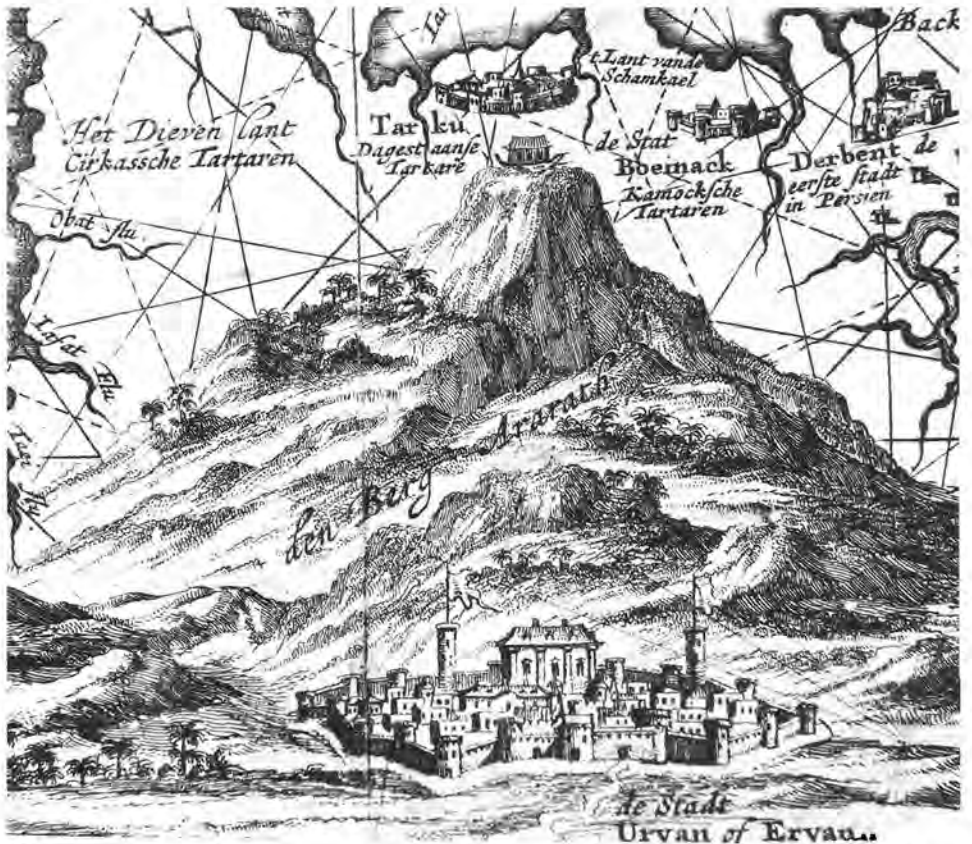

...Ինքը՝ Երևանը, բերդից հեռու է մի ռուսերենց հեռավորության վրա: Քաղաքի մեջտեղում գտնվում են շուկան և այլ շինություններ: Վերջիցներս այնքան խախտու են, որ զարմանալի չի լինի, եթե մի Աստուծո տված օր իսպառ կործանվեն:

...Երևանի հրապարակը, որի չորս բոլորը ծառատունկ է, մի քառակուսի տարածություն է, որի տրամագիծը հավասար է չորս հարյուր քայլի. դա գրոսանքների, գոտեմարտերի, ձիարշավների և ամեն տեսակ մարզանքների տեղ է՝ թե հետևակների և թե հեծյալների համար:

...Երևանի օդը լավն է, բայց մի փոքր ծանր է և խիստ: Չմեղը երկար է, երբեմն մինչև իսկ ապրիլին ձյուն է գալիս: Այդ պատճառով էլ գյուղացիք թաղում են խաղողի որթերը և քացում միայն գարնանը: Ինքը՝ երկիրը, ընդհանրապես լավ երկիր է և շատ էլ պտղավետ: Հողն առատ բերք է տալիս. այդտեղ, մանավանդ, շատ լավ գինի կա... Հողը տալիս է ամեն տեսակ պտուղներ, որ վաճառվում են չնչին գներով: Երկու կողմերից քաղաքը ողողող երկու գետերը և լիճը... բնակիչներին մատակարարում են ձուկ, իմիջիպյուղ, լավ կարմրախայտ և ծածան, որոնք հռչակված են ամբողջ Արևելքում: Երևանը մույնպես գործ է ածում ոչ սակավ քանակությամբ և կաքավ⁵⁶:

Ժան Ծարդենը պատմում է նաև, որ Երևանի Սեֆի-դուլի խանն ուրբաթ և շաբաթ օրերին բերդից դուրս էր գալիս և հյուրընկալվում որևէ մեկի

տանը. տանտերը, որպես երախտագիտության նշան, պարտավոր էր խանին նվիրել տան ամենաթանկարժեք իրը: Նվերներ պոկելու համար սարդարն այցելում էր մույնիսկ իջևանատները: Առանց ծաղրը թաքցնելու Ծարդենը գրում է. «Սարդարը պատվեց ինձ իր այցելությամբ, և ես ուրախ կլինեի, եթե նա այդ պատվին ինձ չաներ, որովհետև այդ այցելությունն ինձ վրա նստեց մի ոսկետուփ՝ ութ պիստոլ արծողությամբ... Իմ սենյակում նա մնաց մի քառորդ ժամ. դուրս գալով իմ սենյակից, նա կանգնեց հարևան սենյակի առջև, որտեղ իջևանել էին Կոստանդնուպոլսի մաքսատան վերակացուի մարդիկ: Հետո նա մտավ մի թուրք և հայ վաճառականների սենյակները, որոնք իջևանել էին մույն կարավանսարայում: Ամեն տեղ, ուր որ մտնում էր, նվերներ էին մատուցում, թեև ճիշտն ասած, ոչ այնքան թանկարժեք: ...Մաքսատան վերակացուի մարդիկ տվին նրան երկու դուկատ, թուրք վաճառականը՝ մի քսակ սուրճ, հայը՝ երկու գազ մետաքսի կտոր»⁵⁷:

Այս վկայությունից դժվար չէ պատկերացնել սարդարների ընչաքաղցությունը, և պարզ է, որ նրանք չէին խորշում հպատակների վերջին շահիկն էլ հանել:

Ամռանը Երևանի կյանքը փոխադրվում էր այգիները: Իսկ սարդարները, դեռևս գարնանից, գնում էին ամառանոցներ: Այդ մասին էլ Ծարդենը

Հայեր. սոսիայտ նկարիչ, Ալեն Մանեստի «Երկրագնդի նկարագրությունը» գրքից, Փարիզ, 1683 թ.:

Յան Յանսեն Սթրուսի կազմած աշխարհի քարտեզի վրա առանձին պատկերված են Երևանն ու Արարատը՝ Նոյյան տապանով, Ամստերդամ, 1681 թ.:

թողել է արժեքավոր նկարագրություն. «Հինգին (ապրիլի) սարդարը փոխադրվեց բանակը, որ գետեղված է քաղաքից մի մղոն հեռու գտնվող մի գեղեցիկ մարգագետնում, որն ամբողջ զարնամ ընթացքում ծածկված է լինում ծաղիկներով: Երևանը ոռոգող երկու գետերը գալարվելով՝ դանդաղ հոսում են այդ մարգագետնով, գոյացնելով բազմաթիվ մանր կղզյակներ, որոնք միմյանց են միանում փոքր շարժական կամուրջներով: Սարդարի, նրա տիկնոջ և մերձավորների բնակարանները տեղավորված են առանձին-առանձին կղզյակների վրա: Սարդարի վրանները հոյակապ են. նրանց մեջ կարելի է գտնել այն բոլոր հարմարությունները, որոնք հատուկ են ապարանքներին, միայն, իհարկե, ավելի փոքր չափով, մինչև իսկ նրանց մեջ կան բաղնիքներ: Նրա մարդկանց թիվը հասնում է 500-ի, չհաշված կանանց ու ճեղքիճիներին»⁵⁰:

Այդ տարիների Երևանի մասին Նաղաշ Հովնաթանը (1661—1722 թթ.) մի երգիծական ոտանավոր է գրել.

Առավոտուց կերթաս բազար,
Բոլ կու ծախեն բողկ ու գազար,
Թթու մածուն, չանախ հազար,
Խմոր հացն կուտա Նազար:
Սափոր և կուծ ամենն ծակ,
Քանի ջուր կածես թե դատարկ,
...Ոչ աղբյուր կա և ոչ վտակ,
Թուրքի ահեն դոներն փակ:
...Կուզեն ելնեն ամենըն քոչ,
Լի է մոծակ, մծիկ, բլոչ⁵⁰:

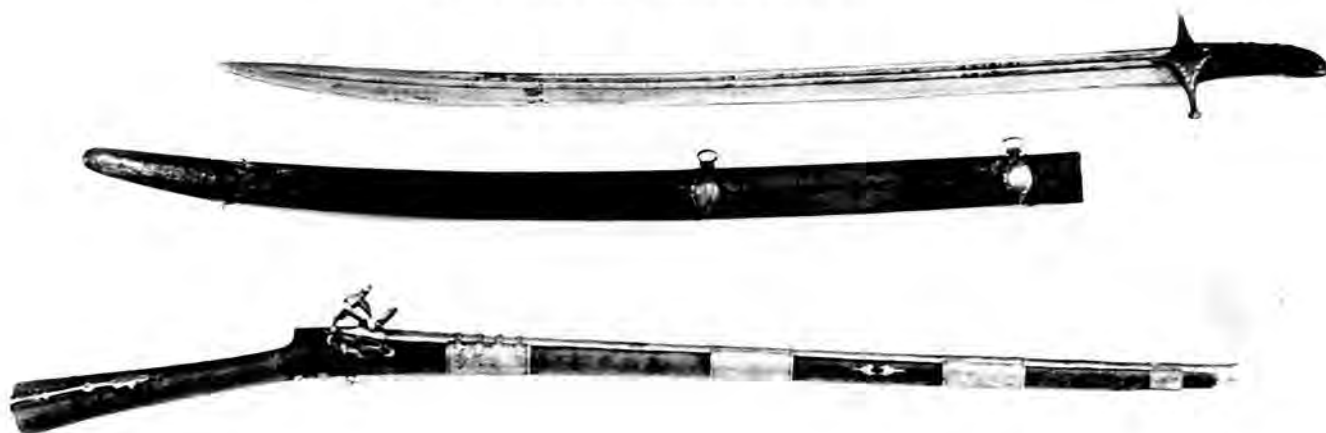
Կարմիր կամուրջը:

Ծանապարհորդների և առևտրականների քարավանը մոտենում է Երևանին, Յան Յանսեն Սթրոկս, Ամստերդամ, 1661 թ.:

Այսպես լավ ու վատ օրով ապրում էր Երևանը, երբ 1679 թ. հունիսի 4-ին հաճկարծակի դրոշոց է լսվում և ինչպես նավը ալեկոծ ծովում՝ օրորվում է Արարատյան երկիրը: Ամենի երկրաշարժը կործանում է քաղաքի վեհապետներ ու վանքեր, գյուղեր, նաև Գառնիի տաճարը: Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում ասվում է, որ երկրաշարժի հետևանքով ցամաքել են աղբյուրները, և այլ տեղերից բխել է սև ջուր, պատույել են ծայրերն ու վեմերը, և նրանց միջից բոց է դուրս եկել, իսկ բարձրացած մառախուղը, Գառնիից մինչև Արագած, ողջ երկիրը ծածկել է վարագույրով: Երկրաշարժը կրկնվել է ամեն օր և տևել մինչև հոկտեմբեր... Հիմնահատակ ավերվել է Երևանը: Ամբողջովին փլվել են բերդն ու պարիսպները, եկեղեցիները, կամուրջները, տները⁶⁰:

Զաքարիա Սարկավազը միայն իր հայրենի Քանաքեռում երկրաշարժի 1228 զոհ է հաշվում և ավելացնում, որ «ոչ մնաց շուն, ոչ կատու և ոչ հավ»⁶¹: Ըստ որոշ տվյալների, Երևանում և երկրաշարժի գոտում զոհերի թիվը եղել է 7600 մարդ⁶²: Ի լրումն այս դառնադեպ վիճակի, 1681 թվականին սաստիկ սով է տարածվում: Հետագայում էլ նոր բնական աղետներ են բաժին հասնում երևանցիներին: Պարսկաստանի կողմից երկու անգամ (1692-ին և 1713-ին) մորեխը, ինչպես Սարգիս Գեղամեցին է իր տաղերից մեկում ասում, ձյան նման իջնում է երկրի վրա և շան նման ուտում արտերը⁶³, որից հետո կրկին սով է սկսվում: Բայց երևանցիներին չեն կարողանում հաղթել ո՛չ երկրաշարժը, ո՛չ բնական աղետները: Եվ այս էլ որեւորդ անգամ Երևանը հառնում է մոխիրներից ու փլատակներից, և ամեն անգամ, երբ թվում է, թե վերջն է, քաղաքը բարձրանում է նորովի: Անմարդկային զրկանքներ հաղթահարելով, երևանցիները շուտով վերաշինում են քաղաքը, և այն շարունակում է կարևորագույն դեր խաղալ Արարատյան աշխարհի և ողջ հայ ժողովրդի կյանքում:

Դեռևս 1701 թ. հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչ Իսրայել Օրին ցարական արքունիք ներկայացրած գեկուցագրում քացառիկ նշանակություն է տալիս Երևանի ազատագրմանը:

1722 թ. հուլիսին Պետրոս Մեծն սկսեց պարսկական արշավանքը: Ըստ նախատեսված ծրագրի, հայ-վրացական զորքերը Վախթանգ թագավորի ու Ավան յուզբաշու գլխավորությամբ պիտի դուրս գային ընդառաջ և հանդիպեին Շամախիում: Բայց Պետրոս Մեծը չկարողանալով առաջ շարժվել, կանգ է առնում Դերբենդում:

Վախթանգ թագավորը Պետրոս Մեծին հղած նամակում խնդրում է, որ եթե ինչ-ինչ պատճառով ի վիճակի չի լինելու գալ, ապա «թող բարեհաճի կարգադրել իր զորքերին՝ շարժվել Շիրվան. մենք կգանք այնտեղ, կմիանանք նրանց և կվերցնենք բոլոր հողերը՝ մինչև Երևան և կաշխատենք վերցնել նաև Երևանը»⁶⁴:

Բայց Պետրոսը զանազան քաղաքական նկատառումներով իր դաշնակից հայերին ու վրացիներին մեծակ է թողնում և Դերբենդից հեռանում է: Փիրվազյան վարդապետը, որ գործուն մասնակցություն ուներ քաղաքական այդ շարժումներում, ուս կայսեր վարմունքից ափի բերան զարմացած՝ իր նամակներից մեկում գրում է. «Երկու ամիս զօրածողով արինք և մնացինք ի Գանձակ քաղաքն և յետոյ լուսք գլուր, թե թագավորը յետ չոգաւ... Մենք մնացինք շուարած և գլուխ ի կոր դառանք և լալ աչօք իւրաքանչիւր ի բնակութիւնս գնացին. սրտաբեկեալ և տարակուսեալ»⁶⁵:

1724 թ. ապրիլին թուրքերն սկսեցին իրենց արշավանքը, Երևանի խանը 12 հազարանոց բանակով փորձեց Եղվարդի մոտ կանգնել նրանց առաջխաղացումը, բայց պարտվեց ու ամրացավ բերդում: Երևանը մեն-մենակ կանգնեց մեծ փորձության առաջ: Շրջակա գյուղերից բազմաթիվ գյուղացիներ, արհավիրքից փրկվելու հույսով, լցվեցին քաղաք: Երևանի հայ իշխանները զինելով Փարաքարի, Գյոք գմբեթի, Կավակերտի, Առինջի, Ավանի, Զագի, Զազավանի, Նորագյուղի գյուղացիներին, կազմում են 9443 հոգիանոց մի բանակ՝ «ամենեքեան վառեալք սուսերաւ և թվանքաւ» և պատրաստվում կռվի⁶⁶: Մինչ այդ, հայերն ընդհանրապես չեն մասնակցել թուրք-պարսկական կռիվներին, որովհետև մեկին մյուսից չէին գերադասում: Հայերը կամ հեռանում էին, ամրանում լեռներում ու անտառներում, կամ ապաստանում էին Երևանի բերդում: Բայց այս անգամ, ցարական արքունիքի խոստումներին հավատալով, հայերին թվում էր, թե փրկությունը մոտ է: Բացի այդ, երևանցիները ցանկանում էին փակել Ղարաբաղի և Սյունիքի վրա արշավող թուրքերի ճանապարհը:

Եվ այսպես, շուրջ մեկ ամիս Արդուլա փաշայի մեծաթիվ բանակին չհաջողվեց կոտրել երևանցիների դիմադրությունը: Նրա, ինչպես թուրք պատմիչ Չելեբի-Ջադեն է գրում, «զինվորները կոկորդիլոսի նման գետն անցան» և հարձակվեցին անպարիսպ քաղաքի վրա, բերդի շրջակայքի տները ավերեցին, և «շուրջանակի պարիսպների շրջակայքը ազատ հրապարակի վերածվեց»⁶⁷: Այս հերոսամարտը հայ ժողովրդի պայքարի տարեգրության փայլուն էջերից է: Ժամանակին այն գրի է առել Աբրահամ Երևանցին, և նրա շնորհիվ է, որ այսօր մեզ հայտնի է այդ անօրինակ հերոսամարտի պատմությունը: Երևանցիները Հովհաննես Հունդիբեկյանի, Պողոս Քեչիբեկյանի, Դավիթ Միրզաջանյանի, Կարճիկ Հովհաննեսի առաջնորդությամբ քաջաբար կռվում են և երկու հազար զոհ տալով, թշնամուն ետ շարտում⁶⁸:

Համոզվելով, որ հայերին քաջությամբ չեն հաղթի, թուրքերը սպասում են օգնական զորքերի, չնայած առանց այդ էլ մի քանի անգամ թվով գերակշիռ էին: Շուտով Եգիպտոսից օգնության է հասնում երեք հազարանոց մի բանակ, ինչպես թուրք պատմիչն է անվանում, «ընտրյալ կտրիճ զինվորներ»⁶⁹, որոնք իրենց քաջությանը և ուժերին վստահ՝ տեղ հասնելուն պես, շտապում են գրավել քաղաքը և այդպիսով փառք ու ավար վատակել: Նրանց ետևից շարժվում է նաև թուրքական երեսուն հազարանոց բանակը, Նորագյուղի կողմից մտնում Ձորագյուղ: Տեղի հայոց պառապան զորքը նահանջում է Քառասուն քաղաքի կողմը: Թվում էր, թե արդեն վճռված է կռվի ելքը, բայց օգնության են հասնում մոտ 300 լավ զինված

կոնդեցիներ, որոնք իրենց քաջությամբ ոգևորում են մյուսներին, և ճակատամարտն ավարտվում է հայերի լիակատար հաղթանակով: Թուրքերը վեց հազար եմիչերի կորցնելով, փախչում են. հայերից զոհվում է 1300 մարդ⁷⁰:

Մի քանի օրից թուրքական բանակը գրոհում է Կոնդի վրա, բայց այս անգամ էլ հայերը ջախջախում ու հալածում են նրանց, ինչպես Աբրահամ Երևանցին է գրում, «Գունդքն հայոց անապարեցին յայն կողմ՝ զդեմ ունիլ նոցա, մարտ եղին քաջութեամբ, հարին զնոսա և ի բաց դարձուցին⁷¹»:

Դրանից հետո թուրքերը դադարեցնում են իրենց հարձակումը և սպասում երկու փաշաների գլխավորությամբ օգնության շտապող 38 հազարանոց բանակին⁷²:

Վճռական ճակատամարտը, ըստ Աբրահամ Երևանցու, սկսվում է հունիսի 7-ի (այլ տվյալներով՝ սեպտեմբերի 8-ի) յուսաբացին և շարունակվում մինչև երեկո: Հայերը կռվում են անձնագոհաբար, բայց հինգ փաշաների միացյալ յոթանասուն հազարանոց հսկա բանակին անհնար էր հաղթել: Ի վերջո, թուրքերը 15 հազար զոհ տալով, մտնում են Երևան և «ի գերութիւն վարեցին օսմանցիքն զկանայս նոցա և զմանկունս և տարեալ լցին ի բանակս իրեանց և չար գործովք ապականեցին զնոսա»⁷³:

Իսկ դավաճան Մեհրալի խանը առանց կռվի հաճճնում է բերդն ու հեռանում:

Երևանի գրավման լուրն առնելով, Ստամբուլում 10 օր անընդմեջ տեղի են ունենում հրավառություններ ու հանդիսություններ. տոն հայտարարվելու պատճառով տասն օր քաղաքի խանութները փակ են լինում, և առևտուրը դադարում է, որի հետևանքով, ինչպես թուրք պատմագիրն է բողոքում. «մարդիկ վնաս կրեցին»⁷⁴: Իսկ սուլթանն Ահմադ փաշային հղեց հատուկ կայսերական գրություն, որում նա հայտարարում էր. «Աստծո օգնությամբ Երևանը գրավեց և իմ հաղթական բանակին որս դարձավ: Այս մեծ ավետիսն իմ սրտին խիստ ուրախություն պատճառեց, որի համար բարիքներ պարգևողին բազմատեսակ փառք ու գովասանք եմ մատուցել: Փառք, հազար փառք: Այս բարձր հաղթանակն իմ նվիրական էությանը գոհունակություն է պատճառել և բարձր մտքին ուրախություն է դրոշմել»⁷⁵: Ստամբուլում կազմակերպված տոնական հրավառություններն ու սուլթանի հրճվալից նամակը վկայում են, թե իրապես ինչպիսի ահեղ մարտեր են մղվել Երևանի համար և թե քաղաքի հայությունն ինչ անօրինակ քաջությամբ է կռվել այդ հերոսամարտում⁷⁶:

Երևանի հերոսամարտի արձագանքները ժամանակին հասել են Եվրոպա: Իտալացի դե Սագրեդոն իր «Օսմանյան կայսրության պատմություն» գրքում, որը հրատարակվել է հերոսամարտից ընդամենն ութ տարի անց,

Երևանը Հրազդանի ափից,
Նկարիչ՝ Գ. Սերգեն,
փորագրիչ՝ Ա. Պետրով, 1796 թ.:

1732-ին՝ Փարիզում, շատ համառոտ հիշատակում է, որ թուրքերի հարձակումից 30 հազար հայեր են զոհվել և դիմադրությունը տևել է երկու ամիս⁷⁷։ 1750-ին Փարիզում լույս է տեսնում Մամիյ դե Կլեյրակի «Պարսկաստանի պատմությունը», որում Երևանի հերոսամարտին ավելի մեծ տեղ է հատկացված։ Հեղինակն օգտվել է Սպահանում ապրած լեհ ճիզվիտ միսիոներ Յուդե Կրուշինսկու հուշերից և թուրքական զեկուցագրերից⁷⁸։ Նա գրում է. «Ահմադ փաշան... 35 հազարանոց բանակով մտավ Երևանի մահանգ։ Դժվար է բառերով արտահայտել այս ներխուժման հետևանքով (թուրքերի) կատարած սպանությունների և այլ ոճրագործությունների մասին։ Ծանապարհին գտնվող բոլոր գյուղերն ու ավաններն ավերվեցին ու կողոպտվեցին... Գերիների թիվն այնքան մեծ էր, որ Էջմիածնի կաթողիկոսների՝ Պարսկաստանի հայերին ուղղված մամակներում հայերից գերեվարյալների թիվը նշվում է մինչև երեսուն հազար... Ամսվա վերջին մահանգի մայրաքաղաք Երևան ու պաշարեց քաղաքը։ Այս քաղաքը Պարսկաստանի ամենակարևոր հենակետն է Հայաստանում»։ Այնուհետև դե Կլեյրակը պատմում է բուն հերոսամարտի մասին, որի ընթացքում թուրքերը բանիցս ջախջախվում են և մեծ զոհեր տալիս. «2մայած նրա (Ահմադ փաշայի) զորքերը կովում էին քաջաբար, սակայն հանդիպեցին այնպիսի համառ դիմադրության, որ նրան շփոթեցրեց։ (Թուրքերը) նույնպիսի դիմադրության հանդիպեցին այլ մասերում։ Երեք անգամ ամբողջ բանակը դիմեց գրոհի, և սպանվածների թիվն այս գրոհների ընթացքում այնքան մեծ էր, որ օդը գարշահոտությունից ապականվեց։ Զորապետը ստիպված եղավ երեք օրվա զինադադար խնդրել նրանց թաղելու համար։

Կուտայի բանակի գալուստն ու բանակին միանալը սերասքարին հնարավորություն տվեց ևս մեկ անգամ փորձելու բախտը։ Սեպտեմբերի 10-ին մահա չորրորդ ընդհանուր հարձակման հրաման տվեց, սակայն թուրքերը սասանվեցին, որովհետև անտեղի ավելի շատ կորուստներ ունեցան, քան մահախորդ բոլոր հարձակումների ժամանակ։ Այս պաշարումը յուրայիններից ավելի քան քսան հազար մարդ խլեց, որոնք մահացան ռազմի դաշտում կամ օդի ապականումից։ Սրանք (թուրքերը) անվերջ համալրումներ էին ստանում և ութ հազար ուսմբեր մոխրի էին վերածել քաղաքի մի մասը, սակայն կայազորը, ինչպես միշտ, համառորեն դիմադրում էր, ոչ մի առաջխաղացում չէր նկատվում։ Երբ երկարատև այս անհաջողությունն ի վերջո զինվորներին ստիպեց բացահայտորեն հրաժարվել հետագա մարտերից և բարձրաձայն հայտնել իրենց մտադրությունը (դեկլարությունը), եզիպտական օգնական զորքերի ժամանումը փոխեց գործերի ընթացքը։ Այս (եզիպտական) զորախմբերն իրենց օրինակով և խոսքով կարողացան հետ պահել երերող բանակը և Էրզրումի կառավարիչ Սարը Մուստաֆա փաշա-

յի սեպտեմբերի վերջին զգալի օգնական ուժ բերելուց հետո, վերջ տրվեց զինվորների շրջանում տիրող ահին ու տրտմանը և խնդիր դրվեց հարձակումը հաջողությամբ ավարտին հասցնել»⁷⁹:

Ըստ մի շարք հայ և օտար աղբյուրների՝ Երևանի անօրինակ հերոսամարտն սկսվել է 1724 թ. հունիսի 24-ին, վերջին, վճռական ճակատամարտը քաղաքի հայկական զորաբանակը տվել է սեպտեմբերի 8-ին, իսկ Երևանի բերդը թուրքերին է հանձնվել սեպտեմբերի 23-ին⁸⁰:

Թե ինչպես 1735 թ. պարսիկները ետ խլեցին Երևանը, պատմում է Արախան Կրետացի կաթողիկոսը:

Պարսից Նադիր շահը բանակում է Փարսքարում և շարժվում Երևանի վրա: Թուրքերը պարտվելով, փախչում, մտնում են բերդը: Պարսիկները քաղաքը չեն պաշարում, այլ հեռանում են ու Եղվարդի դաշտում սպասում Երևանին օգնության շտապող թուրքական մոր զորքին: Արյունահեղ ճակատամարտում պարսիկները և նրանց միացած հայերը շուրջ քառասուն հազար թուրք են կոտորում, իսկ մնացյալներին հալածում մինչև Արագածի ստորոտը: Թուրքերն ստիպված դաշինք են առաջարկում և Երևանը հանձնում պարսիկներին:

Առաջին խանը, որ բերդը նվաճելուց հետո 1735 թ. նստել է Երևանում, եղել է Մահմադ Դուլի խանը, որը բնիկ Գողթն գավառից էր՝ Մուսաբեկյանց տոհմից: Նրա պապը շահ Աբասի օրոք մահմեդականություն էր ընդունել: Բայց նրա խանությունը կարճ է տևում՝ մեկ տարի⁸¹:

Վարձահատույց լինելով Հասան Ալի խան Դաջարին՝ պատերազմների ժամանակ ցուցաբերած օժանդակության համար, շուտով Նադիր շահը նրան է հանձնում Երևանի խանությունը: Հասան Ալի խանը որոշ չափով վերականգնում է ավերված գյուղերը, ուրիշ տեղերից փոխադրում մոր բնակչություն: Բայց Երևանի խանությունը ենթարկվում էր լեզգիների և իրենց անկախ հոչակած Ատրպատականի Ազատ խանի հարձակումների: Չկարողանալով կռվել այս երկուսի դեմ, Հասան Ալին հպատակություն է հայտնում վրաց Թեյմուրազ թագավորին և նրանից պաշտպանություն խնդրում: Թեյմուրազն ուղարկում է իր որդուն՝ Հերակլին, որը ջախջախում է Ազատ խանին: Նա վերջ է տալիս նաև լեզգիների հարձակումներին: Այս ամենի համար Երևանի խանը պարտավորվում է նրան հարկ վճարել:

Հասան Ալին հաջորդում է եղբայրը՝ Հուսեին Ալի խանը, որն օգտվելով Վրաստանի անկայուն վիճակից, հրաժարվում է հարկ վճարելուց: Սակայն Հերակլը երեք անգամ՝ 1765, 1769 և 1779 թվականներին գալիս է Երևան, ստիպում նրան հպատակվել: Առաջին երկու արշավանքների ժամանակ Երևանն ու շրջակայքը քիչ են տուժել, որովհետև Սիմեոն Երևանցի կաթողիկոսը երկու անգամ էլ խանի խնդրանքով միջնորդել է և հաշտեցրել հակառակորդներին: Բայց երրորդ անգամ արդեն Հերակլը չի ընդունում նրա միջնորդությունը: Խանը նախօրոք ամրանում է բերդում, ուր հավաքում է հայերին՝ իրենց տասը գլխավորների հետ: Իսկ երկրի մյուս հայ բնակչության մեծ մասին գաղթեցնում է հայազետի կողմերը: Հերակլը մի խառնի-ճաղանջ զորքով հարձակվում է Երևանի խանության վրա: Բանակի առաջապահը Դազախի թուրքերն էին և լեզգիները, որոնք իրենց ճանապարհին այրում, կողոպտում, սպանում ու թալանում էին: Նրանցից հետո գալիս էր թագավորն իր զորքով: Հայոց կաթողիկոսը քանիցս փորձում է վեճը խաղաղությամբ լուծել, բայց չի հաջողվում:

Պաշարումը տևում է երկու ամիս: Երևանն անձնատուր չի լինում: Հերակլը վերադառնում է Թիֆլիս՝ իր հետ քշել տանելով բազում զերիներ և բազմաթիվ ավար: Սրանով, սակայն, չի ավարտվում երևանցիների տառապանքը: Խանը հայերի մեծամեծներին մեղադրելով, որ նրանք են Հերակլին հորդորել հարձակվելու Երևանի վրա, պահանջում է հսկայական գումար⁸²:

Իրար հաջորդող խաների կեղեքումների և չդադարող արշավանքների հետևանքով Երևանն ընկնում է ծանր կացության մեջ: Բայց բզկոված ու արյունաքամ վիճակում էլ հայ ժողովուրդը շարունակում է պայքարը, որում մեծ դեր էր վերապահված Երևանին:

18-րդ դարի հայ ազատագրական շարժման արժեքավոր վավերագրերից մեկի՝ հեռավոր Հնդկաստանում լույս ընծայված «Որոգայթ փառացի» մեջ, որով տրվում էր ապագա հայկական հանրապետության օրենքների և սահմանադրության նախագիծը, առաջարկվում էր օտար լծից ազատագրվող Հայաստանի մայրաքաղաք հռչակել Երևանը: Ի հաստատումս, Ծ. Ծահափրյանի պատվերով 1778 թ. վեներական հրատարակված պատմական Հայաստանի քարտեզի վրա նույնպես Երևանը գծագրված է որպես մայրաքաղաք:

Նույն կարծիքին էին նաև ազատագրական շարժման մյուս գործիչները: 1780 թ. ռուսական բանակը նախապատրաստվում էր պարսկական արշավանքին, որի նպատակներից մեկն էլ իբր հայկական պետականության վերականգնումն էր. ռուսահայոց թեմի առաջնորդ Հ. Արղությանն ու իշխան

Հ. Լազարյանը խնդրում են իշխան Գ. Պոտյոմկինին «Նորոգել ի մեզ գմա-
նաւոր տէրութիւն ի մեծն Հայաստան ի քաղաքն Երեւան»:

18-րդ դարի վերջին քառորդում Երևան այցելած ֆրանսիական դիվա-
նագետ Ֆերիեր Սովրյոֆը ևս վկայում է, որ «հայերը... Երևանը դիտում
էին որպէս իրենց հայրենիքի մայրաքաղաք»⁸³:

Ռուսական հրամանատարությունը մի քանի անգամ Երևան ու Էջմիա-
ծին է ուղարկել իր գործակալներին, որոնք տեղեկություններ էին հավաքում
Երևանի ու Կարսի մասին, կապ հաստատում Ղարաբաղի մելիքների հետ:

Հայերն էլ իրենց հերթին են շարունակում դիմել ցարական արքունիք:
1784 թ. գեներալ Պ. Պոտյոմկինին ուղարկած մամակը ստորագրել էին մի
քանի նշանավոր երևանցիներ, այդ թվում քանաքեռցի մեծահարուստ Ապով
դի Վիրապը՝ Խաչատուր Աբովյանի պապը⁸⁴:

Բայց, ինչպէս հայտնի է, դեռ չորս տասնամյակ էլ պիտի անցներ, մինչև
ռուսական բանակը գրավեր Երևանը: Իսկ մինչ այդ, Երևանում իրենց իշ-
խանությունն էին վայելում խաները, որոնք պարսից մեծամեծների և իշ-
խանագույնների մեջ ամենահարուստներից էին, քանզի Երևանի խանու-
թյունն իր աշխատասեր բնակչության շնորհիվ Պարսկաստանի ամենանշա-
նավոր և ամենանեկամտաբեր երկրամասն էր⁸⁵:

Երևանի խաները ոչ միայն պարսից շահին հարկ չէին տալիս, այլև
նրանից էին ոռնիկ ստանում և բավական խոշոր գումար՝ սահմանամերձ
խանության զինական ուժերը պահելու համար⁸⁶:

Երևանի խաները կրում էին «սարդար» տիտղոսը, որը նշանակում էր
գործի հրամանատար, իշխանաց իշխան: Նրանք անկախորեն բանակցում
էին դրացի պետությունների հետ, իսկ հատկապես թույլ շահերի օրոք՝ ան-
կախանում⁸⁷: Նրանք ունեցել են սեփական դրամ հատելու արտոնություն,
որի համար Երևանում կար դրամահատարան: Դեռևս 14-րդ դարից սկսած,
մինչև 1824—25 թթ. Երևանում թողարկվել են ոսկյա, արծաթյա և պղնձյա
դրամներ: Վերջին շրջանում հատվում էին ֆուլուս կոչվող պղնձյա դրամ-
ները, որոնց վրա, բացի քաղաքի անունից և թողարկման տարեթվերից,
դրոշմված էին փղի, սիրամարգի, արաղաղի, առյուծի, ձկան, ուղտի և այլ
կենդանիների պատկերներ: Երևանի դրամահատարանը տարեկան երեք
հարյուր թումանով կապալով էր տրվում, և խաների համար լրացուցիչ
եկամտի աղբյուր էր: 1658 թվականից սկսած, դրամահատարանը հայերի
ձեռքին էր⁸⁸:

Պարսից տիրապետության շրջանում Երևանը սովորական ասիական
քաղաք էր: Կյանքը եռում էր միայն շուկաներում, խանութներում, հյուրա-
տներում: Այստեղ վաճառահանվում էին այլ երկրներից բերված բազմաթիվ
ապրանքներ՝ բամբակ և բուրդ, կաշի, ձիեր, չոր միդդ, գորգ ու մետաքս,
աղ, արդյունաբերական և արհեստագործական արտադրանք, երկաթե,
ապակյա, հախճապակյա իրեր և այլն: Բնականաբար, քաղաքում հյուրըն-
կալվող հարյուրավոր վաճառականների համար կառուցվել էին հյուրատներ
ու խանութներ. միայն հինգ հյուրատներն ունեին մոտ 200 խանութ⁸⁹: Երե-
վանում կար 851 խանութ ու կրպակ⁹⁰:

Երևանում կար հինգ հրապարակ, որոնք նույնպես շրջապատված էին
խանութներով: Գլխավորը Մեծ հրապարակն էր, որը գրավում էր բերդի և
շուկայի միջև ընկած տարածությունը: Այստեղ էին նաև մեծ և փոքր կշեռք-
ները՝ «ղանթարը» և «միրզանը»⁹¹:

Հովսեփ Արղությանի նամակը
Պոտյոմկինին, Աստրախան,
1784 թ.:

Արարատը սարդարի պալատից,
սկարը՝ Դելֆերի:

Երևանը հնուց ի վեր զարգացած արհեստագործության կենտրոն էր: Արհեստավորները համախմբված էին համաքարությունների մեջ՝ ատաղձագործների, մաշկակարների, կաշեգործների, դարբինների, ներկարարների, քարտաշների, ոսկերիչների, գոլակ կարողների, դերձակների, վարսավորների և այլն⁹²: Այս արհեստակցական եղբայրություններից (համաքարություններ) յուրաքանչյուրն ուներ իր որոշը, որի վրա պատկերված էր արհեստը հովանավորող սուրբը, օրինակ՝ ատաղձագործների հովանավորը Հովսեփն էր, որը ևս, ըստ Ավետարանի, հյուսն էր: Որոշ աղբյուրներ Երևանի համաքարությունների թիվը 30-ից ավելի են համարում⁹³: Նրանք ունեին իրենց առանձին փողոցներն ու խանութաշարքերը: Կային նաև մի քանի կաշեգործական, ներկարարական, օճառագործական և այլ մանր ձեռնարկություններ: Ձորագյուղում, Հրազդանի ափին էին գտնվում 32 կաշեգործական խանութ-արհեստանոցներ⁹⁴: Նրանք տարեկան մշակում էին 4 հազար մեծ և 25 հազար մանր մորթիներ:

Երևանի ներկարարները բաժանված էին երկու խմբի՝ բոյախշիներ և շիլաշիներ: Բոյախշիներն իրավունք ունեին ներկել միայն կապույտ և դրա համար հարկ էին վճարում, իսկ շիլաշիները ներկում էին կարմիր և հարկատվությունից ազատ: Էին⁹⁵:

Օճառագործության համար ևս որոշ գումար է վճարվել, և այդ պատճառով անհատներին արգելվում էր օճառ եփել: Դրա հետևանքով այն շատ թանկ էր, և չունեողներն օճառի փոխարեն օգտագործում էին աղուտներում աճող չողան (օշնան) բույսից և մոխրից ստացվող ինչ-որ խառնուրդ⁹⁶:

Երևանում շատ տարածված էր ջուլհակությունը⁹⁷: Կար նաև ապակու գործարան: Այն արտադրում էր ամանեղեն և յոթ գույնի ապակի⁹⁸:

Երևանում կար նաև թնդանոթաձուլարան և վառողի գործարան⁹⁹:

Երևանի հայերին կառավարում էին իրենց իշխանները՝ մելիքները, որոնք էլ գանձում էին սարդարին հասանելիք հարկը: Երևանի մելիքները օժտված էին լայն իրավունքներով, որը տարածվում էր ամբողջ խանության հայ բնակչության վրա. ամեն գյուղ հարկ էր վճարում նրանց: Նրանք էին հայերի միջև ծագող վեճերի դատավորները և իրավունք ունեին ոչ միայն բանտարկել, այլև, բացի մահապատժից, այս կամ այն պատիժը սահմանել: Հաճախ մահմեդականները ևս դիմում էին նրանց¹⁰⁰: Երևանի մելիքները մեծ դեր են խաղացել հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարում, հատկապես 1724 թվականի հերոսամարտի ժամանակ:

Բնականաբար, սարդարներն ամեն կերպ ջանում էին սահմանափակել նրանց իրավունքները: Վերջին սարդարների ժամանակ հատկապես աչքի էին ընկնում երկու ազնվական տոհմեր՝ Մելիք-Աղամալյան և Գեղամյան: Մելիք-Աղամալյաններն ապրում էին Կոնդում և ունեին տոհմական եկեղեցի՝ ս. Հովհաննեսը, որը Երևանի երկրաշարժի ժամանակ ավերվել է և վերաշինվել 1710-ին¹⁰¹:

Գեղամյաններն իրենց սերված էին համարում Գեղարքունիքի հին հայկական իշխանական տնից, և նրանցից շատերը պարսկական բանակում վարում էին զինվորական պաշտոններ: Երևանի խանությունը Ռուսաստանին միացվելուց հետո ռուսական կառավարությունը նրանց որպես Սևանա լճի նախկին տերերի, լճից ստացվող եկամտից ամեն տարի որոշ գումար էր հատուցում¹⁰²: Կայսրությանը միացվելու ժամանակ Երևանում բնակվում էր 8 ազնվական ընտանիք (55 հոգի)¹⁰³:

Դարեր շարունակ Երևանը հայ ժողովրդի մշակութային կյանքի կենտրոններից էր, որտեղ ապրել են բազմաթիվ գիտնականներ, պատմագիրներ, տաղասացներ, գրիչներ: 11-րդ դարի սկզբին Երևանում գործել է նշանավոր գիտնական և տոմարագետ Հովհաննես Կոզեռնը: Նա թաղվել է քաղաքի հյուսիսում գտնված հնագույն գերեզմանոցում, որը հետագայում կոչվել է նրա անունով:

Երևանում 13-րդ դարում ստեղծագործել է պատմիչ Մխիթար Այրիվանեցին: Այստեղ ընդօրինակվել են նաև բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններ: 13-րդ դարում գրչության կենտրոն էին Կաթողիկեի և ս. Սարգսի զորչատները, Նորքի ս. Ստեփանոս եկեղեցու դպրոցը: 14—15-րդ դարերում տարբեր վայրերում հիշատակվում են մի քանի երևանցի գրիչներ: Նրանցից ամենահայտնին բանաստեղծ Տերտեր Երևանցին է, որը Ղրիմում մի քանի ձեռագրեր է ընդօրինակել: Կրթական նշանավոր օջախ էր Անանիա Առաքյալի անապատը: 1409 թ. Անանիա Առաքյալի անապատում հայ նշանավոր գիտնական, ռաբունապետ Գրիգոր Տաթևացին վարդապետական աստիճան է ձեռնարկում Թովմա Մեծփեցուն և ընկերների: Հետագայում, 1620 թ. Մովսես Գ. Տաթևացի կաթողիկոսն այստեղ դպրոց է հիմնում, որի ուսուցիչներից էր Մելքիսեդ Վժնեցին: Երկուսն էլ թաղվել են Կոզեռնի կողքին, և նրանց գերեզմանների վրա կառուցվել է գեղեցիկ մատուռ, որը 1829 թ. մելիք Սահակ Աղամալյանը վերանորոգել է և դարձրել ընտանեկան դամբարան¹⁰⁴: Անանիա Առաքյալի վանքի դպրոցը գործել է շուրջ երկու տաս-

Երևանի դրամատիկական թատրոնը:

Երևանի աշտարակը.

XVII դ. ֆրանսիական զօնակար:

նամյակ և տվել այնպիսի անվանի գործիչներ, ինչպիսիք են Ջաքարիա Վաղարշապատցին, Եսայի Սյունեցին, Պողոս Տիվրիկեցին և ուրիշներ: Այստեղ են ուսանել նաև մի շարք գրիչներ: Այս անապատում՝ Անանիա Առաքյալի մատուռին կից է կառուցված ա. Աստվածածին եկեղեցին: Այն երևանցիներին առավելապես հայտնի է Ջորավոր անունով և այդ անունն ստացել է 1830-ական թվականներին՝ այնտեղ պահվող ավետարանի շնորհիվ, որին վերագրվել են գորավոր հատկություններ¹⁰⁶:

Չնայած դարերի ընթացքում երևանցի գրիչները հարյուրավոր գրքեր են ընդօրինակել, իսկ եկեղեցիներում էլ բազմաթիվ ձեռագրեր են հավաքվել, բայց դրանցից շատերը կամ ոչնչացվել են, կամ սփռվել աշխարհով մեկ, և զարմանալի չէ, որ 20-րդ դարի 20-ական թվականներին Երևանի եկեղեցիներից հավաքվել է ընդամենը 78 ձեռագիր¹⁰⁶:

17—18-րդ դարերում Երևանը հայ դպրությանն է պարզել նշանավոր պատմագիրներ և գործիչներ Ջաքարիա Քանաքեղուն, Աբրահամ Երևանցուն, Ոսկան Երևանցուն, Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցուն, Մարգար Խոջենց Երևանցուն և ուրիշների:

1801 թ. Ռուսաստանի հպատակության տակ անցան նաև Վրաստանում ապրող հարյուր հազարավոր հայեր: Բացի այդ, Ռուսաստանին միացվեցին նաև Լոռին, Տաուշը և հյուսիսային Հայաստանի մի քանի այլ շրջաններ:

Իսկ Պարսկաստանը բոլորովին էլ մտադիր չէր 24 հազար քառ. կմ տարածք ունեցող Երևանի խանությունը զիջելու¹⁰⁷:

Վրաստանի կառավարչապետ Ցիցիանովը 1804 թ. վերջնագիր ներկայացրեց Երևանի Մահմադ խանին, պահանջեց, որ նա պահպանելով իր խանական իրավունքը, մտնի ռուսական կայսրության մեջ: Մերժում ստանալով, ռուսական բանակը պատրաստվեց արշավանքի: Ավարտելով բերդի ամրացումը, Մահմադ խանը հավաքեց Երևանի հայ բնակիչներին և պատվիրեց, որ ամեն մեկն իր հետ ունենա երկու լիտր վառող, մի չափ կապար և ուտելիքի պաշար: Բացի այդ, նա ամեն ընտանիքից պատանդներ վերցրեց, սպառնալով, որ եթե որևէ մեկն անցնի ռուսների կողմը, ապա նրա հարազատները կսպանվեն: Ողջ խանության հայ բնակչությունը, որպեսզի ռուսներին չօժանդակի, տեղահանվեց:

1804 թ. մայիսին ռուսական առաջապահ զորամասերը հասան Դյումրի: Առաջին լուրջ բախումը տեղի ունեցավ Ազատան գյուղի մոտ: Թեև պարսիկները թվով զգալիորեն գերազանցում էին, բայց ռուսները հայ կամավորների աջակցությամբ հաղթում են պարսիկներին: Այս հաղթանակի շնորհիվ գերությունից ազատվեց չորս հարյուր հայ ընտանիք և Երևանի խանի կողմից Կարսի փաշայություն արտաքսվող յոթ հազար ընտանիքի համար էլ հնարավորություն ստեղծվեց անցնելու Լոռի-Փամբակ:

Այսպես սկսվեց ռուս-պարսկական պատերազմը¹⁰⁸:

Հունիսի 15-ին յոթուկես հազարանոց ռուսական բանակը և նրան միացած հայ աշխարհագորայիներն առաջացան Երևանի ուղղությամբ: Բայց Էջմիածնում նրանց իր քան հազարանոց բանակով սպասում էր Աբաս Միրզան: Էջմիածնի մատույցներում ճակատամարտ տալուց հետո, ռուսները շրջանցում են Էջմիածինը և դուրս գալիս Քանաքեռ: Քանաքեռի գրավումից հետո, ռուսական ճամբար եկած հայերը հայտնեցին, որ Էջմիածնի վանքի պահեստների սննդամթերքի խոշոր պաշարները հայերը սիրով տրամադրում են նրանց: Շուտով ռուսներն անցնելով Հրազդանի ձախ ափը, փախուստի մատնեցին Աբաս Միրզայի զորքին և պաշարեցին Երևանի բերդը: Ռուսական բանակի հրամանատար Ցի-

14. Հայաստանի մայրաքաղաքները

ցիանովը Երևանն առանց ճակատամարտի գրավելու հույսով բանակցություններ սկսեց: Այս դանդաղ կոտորությունը ձեռնադրեց Էր միայն պարսիկներին, որոնք շուտով Երևանի մոտ հավաքեցին երեսուներեք հազարանոց բանակ: Հուլիսի 15-ի ճակատամարտում ևս ռուսները հաղթեցին թվով մոտ տասն անգամ գերազանցող թշնամուն և գրոհեցին Երևանի բերդի վրա, բայց չկարողանալով գրավել, վերացրեցին պաշարումն ու հեռացան: Վախենալով պարսիկների վրեժխնդրությունից, երևանցիներից շատերը ռուսական բանակի հետ գաղթեցին և հաստատվեցին Հավլաբարում:

Ցիցիանովի ձախող արշավանքի արդյունքն այն եղավ, որ խիստ սղրվեցին հայերի ու պարսիկների հարաբերությունները և այդուհետև ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական ամեն մի ընդհարումից հետո հայերը, դիտվելով որպես ռուսներին համակիր, դառնում էին քաղաքացիական մոխազ: Այս արշավանքների հետևանքով Երևանի խանությունից հեռացավ չորս հազար հայ ընտանիք, իսկ բերդում պատսպարված հայերը պատերազմի ու ռմբակոծության հետևանքով 1895 զոհ տվեցին¹⁰⁹: Երբ ողջ մնացած հայերը դուրս եկան բերդից, իրենց հայրական օջախներն ավերված ու թալանված գտան: Ինչպես գրում է երևանցիներից մեկը, «Տեսանք տները, այգիները և ուրիշ շինությունները, որոնք առաջ հոյակապ էին, այժմ ավերակների կույտեր և անապատ դարձած: ...Ամբողջ քաղաքն էր ավերման ենթարկվել, մենք կարծես մոր աշխարհ էինք եկել և զարթնել էինք երկարատև քնից, սկսեցինք վերանորոգել մեր բնակարանները, ամեն քայլի վրա և ամեն րոպե գտնում էինք մեր դժբախտությունների հետքերը, որոնց հիշողությունը մորից մեղում էր մեր սրտերը»¹¹⁰: Իսկ երբ հայազետի հայերը Ցիցիանովին են հայտնում, որ իրենք 10 հազար ընտանիքով ցանկանում են գաղթել Երևանի խանություն, քանի որ այն վաղ թե ուշ կմիանա կայսրությանը, Ցիցիանովը լկտիարար հայտարարում է. «Եթե մույնիսկ Երևանի երկիրը մեր ձեռքում էլ գտնվեր, ես նրանց այնտեղ գաղթեցնելու կարիք չէի ունենա, ինձ հարկավոր է բնակեցնել Վրաստանը, ուստի, եթե նրանք չեն կամենա բնակվել Վրաստանի խորքերում, ուրեմն նրանք համարյա հարկավոր չեն ինձ, որովհետև բնակեցնելով նրանց Երևանի շրջանում, դժվար կլիներ պահել նրանց պարզ ու պատշաճ հնազանդության մեջ և նրանք անարգել պիտի փախչեն Արաքսի մյուս ափը կամ հարաբերություններ ունենան այնտեղի հետ»¹¹¹:

1805 թ. ռուսական հպատակություն ընդունեց Ղարաբաղի խանությունը: Ռուսաստանին միացվեցին նաև Կապանի, Գորիսի և Սիսիանի շրջանները: Հայց դեպի Մերձավոր Արևելք տանող դուռը՝ Երևանը, դեռևս փակ էր ռուսների առջև: 1808 թ. սեպտեմբերին ռուսական բանակը, այս անգամ ֆելդմարշալ Գուդովիչի հրամանատարությամբ, կրկին իր արշավանքը Երևանի վրա: Ծանապարհին ջախջախելով Երևանի սարդապարտ Հուսեյն-Ղուլի խանի հեծելազորը, հոկտեմբերի 9-ին նրանք պաշարեցին Երևանը: Հայց Գուդովիչը ևս տարվեց անօգուտ բանակցություններով և, ըստ երևույթին, չվստահելով իր ուժերին, ցանկացավ անառիկ բերդը գրազրությունների միջոցով նվաճել: Եվ միայն շատ ուշ՝ նոյեմբերի 17-ին, ռուսները գրոհեցին Երևանի վրա: Այս աշնանային գրոհը ավարտվեց անհաջողությամբ, և վրա հասնող ցրտերը շտապեցրին Գուդովիչին հեռանալ կայսրության սահմանները¹¹²:

Երևանի բերդը շատ ամուր ընկույզ դուրս եկավ, և ռուսներն այն կարողացան կոտրել միայն 20 տարի անց: Իսկ մինչ այդ նրանք արյունահեղ ճակատամարտեր էին մղում Նապոլեոնի բանակների դեմ: Այս քառամյակի ընթացքում Երևան են այցելել մի շարք եվրոպացի ճանապարհորդներ՝ Ֆրեյզանը, Ուիլյամ Աուզելը, Ջեյմս Մորիսը, Ջոն Ջոնսոնը, Քեր-Փորթը և ուրիշներ: Նրանք թողել են բերդի և քաղաքի խիստ արժեքավոր նկարագրություններ: Դիվանագետ և խորհրդական Ֆրեյզանը 1812 թ. գրում է. «Բերդը գերազանց կառույց է, և ինձ թվում է, թե դժվար է հարձակումով գրավել, թեև հեշտ է պաշարել: Այն հյուսիսարևելքից եզերված է ավելի քան հազար երկու հարյուր ոտք խոր, ընդարձակ մի դարավանդով, որի խորքում հոսում է Ջանգուն: Վերջին մի քանի տարվա ընթացքում ֆրանսիացի ճարտարապետները և ապա անգլիացի սպաներն ամրացրել են բերդը»¹¹³:

Նույն թվականին Երևան են այցելել նաև արևելագետ և դիվանագետ Ուիլյամ Աուզելը. «Երևանի բնակչությունը մի քանի տարվա ընթացքում չորս հազարից հասել է տասներեք կամ տասնչորս հազարի: Այսուհանդերձ, փողոցները լի են ավերակ տներով, բայց միջնաբերդը կատարյալ փծակում է, և համարվում է շահի տիրապետության ամենագործավոր բերդը»¹¹⁴:

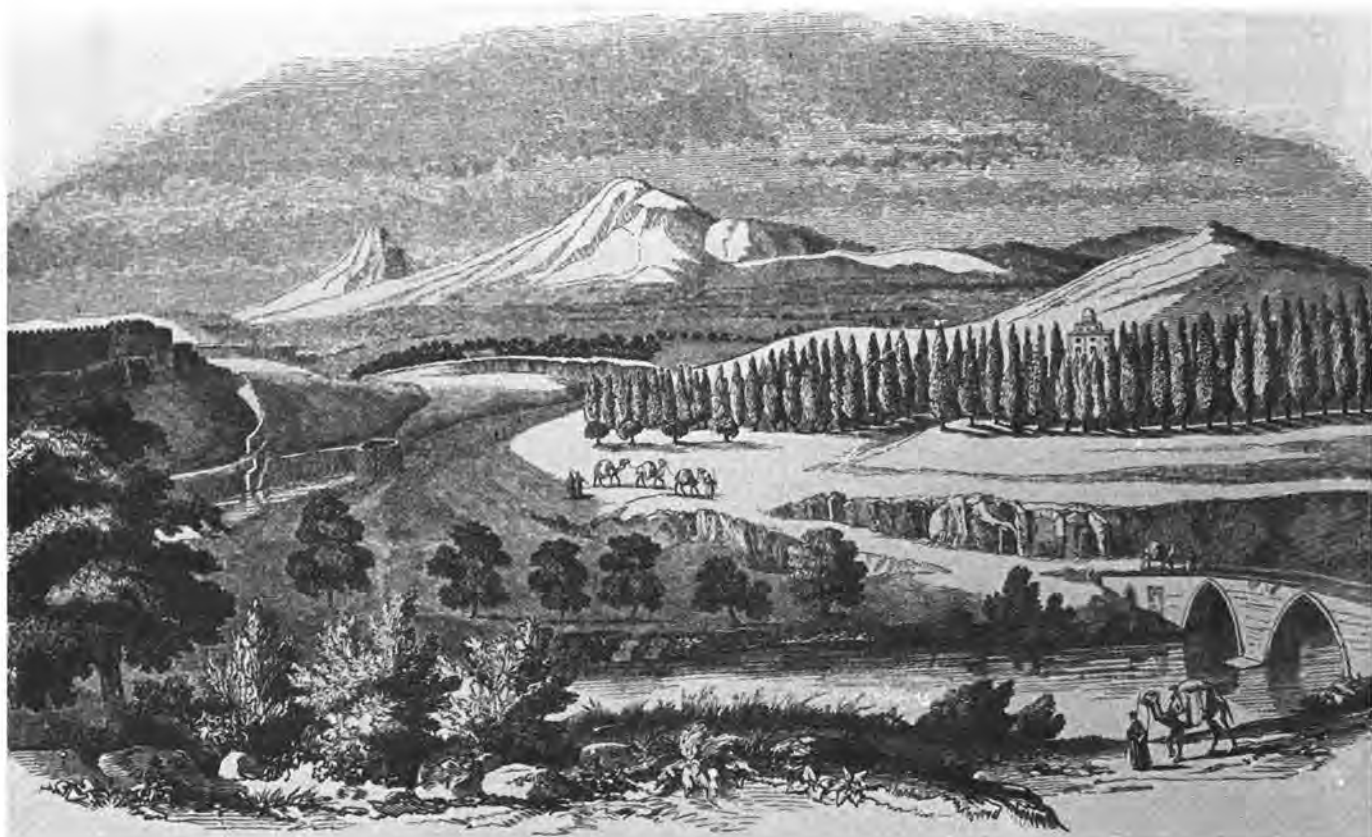
Չորս տարի անց, Պարսկաստանում անգլիական դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ջեյմս Մորիսը լինելով Երևանում, բավական մանրամասն նկարագրում է քաղաքն ու սարդապարտ պալատը. «Բերդը Պարսկաստանում ամենագործավորը լինելու համբավն ունի, և մի քանի տարի առաջ ռուսների կողմից այն գրավելու ձախողանքը հարյուրապատկել է նրա համբավն այն-

Երևանը և Արարատը, փորագրությունը՝ Հիոնի, կատարող՝ Վանդերբուխ, Էոսեն Բորի «Հայաստան» գրքից, Փարիզ, 1857 թ.:

Երևանի համայնապատկերը. Նկարիչ՝ Բելո, 1841 թ.:

Երևանի բերդապարիսպը և Արարատը, անհայտ գերմանացի փմագրություն, 1850 թ.:

քան, որ սարդարը խոսելով նրա մասին, լրջորեն ասաց.

— Եթե եվրոպական երեք-չորս թագավոր այս բերդը գրավելու համար միանան, նրանք միայն նեղություն պիտի կրեն կրկին ետ վերադառնալու, որովհետև նրանց աշխատանքն իզուր պիտի լինի»¹¹⁵:

Իսկ Հնդկաստանում ծառայող քրիտանական բանակի գնդապետ Ջոն Ջոնսոնը հայրենիք վերադառնալիս, անցնելով Երևանով, թողել է մի կարճ նկարագրություն. «Քաղաքն ունի բազմաթիվ գեղեցիկ պարտեզներ ու տներ և շատ բնակիչ. հայերը համեմատաբար ավելի շատ են, քան մահմեդականները: ...Հայերն ընդհանրապես խարտյաշ են և առողջ ու թարմ տեսք ունեն»¹¹⁶:

Անգլիացի նկարիչ Ռոբերտ Քեր-Փորթըրը ևս (1822 թ.) մի ուղեգրական ճեպանկար է արել. «Երևանն այնքան անգամ է տները փոխել, այնքան հաճախ քանդվել, կողոպտվել ու կոտորածի ենթարկվել, որ զարմանալի չէ, որ նրա անցյալի փառավորությունը վերածվել է խեղճության: Այս արյունահեղ արշավանքներից առաջ եղած մեծաթիվ բնակչությունից այժմ միայն ցաք ու ցրիվ անոգի բեկորներ են մնացել: ...Ինձ ասացին, թե քաղաքի ներկա բնակչությունը տասնհինգ հազարից ավելի չէ»¹¹⁷:

Մինչ ռուսների երրորդ արշավանքը, Ֆաթ-Ալի շահը և Արաս Միրզան անգլիացիների օգնությամբ վերակազմում են պարսկական բանակը: Նախապատրաստվում էր նաև Երևանի սարդար Հուսեյն Դուլի խանը: 1827 թ. սկզբին սկսվեց երևանյան երրորդ արշավանքը: Մինչ այդ Բեկենդորֆի հրամանատարությամբ, շուրջ չորս հազար հինգ հարյուր մարդուց բաղկացած ռուսական մի զորախումբ գրավեց Էջմիածինը: Ինչպես առաջին և երկրորդ արշավանքների ժամանակ, այս անգամ էլ հայերն անձնուրացորեն օգնում էին ռուսներին, միանալով նրանց այնպիսի անօրինակ սխրանքներ գործում, որ զարմացնում էին մուլմիսկ ռուսական բանակի շատ բան տեսած հրամանատարներին: Թիֆլիսում կազմակերպվում են երեք հայկական զուամարտակներ, որոնք հայկական հողի վրա ոտք դնելով՝ համալրվում են և դառնում հարվածող հզոր ուժ: Օրինակ, առաջին զուամարտակը Երևանի ճանապարհին բազմապատկվում է և դառնում հազար զինվորից կազմված զորախումբ: Եվ եթե չլիներ հայերի անձնուրաց օգնությունը, շատ ճակատամարտեր բոլորովին այլ վախճան կունենային: Ծուտով Կովկասյան կորպուսը՝ գեներալ Պասկևիչի հրամանատարությամբ (մոտ ինն հազար հեծյալ և հետևակ, չհաշված Բեկենդորֆի ուժերը), մի քանի ամրություններ գրավելով, պաշարում է բերդը: Երևանի պաշտպանությունը Հուսեյն Դուլի խանը հանձնելով եղբորը՝ Հասան խանին, հեռանում է բերդից, որպեսզի նոր ուժեր հավաքի:

Ռուսական ծանր հրետանին սեպտեմբերի 25-ի լուսաբացին սկսեց ռմբակոծել Երևանի բերդը: Բերդում կար վեց հազար զինվոր և հիսունից

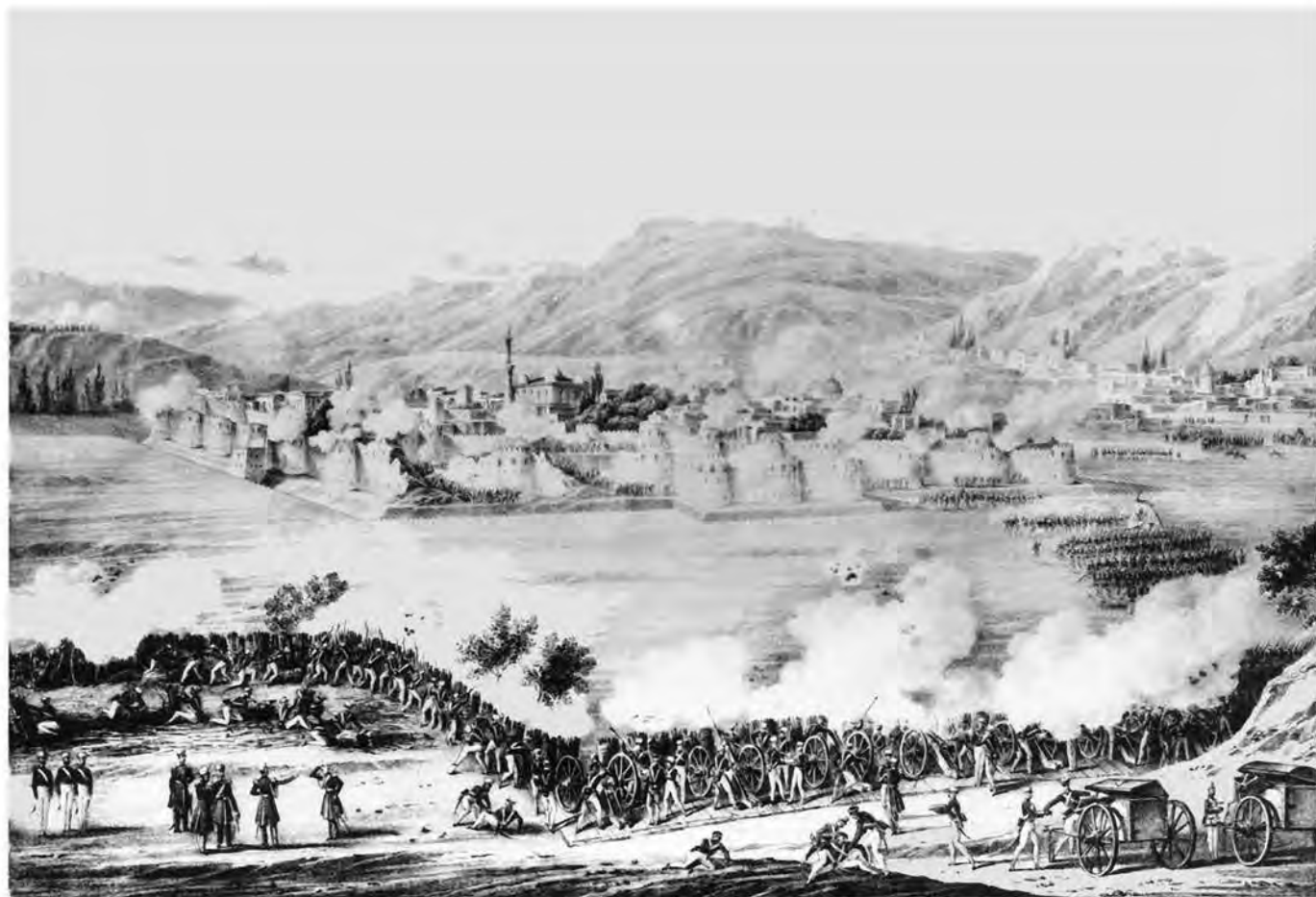
Սարդարապատի բերդի
գրավումը 1827 թ. սեպտ. 20-ին,
հեղինակային վիմագրությունը
Վ. Մաշկովի (1792—1839 թթ.):

ավելի թնդանոթ: Չնայած պարսիկների կատաղի դիմադրությանը, ռուսներին հաջողվեց մոտենալ պարիսպներին: Չընդհատվող ումրակոծողության հետևանքով, սեպտեմբերի 30-ի լույս հոկտեմբերի 1-ի գիշերը կոտորվեց պարսիկների դիմադրությունը: Ռուսական քառասուն թնդանոթ միայն սեպտեմբերի 30-ի գիշերը հազարից ավելի ռումբ են արձակել նրա վրա:

Հասան խանի վիճակն ավելի ծանրացավ, որովհետև նրա դեմ ապստամբեցին բերդում գտնվող ավելի քան տասը հազար հայերը:

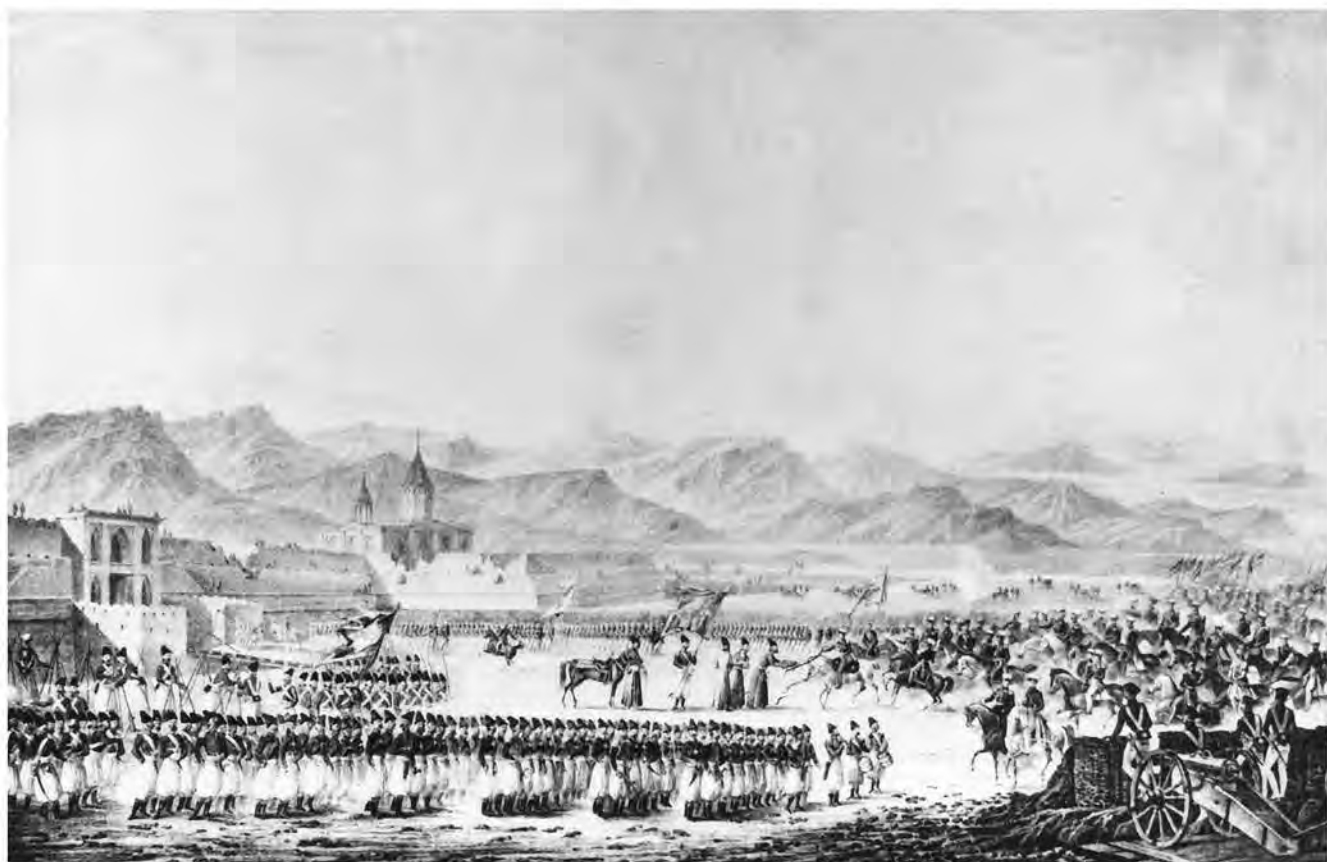
Հոկտեմբերի 1-ի լուսաբացին սկսվեց ռուսական բանակի վերջին գրոհը: Ե. Լաչինովը, որը մասնակցում էր Երևանի բերդի գրավմանը, այսպես է նկարագրում վերջին մարտը. «Սարսափը տիրել էր բնակիչների սրտերին: Երբ պատահում էր մոտ գնալ բերդին, գիշերվա լուսության մեջ լսվում էին կանանց աղիողորմ լացուկոծը, երեխաների ճիչերը: Դժբախտներն ամեն ինչով սպասում էին տանջալից մահվան և հայացքներով հետևում էին ռումբի ահարկու թռիչքին, մի ակնթարթ և ահա նա վերևում է, դանդաղ օրորվում է, ապա և նորից ուժեղացնում է արագությունը գետին իջնելիս: Նրանից դուրս թռչող կայծերը լուսավորում են նրա ճանապարհը խավարում և երբեմն փրկվելու հնարավորություն են տալիս, բայց հաճախ մի ռումբը շտապում էր հասնել մյուսին. երբեմն թվում էր, թե հակառակ կողմերից թռչող ռումբերը կարող են բախվել, բայց տարբեր ուղղությունները ցրում էին նրանց ամրոցի տարբեր մասերում և ամեն տեղ կործանում ու ավեր տարածում: Վիշտը, վհատությունը, վախը, հուզում էին մեկուսացածների հոգիները... Պաշարման ամբողջ ընթացքում պաշարվածներն իրենց հերթին առատորեն մեզ զնդակոծում էին: Խորտակվող հրակնատները եռանդով նորոգվում էին: Բայց հենց որ կրակոցների ծուխը ցույց էր տալիս, թե որտեղից են գործում նրանց հրանոթները, նրանց նորից ստիպում էին լռել: Պարիսպների վրա վառվեցին ջահերը: Հրացանների տրաքոցները, թնդանոթների պայթյունները խառնվում էին բնակիչների աղմուկի և վայնասուռի հետ: Բայց ինչպե՞ս պատկերել այն պահը, երբ մեր հրետանու գործողությունից բոցավառվեց օդը և հառաչեց հողը: Մոնչաքին թնդանոթները, և հազարավոր հրացանների համազարկերը խլանում էին նրանց որոտի դղրդյունից: Դժոխային թուրքներ էին դրանք, որ շարունակվեցին մի ժամից ավելի: Կամաց-կամաց բերդն սկսեց լռել, կրակոցներն ավելի ու ավելի սակավ էին, ավելի ու ավելի լսելի էին դառնում պաշարվածների ձայները: Ծուռով ամեն ինչ լռեց, և ժամապահների հաճախակի կանչերը հնչեցին օդում: Լռեցին և մեր մարտկոցները, վերականգնվեց հրաձգության սովորական կարգը:

Երևանի բերդի գրավումը
1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին,
Նկարիչ՝ Վ. Մաշկով:

Ռուսական զորքի անցումը
Արաքսով՝ 1827 թ. հուլիս,
հեղինակային վիմագրությունը
Վ. Մաշկովի:

Զևանբուլաղի ծակատամարտը
1827 թ. հուլիսի 5-ին,
հեղինակային վիճագրությունը
Վ. Մաշկովի:

Աբասապատի (Աստապատի)
բերդի հանձնումը 1827 թ.
հուլիսի 7-ին,
նկարիչ՝ Վ. Մաշկով:

40 հազար հայերի ներգաղթը Պարսկաստանից ռուսական սահմանները գնդապետ Լ. Լազարյանի անձնական տնօրինությամբ՝ 1827 թ., հեղինակային վիճագրությունը Վ. Մաշկովի (1832 թ.):

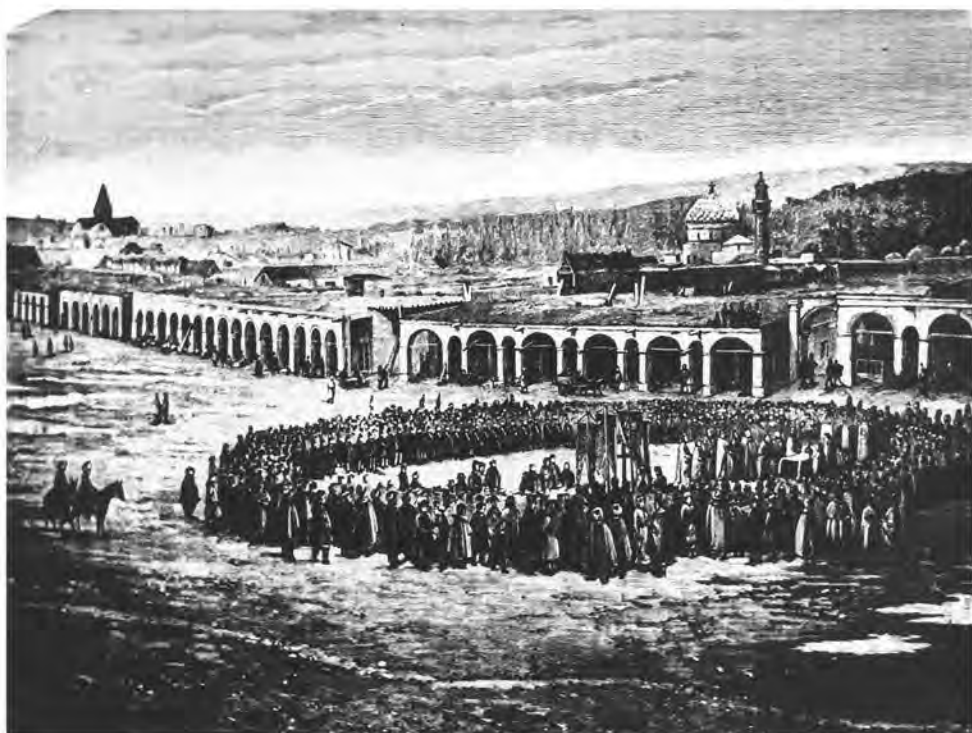
1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի հաղթանակի առթիվ մեդալ, գործ՝ Վ. Ալեքսեևի:

Ռուսական բանակի զորահանդեսը Երևանում, 1827 թ., նկարիչ՝ Վ. Մաշկով:

Նորից կարելի էր նկատել, թե ինչպես արագաշարժ արկը կամ նոճակը փողաբերանից հագիվ դուրս եկած, արդեն խրվում էին պարսպի մեջ և ինչպես նրանք իրենցից շատ ետ էին թողնում ավելի առաջ ռաց թողնված դանդաղաշարժ ումբին: Հեռվում լավեց կրակոց, երկրորդը, երրորդը: Կազակների շղթայի տարբեր տեղերում բոբրոքվեց փոխհրաձգությունը: Հասան խանը յուրայինների հետ փորձեց հեռանալ մահ այստեղից, բայց ամեն տեղ արգելքների հանդիպելով, ստիպված եղավ վերադառնալ: Արևը ծագեց. աշխատանքները շարունակվում էին: Ժամը 8-ին պատերի վրա երևացին սարքազները և բնակիչները, նրանք թաշկինակներ են թափահարում, ճեղքից իրենց շարտում են փոսը և, մոտենալով մեզ, հայտնեցին, որ բնակիչները և սարքազների մի գումարտակ հանձնվում են, բայց մնացյալ երկու գումարտակները մտադիր են դեռ դիմանալ: Մերոնք նետվեցին դեպի ճեղքը, սողացին պատի վրայով, բարձրացան մյուսի վրա և դրա վրա ժամապահներ կարգեցին»¹¹⁸:

Վերջապես բերող գրավվեց: Գերվեցին շուրջ երեք հազար պարսիկ զինվորներ, իսկ անպարտելիի անուն վաստակած Հասան խանին և մյուս խաներին գտան մզկիթում թաքնված:

Զընդհատվող ուժբակոծության հետևանքով բերդում հավաքված հայերի մի մասը զոհվեց: Բայց Երևանի բերդն իր վերջին խոսքը դեռ չէր ասել: Երբ նրա վրայից ցրվեցին փոշու ամպերն ու վառոդի ծուխը, տեղի ունեցավ ջբահանդես, որտեղ Ներսես Աշտարակեցին և Պասկևիչը ողջունեցին զինվորներին ու ժողովրդին: Հայերից շատերն իրենց գերդաստան-

ներով կանգնել էին պարիսպների տակ, նստել կիսակործան պատերին: Երբ Հրազդանի ափին շարված թնդանոթները համազարկ տվեցին, հանկարծ պարիսպների մի մասը տապալվեց՝ իրենց տակ թաղելով հավաքվածներին¹⁹:

Երևանի բերդի գրավմանն այնպիսի մեծ նշանակություն է տրվել, որ սահմանվել է հատուկ մեդալ: Իսկ Նիկոլայ Առաջինն իր տիտղոսներին ավելացրեց ևս մեկը՝ «Տեր և թագավոր Հայկական մարզի», Պասկևիչին էլ շնորհվեց «Երևանյան կոմսի» պատվանուն: Գեներալ Պասկևիչը Երևանի բերդի գրավման առիթով կազմակերպված զորահանդեսում զինվորներին դիմեց հետևյալ խոսքերով. «Երևանն ընկավ ձեր առջև, դուք այլևս ախյան չունեք բովանդակ պարսից պետության մեջ, ուր էլ դուք գնաք, թշնամիների բազմությունը կոչնչանա ձեր առջև»²⁰: Իսկ դեկտեմբերի 10-ին Ն. Պասկևիչը խորհրդածություններ է գրել իր օրագրում. «Դո՛ւ, երբեմնի մեծահոշակ Հայաստան, դո՛ւ, որ մեզ մինչև հիմա հիացնող այդքան հուշարձաններ ես թողել, ի՛նչ է քեզ սպասում: Կհայտնվե՛ս, արդյոք, նորից փառքի ասպարեզում, թե քո թախծոտ զավակներին վիճակված է հավիտյանս լքյալ գոյություն»²¹:

1828 թ. փետրվարի 10-ին Թավրիզ—Թեհրան ճանապարհին գտնվող Թուրքմենչայ գյուղում ստորագրվեց ռուս-պարսկական հաշտության դաշնագիր, ըստ որի Պարսկաստանը 70 միլիոն ռուբլի պատերազմական տուգանք պիտի վճարեր: Դաշնագրության 15-րդ հոդվածով թույլատրվում էր երկու երկրների բնակիչներին ազատորեն գաղթել մի երկրից մյուսը²²:

Արևելյան Հայաստանը մարդաբնակ դարձնելու և հատկապես հավատարիմ տարրերով բնակեցնելու համար ցարական կառավարությունը ցանկանում էր շուրջ 80 հազար կոզակներ վերաբնակեցնել Հայաստանում: Սակայն այդ ծրագրի իրագործումը կապված էր որոշ դժվարությունների հետ, մանավանդ որ դրան ընդդիմանում էին հայ գործիչները: Ի վերջո, որոշվեց հայերի ներգաղթ կազմակերպել Պարսկաստանից: Այդ հանձնարարվում է Թավրիզի պարետ, գնդապետ Լազար Լազարյանին, որին տրամադրվում է չնչին գումար՝ 25 հազար արծաթ ռուբլի²³, երբ Պարսկաստանից ստացված ահույի ռազմատուգանքից Նիկոլայ Առաջինի հրամանով Պասկևիչին ընծայվեց մեկ միլիոն ռուբլի²⁴: Ներգաղթի իրագործմանը եռանդուն մասնակցություն ունեցան նաև Պարսկաստանում ռուսական արտակարգ լիազոր դեսպան Ա. Գրիբոյեդովը, հայազգի բարձրաստիճան զինվորականությունն ու հոգևորականությունը: Ծահական կառավարությունն ամեն ինչ անում էր, որպեսզի չգրկվի իր աշխատասեր հարկատուներից: Կարճ ժամանակամիջոցում (1828—29 թթ.) Արևելյան Հայաստան տեղափոխվեցին շուրջ 45 հազար հայեր: Հայկական մարզում գաղթականները բազմաթիվ դժվարություններ կրեցին. նրանք հարկադրված էին ապրել վրաններում կամ էլ մնացին անօթևան: Նրանցից շատերը սովի մատնվեցին: Դեկտեմբերի 10-ին Ա. Բեստուժևը 1832 թ. իր նամակներից մեկում պարսկահայերի գաղթի մասին գրում է, որ նրանց «ոսկե սարեր խոստացան, և նրանք շարժվեցին... Եկան և չգտան ցորենի հատիկ, գլուխ դնելու տեղ, ճյուղ՝ կյանք

Երևանի գրավմանը նվիրված մեդալ, գործ՝ կոմս Ֆ. Տոլստոյի:

Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումը 1828 թ. փետրվարի 10-ին, Նկարիչ՝ Վ. Մաշկով:

պահպանելու համար: Ոչինչ չէր պատրաստվել: Նրանց տվեցին կորստաբեր կլիմա, անբերրի հող և դրա հետ աննշան դրամական օգնություն, այն էլ մի մասին: Նրանց կեսը կոտորվեց, քառորդը ցրվեց, վերջին քառորդն իր թշվառ գոյությունն է քարշ տալիս օտարության մեջ: ...Ամենքը փախչում են, ամեն ինչ չորանում է»¹²⁶: Չնայած այս ամենին, այս գաղթականության շնորհիվ, մոր շունչ ստացավ Երևանը, մանավանդ որ այս պատերազմի ընթացքում ևս նրա բնակչությունը բազմաթիվ զոհեր տվեց: Պարսկաստանից Երևան գաղթեց 1715 մարդ, Թուրքիայից՝ 48: Եվ դրա շնորհիվ Երևանի բնակչությունը հասավ 11 463 հոգու: Ասենք, որ Երևանը ոչ միայն Անդրկովկասի, այլև Պարսկաստանի խոշոր քաղաքներից էր համարվում: Այդ տարիներին, օրինակ, Թիֆլիսն ուներ 16 840 բնակիչ¹²⁶:

Ռուսաստանին անցած երկրամասից կազմվում է Հայկական մարզ, որը 12—13 տարվա ընթացքում յոթ նահանգապետ ու տեղակալ փոխեց, որոնցից երեքը հայ. գնդապետ, իշխան Մովսես Ջաքարի Երկայնաբազուկ Արդուսյան (տեղակալ), իշխան Բարսեղ Հովսեփի Բեհրություն, գնդապետ Գևորգ Ստեփանի Սմբատյանց¹²⁷: Նիկոլայ Առաջին կայսեր 1837 թ. Երևան այցելությունից երեք տարի անց, կայսրն անակնկալ «նվեր» է մատուցում: 1840-ին Հայկական մարզը վերացվում է, և Երևանը դառնում է համանուն գավառի կենտրոն: Այս շրջանի պատմության համար խիստ արժեքավոր են եվրոպացի ճանապարհորդների ուղեգրությունները:

Առաջիններից մեկը Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆ. Պարրոտն էր, որ 1829-ին Նաչատուր Աբովյանի հետ Արարատի գագաթը նվաճելուց հետո, նոյեմբերի 1-ին այցելում է Երևան. «Անցնում էինք ամրոցի կողքով: Նրա երկու շրջապատող պարիսպներից մայում էին բազմաթիվ թնդանդներ: Դրսի պարիսպը հսկայական հաստություն ունի և կարծես թե հողից է կառուցված: Ինքը, քաղաքը սփռվել է ամրոցից մի քանի հարյուր քալ հեռու մասամբ դաշտում, մասամբ էլ բարձունքի վրա: Ամրոց այցելելուց հետո հետաքրքրությունը մեզ տարավ մեծ շուկան: Պատերազմին ու ժանտախտին հակառակ, այն խանութներով ու կրպակներով հարուստ գտանք: Առանձնապես զարմացած էինք թարմ ու չորացած պտուղների հսկայական քանակից, ամրոցն ընտիր և անկարագրելի էծան: Հյուսիսի խաղողն առնում էինք 1 ֆունտը 2 պղնձե կոպեկով: Ամենալավը արժեր 1 ֆունտը՝ 4 կոպեկ: Ծանապարհի համար վերցրինք չորացած ծիրան ու քիշմիշ: Հատկապես պարսիկները դրանք սիրում են օգտագործել փլավի մեջ: Գնեցինք նաև մի քանի չիրուխ, մի քանի պարսկական գեղեցիկ հյուսված ծիու մըտրակներ և ուրիշ արևելյան մանրուքներ: Արդեն պատրաստվում էինք գնալ, երբ նկատեցինք երկու կնոջ հինգ երեխաների հետ, որոնք մտնում էին շուկա՝ իրար հետ խոսելով գերմաներենի շվաբյան բարբառով: Կատարինենք լուր գաղութից էին, որը կողոպտված էր ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ: Այդ գաղութի բնակիչներից ոմանց թշնամին գերեվարել էր և մինչև այժմ նրանք բախտն անհայտ էր: Ես ոչնչով չէի կարող օգնել այդ բարի մարդկանց, քանի որ իրենց միակ ցանկությունը՝ տուն վերադառնալն արդեն կատարվում էր: Ուրախ էին և խնդրեցին ինձ հայտնել իրենց վերադարձի լուրը գերմանական գաղութներում, եթե անցնեմ այնտեղ:

41-րդ գնդի զինվորներին, որոնք մշտապես մեզ հետ էին Արարատում, վարձատրեցինք և ճանապարհեցինք: Ընդունեցինք սարկավագի (Նաչատուր Աբովյանի) հոր տուն այցելելու հրավերը: Մենք և երկու Դոնի կոզակներն ուղևորվեցինք Քանաքեռ՝ Երևանից 4 մղոն դեպի հյուսիս: Այստեղ ապրում էին սարկավագի ծնողներն ու ընտանիքը: Տների մեծ մասն ալերված էր պարսկական պատերազմի ժամանակ: Քանաքեռը դուրեկան վայրում է՝ Սևանա լեռների գեղեցիկ ու պտղաբեր լանջին: Օդը մաքուր է, մեղմ ու առողջարար: Սարկավագի հայրը մեզ չափազանց սիրալիք ընդունեց»¹²⁸: 1843 թ. ամռանը Երևան գալով, գերմանացի տնտեսագետ և բանահավաք, ուղեգիր Ավգուստ ֆոն Հաքստհաուզենը Նաչատուր Աբովյանի միջոցով մոտիկից ծանոթանում է գավառի ու քաղաքի կյանքին: Նա իր տպավորություններն ամփոփել է «Անդրկովկաս» երկհատոր աշխատության մեջ, որն իրար ետևից տպագրվել է անգլերեն, գերմաներեն, ռուսերեն և հայերեն¹²⁹: Նույն շրջանում Երևան են այցելել նշանավոր ճանապարհորդ Դյուբուա դը Մոնպերեն, գերմանացի գիտնական, Եմայի և Բեռլինի համալսարանների պրոֆեսոր Կարլ Կոխը, որի Հայաստանից ստացած տպավորություններն ամփոփված են «Ծանապարհորդություն Ռուսաստանով դեպի Կովկասյան պարանոց» երկհատոր աշխատությունում, ինչպես նաև «Երջագայություններ Արևելքում» 1843 և 1844 թվականներին և «Կովկասյան երկրները և Հայաստանը» գրքերում¹³⁰: Գերմանացի գրող, բանաստեղծ և գիտնական Ֆրիդրիխ Բոդենշտեդը ևս, Նաչատուր Աբովյանի օգնությամբ ծանոթանալով հայ գրականությանն ու բանահյուսությանը, իր «Հազար ու մեկ օր Արևելքում» (1850 թ.) գրքում բանաստեղծականորեն է նկարագրում Երևանն ու նրա բնակիչներին¹³¹:

1843-ին Երևանում որոշ ժամանակ մնացել է գերմանացի մշակավոր բնագետ, աշխարհագրագետ Մորից Վագները։ Մինչ այդ նա շրջագայել էր մի շարք երկրներում, այնուհետև Արևելքի տարբեր մասերում լինելուց հետո, ուղևորվել է Կենտրոնական Ամերիկա՝ Անդեր, Պանամա, Էկվադոր... Վագները Հայաստանին է մփրել երկու գիրք՝ «Ուղևորություն դեպի Արարատ և Հայկական բարձրավանդակ» ու «Ուղևորություն դեպի Պարսկաստան և Զրդստան» (երկհատոր)¹⁵²։ Հետաքրքրական է, որ աշխարհ տեսած այս ճանապարհորդի ամենաքնքրույթ հուշերը կապված են Հայաստանի հետ. «Դեպի Ասիա կատարած իմ երեքամյա թափառումների և Արևելքում անցկացրած կյանքիս մեջ ճամփորդությանս ամենասիրելի հիշողություններն ստացել ու պահել եմ Հայաստանից, որպես արդյունք այնտեղ ունեցած իմ ապրումների ու ձեռք բերած ծանոթությունների», — գրել է նա¹⁵³։ Վագների համար անմոռաց մնացին հանդիպումները Խաչատուր Աբովյանի հետ, որի շնորհիվ նա ծանոթացել է Արևելյան Հայաստանի և Երևանի ներքին կյանքին։ Նա խիստ կարևոր մանրամասներով է նկարագրում Երևանում տիրող

Նոյան տապանը Արարատին,
փորագրությունը՝ Հովանի,
Գերմանիա, 1735 թ.:

վիճակը. «Այն ժամանակից սկսած, երբ Ռուսաստանն իր երկգլխանի արծիվը մինչև Երևանի հովիտն առաջացրեց և իր տիրաֆոշակ մաքսային սխտեմն անդրկովկասյան մահաճգնների վրա ծավալեց, այդ ժամանակից էլ այս երկրամասի տարանցիկ առևտուրը, որ առաջ ծաղկած վիճակում էր, բոլորովին քայքայվեց: Պարսկաստան—Վրաստան ճանապարհի մեջտեղն ընկած լինելով՝ Երևանի իջևանները մշտական եռուզեղի մեջ էին բազմաթիվ առևտրականների և քարավանների շնորհիվ: Բեռնակիր ձիերը շարունակ խրխնջում էին քարավանաբայներում, ուղտերը մանջում՝ առևտրական իջևանների ընդարձակ, իսկ այժմ ամայի ու մեռած բակերում: Շուկան լի էր ապրանքներով, շրջակայքի գյուղացիներն այնտեղ իրենց կենսամթերքներն էին վաճառում լավ գներով, իսկ ով որ գրաստ ուներ, հենց դրանով էլ ի վիճակի էր լավ փող վաստակելու... Ծագումով հայ, իշխան Բեհրությունը, որ առաջ տարիներ շարունակ այստեղի մահաճգապետն էր, եղել էր երկրի ամենավատթար կողոպտիչը և բռնապետը: Ամբողջ ժողովուրդը միաբերան անհիծում է նրան, որպես մահաճգի պատուհաս: Եվ ոչ մի փաշա, ոչ մի սարդար աղքատ գյուղացու քրտինքից այնչափ ոսկե դրամ չի հանել, որչափ այս հայը: Իր դժբախտ հայրենակիցները նրա բավական երկարատև և դաժան վարչության տակ անհավատալիորեն շատ են տանջվել: Յուրաքանչյուր ոք այն ժամանակ երազել է միայն այն մասին, որ վերադառնա պարսից իշխանությունը... Այդ մարդու բռնության ահից ամենքի լեզուն կապված է եղել... Գավառական բոլոր պաշտոնյաները նրա երկրպագուներն էին, որովհետև նրանք ազատ էին իրենց շրջաններում ուզածի պես ճնշելու ժողովրդին, միայն թե իրեն լիովին վճարեին ստացված պաշտոնների համար պահանջված գումարները»¹³⁴:

Նման անհանդուրժելի վիճակը հուզել և մտահոգել է Ռուսաստանի ազգիվ որդիներին. նրանցից շատերը փորձել են միջամտել, ինչ-որ չափով թեթևացնել նորանվաճ երկրամասի կյանքը: Եվ ցարիզմի դեմ պայքարելով, նրանք պայքարում էին նաև հրա լծի տակ տառապող ժողովուրդների ազատության համար: Ալեքսանդր Գրիբոյեդովը ևս, նկատելով ժողովրդի ընդհանուր դժգոհությունը և այն, որ շատերը թողել հեռացել են Պարսկաստան, նամակ է գրել Պասկևիչին. «Մենք խլում ենք խաներից ու բեկերից նրանց իշխանությունն ու իրավունքները և փոխարենը տալիս ենք ժողովրդին օտար, անհասկանալի, խճճված օրենքներ, նրանց, որոնք վստահելով մեզ, թողել են իրենց հայրենիքը և կարևոր ծառայություններ են մատուցել մեզ, մենք նախատում ու մուրացիկների տեղ ենք դնում:

Պետք է վստահել ժողովրդին, պետք է թողնել, որ նրանք իրենց ներքին գործերն ինքյանք կառավարեն իրենց մեծամեծների ձեռքով, համեմատ իրենց ավանդական սովորության և օրենքների, և ոչ թե հապճեպ մտքած ռուսական օրենքներով ու լեզվով, և այն երկրին անձանոթ տգետ աստիճանավորների ձեռքով»¹³⁵: Բայց, իհարկե, Գրիբոյեդովի մտան մարդկանց ձայնը երբեք էլ լսելի չի եղել ցարական արքունիքում, և ինչ կարելի էր սպասել, երբ Ռուսաստանն ինքն էր հեծում ճորտատիրության ճիրաններում:

Երևանը Ռուսաստանին անցնելուց անմիջապես հետո, զենքերալ Պասկևիչի հրամանով Հայկական մարզի եկամուտների և պետական գույքերի վարչության նախագահ Ի. Շոպենն անց է կացրել մարզի «կամերալ» ցուցակագրում: Նրա աշխատությունն ամփոփում է մարզի աշխարհագրությունն ու պատմությունը, ազգագրությունը, վիճակագրությունը¹³⁶: (Ըստ Ի. Շոպենի հաշվարկների, այդ տարիներին Երևանում կար 30 որմնադիր, 28 պղնձագործ, 44 մանրավաճառ խանութպան, 27 մսագործ, 38 զինագործ, 41 դերձակ, 64 սափրիչ, 120 ջուլհակ, 67 մետաքսավաճառ, 16 մոմագործ, 34 արծաթագործ, 4 շերամապահ, խաշած ճակնդեղի 5 վաճառական, 1 կոնֆետագործ, 3 օճառագործ, 1 դրամահատ, 2 ոսկրաբույժ, 4 ներկարար, 1 սըրճագործ, 7 երկաթավաճառ, 2 բրուտ, 4 պանրագործ, 131 մաշիկակար, 3 նպարավաճառ, 12 բաղնիսպան, նաև 12 զուռնաչի և այլ նվագածու) ¹³⁷:

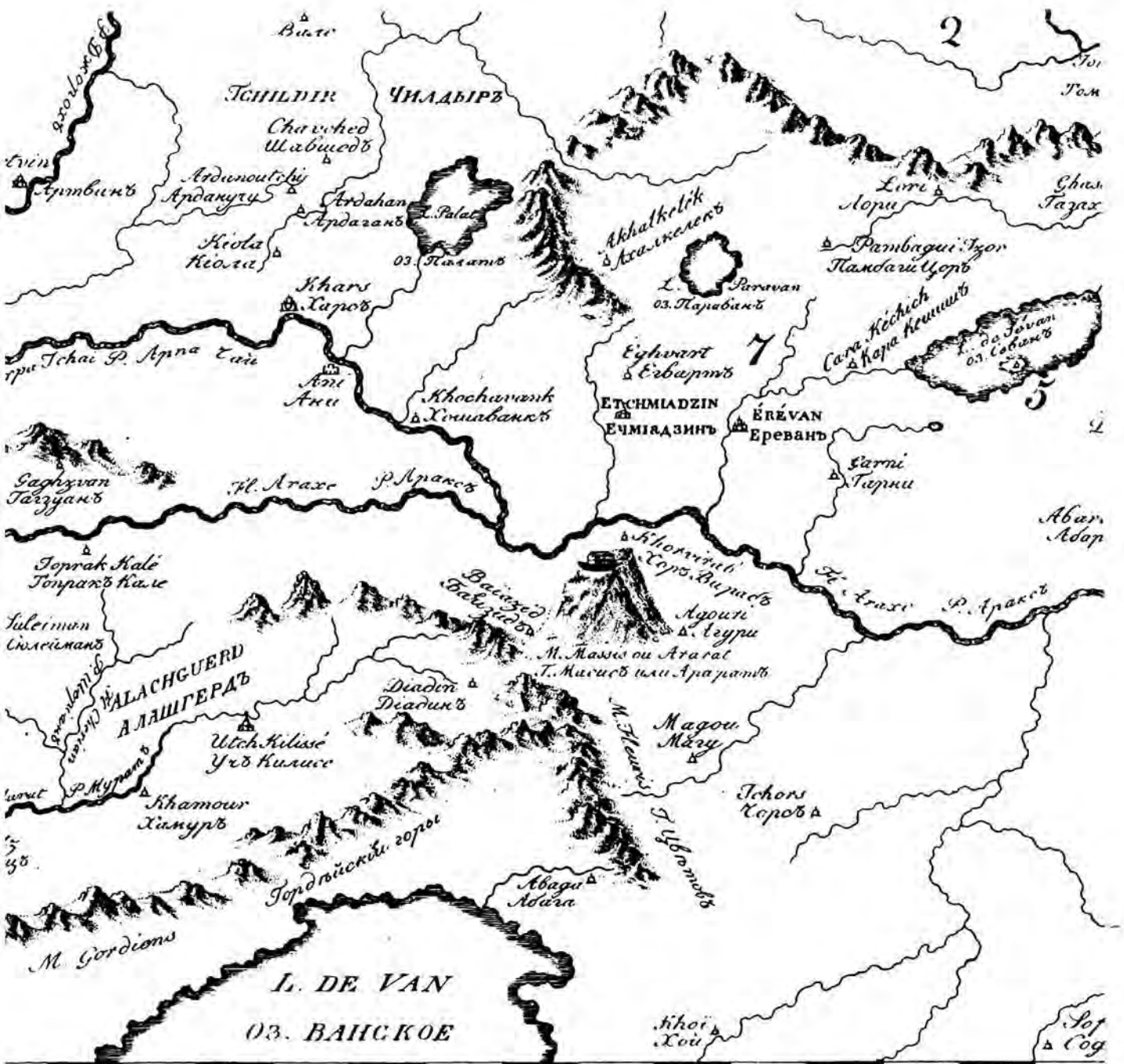
Ի. Շոպենը մանրամասն պատկերել է նաև Երևանի տները, բնակիչների միատուկացը, սովորությունները, կահկարասին. «Կյանքը եռում է տներում, որոնք շինված են ընդարձակ ծաղկանոցներով և շատրվաններով զարդարված բակերի մեջ: Տները գեղեցիկ են և համարյա ամենքն էլ ունեն իրենց առաջ կամ չորս կողմը պարտեզներ՝ դարավոր ընկուզենիներով ու թթենիներով: Տները շինված են այնպես, որ դրսից, փողոցից ուշադրություն չգրավեն, նրանք իրենց ճակատով նայում են դեպի բակն ու պարտեզը և փողոցների վրա լուսամուտներ կամ բոլորովին չունեն, կամ շատ քիչ ունեն, այն էլ մեղ ու փոքր լուսամուտներ: Սենյակները լուսավորվում են գլխավորապես մեծ լուսամուտներով վեր ու վար քաշվող գույնզգույն ապակիներով զարդարված փեղկերով, որոնք բռնում են տան համարյա ամբողջ ճակատի պատը: Ունևոր քաղաքացիների սենյակները շատ կոկիկ են, պատերը գաջով ծեփած և այլ ծեփարվեստի հորինվածքներով զարդարված: Վառարաններ չկան, այլ բուխարիկներ, որոնք ավելի գեղեցկության

Հայաստանի քարտեզից հատված,
տպագրված 1828 թ. Վենետիկում:

համար են, քան տաքացնելու... Հյուրասենյակները «շուշարանդ» են, այսինքն՝ պատերի, առաստաղների մեջ և բուխարիկների ճակատին և կողքերին հազգրած են ապակու կտորներ և հալելիներ: Կահկարասիք չկա. հատակներին փոխած են թանկագին գորգեր. պատերի մեջ հանված են պատուհաններ, որոնց մեջ շարված են արկղիկներ, տուփեր, վարդաջրի սըրվակներ և այլ բյուրեղյա, հախճապակյա գեղեցիկ անոթներ ու ամաններ, որոնց մեջ մատուցանում են հյուրերին անուշեղեն ու մրգեր:

...Տների ներքին այդպիսի մաքրության, գեղեցկության, կոկիկության հակապատկեր լինելը նրանց անշուք արտաքինին պետք է մեկնել տնատերերի ցանկությանը և ձգտումներով՝ ամեն միջոցով թաքցնելու իրենց ունեվորությունը իշխանավորների աչքից: Որքան տունը հեռու լիներ քաղաքի կենտրոնից, որքան որ մենավոր ու առանձնակի լիներ քաղաքի հեռավոր ու խույ անկյուններից մեկում, այնքան էլ նա ավելի գին կունենար: Այդ նախազգուշությունն անհրաժեշտ է եղել երկու կարևոր պատճառներով: Եթե սարդաբլուրն անտեր, որ իր հպատակ քաղաքացիներից մեկն ավելի ճոխ կյանք է վարում, քան մյուսները, նրա տունը յուր սարք ու կարգով ավելի մաքուր ու կոկիկ է, նրա կինն ավելի շքեղ է հագնվում, հարկահանության ժամանակ նրա վրա ավելի ծանր հարկ կդնեն»¹³⁵:

1850 թ. հունվարի 1-ից Երևանը դառնում է համանուն նահանգի կենտ-

րոն: Այն կառավարում էր գեներալ մահանգապետը: Վարչական այս բաժանումը պահպանվեց մինչև 1917 թիվը: 1897-ի մարդահամարով մահանգում կար 830 հազար բնակչություն:

1860-ական թվականներին Երևանը բաղկացած էր մի քանի թաղերից: Հին թաղը կամ Շահարը զբաղեցնում էր ս. Կաթողիկե եկեղեցուց մինչև այժմյան Խորենացու (մախկին Մարքսի) փողոցն ընկած տարածքն ու շրջակայքը: Նոր թաղը ներկայիս Թումանյանի թանգարանի շրջակայքում էր և Նոր էր կոչվել, որովհետև նրա բնակիչները նոր էին գաղթել Պարսկաստանից: Երևանի հարավում էր գտնվում Երկաթաղայնոր թաղամասը. հնում հիմնականում այստեղի տուֆն ու բազալտն էին օգտագործում կառուցապատման համար և այդ պատճառով էլ կոչվում էր մաս Բարհանքի թաղ:

Ջորագյուղը գրավում էր Հրազդանի ձորի մի հատվածը: Այն իր հերթին բաժանված էր մի քանի փոքր թաղերի, որոնցից էր մաս Կարբվո թաղը, ուր բնակվում էին կարբեցի գաղթականները¹³⁹: Մեսրոպ Թաղիադյանը ծնվել է այստեղ, ուստի երբեմն կոչվում է «Կարբեցի»: 1816 թ. Հնդկաստանից կատարած իր ճանապարհորդության ընթացքում նա գալիս է Ջորագյուղ՝ մոր մոտ:

Երևանի հնագույն թաղերից էր Կոնդը (Միրանի թաղ): Նորքը դեռևս շահ Աբասի ժամանակ էր զրկվել բնակչությունից, իսկ նոր Նորքի բնակիչները Նախիջևանի Նորս գյուղից եկած յոթ տուն բրուտների սերունդն էին¹⁴⁰: Նորքը պաշտոնապես Երևանին միացվեց 1837 թ.¹⁴¹:

Ռուսական տիրապետության շրջանում գոյացել են մաս ուրիշ թաղեր: Զաղաքում յոթ հայկական եկեղեցի կար՝ Պողոս-Պետրոս, ս. Աստվածածին (Կաթողիկե), ս. Սարգիս, ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, ս. Սիմեոն, ս. Հովհաննես, ս. Անանիա առաքյալի (Ջորավոր)¹⁴²:

Երևանի բնակչությունը հիսուն տարվա ընթացքում (1829—1879 թթ.) 11 463-ից հասել է 12 449-ի, այսինքն՝ ավելացել է ընդամենը 986 մարդով: Այս ցածր աճը մասամբ բացատրվում է նրանով, որ երկու անգամ Գետառն է հեղեղել քաղաքը (1860 թ., 1873 թ.): Իսկ 1827-ին¹⁴³, 1840-ին¹⁴⁴ և 1846-ին Երևանում կրկնվել է երկրաշարժը, յոթ-ութ անգամ՝ 1830, 1842, 1845, 1855, 1865 թթ. և այլն, տարածվել է խոլերա, ժանտախտ և հրնդախտ¹⁴⁵:

Երևանը միշտ էլ եղել է ծառազարդ քաղաք: Նրա այգեշատությունը ընդգծել են համարյա բոլոր հայ և օտար հեղինակները: Ֆրեյզանը գրում է. «Հայերը կարծում են, թե Երևանը աշխարհի առաջին բնակավայրն է:

...Նրանց ավանդությունն ավելացնում է, թե Նոյը որթատունկ տնկեց Երեւանի մոտ, և նրանք այնքան են համոզված, որ ցույց են տալիս տեղը՝ քաղաքից մի քանի վերստ հեռու»¹⁴⁶։ Ավանդությունն՝ ավանդություն, բայց թե՛նամու խորշակները չկարողացան առապարի վերածել կանաչ պարտեզների ակը, ամեն անգամ կյանքը ծիլ է տվել, և կրկին հասակ են առել ու սաղարթապատվել Երևանի այգիները։ 19-րդ դարում Երևանում կար 1473 այգի։ Եթե հաշվի առնենք, որ քաղաքն ուներ նաև 47 ջրաղաց և 9 բաղնիք¹⁴⁷, ապա պարզ կլինի, որ երևանցիները միշտ էլ զգացել են առատ ջրի պահանջ։

Դեռ քաղաքի պատմության արշալույսին ջրանցքներ է անցկացրել Արգիշտին։ Քաղաքի հնագույն ջրային հայելին, այսպես կոչված «Թոխմախ» լիճն է։ Այդ արհեստական ջրամբարը կառուցվել է դեռևս մ. թ. ա. 8-րդ դարում։ 1578 թ. Երևանի «Թոխմախ» մականունով Մամադ խանն այն վերանորոգել է և այդպիսով անվանադիր դարձել լճակին¹⁴⁸։

Քաղաքին ջուր են մատակարարել նաև Դավթայի, Աբուհայաթի և Նորագյուղի ջրանցքները։ 11-րդ դարի սկզբին Երևանը պատկանում էր 12 հազար զորքի տեր Ապիրատ նշանավոր իշխանին։ Նա է, որ փորել է տալիս մի ջրանցք, որի շնորհիվ ավելի են ընդլայնվում քաղաքի այգիներն ու խաղողուտները։ 1820—24 թթ. Երևանի Հուսեին խանն այն վերանորոգելով, իր կնոջ անունով կոչում է Մամոնի ջրանցք։

Թե որքան զարգացած ոռոգման ցանց է ունեցել Երևանը, վկայում է այն, որ եղել են հատուկ վարձված ջրպետներ ու ջրբաշխներ։ Բայց երևանցիները նույնպիսի հոգատարություն չեն ցուցաբերել իրենց համար խմելու ջուր բերելու հարցում։ Երկար ժամանակ նրանք օգտվում էին Հրազդանի և Գետառի ջրերից։ Այս և որոշ աղբյուրների ու առուների ջուրը համաճարակների ու մահացությունների պատճառ էին դառնում։

1652 թ. Նորքում գրված մի հիշատակարան վկայում է, որ երևանցի մեծահարուստ Խոջա Գրիգորն իր ծախսով, նշանավոր Քառասուն աղբյուրից ջուր է բերել քաղաքի համար։ Նա 16 տարեկանում գնացել էր Լեհաստան և 20 տարի որպես վաճառական շրջելով աշխարհով մեկ, մեծ հարստություն էր կուտակել։ Ցանկանալով օգտակար լինել իր համաքաղաքացիներին, վերադարձել է Երևան և բազմաթիվ բարեգործություններ կատարել¹⁴⁹։ Հետագայում նա ջուր է բերվել։ Այդ իր ծախսով իրագործել է Տեր-Գրիգորյան գերդաստանը։ Բայց, ի վերջո, այդպես էլ չի լուծվում քաղաքի ջրամատակարարման հարցը, և 1882-ին Երևան այցելած ռուս գրող և ճանապարհորդ Դ. Մորդովցևն իր «Ուղևորություն Արարատ...» գրքում քաղաքի առուների վնասակար ջրի մասին գրելով, հարցնում է. «Ուրեմն, ո՞վ է ստիպում, որ մարդիկ բնակվեն այս մահաբեր կլիմայում, — և ի՞նչն էլ պատասխանում է։— Սակայն այստեղի բնությունը, հողը և բոցակեզ արևն այնքան երկնային բարիք են տալիս մարդկանց, որքան որ նրանք հնարավորություն ունեն ստանալ։ ...Միայն հազար տեսակ խաղող կա»¹⁵⁰։

Իհարկե, ջրի հարցը հուզել է երևանցիներին, բայց քաղաքային իշխանությունները չեն ցանկացել օգնել նրանց։ Հետաքրքրական է, որ քաղաքի համար կրկին ջուր է բերվում Տեր-Գրիգորյան գերդաստանի շնորհիվ։ Նրանց շատավիդ, գրող և խմբագիր-հրատարակիչ, հասարակական գործիչ Էմին Տեր-Գրիգորյանի ջանքերով է, որ 1912 թվականին խողովակներով ջուր է բերվել Երևան։ Իսկ մինչ այդ, նա մի քանի տարի խոսքով ու գործով պայքարել է, անընդհատ ընդհարվել դոմայի և քաղաքագլխի հետ և վերջապես, իր հողվածներով ստեղծել հասարակական կարծիք ու հավաքել անհրաժեշտ գումարը։ Ահա, այս գուլալ և անուշահամ ջուրն է, որ Երևանին փառք է բերում։

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Երևանի կառուցապատումը մեծ փոփոխություններ կրեց։ 1856-ին հաստատվեց քաղաքի առաջին հատակագիծը, շուտով՝ 1863-ին բացվեց Բերդի փողոցը, որն անվանվեց ճահանգապետ Աստաֆևի անունով։ Այդ ժամանակից էլ փողոցներին սկսեցին պաշտոնապես անուններ տալ։ Մինչև դարավերջ քաղաքի կենտրոնական մասում ձևավորվեցին Նազարյան (Ամիրյան, այժմ՝ Վոսաշապուհ արքայի), Բեհբության (Սվերդլովի, այժմ՝ Փավստոս Բուզանդի), Ցարական (Սպանդարյան, այժմ՝ Արամի), Թարխանյան (Պուշկինի, Կնունյանցի, այժմ՝ Վարդանանց) և դրանց հատող Նահանգային (Ալավերդյան, այժմ՝ Հանրապետության), Տեր-Ղուկասյան (Նալբանդյան), Աստաֆյան (Արովյան) և Արմյանսկայա (Լեհինի, այժմ՝ Մաշտոցի) փողոցները։ Հատկապես քաղաքի կենտրոնական մասում կառուցվեցին եվրոպական ճարտարապետությամբ պետական և հասարակական բազմաթիվ շենքեր, այդ թվում ճահանգապետարանը, ուր 1864-ին, թողնելով սարդարի պալատը, փոխադրվեց ճահանգապետը։

Պետք է նշել, որ կայսրությանը միացվելուց հետո 50 տարվա ընթացքում Երևանի բարեկարգման համար կառավարությունը չնչին գումարներ է

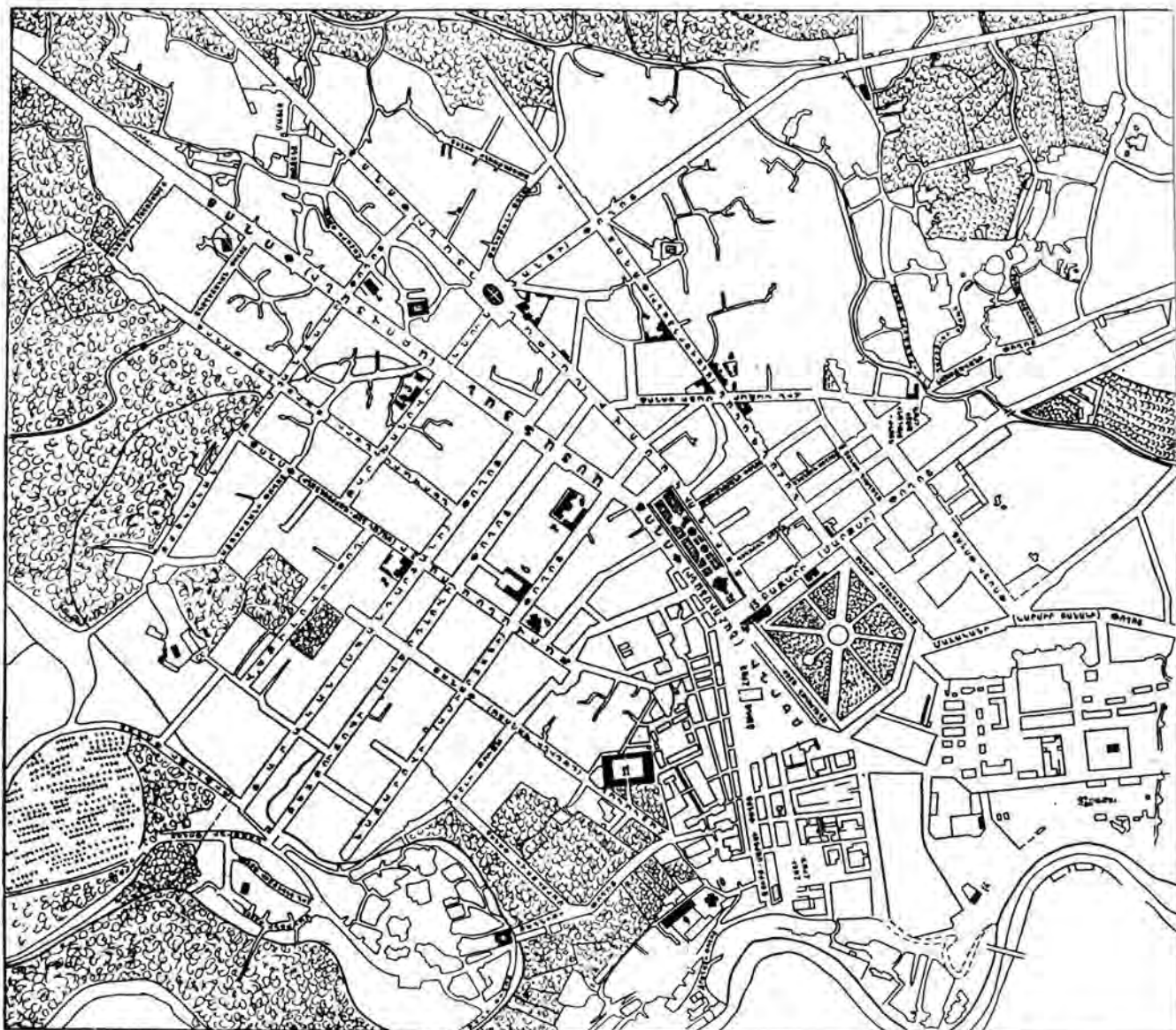
Քաղաքը տարեկան շուրջ 2 հազար ուրիշ, այնպիսի, ասեմք Երևանում բանտ կառուցելու համար 1873 թ. սիրահոծար տվել է 13 800 ու.¹⁵¹:

Այդուհանդերձ, 1878 թ. հունիսին Երևանի բանտի 250 «անշնորհակալ» կալանավորներն ապստամբում են, բողոքելով իրենց կիսաքաղց գոյությունից, բանտապահների սանձարձակությունից, անտանելի պայմաններից, ինչպես նաև պատժապի լրանալուց հետո էլ դատապարտյալներին ամիսներով պահելու դեմ¹⁵²:

Եթե 1863 թ. Երևանի եկամուտները եղել են 25 583 ու., դրանից միայն 1115 ու. է տրամադրվել բարեկարգմանը¹⁵³ և պատահական չէ, որ այն մի քանի տասնամյակ գավառական քաղաք էր, ծուռումուռ, անհրապույր փողոցներով, որոնցով ազատորեն երթևեկում էին այն ժամանակ (1887 թ.) Երևանում եղած 549 ձիերը, 775 էշերը և 43 ուղտերը¹⁵⁴: Ջնավորվեցին նաև քաղաքային զբոսայգիները՝ նոր այգին կամ Բուլվարը (Հանրապետության և Ծափումյանի անվան հրապարակների միջև ընկած հատվածը) և Անգլիական այգին (26 կոմիսարների անվան այգին): 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և մեր դարի սկզբին Երևանում կառուցվեցին նոր եկեղեցիներ՝ ս. Սարգիս, ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (Ե. Չարենցի անվան դպրոցի տեղում) և ս. Նիկողայ:

Փոփոխություն է կրում ոչ միայն քաղաքի արտաքինը, այլև ներքին կյանքը:

Չարթոցը է ապրում մշակույթ: Դեռևս 1832-ին բացվում է գավառական դպրոցը (հետագայում արական գիմնազիան), ուր տեսուչ և ուսուցիչ է աշխատել Խաչատուր Աբովյանը: Պահպանվել է Աբովյանի և նրա դպրոցի մասին Մորից Վազների խիստ արժեքավոր վկայությունը. «Ես հաճախ եմ այցելել նրա դպրոցը և միշտ էլ զարմանքով եմ դիտել հայ պատանիների արտակարգ առաջադիմությունը: 10—14 տարեկան տղաները զարմանալի հաջողությամբ կարդում ու գրում էին հայերեն, վրացերեն, թաթարերեն,

1. ԿԱՌՄԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ 2. ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ 3. ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ 4. ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ 5. ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ 6. ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ 7. ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ

ռուսներեն, գերմաներեն ու ֆրանսերեն: ...Կարողում էին Գյոթեի ու Շիլլերի երկերը: ...Ուղղակի հոգեթուլ էր պատանիների այն վերաբերմունքը, որ ունեին իրենց ուսուցչի հանդեպ: Վերջինս էլ իր կողմից էր կարողանում ազդել իր սաների հոգու վրա՝ մի կողմից դասավանդության իր գերազանց մեթոդով ըմբռնելի էր դարձնում նյութը նրանց համար, մյուս կողմից՝ իր հայրական հոգատար վերաբերմունքով»¹⁵⁵:

Այնուհետև շուրջ երեք տասնամյակի ընթացքում բացվում են թեմական հոգևոր և նորքի ծխական դպրոցները, իգական և Գայանյան օրիորդաց ուսումնարանները, իսկ 1881-ին՝ ուսուցչական սեմինարիան (ներկայիս Ժողովրդական տնտեսության ինստիտուտի շենքը), որ ուսուցիչներ էին պատրաստում տարրական դպրոցների համար: 1908 թվականին քաղաքում արդեն 31 դպրոց կար:

19-րդ դարի երկրորդ կեսից Երևանին նվիրված մի շարք գրքեր ու հոդվածներ են գրվում: 1851 թ. լույս է տեսնում Կ. Օրլովսկու «Էրիվան» փոքրիկ աշխատությունը¹⁵⁶: Այնուհետև Երևանի արական գիմնազիայի ուսուցիչ, ազգագրագետ Ստեփան Զելինսկու «Գորոդ Էրիվան»¹⁵⁷ գիրքը (1881 թ.): Երկուսում էլ քաղաքի տնտեսությանն ու ներքին կյանքին վերաբերող բազմաթիվ վիճակագրական արժեքավոր տեղեկություններ կան: Երևանի բնական պայմանների, պատմության և հայրենագիտության մասին ուշագրավ աշխատություն է Ադամ Ադամյանցի «Տեղագրություն...» գիրքը (1889 թ.)¹⁵⁸:

Դարավերջին Երևանում կառուցվում են մեծ տպարաններ, հրատարակվում մի շարք թերթեր:

Երևանի պարբերական մամուլի առաջնեկները «Պսակ» (1880—84) շաբաթթերթն է (խմբ.՝ Վասակ Պապաջանյան) և «Առողջապահական թերթ» (1881—84) ամսագիրը (խմբ.՝ Լևոն Տիգրանյան): Երկու խմբագիրն էլ Երեվանում գործած «Հայասեր-ազգասեր» գաղտնի խմբին անդամակցության մեջ մեղադրվելով՝ 1885-ին արտրվել են: Իսկ «Երևանի հայտարարություններ» (1883—85) թերթն էլ (խմբ.՝ Էմին Տեր-Գրիգորյան) փակվել է: 1900 թ. է. Տեր-Գրիգորյանին դժվարությամբ հաջողվում է թույլտվություն ստանալ վերահրատարակելու իր թերթը, բայց միայն ռուսերեն: «Էրիվանսկիե օբյավլենիյա» (1900—17) թերթում հայերեն նյութեր հնարավոր է դառնում տպագրել միայն 1907-ին:

1907-ին Երևանում լույս է տեսել մեծ «Ֆակտի» ռուսերեն թերթը¹⁵⁹: Հետագայում, մինչև 1919—1920 թթ., Երևանում հրատարակվել են մեծ «Հրազդան», «Նոր ձայն», «Կոսմոս», «Նոր մամուլ», «Նոսոք», «Զանգ», «Զինվոր», «Հայաստանի աշխատավոր», «Ժողովուրդ», «Կայծ», «Կառավարության լրաբեր», «Հայ ազգային խորհրդի լրատու», «Նոր կյանք», «Ծամթ», «Երկիր», «Հառաջ» և այլ թերթեր ու ամսագրեր¹⁶⁰:

1907—20 թթ. Երևանում կային տասնյակից ավելի տպարաններ, որոնցից ամենախոշորներն էին «Լույսը», «Կուլտուրան» և «Ուրարտիան», որոնք տպագրել են բազմաթիվ թերթեր ու ամսագրեր, գրքեր ու գրքույկներ:

Աշխուժանում է մեծ թատերական կյանքը, որն սկզբնավորվել էր դեռևս 1850-ին՝ Կ. Պոլսի «Արամյան թատրոնի» ելույթով: Երևանի թատրոնի պատմությունը սերտորեն կապված է դրամատուրգ և հասարակական գործիչ Էմին Տեր-Գրիգորյանի անվանը, որը 1860-ական թվականներից իր պիեսներով ու իր գործունեությամբ մեծապես նպաստել է Երևանի թատերական կյանքի զարգացմանը¹⁶¹:

Իսկ մինչ այդ, 1827-ին Երևանի սարդարի ապարանքում՝ Ալ. Գրիբոլետովի ներկայությամբ առաջին անգամ բեմադրվել է «Խելքից պատուհանը»: Երևանում սպաների կազմակերպած ներկայացումների մասին Լաչինովը 1828 թ. փետրվարի 7-ին գրում է. «Մեր թատրոնը ծամ առ ծամ բարեկարգվում է, ավելացվում են դեկորացիաները, ստեղծվում է հանդերձարանը, իսկ ինչ վերաբերում է դերասաններին, ապա մոսկովյան թատերասերները մի անգամ չէ, որ ուռա կոչչեին, եթե ունենային այդպիսիները: Վերջին ներկայացումները շատ լավն էին, իսկ հետո ավելի լավը կլինեն: Փառք մեր դերասաններին, փառք մեր զվարճությունների կազմակերպիչներին, փառք նրանց նուրբ ճաշակին:

Բարեկենդանի օրերն զբաղված են, երեկոները՝ նույնպես: Ծաբաթ օրը դիմակահանդես էր գեներալի մոտ. այստեղ սովորականների թվում առանձնապես աչքի ընկան մի քանի լավ դիմակներ: Մի խոսքով, դժվար է հավատալ, որ Երևանում այդքան արագ կերպով այդպիսի զվարճություններ ստեղծվեին: Կիրակի նույնպես դիմակահանդես էր և ավելի շատ դիմակներ կային. նրանցից մի քանիսը հիանալի էին: Վճռականորեն կարող եմ ասել, որ մեր դիմակահանդեսները ոչնչով չեն գիշում ձեր մահանգական քաղաքների դիմակահանդեսներին: Իսկ մի՞թե դա բավական չէ առաջին անգամվա համար»¹⁶²:

1891-ին հիմնվեց քաղաքային ակումբը (այժմ՝ Գայի անվան սպայի

Հին Երևանի շուկան,
XIX դ. վերջ:

Երևանի էլեկտրակայանը
Հրազդանի կիրճում,
XX դ. սկիզբ:

տուն), ուր 1906-ին երևանյան իր առաջին համերգը տվեց Կոմիտասի երգչախումբը: 1910-ական թվականներին թատերական խմբակներ էին գործում «Օգտակար գիտելիքներ տարածող ընկերության» առընթեր: 1913-ին Երևանում բացվում է Ա. Բունիաթյանի թատրոնը: 20-րդ դարի սկզբին Երեվանում կար երկու կինոթատրոն՝ «Ապոլլո» և «Գրանտ իլյուզիոն»¹⁶³, 21 իջևանատուն և 13 հյուրանոց՝ «Օրիանտ», «Գրանտ Ռոթել», «Լիոն», «Մարսել», «Վիեննա», «Փրանսիա», «Կովկաս», «Ծաղկեփունջ», «Երկաթուղի» և այլն¹⁶⁴:

19-րդ դարի վերջերից զարգանում են ման Երևանի տնտեսությունն ու արդյունաբերությունը:

1881-ին գործարկվում է զարեջրի գործարանը, այնուհետև, մինչև դարավերջ բացվում են օդու, սպիրտի և գինու, հանքային ջրերի, օշարակի և կոնյակի գործարաններ:

20-րդ դարը քաղաքի կյանքում նշանավորվեց մի շարք նոր կառույցներով: 1902 թվականի դեկտեմբերից սկսեց գործել Ալեքսանդրապոլ—Երեվան, իսկ չորս տարի անց՝ Երևան—Ջուլֆա երկաթգիծը: Այդ մույն թվականին շահագործման հանձնվեց ման քաղաքային ձիաքարշը, որի կառուցման համար մասնագետներ էին հրավիրվել հեռավոր Գերմանիայից: Ձիաքարշը ընդհատումներով գործեց մինչև 1918 թ., թեև պայմանագիրն ըստ

հանգամանքների՝ 36-ից 46 տարով էր, որից հետո այն դառնալու էր քաղաքի սեփականությունը¹⁶⁵: Ըստ երևույթին, Երևանի քաղաքագլուխն ու դոմայի պատգամավորները կարծում էին, որ առաջիկա կես դարի ընթացքում դժվար թե աշխարհում գտնվի ձիուն փոխարինող մեկ այլ փոխադրամիջոց:

1907-ին Հրազդանի վրա կառուցվում է «Ամպեր» ընկերության փոքրիկ հիդրոէլեկտրակայանը և միայն կոնյակի գործարանի պահանջների համար՝ «Շուստով և որդիներ» ընկերության հիդրոէլեկտրակայանը¹⁶⁶: Եթե նախկինում քաղաքի կենտրոնական մի քանի փողոցներն էին լուսավորում լապտերները (1863-ին՝ 41, 1880-ին՝ 100 հատ, 1904-ին՝ 722)¹⁶⁷, ապա 1907-ից դրանք փոխարինվեցին էլեկտրական լամպերով: Բայց ստացվող էլեկտրականությունն այնքան քիչ էր, որ միշտ դժգոհությունն էր հարուցում քաղաքի սակավաթիվ այն բնակիչների, որոնք մավթի լամպը փոխարինել էին «Ամպերի» լամպերով: Ահա թե 1908 թ. ինչ է գրում «Էրիվան-սկին օբյավլենիյա» թերթում մի զայրացած երևանցի. «Բավական է, որ «Էլյուզիոնում» կամ թատրոնում ներկայացում լինի և կամ դոմայի դահլիճում միստեր, և տեսնում ենք մյուս տեղերում ու տներում ստացվում է վնասակար կարմիր լույս: Նույն լույսն էլ ստացվում է կուրում և թատրոնում: Լույսը մերթ քարծրանում է, մերթ իջնում, իսկ երբեմն էլ միանգամայն հանգչում»¹⁶⁸: 1913 թ. մայիսի 12-ին քաղաքում անցկացվեց 80 համարով հեռախոսային ցանց¹⁶⁹, իսկ Երևան—Թիֆլիս հեռագրագիծը գործարկվել է 1864-ին¹⁷⁰:

Ինչպես նախկինում, այնպես էլ 20-րդ դարի սկզբին, Երևանում բռնկվում են համաճարակներ. 1908—10 թվականների խոլերան բազմաթիվ զոհեր է խլում: Այսպիսի արհավիրքների առաջն առնելու համար 1910 թ. Երևանի

բժիշկները համախմբվում են բժշկական ընկերության մեջ: 1913-ին Երևանում կար 4 բուժարան, 3 դեղատուն, ակնաբուժարան և հոգեբուժարան: Կային նաև մասնավոր հիվանդանոցներ:

Համաճարակների, ջրի վատորակության, առողջապահության ծանր վիճակի հետևանքն էր այն, որ Երևանում երեխաների մահացությունը շատ բարձր էր՝ 1886-ին՝ 64,3 տոկոս, 1896-ին՝ 84,7, 1906-ին՝ 64,8, 1910-ին՝ 87,8 տոկոս, որի հետևանքով բնական աճը շատ ցածր էր՝ 1886-ին՝ 1,24 տոկոս, 1906-ին՝ 1,07, 1910-ին՝ 0,44 տոկոս¹⁷¹: Ասենք, որ ուսական կայսրությանը միացվելուց հետո, Երևանի բնակչությունը 50 տարվա՝ 1829—1879 թթ. ընթացքում աճել է ընդամենը 986 մարդով, 11 463-ից հասնելով 12 449-ի, այն-ինչ, եթե նույնիսկ քաղաքը նոր բնակիչներ չընդուներ, միայն բնական աճով պետք է որ այդ ընթացքում բնակչությունը առնվազն կրկնապատկվեր¹⁷²: Այդ տասնամյակների ընթացքում նաև հայերի շնորհիվ Թիֆլիսն ու Բաքուն դարձան մարդաշատ ու ծաղկուն քաղաքներ, Երևանին վերապահելով գա-վառեցի ազգականի դեր: Այսպես, եթե դարասկզբին Երևանն ու Թիֆլիսը

բնակչության թվով իրարից շատ քիչ էին տարբերվում, իսկ դարի կեսերին էլ Երևանն ու Բաքուն մոտավորապես նույնքան բնակչություն ունեին, ապա արդեն 1897-ին Թիֆլիսում բնակվում էր 160 հազար, Բաքվում՝ 112 հազար, իսկ Երևանում՝ 29 հազար մարդ¹⁷³: Ի դեպ, այդ թվականին Երևանում կային նաև 3 207 ոռոսներ, 190 լեհեր, 175 հրեաներ, 64 գերմանացիներ և այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ:

Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին՝ 1912 թ. Երևանն ուներ 36 836 բնակիչ¹⁷⁴: Պատերազմի տարիներին Երևանում էին ապաստանել տասնյակ հազարավոր արևմտահայեր, և թուրքական ու քրդական յաթաղանից փրկվածներին հնձում էին սովն ու համաճարակը: Համի որ Երևանը որբերին ու տնամկներին տեղավորելու քիչ հնարավորություն ուներ, գաղթականներն ուղարկվում էին Հայաստանի տարբեր գավառներ, այնուամենայնիվ, 1917 թ. Երևանում կար 17 595 փախստական, որոնց մի մասը՝ հատկապես որբերը, պատսպարվել էին որբանոցների վերածված դպրոցներում¹⁷⁵: Եվ այս հոգսաշատ քաղաքը կարողացավ իր մեջ աճերևակայելի ուժ գտնել ու 1918-ի մայիսին Սարդարապատում ջախջախել Երևանի վրա արշավող թուրքական բանակը:

Երբ 1918 թ. մայիսի 28-ին Հայաստանը վերականգնեց անկախությունը, աշխարհի տարբեր ծայրերից մայրաքաղաք Երևան եկան հայ ազատագրության գործիչներ, բազմաթիվ գիտնականներ ու արվեստագետներ: Համախմբվելով հայրենիքում, նրանք գլխավորեցին հայ ժողովրդի մաքա-

Հայ կամավորական զունդը
անցնում է Կարմիր կամրջով և
ուղևորվում Արևմտյան
Հայաստան, 1915 թ.:

Հրազդանի կիրճը և ս. Սարգիս
եկեղեցին, XX դ. սկիզբ:

ռումի և հերոսացման երթը: Ազգի առջև խնդիր էր դրված դիմակայելով
բազում փորձություններին՝ հարատևել որպես հոգեպես ու ֆիզիկապես ուժեղ
ազգ: Հայաստանում մարզահրապարակներ ու մարզական ընկերություններ
հիմնելու անհրաժեշտության մասին պարզորոշ գրված է Հայաստանի ցու-
րաստեղծ կառավարության կողմից Ամերիկայի հայ ազգային խորհրդին
ուղարկված նամակում. «Մեր մատաղ հանրապետության և սերնդի ամրա-
պնդման համար միակ գրավականը մեր ազգի ֆիզիկական և բարոյական
ամրապնդումն է: Հայ ժողովրդի ապրած սոսկումները մի կողմից, անընդ-
հատ ճարակվող սոսկալի հիվանդությունները, անվերջանալի տեղահանու-
թյունները, սովը և ծայր աղքատությունը մյուս կողմից, վերջնականապես
քայքայել են մեր օրգանիզմը և նսեմացրել նրա կազմը: Հայ ազգի մնա-
ցորդները կորցրել են իրենց կենսունակությունը և երբեմնի առույգ ու աշ-
խույժ հայն այսօր լքված ու ընկնված է բարոյապես, ծերացած՝ ֆիզիկապես:
Ուստի մեր առջև առավել, քան ուրիշ մի ազգի առջև, հրամայաբար ծառա-
նում է վերածնության խնդիրը: Մեր ազգը պետք է վերածնվի ֆիզիկապես
և բարոյապես, եթե նա ուզում է պահպանել իր գոյությունը պատերազմա-
կան և տնտեսական կռիվի մեջ»¹⁷⁶: Ծուտով Երևանում ստեղծվում են մար-
զական ընկերություններ, մարզադաշտեր, մարզական խմբեր ու մարզա-
դպրոց:

Երևանի շուկան,
XX դ. սկիզբ:

Կառավարությունը եռանդուն գործունեություն է ծավալում նաև հողե-
վոր և մշակութային ասպարեզում: Դժվարին պայմաններում, 1919-ին հիմ-
նրվում է Ազգային գրադարան, որի համար գրքեր են բերվում Թիֆլիս—
Երևան վտանգավոր ճանապարհով¹⁷⁷:

1919 թ. մայիսին որոշում է ընդունվում բանալ համալսարան¹⁷⁸: Հիմ-
նրվում է Ազգագրական-մարդաբանական թանգարան, կազմակերպվում է
հայ արվեստագետների միության անդրանիկ պատկերահանդեսը, ուր ցու-
ցադրվում են Գ. Բաշինջադյանի, Ե. Թադևոսյանի, Մ. Սարյանի և այլոց
նկարները¹⁷⁹: 1919 թ. վերջերին Երևանում արդեն գործում էին թատերա-
կան վարժարանը, երաժշտական, հայոց լեզվի, մանկավարժական դասըն-
թացները և կրթական այլ հիմնարկություններ¹⁸⁰:

1920 թ. ամռանը Երևանում տրվեցին մի շարք թատերական ներկայա-
ցումներ: Այն դժվարին օրերին քաղաքում գործում էին Հայաստանի գրա-
կան ընկերությունը, մարմնամարզական ընդհանուր միությունը, տեխնի-
կական, իրավաբանական, բժշկական, ուսուցչական, ուսանողական միու-
թյունները, հրատարակչական ընկերությունը, նույնիսկ Հայաստանի շախ-
մատիստների ընկերությունը, «Դյուցազն» մարզական ակումբը, երիտասարդ
գրողների «Պանդոկ» խումբը, Երևանի Հայուհյաց միությունը, Վասպուրա-
կանի կանաչ միությունը և էլի շուրջ 20 հայրենակցական միություններ ու
ընկերություններ¹⁸¹:

Հանրային կրթական և արվեստի նախարարությանը կից ստեղծվեց
Հայաստանի հնության պահպանության կոմիտեն, որի նպատակը հուշար-
ձանների պահպանումն ու գիտական ուսումնասիրումն էր¹⁸²:

Անվերջ պատերազմների, սովի ու հիվանդությունների շրջապատյալում
անգամ, պետական այրերը մտածում էին Երևանի քաղաքաշինական ապա-
գայի մասին. «Ներկայումս մշակվում է քաղաքի հատակագիծը համապա-
տասխան եվրոպական շինարարության և քաղաքների բարեկարգման ժա-
մանակակից պահանջների»,— 1920 թ. մայիսին կառավարությանը հղած
ճամակում գրում է Այ. Թամանյանը¹⁸³: Այնուհետև Երևանը դառնալու էր
կառուցումների ու հույսերի, ազգային հավաքականության և պետականու-
թյան խորհրդանիշ: Բայց ազգային զարթոնքը կացնահարվեց 1920 թ. դեկ-
տեմբերին, երբ 11-րդ կարմիր բանակը մտավ Երևան, և Հայաստանը բրո-
նակցվեց խորհրդային կայսրությանը: Բանտերը լցվեցին, գնդակահարվե-
ցին կամ աքսորվեցին բազմաթիվ նշանավոր գործիչներ՝ Հայաստանն ու

11-րդ Կարմիր բանակի
մուտքը Երևան, 1920 թ.:

Երևանի Նահանգապետի տունը
և գրասենյակը:

Հ. Հովհաննիսյանի տան և
բուժարանի անկյունային
հատվածը:

Պ. Էսապյանի տունը:

Նահանգային վարչությունը և
Ֆոն դեր Նոնեի տունը:

Հատված Նահանգային (այժմ՝
Հանրապետության) փողոցից,
չափագրություն:

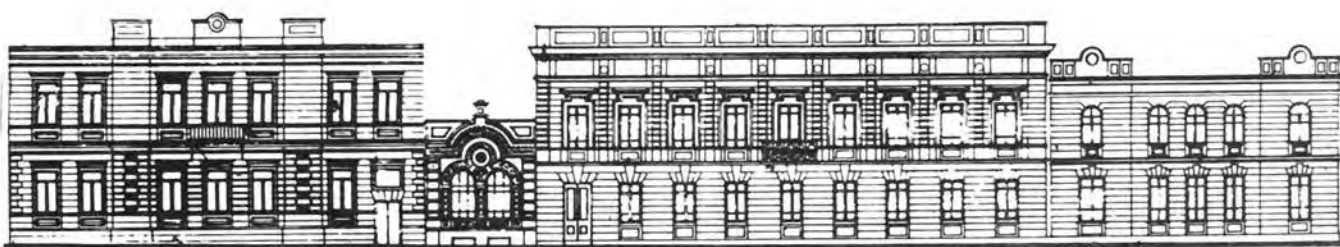
Հ. Հովհաննիսյանի տունը և
բուժարանը (1914—1915 թթ.):

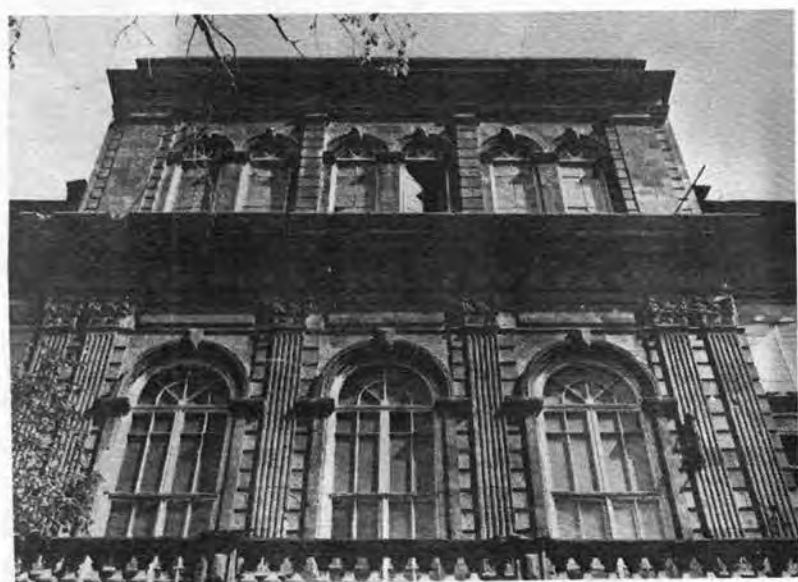

Ճայրաքաղաք Երևանը վերածվեցին խորհրդային փորձադաշտի. միայն
1921—22 թթ. ընթացքում Երևանում իրար են հաջորդել քաղխորհրդի գործ-
կոմի ութ նախագահներ¹⁸⁴:

Հայ ժողովուրդը տոկում էր ու չէր հրաժարվում իր երազանքներից: Նրա
ազնվագույն զավակները շարունակում էին ավերին հակադրել կառուցումը:
Ալեքսանդր Թամանյանը բուլշևիկյան խառնաշփոթի այդ օրերին էլ շարու-
նակում էր աշխատել Երևանի գլխավոր հատակագծի վրա՝ հավատալով
արևային քաղաքի իր տեսիլքին: 1923-ին նա գրում է. «Քաղաքում տիրա-
պետողը զորանոցային թախծի գույնն է: Կարծես կառուցել էին հավերժա-
կան սգի համար: Ծարք-շարք, ինչպես ցնորվածներ, կանգնած էին կավա-
ծեփ, կեղտոտ տներ, շատերն այնքան էին գետնին հակված, որ մեցուկ-
ները հագիվ էին պահում: Քարամձավներ. ոչ պատուհան կա, ոչ ծխմելույզ:
Սև ծուխը դուրս է գալիս դռներից, մրի մեջ ողողելով և՛ տուն, և՛ փողոց,
և՛ անցորդներին: Համատարած խրճիթների մեջ սեպի պես խրված էին քա-
րն բարձր շենքեր. Եվրոպայի օջախներն էին՝ Ասիայի մոխրակույտերի

Պետական բանկի շենքը
(Սպանդարյան 54):

Բ. Եղիազարյանի
տունը (1908 թ.):

Սպանդարյան 36 տան
շքամուտքը:

Ուսուցչական սեմինարիայի շենքը
(Աբովյան 52):

Բնակելի տան
սլաքաշաղկից դրվագ:

Ֆ. Թադևոսյանի առանձնատունը
(Սպանդարյան 44):

Պետական գանձարանի շենքը
(Նալբանդյան 48):

վրա»¹⁸⁵: Իսկ Մարտիրոս Սարյանն իր հուշերում գրում է. «Երբ ծնվում էր այս նոր քաղաքը, ես ներկա էի: Այն ծնվում էր թղթի վրա, իսկ ինչ ստեղծվում է թղթի վրա, ես նրան հավատում եմ, որովհետև նկարիչ եմ: Նստել էի Թամանյանի կողքին, իսկ նա գծում ու ասում էր.

— Մարտիրոս, այստեղ համալսարանական թաղամաս է լինելու, այստեղ՝ հրապարակ:

Մոտ քառասուն տարի առաջ էր. գծագրում էր ու պատմում, իսկ ես չէի պատկերացնում, որ այդ ամենն այսքան շուտ կիրականանա և այն էլ բազմապատկված, աներևակայելի մեծությամբ: Ինքը՝ Թամանյանն էլ չէր պատկերացնում: Դա արդեն հեքիաթ էր: Նոր Երևանի համար ձևած բոլոր շապիկները հանկարծ նեղ եկան նրա ուսերին, պատովեցին: Էպոսի Դավթի մեման էր մեծանում քաղաքը՝ օր-օրի, ժամ առ ժամ»¹⁸⁶:

Թամանյանն ավարտեց Երևանի գլխավոր հատակագիծը, և հերթն արդեն շինարարներինն էր: Բանաստեղծ Նիկոլայ Տիխոնովը 1929 թ., Երևան

Ա. Տեր-Ավետիքյանի տունը
և բուժարանը (1912—13 թթ.):

Ա. Տեր-Ավետիքյանի
տան պատշգամբը:

Աֆրիկյանի տունը
(Տերյան 11—13):

Աֆրիկյանի տան
զարդաշանդակներից:

այցելելով, գրել է. «Մեզ թվաց, թե քաղաքը գրոհի է ենթարկվել: Ամենուրեք լսվում էր դղրդոց, օդը լի էր ինչ-որ մեքենաների, լինգերի, մուրճերի, բաժների, կացինների աղմուկով: Մեզ ընդառաջ սլանում էին շինանյութերով լի բեռնատարներ: Փողոցների վրա կախված էին փոշու ամպեր: Մտանք քաղաքի կենտրոնը: ...Ծուրջբուրդն անսպառ եռանդով աշխատում էին Ռազարավոր մարդիկ: Այս ու այնտեղ դեռևս երևում էր քանդված տների մերթին պատերի խուճացած պաստառը: Մենք խլացած, կանգնած էինք այդ անլուծելի դղրդոցի ու զրնգոցի մեջ: Որ կողմի վրա էլ գնայինք, ամենուրեք շինարարական փոշու միջից հառնում էին նորակերտ շենքեր, մեր ոտքերի տակ ընկած էին խողովակների կույտեր: Հին պատերը փլչում էին խուլ տնքոցով: Ամենուրեք երևում էին ջահել, խանդավառ դեմքեր, վառվող աչքեր: Կատաղի ճակատամարտն ընդգրկել էր ամբողջ քաղաքը»¹⁸⁷: Իսկ ի՞նչ էին այդքան ոգևորված քանդում, միայն ՌԻՂՈՒ ու անպե՛տքը: Ո՛չ: Այդ տարիներին երկրի երեսից ջնջվեցին նաև բազում արժեքավոր շինություններ, ճարտարապետական հուշարձաններ, եկեղեցիներ և այլն:

Երևանի 1924 թ. հատակագծում ակադ. Ալ. Թամանյանը Պողոս-Պետրոս եկեղեցու մոտ նախատեսում էր կիսաշրջանաձև հրապարակ, որով քա-

րեկարգվում էր եկեղեցու շրջակայքը: Բայց քաղաքային իշխանությունները որոշեցին քանդել եկեղեցին և տեղը «Մոսկվա» անունով կինոթատրոն կանոնել: Հայ մտավորականությունը բողոքի ձայն բարձրացրեց, և սկսվեց քաղաքային մի տասնամյակ, որի ընթացքում գրվեցին բազում բողոքագրեր: Առաջինը 1930 թ., բնականաբար, բողոքում են հուշարձանների պահպանության կոմիտեի նախագահ Ալ. Թամանյանն ու գիտական քարտուղար Աշխ. Քալանթարը: Նրանց են միանում նաև մի շարք նշանավոր արվեստագետներ ու հնագետներ: Իզուր էին նրանք քաղխորհրդի նախագահին ապացուցում, որ Պողոս-Պետրոսը 5—6-րդ դարերի նշանավոր կառույց է իր եզակի՝ 6—7 շերտ որմնանկարներով, որոնցից հնագույնը 5-րդ դարի է: Ալ. Թամանյանն ու Աշխ. Քալանթարը գրում են, որ այդ որմնանկարները «համաշխարհային արվեստի տեսակետից ունեն բացառիկ նշանակություն: ...Հուշարձանն իր բացառիկ մնացորդներով մեծ հեղաշրջում է առաջացնելու արվեստի պատմության մեջ»¹⁸⁸: Ապարդյուն: Քաղխորհրդի նախագահի պաշտոնական պատասխանը մինչև վերջ բացահայտում է, թե մտավոր ու բարոյական ինչ մարդկանց ապարեզ էր դարձել խորհրդայնացված Հայաստանն ու մայրաքաղաք Երևանը. «Հայտնում ենք, որ Պողոս-Պետրոս եկեղեցին վերացնելու մասին կան բազմաթիվ բանվորական կազմակերպությունների որոշումներ, որոնք հավանություն են ստացել քաղխորհրդի նախագահության կողմից: Հիշյալ եկեղեցին ճիշտ է, չի ընկնում քաղաքի հատակագծման տակ, սակայն այդ դեռ չի նշանակում, որ քաղխորհուրդը չարող է հանդուրժել, որպեսզի այդ եկեղեցին կանգուն թողնվի իր շրջակայքի կառուցվելիք նոր տների մեջ»¹⁸⁹: Զուր էր հայտնի նկարիչ-վերականգնող Գ. Զիրիկովը որմնանկարները մանրամասն ուսումնասիրելուց հետո լուսծողկոմին փորձում համոզել դրանց արժեքը. «Արևելքի և մասնավորապես Հայաստանի ձեռագրերի ու գեղանկարչական նյութի խոր ուսումնասիրումը կհարկադրի փոխել եվրոպական գիտական աշխարհում գոյություն ունեցող կարծիքը յուղաներկ կերպի առաջացման ժամանակաշրջանի մասին և կարևոր ճշտում կմտցնի գեղարվեստական գեղանկարչական մշակույթի ուսումնասիրման մեջ... Նաև չեն վարող չնշել իր տեսակի մեջ բացառիկ, միակ, գրականության մեջ ոչ մի տեղ չհիշատակվող և իմ պրակտիկայում ցայսօր չհանդիպած այստեղ գոյություն ունեցող գեղանկարչության էմուսիոն-լաքային շերտի առկայությունը, արված քարե սվաղված պատին, բարեբախտաբար շատ լավ պահպանված»¹⁹⁰: Գ. Զիրիկովի եզրակացությունը մեկն է. «Ըիմությունը քանդելու մտքից պետք է մեկընդմիջտ հրաժարվել»¹⁹¹: Հուշարձանն ուսումնասիրում են նաև անվանի մասնագետներ Գրաբարը, Յուկինը, Օնայդերը. վերջինիս՝ այդ եզակի հուշարձանի մասին հեղինակում կարդացած գեկուցումը մեծ հետաքրքրություն է հարուցում եվրոպական արվեստաբանների շրջանում: Նշանավոր արվեստագետների ու հնագետների, գիտնականների նորանոր բողոքներ, քացատրագրեր, գեկուցագրեր են հղվում տարբեր առյաններ, բայց՝ անօգուտ: Պողոս-Պետրոսը քանդվում է: «Մոսկվա» կինոթատրոնի կառուցման ժամանակ հայտնաբերվում են հնագիտական այլ եզակի գտածոներ ևս՝ հնագույն շրջանի դամբարան՝ 30—40 համատեղ թաղումով, հեթանոսական ու քրիստոնեական գերեզմաններ, խճանկարի մնացորդներ, մի շատ խոշոր շենքի հիմքեր¹⁹² և այլն:

Այդ ամենն անգթորեն ոչնչացվում է:

Նոր իշխանությունները միայն կրոնական կառույցների հանդեպ չէին անհամդուրժող. նրանց զայրացնում էին նաև գեղեցիկ ու բարեխիղճ կառուցված աշխարհիկ շենքերը: Իսկ այդպիսի ժառանգություն ևս ուներ Երեւանը, քանի որ այն քտաներորդ դարի առաջին տասնամյակներին արդեն որոշակիորեն ձևավորված քաղաք էր, որի կենտրոնական հատվածում կային բազմաթիվ շքեղ տներ, պետական ու վարչական պատկառելի ու ճաշակավոր շենքեր, գողտրիկ հիվանդանոցներ ու դպրոցներ¹⁹³: Ցավոք, դրանցից շատերը հետագա տասնամյակներում տարբեր պատճառաբանություններով քանդվեցին, և միայն հասարակայնության բուռն բողոքի շնորհիվ հնարավոր դարձավ այդ բարբարոսության առաջն առնել և նույնիսկ պահպանված սակավաթիվ շենքերի մի մասն էլ վերանորոգել:

Անդառնալի կորուստներ տալով, քաղաքը կառուցվում ու ընդարձակվում է: Մինչև երկրորդ աշխարհամարտը Երևանում վեր են խոյանում մի շարք կառույցներ, որոնցով իրավամբ հպարտանում է ամեն մի երևանցի:

Պատերազմի ահեղ օրերին Երևանում ևս կազմակերպվում են հայկական դիվիզիաներ, որոնք քաղաքից դազմաճակատ են մեկնում: 1945 թ. հետո կրկին զգույն է շինարարի մուրճը, նորից բարձրանում ու նոր տեսք են ստանում անավարտ տներն ու փողոցները, մայրուղիներն ու հրապարակները:

Հետպատերազմյան մի քանի տարիների ընթացքում քաղաքն անճանաչելի է դառնում: 1948-ին Երևան երկրորդ անգամ այցելած անգլիացի

Օպերայի և բալետի
թատրոնի շենքը:

Հանրապետության հրապարակը:

Հատված Նորքի զանգվածից
(Գալի փողոց):

նշանավոր գրող և դրամատուրգ Զոն Փրիստլին գրում է. «Ես իմ կյանքում չեմ տեսել ոչ մի այնպիսի քաղաք, որն այդքան արագ աներ, ինչպես Երեւանը: Ես այստեղ եղել եմ 1931 թվականին և եթե ինձ նորից փակ աչքերով բերեին Երևան և չասեին, թե մենք ուր ենք գտնվում, ապա ես երբեք չէի ճանաչի այս քաղաքը: Ինձ ապշեցրին այն վիթխարի փոփոխությունները, որոնք տեղի են ունեցել այստեղ, համեմատաբար կարճ ժամանակում՝ 17 տարի»¹⁹⁴: Այս տողերը գրելուց անցել են տասնամյակներ, և եթե այն ժամանակ տեսածը ապշեցրել է Զոն Փրիստլին, ապա այսօր գուցե կարմաջներ նույնիսկ նրա կոլեգաներին՝ ֆանտաստ գրողներին: Այդ ընթացքում ստեղծված գործարանների, գիտահետազոտական ինստիտուտների, փողոցների ու թաղամասերի, նշանավոր կառույցների ու արձանների, պուրակների ու այգիների, թատրոնների ու թանգարանների սոսկ թվարկումն իսկ դժվար է: Սակայն փաստերի այս շարանում մի քանիսն իսկական երեւոյթ էին հայ ժողովրդի մշակութային կյանքում: 1956 թվականին իր առաջին հաղորդումը տվեց հայկական հեռուստատեսությունը, երեք տարի անց բացվեց հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտը՝ Մատենադարանը, կանգնեցվեց Սասունցի Դավթի արձանը, որը դարձավ քաղաքի յուրօրինակ խորհրդանիշը: 1964 թվականին Երևան այցելած շվեյցարացի նշանավոր գրող Ֆրիդրիխ Դյուրենմաթը գրել է. «Դուք իրավունք ունեք հպարտանալու ձեր մայրաքաղաքով, նրա կենտրոնական հրապարակով... և պողոտաներով, որոնք այդ հրապարակից ճառագայթաձև ճյուղավորվում են տարբեր ուղղություններով: Դուք ունեք հիանալի կամուրջներ, գեղատեսիլ ձորեր ու վեհաշուք ժայռեր, սրընթաց գետեր, և այս ամենը կարելի է տեսնել առանց Երևանից դուրս գալու»¹⁹⁵: Իսկ ֆրանսիացի գրող Ժան Պոլ Մարտրը, կարծես շարունակելով նրա միտքը, գրում է. «Երևանը հայ ժողովրդի ավյուռնի ու արիության իսկական դրսևորման քաղաք է: Ես իմ կյանքում ոչ մի քաղաք չեմ տեսել, որը նման լիներ Երևանին, որտեղ բնակչությունը պատմական կարճ ժամանակամիջոցում 30 հազարից հասներ ավելի քան 600 հազարի»¹⁹⁶: Այո՛, 1920 թվականին Երևանն ուներ ընդամենը 30 հազար բնակիչ, այս թիվն անգիր գիտի յուրաքանչյուր երևանցի, բայց գիտի նաև, որ քաղաքը մեծանում է ժամեծամ, օրեօր, և իր աճով արդեն քանի անգամ խառնել է վիճակագիրների հաշվարկները: Երևանի հիմնադրման 2750-ամյակի հոբելյանական օրերին՝ 1968 թվականին, վիճակագիրները կանխատեսում էին, թե 1980-ին Երևանը կունենա ինձ հարյուր հազար բնակիչ, իսկ 2000 թվականին՝ մեկ միլիոն հարյուր հազար: Արդեն ակնհայտ է, որ այս անգամ էլ Երևանը «շրջանցելով» բոլոր հաշվարկները, 1980-ին անցավ մեկ միլիոնի սահմանագիծը:

Վերջին տասնամյակներում Երևանն ինքն է դարձել գիտական ուսումնասիրությունների առարկա: Դեռևս 1931-ին լույս է տեսել Երվանդ Շահազիզի «Հին Երևանը» մեծարժեք աշխատությունը¹⁹⁷: Նույն թվականին հրատարակվել է նաև Զ. Կորկոտյանի «Երևան քաղաքի ժողովրդագրությունը»¹⁹⁸: Հետագայում Երևանի պատմությանն ու արդյունաբերությանը,

մշակութային կյանքին նվիրված հարյուրավոր գրքեր են գրվել, այդ թվում Ք. Հակոբյանի «Երևանի պատմությունը» քառահատոր ուսումնասիրությունը¹⁹⁹:

Եվ այսպես, տարեցտարի պիտի ավելանա քաղաքի տարիքը, բայց ամեն տարի նա ավելի պիտի ջախելանա:

...Հայաստանն անվանել են «դեգերող մայրաքաղաքների երկիր»՝ Վան, Արմավիր, Երվանդաշատ, Արտաշատ, Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ, Դվին, Բագարան, Օիրակավան, Կարս, Անի... Եվ այսօր, կարծես, Երևանը ներառել է անցյալի մայրաքաղաքների փառքն ու հիշատակները: Նրանք ապրում են փողոցների, կինոթատրոնների, հյուրանոցների անվանումներով:

րում՝ Վան, Էրեբունի, Դվին, Անի... Երևանը ներառել է նաև պատմական Հայաստանի հուշ-հիշատակները, հայրենադարձների հիմնած Մալաթիան և Արաբկիրը, Ջեյթունն ու Սեբաստիան, Մարաշը, Կամարակն ու Բութանիան, Կիլիկիան սերտաճել ու ամբաժան ծաղկաթերթերն են դարձել մի քաղաքի, որ պիտի հավերժ ծաղկի:

Եվ 1991-ին իր անկախությունը վերագտած Հայաստանի մայրաքաղաքին «Հաղթանակ» զբոսայգուց դիտելիս, ուզում ես վաղվա հավատով կրկնել Մեսրոպ Թադիսայանի շուրջ մեկուկես դար առաջ մարգարեաբար ասած խոսքերը. «Այս բարձունքից երևում է երկրի վրա ծնված բոլոր քաղաքներից անդրանիկն ու միշտ երևելի՝ Երևանը»:

SUMMARY

There exists no country in the world that has changed so many capitals in its history as Armenia. Even if we do not take into account the capitals of Armenian kingdoms and their temporary residences such as Pokr Haik, Tsopk, Sunik, Kilikia, Tashir-Dsoraget, Parisos which declared themselves independent capitals we shall have twelve capitals: Van, Armavir, Yervandashat, Artashat, Tigranakert, Vagharshapat, Dvin, Bagaran, Shirakavan, Kars, Ani and Yerevan.

VAN was the first capital of Van, the Ararat (Urartu) Armenian kingdom. King Sarduri I (840-825 B.C.) moved the court to Arzashku and declared the capital. The city was known under other names too, Biayna, Tushpa, Tosp, Vantosp. Legend says that the city was built by the Assyrian Queen Semiramida (Shamiram) and that is why some Armenian historians call it 'the city of Shamiram'. After the decline of Van, the Ararat Armenian kingdom (590-585 B.C.), about twenty years later Armenia reasserted its independence, the dynasty of Yervanduni came to power and the city got another name - Yervandavan. Some centuries later the Artzruni Kings separated Vaspurakan from the Bagratuni Armenian kingdom and Van became the capital of Vaspurakan (908-1021).

ARMAVIR. The obsidian instruments, bronze objects and pottery found on the Armavir hill speak of a settlement existing here in the fifth-sixth millennium B.C. King Argishti I of Van, the Ararat Armenian kingdom, built a fortress and walling the residence named it Argishtikhinili. When Armenia reasserted its independence in 331 B.C. the Yervanduni kings chose Armavir to be the capital. Various valuable things as well as slabs with the dramatized version of "Gilgamesh" epos written in the Elamite Language, some extracts of works in Greek by Hesiod and Euripides were found during the excavation of Armavir. This fact makes it possible to suppose that theatrical life of Armenia originated in Armavir.

YERVANDASHAT. The last king of the Yervanduni dynasty Yervand after ascending the throne in 220 B.C. transferred the capital to a more impregnable place and founded the city of Yervandavan, built palaces and temples, walled the city and declared the new capital.

ARTASHAT. The founder of Artashessian dynasty Artashes I after defeating Yervand founded a new capital Artashat in 189 B.C. According to Strabo and Plutarch the place of the city was chosen by one of the famous generals of ancient times Hannibal of Carthage.

In quite a short period of time in the reign of Kings Tigran the Great and Artavasd, Artashat became one of the largest cities of its time. It is in the reign of King Artavasd that the art of theatre was flourishing here. As Plutarch states, when King Artavasd and King Orodes of Parthia were watching "The Bacchae" by Euripides the head of Roman general Marcus Crassus who had cruelly suppressed Spartacus' revolt was brought in. Plutarch writes that Artavasd himself has been the author of some tragedies.

In 58 the Roman Corbulo occupied Artashat. On this occasion, as Tacitus states, Nero was proclaimed Roman Emperor. By the decision of the Senate triumphal archs and memorials were built, the day of occupation as well as the day of its announcement were

declared red-letter days. But when seven years later the Armenian and Parthian Allied Army conquered the Romans Nero was compelled to invite King Trdhat of Armenia to Rome, to organize ceremonial reception in his honour, to put the crown on him with his own hands and give him a large sum of money and workmen in order to restore Artashat.

Being the largest city of Armenia Artashat has been the capital of Armenia for a few centuries though with some intervals.

TIGRANAKERT. Tigran the Great coming to the throne (95-55 B.C.) and being at the head of the Army one after another conquered the neighbour countries extending the borders of Armenia from the Mediterranean to the Caspian Sea. The capital Artashat was in the north of the country. And Tigran the Great built the new capital of Armenia Tigranakert which lay closer to the newly invaded countries. The population of the city reached 100 000 within the period of 10-15 years. After the Mongolian invasion Tigranakert turned into a small settlement. Near the village of Farkin in Turkey you can see today the ruins of Tigranakert, one of the famous cities of ancient times.

VAGHARSHAPAT. In the district of Vagharshapat there was a settlement as early as in the Stone Age. Thousands of years later Vardges Manuk, the son-in-law of King Yervand Sakavakyats (570-560 B.C.), founded here Vardgesavan. King Vagharsh I of Armenia (117-140) walled the town of Vardgesavan, called it Vagharshapat and declared the capital. The city gained special significance after Christianity was formally adopted in 301. Before the adoption of Christianity Vagharshapat had sheltered the Saint Virgin Martyrs Hripsime, Gayane, Shoghakat and the others, and churches built in the honour of them still being preserved in Vagharshapat. After Christianity had been spread throughout Armenia under King Trdhat and Grigor the Enlightener, the citizens built the St. Echmiadzin Cathedral and later named the city after it. Mesrop Mashtots, the creator of the Armenian letters, founded here his first school in 405. Being the residence of the Armenian Catholicos Vagharshapat-Echmiadzin has played a significant role in the national life of the Armenians.

DVIN. The Dvin Hill has attracted attention since the most ancient periods. As early as in the V millennium people established settlements there. Ruins of temples and objects remaining from the pre-Christian periods have been excavated in this area, as well as ancient cemetery with wrecks of statues and mausoleums. Nevertheless, it was not until the thirties of the IV century when Dvin was declared the capital under King Khosrov (332-338). Since 701, under the Arabic rule, Dvin has been the centre of the whole Armenia - a region which included most of the modern Transcaucasus. In the years of the greatest prosperity the city had over 150 000 inhabitants. Various valuable objects have been found in the excavations of Dvin, the most significant of them being the glass vessel portraying a violin player which is one of the oldest portraits of violinists throughout the world. Dvin was ruined in the 14th century, ten villages being founded on its ruins.

BAGARAN. King Ashot Bagratuni was crowned in 885 and four and a half centuries after the descend of the

Arshakuni dynasty Armenia reasserted its independence. The King chose Bagaran for his capital due to the impregnable position. The town is one of the most ancient Armenian settlements, founded as early as III century B.C. by King Yervand the Last (220-201 B.C.) alongside with his capital Yervandashat. The St.Theodoros' Church built in Bagaran in 624 is considered the prototype for a number of 9-10th century Byzantine, French and Italian churches. Bagaran was the capital for 5-6 years.

SHIRAKAVAN. King Smbat Bagratuni (890-914) inherited the throne after the death of his father King Ashot Bagratuni and was crowned in Shirakavan with festive celebrations. The town was founded long-long ago. Before it became capital Shirakavan had been mentioned in various Armenian annals. But since there have been no excavations here, the whole history of the town is still unknown. Shirakavan was the capital for about 40 years.

KARS. The Kars fortress was the residence of the Armenian sparapet (commander) under the Bagratuni dynasty. After King Ashot the Iron passed his brother Sparapet Abas was declared King (928-953). The King refused moving to Shirakavan and Kars being his residence became the capital. The famous Apostol Church was built under this King and is preserved nowadays. Moving his capital from Kars to Ani (in 961) King Ashot III (953-977) appointed his brother Mushegh Bagratuni the City Mayor. Two years later the latter declared the independence of the province of Kars, which remained the capital of the Kars Kingdom till 1065. In 1877 the Kars Region joined Russia, in 1918 the Republic of Armenia, and in 1921, according to the Turkish-Russian Treaty passed to Turkey.

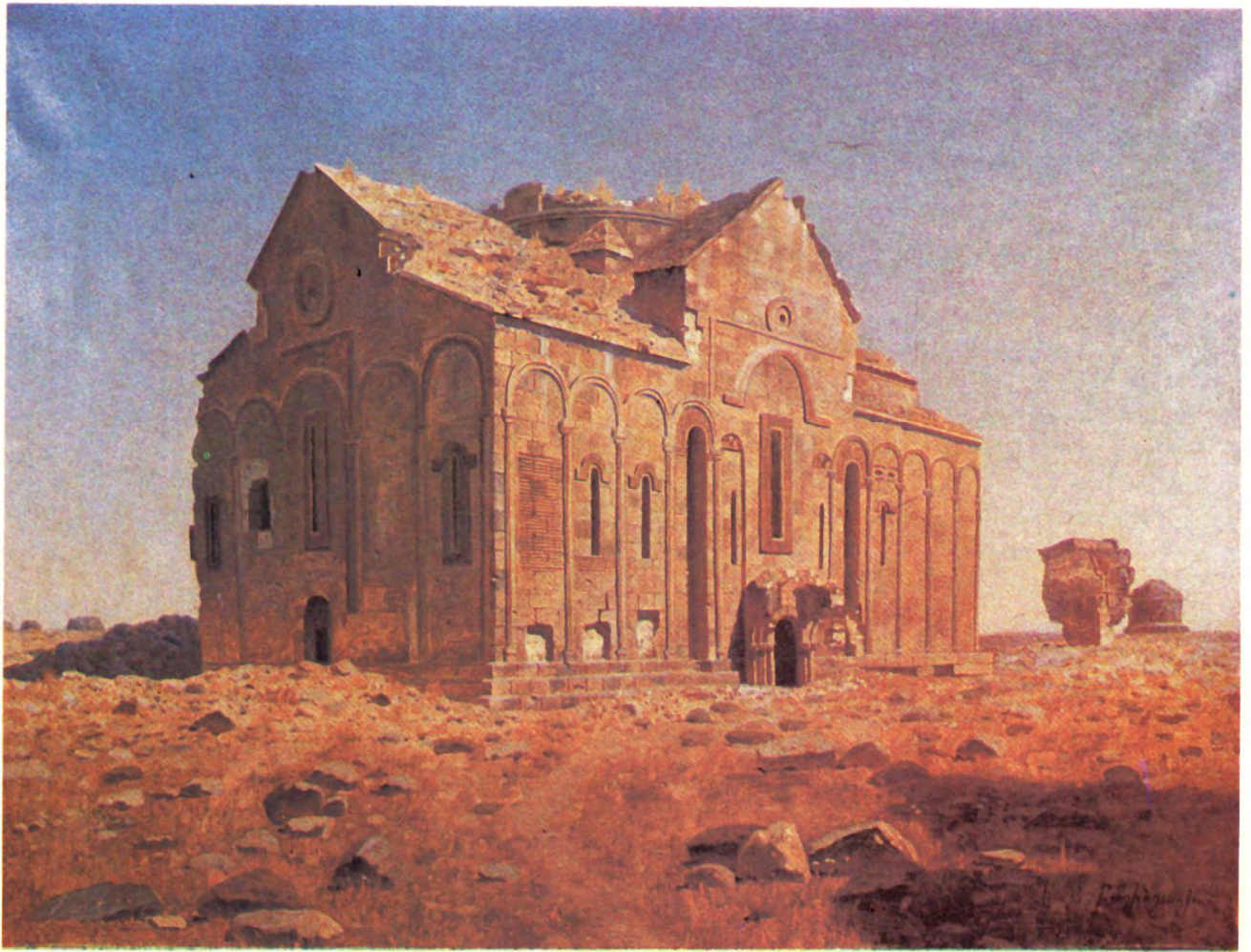
ANI. The caves in the Ani canyon had sheltered people since the times immemorial. Bronzes dating back to II millenium B.C. have been found in one of these. Art objects of 8-7th centuries B.C. have been excavated at the town cemetery. The Hellenic coins prove that the settlement has existed for a significantly long period. Ani was first mentioned in annals in the 5th century. After the Bagratunis declared independence the fortress of Ani became the depository of the Crown Jewelry. The city was already quite important when King Ashot III declared it capital in 961. Although Ani hasn't been the capital for a long period of time, it left an important trace in the Armenian history. Numerous poems, songs, and pictures are devoted to it. Legend says that Ani had 1001 churches, some of which are preserved now. Annals say the city had a population of about 100 000. Turks, Mongols, Persians, and Kurds have ruined the city more than once. After the earthquake of 1319, most of the population fled to the Crimea, later on to Moldavia, Romania, Galicia, Poland, and Hungaria.

YEREVAN. The history of Yerevan dates back to 782 B.C. when King Argishti I founded an impregnable castle and a fortress and left a carved evidence for it. The city was named Erebuni. The devastating earthquake of 1679 totally ruined Yerevan, all its buildings and churches. Under the Persian rule, till 1827 Yerevan was the capital of the Khanate of the same name, then of the Armenian province in the Russian Empire, and later of the Yerevan province. When Armenia declared independence on May 28, 1918 Yerevan became the capital of Republic of Armenia.

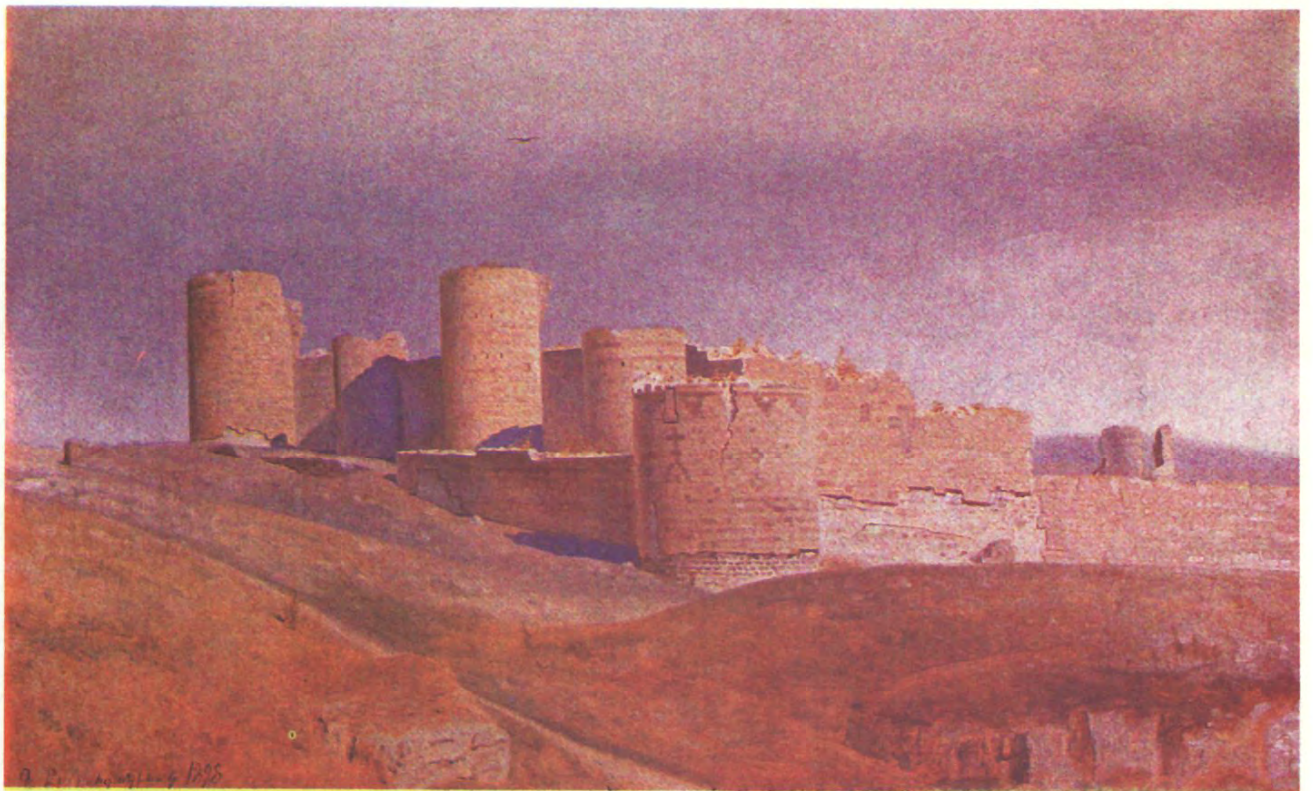

Երվանդաշատ, խաչքարեր:
 Զվարթնոց, արծվախոյակ:
 Դվին, խոյակ:

Անիի Մայր տաճարը.
Նկարիչ՝ Գ. Բաշինջադյան:

Անիի պարիսպները.
Նկարիչ՝ Գ. Բաշինջադյան,
1898 թ.:

Աճիի Փրկչի եկեղեցին,
 Եկարիչ՝ Գ. Բաշինջադյան,
 1910 թ.:

Խ. Աբովյանի տունը,
 Եկարիչ՝ Գ. Բաշինջադյան,
 1884 թ.:

Հայերի 1604 թ.
բռնագաղթը.
նկարիչ՝ Հ. Զարդարյան:

Երևանի 1724թ. հերոսական
պաշտպանությունը.
նկարիչ՝ Գ. Խանջյան:

Երևանի հին
առևտրաշարքը,
նկարիչ՝ Ս. Առաքելյան,
1921 թ.:

Երևանի Երկաթադրյուր
թաղամասը,
նկարիչ՝ Ս. Առաքելյան,
1934 թ.:

Պարսկահայերի ցերեպաղը.
վիմագրությունը՝ Վ. Մաշկովի.
1832 թ.:

Հայունի,
վիճագրությունը՝ Դուֆլոյի,
փորագրությունը՝ Վիերելի,
1774 թ.:

Հայունի,
վիճագրությունը՝ Դուֆլոյի,
փորագրությունը՝ Վիերելի,
1774 թ.:

Հայունի,
վիմագրությունը՝ Ա. Դևերիայի,
Փարիզ, 1832 թ.:

Հայունի,
վիմագրությունը՝ Ա. Դևերիայի,
Փարիզ, 1850 թ.:

Երևանցի հայուհիներ,
վիճագրությունը՝ Բախմանի,
փորագրությունը՝ Գագարինի,
Փարիզ, 1847 թ.:

Երևանցի հայուհի,
վիճագրությունը՝ Ս. Շուլցի,
փորագրությունը՝ Գագարինի,
Փարիզ, 1847 թ.:

Հայ (նստած) և
քուրդ (կանգնած) տղամարդիկ
վիճաբանությունը՝ Սարժանի,
Փարիզ, 1862 թ.:

Քրդերը և պարսիկները
կողոպտում են վաղարշապատը,
փորագրությունը՝ Գագարինի,
Փարիզ, 1847 թ.:

Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի
միաբաններից,
վիմագրությունը՝ Բախմանի,
փորագրությունը՝ Գագարինի,
Փարիզ, 1847 թ.:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս
Հովհաննես Կարբեցին,
վիմագրությունը՝ Բախմանի,
Փարիզ, 1847 թ.:

Սր. Հակոբ Մծբնացի,
փորագրությունը՝ Ֆիլիպո
Զակոսի Ռեմոնդինի,
1780 թ.:

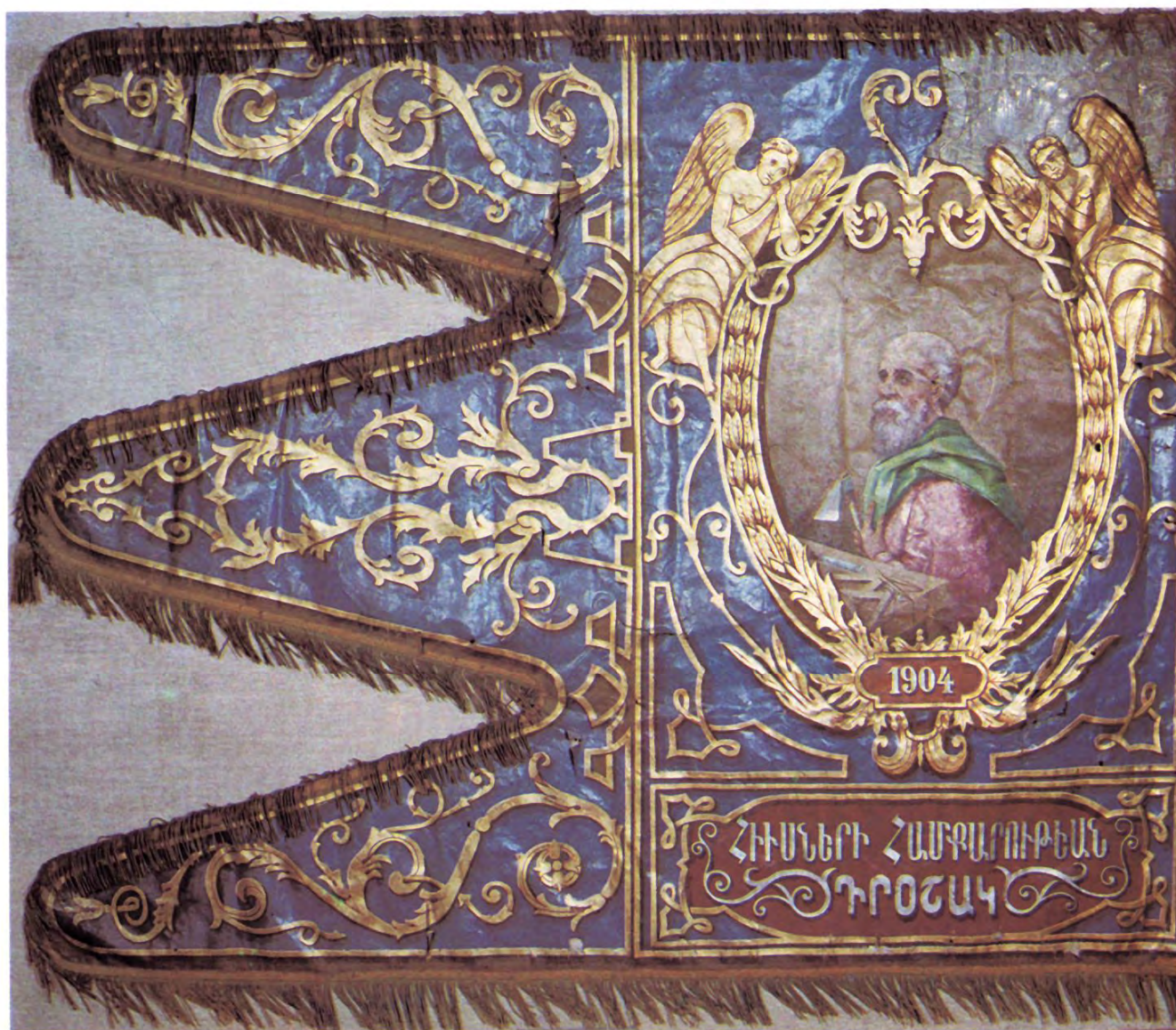
Սբ. Էջմիածնի Մայր
տաճարի դուռը,
1721 թ.:

Մայր արոտ սր. Էջմիածնի
կաթողիկոսական գահը,
XVII դ.:

Երեւանի Պողոս-Պետրոս
եկեղեցու որմնանկարներից:

Երևանի հյուանների
համադրության դրոշմ,
1904 թ.:

Հայկական կամավորական
գումարտականների դրոշմները,
1827 թ.:

Երևանի նահանգի զինանշանը:

Գրքի առաջին և վերջին
կրկնաթերթերին՝

Երևանի համայնապատկերը,
վիճագրությունը՝ Բելույի,
1841 թ.:

Երևանի սարդարի պալատը,
վիճագրությունը՝ Պ. Ա. Սկերլի,
Դրեզդեն, 1800-ական թթ.:

Վան. ոսկրե արձանիկ:

Հայի պատկեր
Պերսեպոլիսի բարձրաքանդակից,
մ. թ. ա. VI դ.:

1. Пиотровский Б., Ванское царство (Урарту). Москва, 1959, ст. 9.
2. Նույնը:
3. Սրվանձտյանց Գ., Երկիր, հ. 1, Երևան, 1978, էջ 87—88:
4. Пиотровский Б., նշվ. աշխ., էջ 9:
5. Կերամ Կ., Աստվածների, դամբարանների, գիտնականների, Եր., 1966, էջ 270—276:
6. Նույնը, էջ 277—308:
7. Пиотровский Б., նշվ. աշխ., էջ 10, 66, 75, 208—209:
8. Пиотровский Б., նշվ. աշխ., էջ 18, 25, 37:
9. Սրվանձտյանց Գ., Երկիր, հ. 1, էջ 87:
10. Նույնը, էջ 387:
11. Նույնը, էջ 389:
12. Пиотровский Б., նշվ. աշխ., էջ 37—38:
13. Կերամ Կ., նշվ. աշխ., էջ 308—309:
14. Пиотровский Б., նշվ. աշխ., էջ 18, 25, 37 և այլն:
15. Նույնը, էջ 12, 14—16, 18—19 և այլն, Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Եր. 1972, էջ 147:
16. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Թարգման., ներած. և ծանոթագրություն ակադ. Ստ. Մալխասյանի, Եր., 1968, էջ 101:
17. Մեարովր արքեպիսկոպոս Սմբատեանց Նախիչևանցի, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազար գավառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ գավառ, Վաղարշապատ, 1895, էջ 226—227, 745—780 և այլն:
18. Пиотровский Б., նշվ. աշխ., էջ 11:
19. Նույնը, էջ 11—12, 14—16, 18, 29, 32 և այլն, Աղոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 147:
20. Никольский М., Клинообразные надписи Закавказья, Материалы по археологии Кавказа, V, 1896.
21. Գորոզեցկի Ս., Հայաստանի և հայ կուլտուրայի մասին, Եր., 1980, էջ 61—62:
22. Пиотровский Б., նշվ. աշխ., էջ 15:
23. Марр Н., Орбели И., Археологическая экспедиция 1916 г. в Ван, Пг., 1922
24. Пиотровский Б., նշվ. աշխ., էջ 15:
25. Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Եր., 1990, էջ 44—46:
26. Մովսես Խորենացի, էջ 100—101:
27. Նույնը, էջ 100:
28. Пиотровский Б., նշվ. աշխ., էջ 63, 138—140:
29. Մովսես Խորենացի, էջ 99—100:
30. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Եր., 1971, էջ 367:
31. Նույնը, էջ 359:
32. Մովսես Խորենացի, էջ 100:
33. Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիկա, հ. 1, Եր., 1981, էջ 52, Հմայակյան Ս. նշվ. աշխ., էջ 130:
34. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 307:
35. Նույնը, էջ 317:
36. Арутюнян Н., Новые урартские надписи из Кармир-блур, Ереван, 1966
37. Հերոդոտոս, Գ. III, 93, 94, Եր., 1986, էջ 197, Մանանդյան Հ., Երկիր, հ. 1, Եր. 1977, էջ 52—65, Տիրացյան Գ., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը, ՊԲՀ, 1980, թիվ 4 էջ 84—85:
38. Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Թարգմ., ներածություն և ծանոթագր. ակադ Ստ. Մալխասյանի, Եր., 1968, էջ 219:
39. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, ներածությունը, Թարգմատությունը և ծանոթագրությունները Վրեժ Վարդանյանի, Եր., 1978, էջ 84:
40. Նույնը, էջ 289:
41. Նույնը, էջ 293—294:
42. Նույնը, էջ 296:
43. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական հարտարապետության պատմության, հ. 2 Եր., 1948, էջ 34:
44. Թովմա Արծրունի և Անանուն, նշվ. աշխ., էջ 296—299:
45. Նույնը, էջ 310:
46. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Արարական աղբյուրներ, Իրն ալ. Ասիր. Թարգմ. բնագրից, առաջարանը և ծանոթագրությունները Արամ Տեղ-Ղևոնդյանի, Եր. 1981, էջ 292:
47. Հակոբյան Հ., Վասպուրականի մանրանկարչությունը, հ. 2, Եր., 1982, էջ 9, նաև ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Եր., 1950, էջ 589—590:
48. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, հ. Ա., Եր., 1955, էջ 286—287:
49. Թովմա Արծրունի և Անանուն, նշվ. աշխ., էջ 321—325:
50. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, Եր., 1972, էջ 44:
51. Հակոբյան Հ., Վասպուրականի մանրանկարչությունը, հ. 2, էջ 13:

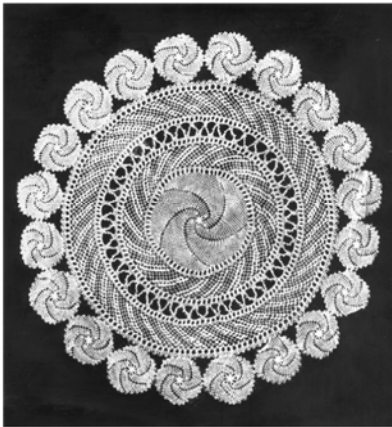

Վան. արծաթյա Ծարմանդ,
XIX դ.:

Վան. արծաթյա
զարդ:

52. Հակոբյան Ն., Ուղեգրություններ, հ. Ա., Եր. 1932, էջ 300:
53. Նույնը, էջ 301:
54. Հակոբյան Ն., Ուղեգրություններ, հ. Ա., էջ 271:
55. Նույնը, էջ 273:
56. Զուլալյան Մ., Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների՝ 13—18 դդ., հ. Ա., Քաղաքական պատմություն, Եր., 1990, էջ 253—254:
57. Նույնը, էջ 261—262:
58. Նույնը, էջ 105:
59. Նույնը, էջ 262:
60. Սարգսյան Բ., Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, հ. II, Վենետիկ, 1924, էջ 1173 և այլն, տես՝ Հայ ժող. պատմություն, հ. 4, էջ 83:
61. Զուլալյան, նշվ. աշխ., էջ 118:
62. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Թարգմանություն Թուրքական բնագրերից, ներածական ակնարկներով, ծանոթագրություններով և հավելվածով, կազմեց Ա. Սաֆրաստյան, հ. Բ, Եր., 1964, էջ 204:
63. Նույնը, էջ 142:
64. Նույնը:
65. Նույնը, էջ 31:
66. Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վարդգ Առաքելյանի, Եր., 1988, էջ 351:
67. Նույնը, էջ 382:
68. Նույնը, էջ 382—383:
69. Նույնը, էջ 383:
70. Նույնը, էջ 381:
71. Նույնը, էջ 384—385, Վան-Վասպուրականի վանքերի մասին մանրամասն տես՝ Ը. Լալայանի «Վասպուրական, նշանավոր վանքեր» աշխատությունը, Ազգագրական հանգես, 1911, գիրք 21, Թիֆլիս, 1912 թ., էջ 37—100:
72. Դավրիժեցի, էջ 391—392:
73. Նույնը, էջ 399:
74. Նույնը, էջ 404:
75. Հակոբյան Ն., Վասպուրականի մանրանկարչությունը, հ. 2, էջ 5:
76. Սրվանձությանց Գ., հ. 1, էջ 296:
77. Նույնը, էջ 297:
78. Նույնը:
79. Նույնը, էջ 304:
80. Նույնը, էջ 307:
81. Նույնը:
82. Նույնը, էջ 316:
83. Նույնը, էջ 303:
84. Նույնը, էջ 319:
85. Պողոսյան Ն., Վասպուրականի պատմությունից, 1850—1900, Եր., 1988, էջ 30:
86. Ղազարյան Ն., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800—1870 թթ., Եր., 1967, էջ 56:
87. Երամեան Համբարձում, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. Ա., Ալեքսանդրիա, 1929, էջ 18:
88. Շահպաղյան Հակոբ, Քուրդո-հայ պատմություն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 72:
89. Պողոսյան Ն., Վասպուրականի պատմությունից, էջ 30:
90. Շահպաղյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 71:
91. Արձագանք, 1882, թիվ 41:
92. Նույնը, Ղազարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 56—57, 92:
93. Պողոսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 9, տես՝ Արծուի Վասպուրական, 1858, թիվ 10, էջ 304:
94. Պողոսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 179:
95. Նույնը, էջ 27:
96. Լեռ, Երկեր, հ. 6, Եր., 1987, էջ 208—213:
97. Նույնը, էջ 214:
98. Րաֆֆի, Երկեր, հ. 4, Եր., 1956, էջ 488:
99. Ղազարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 288:
100. Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Եր., 1991, էջ 33, 487, Նույնը, հ. 1, Եր., 1983, էջ 64, տես՝ 524 էջի ծանոթագրությունը:
101. Վանի զինված ելույթի մասին ավելի մանրամասն տես՝ Ղազարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 525—529, Հայ ժող. պատմություն, հ. 5, Եր., 1974, էջ 374—376:
102. Радуга, 1862, 15 ապրիլի, Թեոդոսիա, Համբարձարեի Ռուսիո, 1862, թիվ 21, Փարիզ, 1862, թիվ 26, տես՝ Ղազարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 528, Հայ ժող. պատմություն, հ. 5, էջ 376:
103. Հայ ժող. պատմություն, հ. 5, էջ 375, Ղազարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 527:
104. Պողոսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 179—181:
105. Ճանկիլեան Յ. Կ., Յիշատակներ հայկական ճգնաժամին, Կ. Պոլիս, 1913, մաս Ա., էջ 14:

106. Վանի շուկայի հրդեհի մասին մանրամասն տես՝ Ղազարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 331—336:
107. Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, Կահրե, 1947, էջ 2:
108. Մշակ, Թիֆլիս, 1876, թիվ 49:
109. Մշակ, 1877, թիվ 5:
110. Փորձ, Թիֆլիս, 1878, թիվ 2, էջ 312, տես նաև՝ Պողոսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 188—189
111. Սարուխան, Հայկական խնդիրն ու ազգային սահմանադրութիւնը Թուրքիայում (1860—1910), Թիֆլիս, 1912, էջ 198:
112. Մշակ, 1877, թիվ 61:
113. Պողոսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 195:
114. Նույնը, էջ 199—201:
115. Նույնը, էջ 204—205:
116. Նույնը, էջ 126:
117. Վանի անցքերը, Արաքս, Ս. Պետերբուրգ, 1897 (1894—1895), գ. Բ, էջ 101—102
118. Պողոսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 201, տես նաև Ե. Հալայան, Վասպուրական, նշանավոր վանքեր, Ազգագրական հանդես, 1911, գիրք 24, Թիֆլիս 1912, էջ 75:
119. Թարգմանչյան Ս., Վան քաղաքի քանոնադրություն (1877—1897 թթ.) անցքերը և վերջին կոտորածը, հրատ. պատրաստեց Ա. Ղազարյանը, ԲՀԱ, 1990, թիվ 1, էջ 50:
120. Արաքս, 1887, թիվ 3, էջ 43, տես՝ Ղազարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 368:
121. Արաքս, 1887, թիվ 1, էջ 6, տես՝ Ղազարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 368:
122. Լեո, Վանի գրականությունից, Գեղարվեստ, 1917, թիվ 6, էջ 205—215, տես՝ Լեո Երկերի ժողովածու, հ. 9, Եր., 1939, էջ 369—382:
123. Վանի 1896 թ. կոտորածների մասին մանրամասն տես՝ ժամանակակից տեսություն Վանի անցքերը, 1896 թ. յունիսի 3—9, Արաքս, Ս. Պետերբուրգ, 1897 (1894—1895), էջ 99—126:
124. Պողոսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 273:
125. Նույնը, էջ 270:
126. Արաքս, Ս. Պետերբուրգ, 1897 (1894—1895), գիրք Բ, էջ 113—114:
127. Նույնը, էջ 125—126:
128. Արամը, մահուան յիսնամեակին առթիւ, Բեյրութ, 1969, էջ 331—382:
129. Պողոսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 276:
130. Վանցի, Վանի անցքերը, Վան կոտորածից հետո, Արաքս, Ս. Պետերբուրգ, 1898 գ. Ա., էջ 116:
131. Նույնը, էջ 123:
132. Տեղեկագիր Վասպուրականի կոտորածին, Արաքս, Վաղարշապատ, 1896, գեղ. տեմբեր, էջ 585:
133. Նույնը, էջ 586:
134. Նույնը, էջ 585:
135. Արաքս, Ս. Պետերբուրգ, 1896, գ. Ա., էջ 120:
136. 1896-ի աշնանը ս. էջմիածնում, Արաքս, 1897 (1894—1895) գ. Բ., էջ 178—179:
137. Նույնը, էջ 175:
138. Արամը, Բեյրութ, 1969, էջ 382—383:
139. Դրոշակ, Ժեն, 1904, հոկտեմբեր, տես՝ Աղթամարի կոիվը, թղթակցություն Վանից ԲՀԱ, 1989, թիվ 2, էջ 52—53, նաև Աղայան Ս., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքար պատմությունից, Եր., 1976, էջ 200—201:
140. Հակոբյան Ն., հ. 2, Եր., 1934, էջ 209:
141. Պողոսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 38—39:
142. Նույնը, էջ 202—203:
143. Արամը, Բեյրութ, 1969, էջ 230:
144. Ղազարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 324:
145. Մուրճ, Թիֆլիս, 1903, թիվ 9, էջ 26, տես՝ Ղազարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 323:
146. Սրվանձությանց Գ., հ. 1, էջ 139:
147. Հակոբյան Ն., Ուղեգրություններ, հ. 2, էջ 220:
148. Սրվանձությանց Գ., հ. 1, էջ 126—133:
149. Մուրճ, 1904, թիվ 9, էջ 26—27, տես՝ Ղազարյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 419:
150. Պողոսյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 320—321:
151. Հայ պարբերական մամուլը, մատենագիտական համահավաք ցուցակ 1794—1986 կազմեց՝ Մ. Բարսեղյան, Եր., 1986:
152. Սահակյան Ռ., 1915 թ. Վանի հերոսամարտը օտար աղբյուրներում, ԼՀԳ, 1989, թիվ 6 էջ 54:
153. Նույնը, էջ 55:
154. Կոստյան Ն., Վան-Քաղաքամեջի հերոսամարտը, Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը կազմեց՝ Ն. Փափազյանը, Եր., 1990, էջ 47, Վան-Վասպուրականի հերոսամարտի մասին, տես նաև՝ Համբարյան Ա., Վանի 1915 թ. հերոսամարտը, ՊԲՀ, 1985, թիվ 2, էջ 33—45, Հարությունյան Ա., Կովկասյան ռազմաճակատի գործողությունները և Վանի ինքնապաշտպանություն 1915 թ., ԲՀԱ, 1977, թիվ 3, էջ 103—138:
155. Կոստյան, նշվ. հոգով, էջ 51:
156. Նույնը, էջ 53:

157. Մխիթարյան Օ., Վանի ինքնապաշտպանությունը, Արամը, Բեյրութ, 1969, էջ 460—461, տես՝ Հայրենիք, Բոստոն, 1924, թիվ 11:
158. Փոխարյան Ա., Վասպուրականի հերոսամարտը, 1915 թ. ապրիլի 7 (20), Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, Եր., 1990, էջ 29:
159. Նույնը, էջ 19—34, Մխիթարյան Օ., Վանի ինքնապաշտպանությունը, Արամը, էջ 458—462, տես՝ Հայրենիք, Բոստոն, 1924, թիվ 11:
160. Փոխարյան Ա., Վասպուրականի հերոսամարտը, Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, Եր., 1990, էջ 19:
161. Վան-Տոսպ, 1916, ապրիլ, թիվ 22—23:
162. Մուրադյան Հ., Վանի հայության 1915 թ. ապրիլ-մայիսյան հերոսամարտերը, ԲՀԱ, 1968, թիվ 1, էջ 160:
163. Հարությունյան Վ., Անպարտելիության պատգամը, Վանի հերոսամարտի 75-ամյակի առթիվ, Հայրենիքի ձայն, 1990, 23 մայիսի:
164. Սահակյան Ռ., նշվ. հոդվածը, էջ 60:
165. Նույնը, էջ 58:
166. Նույնը:
167. Կոստյան Հ., նշվ. հոդվածը, էջ 57:
168. Ավետիսյան Մ., Փաստաթղթեր Արամ Մանուկյանի պետական գործունեության մասին, ԲՀԱ, 1990, թիվ 2, էջ 135:
169. Նույնը, էջ 137:
170. Նույնը, էջ 138:
171. Մխիթարյան Օ., Վանի հայկական ժամանակավոր կառավարությունը, Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, էջ 100:
172. Ավետիսյան Մ., Առաջին ժամանակավոր կառավարությունը, Ավանգարդ, 1990, թիվ 45:
173. Տես՝ Ցոհաննես Լեփսիուս, Վան (հատված «Գերմանիան և Հայաստանը 1914—1918 թթ.» գրքից), Ավանգարդ, 1990, թիվ 45—46:
174. Մանուկյան Ս., Հերոսամարտը Շատախում և Փնսանդաշտում, Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, էջ 88:
175. Վասպուրականի իշխանության մասին տես՝ Մաքսապետյան Ա., Վասպուրականի հերոսամարտը, էջ 115—126:
176. Աղայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 609—616:
177. Саргизов Л., Ассирийцы стран Ближнего и Среднего Востока, Ереван, 1979, ст. 118—119.
178. Գորոզեցի Ս., նշվ. գիրքը, էջ 57—58:
179. Տես՝ Հայ ժող. պատմություն, հ. 3, Եր., 1976, էջ 218:
180. Իրն ալ-Ասիր, էջ 62:
181. Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ աշխարհացույցի, Եր., 1963, էջ 37:
182. Իրն ալ-Ասիր, էջ 62:
183. Նույնը:
184. Մուրհ, 1904, թիվ 8, էջ 32, տես՝ Հ. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 314:
185. Վարդ, Արհեստը Հայաստանում, Արաքս, 1894—1895, էջ 28—29:
186. Գորոզեցի Ս., նշվ. գիրքը, էջ 77—78:
187. Գալստյան Հ., Թուրքիայի արևելյան վիլայեթների զեմոգրաֆիայի և տնտեսության մի քանի հարցեր (Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. 10, Թուրքիա, Եր., 1979, էջ 54—55:
188. Турецкая республика, Москва, 1975, ст. 543.

Ա Ր Մ Ա Վ Ի Ր

1. Мартиросян А., Аргиштихинили, Ереван, 1974, ст. 7—9, Տիրացյան Գ., Արմավիրի պեղումները (առաջին պեղումների 100-ամյակի առթիվ), ՊՐՀ, 1980, թիվ 2, էջ 23—37, Ղաֆազարյան Կ., Արգիշտիի թագավորի ճարտարապետությունը, Եր., 1984, էջ 12—16:
2. Արարատ, Վաղարշապատ, 1869, հոկտեմբեր, էջ 135—138, Մեսրոպ Սմբատյանց, Տեղագիր Գեղարքունի ժողովարդ գավառի, որ այժմ Նոր-Բայազետ գավառ, Վաղարշապատ, 1895, էջ 748, 775—780:
3. Նիկոլսկու «Վանի Թագավորների՝ Ռուսաստանի սահմաններում գտնված սեպագեղերի և անապատների» աշխատությունը Նիկոլսի արեղա Մուրադյանի Թագավորության մասին 1893 թ. տպագրվել է «Արարատ» ամսագրում:
4. Տես՝ Ա. Փալանթարի նամակը Ներքին գործերի ժող. կոմիտեին՝ Արմավիրի և Դվինի հնագիտական շրջանների պահպանությունը ապահովելու միջոցներ ձեռք առնելու մասին, ԲՀԱ, 1990, թիվ 2, էջ 105—107:
5. Տես՝ Առաքելյան Բ., Հնագիտական պեղումները Հայաստանում 1963 թ., ՊՐՀ, 1964, թիվ 1, էջ 285—286, Մարտիրոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 9, Տիրացյան Գ., Արմավիրի 1973 թ. պեղումների նյութերից (նախնական հաղորդում), ՊՐՀ, 1974, թիվ 3, էջ 171—179, Տիրացյան Գ., Կարապետյան Ի., Արմավիրի 1977—1978 թթ. պեղումները, ՊՐՀ, 1979, թիվ 4, էջ 247—255, Տիրացյան Գ., Արմավիրի պեղումները, ՊՐՀ, 1980, թիվ 2, էջ 28, Տիրացյան Գ., Կարապետյան Ի., Արմավիրի 1981—1982 թթ. պեղումները, ԼՀԳ, 1983, թիվ 10, էջ 58—64, Ղաֆազարյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 14—15, Թորոսյան Բ., Հմայակյան Ս., 1983 թ. պեղումները Արգիշտիի թագավորության

և նորահայտ ուրարտական արձանագրությունը, ՊՐՀ, 1984, թիվ 4, էջ 160—168, Տիրացյան Գ., Կարապետյան Ի., Արմավիրի 1983—1984 թթ. պեղումները, ՊՐՀ, 1985, թիվ 4, էջ 219—226, Իսրայելյան Մ., Արմավիրյան մի արձանագրության վերծանման ճշտում, ՊՐՀ, 1987, թիվ 3, էջ 213—219, Տիրացյան Գ., Կարապետյան Ի., Արմավիրի 1985—1986 թթ. պեղումները, ՊՐՀ, 1988, թիվ 3, էջ 217—225, Հմայակյան Ս., նորից 1983 թ. Դավթի բլուրում գտնված արձանագրության մասին, ՊՐՀ, 1988, թիվ 3, էջ 171—179:

6. Мартиросян А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ер., 1964, ст. 42—47.

7. Мартиросян А., Аргиштихинили, ст. 14, 47.

8. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Եր., 1968, էջ 91, 93:

9. Նույնը, էջ 93, 94:

10. Նույնը, էջ 97, 98, 105, 106:

11. Արձանագրության լուսանկարները էջմիածնի միաբան Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը 1892 թ. ուղարկել է Օքսֆորդ՝ Սեյսին և Փարիզ՝ Գյուլարին, խնդրելով վերծանել: Առաջինը վերծանել է Սեյսը, հետագայում եղել են նաև այլ ընթերցումներ և ճշգրտումներ, տես՝ Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 1979, էջ 403—409 և ծանոթագրութ., էջ 515—517:

12. Мартиросян А., Аргиштихинили, ст. 24, 73, Տիրացյան Գ., Արմավիրի պեղումները, ՊՐՀ, 1980, թիվ 2, էջ 23:

13. Մարտիր Սմբատյանց, նշվ. աշխ., էջ 776:

14. Միաբան, Արմավիրյան նոր բեկնագիր, Արարատ, Վաղարշապատ, 1892, թիվ 5, էջ 423—427, Միաբան, Սարգսրապատի բեկնագրի վերծանությունը, Արարատ, Վաղարշապատ, 1892, թիվ 7, էջ 663—665, տես՝ Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 1979, էջ 407—409 և ծանոթագր., էջ 515—517:

15. Մարտիրոսյան Հ., Թորոսյան Ռ., Արգիշտիի խիլիկի սարկոֆագը, ՊՐՀ, 1986, թիվ 3, էջ 221:

16. Мартиросян А., Аргиштихинили, ст. 24.

17. Նույնը:

18. Նույնը, էջ 104—121:

19. Նույնը, էջ 35:

20. Նույնը, էջ 135, Կ. Ղաֆադարյանը բավական ճշգրիտ տվյալների բացակայության պատճառով հնարավոր չի համարում հիմնավոր ենթադրություններ անել քաղաքի բնակչության թվի վերաբերյալ, տես՝ Ղաֆադարյան Կ., Արգիշտիի խիլիկի քաղաքի ճարտարապետությունը, էջ 38:

21. Мартиросян А., Аргиштихинили, ст. 169—172.

22. Նույնը, էջ 170:

23. Նույնը:

24. Նույնը, էջ 143:

25. Նույնը, էջ 172—173:

26. Մանանդյան Հ., Երկեր, Կ. Ա., Եր., 1977, էջ 94—96:

27. Тирациян Г., Культура древней Армении 6 в. до н. э. — 3 в. н. э. (по археологическим данным), Ер., 1988, ст. 77—88.

28. Дьяконов И., Янновская Н., Эламский диалог Гильгамеша и Сидури и другие эламские тексты из Аргиштихинили (Армавир), ՊՐՀ, 1989, թիվ 2, էջ 55—62, Հմայակյան Ս., Գիլգամեշի մասին առաջինը Հայաստանում, Մշակույթ, 1989, թիվ 2—3, էջ 67—73:

29. Հայ ժող. պատմություն, Կ. 1, Եր., 1971, էջ 912—913:

30. Մովսես Խորենացի, էջ 144:

31. Тирациян Г., Культура древней Армении, ст. 119—134, Առաքելյան Բ., Ակնարկներ հին Հայաստանի արվեստի պատմության (մ. թ. ա. 6 դ.—մ. թ. 3 դ.), Եր., 1976, էջ 73—74:

32. Тирациян Г., նշվ. աշխ., էջ 136—144:

33. Նույնը, էջ 142:

34. Մնացականյան Ա., Խնչ է տեսնում արմավիրյան կրճարագործը, ԼՂԳ, 1977, թիվ 3, էջ 64—65, Առաքելյան Բ., Ակնարկներ հին Հայաստանի արվեստի պատմության, էջ 58—59:

35. Мартиросян А., Аргиштихинили, ст. 174.

Ե Ր Վ Ա Ն Գ Ա Շ Ա Տ

1. Տիրացյան Գ., Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. 6-րդ դ. վերջ—մ. թ. ա. 3-րդ դ. վերջ), ՊՐՀ, 1981, թիվ 2, էջ 81—84:

2. Խորենացի Մ., Պատմություն Հայոց, Եր., 1968, էջ 174:

3. Նույնը, էջ 175:

4. Թորամանյան Բ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 2, Եր., 1948, էջ 128:

5. Խորենացի Մ., էջ 176:

6. Նույնը:

7. Նույնը, էջ 177:

8. Նույնը, էջ 178—180:

9. Նույնը, էջ 190:

10. Տիրացյան Գ., Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալների Հայաստանի մ. թ. ա. 3—2-րդ դարերի պատմության մասին, Բանբեր Մատենադարանի, 1962, թիվ 6, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Եր., 1971, էջ 528—530, Կրկնաշարյան Ս., Երվանդունի արքայատոհմը Հայաստանում, ՊՐՀ, 1973, թիվ 4, էջ 184—185, Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա, հ. 1, Եր., 1981, էջ 204—207:

11. Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Եր., 1986, էջ 219:

12. Ներսիսյան Մ., Դեկաբրիստները Հայաստանում, Եր., 1958, էջ 365—366:

13. Առաքելյան Բ., Որտեղ են գտնվել Երվանդաշատ և Երվանդակերտ քաղաքները, ՊՐՀ, 1965, թիվ 3, Тирация Г., Культура древней Армении, Ер., 1988, ст. 91—92.

14. Հակոբյան Բ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Եր., 1988, էջ 249—251:

15. Նույնը, էջ 248—249:

16. Խորենացի, էջ 176:

17. Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Եր., 1988, էջ 41:

Ա Ր Տ Ա Շ Ա Տ

1. Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ա., Եր., 1977, էջ 118—124:

2. Ստրաբոն, XI, 14,5, տես՝ Օտար աղբյուրները հայերի մասին, հունական աղբյուրներ, Ստրաբոն, կազմեց և թարգմ. Հ. Աճառյան, Եր., 1940:

3. Հայ ժող. պատմություն, հ. 1, Եր., 1971, էջ 540:

4. Аракелян Б., Арташат, Основные результаты раскопок 1970—1977 гг., І. Ер., 1982, ст. 9.

5. Մանանդյան Հ., հ. Ա., էջ 124, Արտաշատի հիմնադրման մասին մանրամասն տես՝ Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. 2, Возвышение Большой или Великой Армении и основание города Арташата, Ер., 1985, ст. 37—41.

6. Ստրաբոն, XI, 14,6, տես՝ Մանանդյան Հ., հ. Ա., էջ 124—125:

7. Պլուտարքոս, Նովոպլուտ, XXXI, տես՝ Плутарх, Избранные жизнеописания, т. 2, Москва, 1990, ст. 144, տես՝ Մանանդյան Հ., հ. Ա., էջ 125, Հայ ժող. պատմության քրեատմատիա, հ. 1, Եր., 1981, էջ 203—204:

8. Шифман И., Ганнибал в Армении, ՊՐՀ, 1980, թիվ 4, էջ 260:

9. Պլուտարքոս, Նովոպլուտ, XXXI, տես՝ թիվ 7-ի ծանոթագրությունը:

10. Ստրաբոն, XI, 14,6:

11. Аракелян Б., Арташат I, ст. 17—18.

12. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Եր., 1968, էջ 182—183:

13. Խաչատրյան Ժ., Արտաշատի VII դարի 1973—1975 թթ. պեղումների արդյունքները, ԼՀԳ, 1978, թիվ 8, էջ 58, 71:

14. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, էջ 183:

15. Ամֆիթատրոնի գոյության վարկածը հիմնված է պատմիչների հաղորդած անուղղակի տվյալների վրա, տես՝ Гоян Г., Два тысячелетия армянского театра, т. 1, Театр древней Армении, Москва, 1952 г., Ցավոք, պեղումների ընթացքում դեռևս չեն հայտնաբերվել ենթադրվող ամֆիթատրոնի հետքերը, տես՝ Тирация Г., Культура древней Армении, Ер., 1988, ст. 93.

16. Պլուտարքոս, Կրատոս, XXXIII, տես՝ Плутарх, Избранные жизнеописания, т. II, Москва, 1990, ст. 231. տես՝ Մանանդյան Հ., հ. 1, էջ 250—251, Հայ ժող. պատմության քրեատմատիա, հ. 1, էջ 271—272:

17. Մանանդյան Հ., հ. 1, էջ 329:

18. Տակիտոս XIII, գլուխ 41, տես՝ Հայ ժող. պատմության քրեատմատիա, հ. 1, էջ 334—335:

19. Նույնը:

20. Տակիտոս, XIII, գլուխ 41:

21. Մանանդյան Հ., հ. 1, էջ 338—345, Տակիտոս, գիրք 14, 23, 24, 26, գիրք 15, գլուխ 1—31, Հայ ժող. պատմության քրեատմատիա, էջ 336—347, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 9, Հին հունական աղբյուրներ, հ. Ա., Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, Թարգմ. րեազրից, առաջարան և ծանոթագրութ.՝ Ս. Կրկնաշարյանի, Եր., 1976, էջ 206, Դիոն Կասսիոս, գիրք 62, գլ. 19—23, գիրք 63, գլ. 1—8, Հայ ժող. պատմություն, հ. 1, էջ 348—356:

22. Դիոն Կասսիոս, գ. 63, գլ. 10, էջ 205:

23. Մանանդյան Հ., հ. 2, Եր., 1978, էջ 45:

24. Аракелян Б., Арташат I, ст. 30.

25. Նույնը, էջ 51—52:

26. Զարգարյան Մ., Արտաշատում կտրված դրամների մի տիպի մասին, ԼՀԳ, 1977, թիվ 2, էջ 80:

27. Аракелян Б., Арташат I, ст. 52.

28. Аракелян Б., Арташат I, ст. 20, Тирация Г., Культура древней Армении, ст. 94.

29. Խաչատրյան Փ., Արտաշատի VII բլրի 1973—1975 թթ. պեղումների արդյունքները, լճ, 1978, թիվ 8, էջ 57:
30. Аракелян Б., Арташат I, ст. 25.
31. Аракелян Б., Арташат I, ст. 20. Тирациян Г., Культура древней Армении, ст. 95.
32. Ազաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, Եր., 1977, էջ 63:
33. Նույնը, էջ 64:
34. Նույնը, էջ 120:
35. Նույնը, էջ 120—121:
36. Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Եր., 1968, էջ 218:
37. Եղիշե, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, Թարգմ., ներած. և ծանոթագր.՝ Ե. Տեր-Մինասյանի, Եր., 1971, էջ 38—39:
38. Նույնը, էջ 97:
39. Նույնը, էջ 72:
40. Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արարական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Եր., 1965, էջ 218:
41. Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. Ա., Եր., 1932, էջ 111:
42. Նույնը:
43. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 2, Եր., 1948, էջ 132:
44. Նույնը:
45. Տես՝ Ալիշան Ղ., Այրարատ, 1890, էջ 435—440, Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն հայ դրությունի, Կահիրե, 1946, Մովսիսյան Ա., Ուղեգրություն հայ դրությունի և մանկավարժության պատմության (X—XV դդ.), Եր., 1958 և այլն:
46. Մանանդյան Հ., Транзитная торговля через Черное море и крупное значение дороги через Арташат. Երկեր, հ. 6, Եր., 1985, էջ 41—47, Մանանդյան Հ., Պետական քարտեզի գլխավոր ճանապարհները հին Հայաստանում, Երկեր, հ. 5, Եր., 1984, էջ 85—192:
47. Մանանդյան Հ., Առևտուրը, քաղաքները, արհեստները և ստրուկները, Երկեր, հ. 2, Եր., 1978, էջ 392—417:
48. Аракелян Б., Арташат I, ст. 29—30.
49. Խաչատրյան Փ., Ուշ հելլենիստական շրջանի եզակի դամբարան, լճ, 1977, թիվ 1, էջ 55, 57, 59, 61, Аракелян Б., Арташат I, ст. 34—36.
50. Аракелян Б., Арташат I, ст. 36—42, Խաչատրյան Փ., Արտաշատի VII բլրի 1973—1975 թթ. պեղումների արդյունքները, լճ, 1978, թիվ 8, էջ 60—61:
51. Խաչատրյան Փ., Արտաշատի VII բլրի 1973—1975 թթ. պեղումների արդյունքները, էջ 62—65:
52. Խաչատրյան Փ., Արտաշատի VII բլրի 1973—1975 թթ. պեղումների արդյունքները, էջ 70, Аракелян Б., Арташат I, ст. 48—50.
53. Խաչատրյան Փ., Արտաշատի VII բլրի 1973—1975 թթ. պեղումների արդյունքները, էջ 65—70, Аракелян Б., Арташат I, ст. 42—48.
54. Խաչատրյան Փ., Արտաշատ II, անտիկ դամբարանադաշտեր (1971—1977 թթ. պեղումները), Եր., 1981:
55. Նույնը, էջ 23:
56. Նույնը, էջ 39—42:
57. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, էջ 193—194:
58. Խաչատրյան Փ., Արտաշատ II, էջ 75—78:
59. Аракелян Б., Арташат I, ст. 6—20, Խաչատրյան Փ., Արտաշատի VII բլրի 1973—1975 թթ. պեղումների արդյունքները, էջ 55—71, Խաչատրյան Փ., Ուշ հելլենիստական շրջանի եզակի դամբարան, էջ 55—63, Аракелян Б., Основные результаты раскопок древнего Арташата в 1970—1973 годах. ՊՋԸ, 1974, թիվ 4, էջ 44—59, Խաչատրյան Փ., Արտաշատ II, անտիկ դամբարանադաշտեր (1971—1977 թթ. պեղումները), էջ 5, Аракелян Б., Заметки о хозяйстве и быте городов древней Армении ՊՋԸ, 1982, թիվ 3, էջ 46—54, Тирациян Г., Культура древней Армении, ст. 92—97, 151—153.

Տ Ի Չ Դ Ա Ն Ա Կ Ե Դ Տ

1. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Եր., 1968, ԻԴ, էջ 110:
2. Նույնը, էջ 111:
3. Պլուտարխ, Լուկուլլոս XXI, Плутарх, Избранные жизнеописания, т. 2, Москва, ст. 130, տես՝ Հայ ժող. պատմության քրիստոնեություն, հ. 1, Եր., 1981, էջ 232:
4. Տիգրանակերտ քաղաքի մ. թ. ա. I—մ. թ. IV դդ. պատմության մասին տես՝ Саркисян Г., Тигранакерт, из истории древнеармянских городских общин, Москва, 1960.
5. Ապպիանոս, գիրք XII, Միհրդատական 67, տես՝ Հայ ժող. պատմության քրիստոնեություն, հ. 1, էջ 257:
6. Ստրաբոն XI, 14, 15, Ապպիանոս, գ. XII, Միհրդատական 67:

7. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, XXV, Սլուտարք, նշվ. գիրքը, էջ 136:
8. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, XLVI, Սլուտարք, նշվ. գիրքը, էջ 136, տես՝ Հայ ժող. պատմ. քրեստոմատի, հ. 1, էջ 238:
9. Ապպիանոս, գ. XII, Միհրդատական, 84, Հայ ժող. պատմ. քրեստոմատի, էջ 258:
10. Հայ ժող. պատմություն, հ. 1, Եր., 1971, էջ 574, Տարգյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 61:
11. Տարգյան Գ. Կոնստանդնուպոլիս, 24, 61.
12. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, XXII, Սլուտարք, նշվ. գիրքը, էջ 131, տես՝ Հայ ժող. պատմության քրեստոմատի, հ. 1, էջ 233:
13. Հովսեփոս Փլավիոս, Հրեական պատերազմի մասին, գիրք 1, 116, Հին հունական աղբյուրներ, թարգմանություններ ընդգրկող, առաջարկներ և ծանոթագր.՝ Ս. Կրկյաշարյանի, Եր., 1976, էջ 35:
14. Հովսեփոս Փլավիոս, Հրեական հեռանկարներ, գիրք XIII, 419—421, էջ 67:
15. Մենենդես, Պոնտական Հերակլեայի պատմություն, գիրք XVI, լVI (2), տես՝ Հայ ժող. պատմության քրեստոմատի, հ. 1, էջ 265, Ապպիանոս, գիրք XII, Միհրդատական, 85, տես՝ Հայ ժող. պատմության քրեստոմատի, էջ 258:
16. Մենենդես, Պոնտական Հերակլեայի պատմություն, գիրք XVI, լVII (1), տես՝ Հայ ժող. պատմ. քրեստոմատի, հ. 1, էջ 265—266:
17. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, XXIX, Սլուտարք, նշվ. գիրքը, էջ 141, տես՝ Հայ ժող. պատմ. քրեստոմատի, էջ 244:
18. Դիոն Կասիոս, գ. 36, 5, 2, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 9, Հին հունական աղբյուրներ, Եր., 1976, էջ 128:
19. Տակիտոս, Տարեգրություններ, գիրք XIV, գլ. 24, տես՝ Հայ ժող. պատմ. քրեստոմատի, էջ 333:
20. Փավստոս Բուզանդ, ԻԴ, 191:
21. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, ԻԶ, էջ 261:
22. Նույնը:
23. Նույնը, ԻԸ, էջ 263—264:
24. Փավստոս Բուզանդ, ԻԴ, էջ 191:
25. Հուստինիանոս կայսեր 31-րդ նովելլայի թարգմ. տես՝ Նիկ. Աղոնց, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Եր., 1987, էջ 192:
26. Ղազարյան Լ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1800—1870 թթ., էջ 156—157:
27. Իրն ալ-Ասիր, էջ 190:
28. Նույնը, էջ 201—202:
29. Նույնը, էջ 202:
30. Նույնը, էջ 203:
31. Նույնը, էջ 205:
32. Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արարական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Եր., 1965, էջ 195, Ստեփանոս Տարսենցույ Ասողկան Պատմություն Տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 267—268:
33. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Եր., 1973, էջ 86—87:
34. Նույնը, էջ 87:
35. Նույնը:
36. Տեր-Ղևոնդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 205:
37. Հայ ժող. պատմ., հ. 3, Եր., 1976, էջ 240:
38. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Բ, էջ 55:
39. Տեր-Ղևոնդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 241, Ղաֆադարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Եր., 1952, էջ 260:
40. Տեր-Ղևոնդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 17—18:
41. Իրն ալ-Ասիր, նշվ. գիրքը, էջ 270—271:
42. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Եր., 1982, էջ 275:
43. Նույնը, էջ 276:
44. Նույնը:
45. Տարգյան Գ. Կոնստանդնուպոլիս, 51, 76—84.
46. Մանանդյան Լ., Երկեր, հ. 1, Եր., 1977, էջ 464:
47. Դեռևս 17-րդ դարում էր Առաքել Դավրիժեցին Տիգրանակերտը շփոթում Ամիդի հետ, տես՝ Պատմություն, Եր., 1988, էջ 20—21, և այլն: Բազմաթիվ փաստերով ծանոթագրությունը շեշտադրված է նշված միայն, որ եթե «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական ութհատորյակի 1—4 հատորներում Տիգրանակերտը ներկայումս Միտհարկին է, ապա 6-րդ հատորում այն ամենուր շփոթված է Դիարբեքի հետ:

Վ Ա Ղ Ա Ր Ե Ա Պ Ա Տ

1. Թորամանյան Բ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 2, Եր., 1948, էջ 269:
2. Նույնը, էջ 288, Թորամանյան Բ., Զվարթնոց, Գագկաշեն, Եր., 1984, էջ 78—79:
3. Թորամանյան Բ., Զվարթնոց, Գագկաշեն, Զվարթնոցի մասին տես նաև՝ Հարությունյան

Էջմիածին, սկիհ:

Էջմիածին. հողաթափեր,
1881 թ.

- Վ., Զվարթնոց, Եր., 1947, Ղաֆաղարյան Կ., Զվարթնոց, ՊՐԶ, 1959, թիվ 4, Ավգալիբեգյան Ք., Զվարթնոցի շուրջը, էջմիածին, 1958, թիվ 1—4, Մարության Ա., Զվարթնոց և զվարթնոցատիպ տաճարներ, Եր., 1963:
4. Անդրեյ Բելի, Նամակներ, ՅՈՒ զարուհների երկրում, ժողովածու, հ. 1, էջ 300—301:
5. Անատոլի Լուսաշարսկի, Երեք օր Սովետական Հայաստանում, ՅՈՒ զարուհների երկրում, ժողովածու, հ. 1, Եր., 1978, էջ 108—109:
6. Հմայակյան Ս., Անհաշտ և արդյոք արձանագրությունը, ԿԼԱ, 1938, թիվ 7—8, էջ 37—39:
7. Մեսրոպ վրդ. (Մովսեսյան), էջմիածին և հայոց հնագույն եկեղեցիները, Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս, 1907, էջ 130—134:
8. Հակոբյան Պ., էջմիածնի վիճագրերը Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի վերծանմամբ, Մշակույթ 1990, թիվ 2—3, էջ 80—88:
9. Առաքելյան Բ., Հին Հայաստանի նյութական մշակույթի ուսումնասիրությունը, ՊՐԶ, 1963, թիվ 2, էջ 288—289, Բորամանյան Ք., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 2, էջ 269—276, 280—281, 288—290:
10. Բորամանյան Ք., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 2, էջ 289:
11. Բորամանյան Ք., էջմիածնի տաճարը, ճարտարապետական և հնագիտական հետազոտություն, Ազգագրական հանդես, գիրք 19, Թիֆլիս, 1910 թ., էջ 165—188, Սահինյան Ա., էջմիածնի Մայր տաճարի սկզբնական տեսքը, ՊՐԶ, 1966, թիվ 3, էջ 71—93:
12. Բորոսյան Ռ., Կրկյաշարյան Ս., Հնագիտական նյութեր էջմիածնից, ՊՐԶ, 1971, թիվ 4, էջ 286—290:
13. Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, Եր., 1941, էջ 51:
14. Ղազար Փարպեցի, Պատմություն հայոց, Եր., 1982, էջ 85—86, 428—429:
15. Тирация Г. К вопросу о градостроительной структуре и топографии древнего Вагаршапата, 1977, ՊՐԶ, 1977, թիվ 2, էջ 81—88:
16. Նույնը:
17. Ազաթանգեղոս, Պատմություն հայոց, Եր., 1977, էջ 88:
18. Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, Եր., 1968, էջ 218:
19. Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, էջ 55:
20. Ղազար Փարպեցի, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունը Բաղրատ Ուլուբարյանի, Եր., 1982, էջ 21—25:
21. Կիշկին Լ., Պրազայի դեպի պատմության անգամի այցելությունը Հայաստան 1603 թ., ՊՐԶ, 1966, թիվ 1, էջ 226—228:
22. Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Եր., 1988, էջ 162:
23. Նույնը, էջ 171:
24. Նույնը, էջ 147:
25. Նույնը, էջ 155:
26. Նույնը, էջ 240:
27. Նույնը, էջ 241:
28. Նույնը, էջ 242:
29. Նույնը, էջ 251:
30. Նույնը, էջ 260:
31. Նույնը, էջ 266—267, 269:
32. Жизнь Артемия Арабатского, Москва, 1981, ст. 20.
33. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 209:
34. Հարությունյան Վ., Արևելյան Հայաստանի քաղաքների հատակագծումն ու կառուցապատումը 19 դ. և 20 դ սկզբին, ՊՐԶ, 1977, թիվ 4, էջ 55:
35. Потто, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т. 3, СПб., 1888, ст. 719.
36. Армяно-русские отношения в 18 веке, 1760—1800 гг., сборник документов, т. 4, Ер., 1990, ст. 275.
37. Жизнь Артемия Арабатского, Москва, 1981 г.
38. Գրիգորյան Վ., էջմիածնի վանական միաբանությունների ցուցակներ (1801 թ.), Բանբեր Մատենադարանի, Եր., 1984, թիվ 14, էջ 229—230:
39. Նույնը, էջ 230:
40. Գրիգորյան Վ., էջմիածնի վանական միաբանությունների ցուցակներ (1801 թ.), էջ 229:
41. Նույնը, էջ 231:
42. Սերովբե Կարնեցի, Ուղեգրություն Բաղդադից էջմիածին, Եր., 1968, էջ 167:
43. Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России, сборник документов 1801—1917 гг., Ер., 1978, ст. 24.
44. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Եր., 1984, էջ 240:
45. Նույնը:
46. Նույնը:
47. Նույնը, էջ 260:
48. Նույնը:
49. Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. 2., Եր., 1934, էջ 527:

Էջմիածին.
վարագույր (հատված):

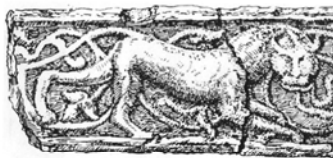
Դվին. ոսկե զարդ:

50. Тунян В., Описание Дмитрием Бобарыкиным Ереванского ханства (1817 г.), ՊՐՀ, 1989, թիվ 3, էջ 195—196:
51. Ղազարյան Հ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800—1870 թթ., Եր., 1967, էջ 117:
52. Ներսիսյան Մ., Դեկարրիստները Հայաստանում, Եր., 1958, էջ 329:
53. Նույնը, էջ 229—230:
54. Պարրոտ Ֆ., Դոբայտից Արարատ, Եր., 1990, էջ 41:
55. Նույնը, էջ 39:
56. Հատակագծի լուսանկարը տես՝ Գրիգորյան Ա., Վաղարշապատ-էջմիածնի քաղաքաշինական զարգացման ընթացքը, Հուշարձան, տարեգիրք Ա., Եր., 1987, էջ 47:
57. Նույնը, էջ 39:
58. Հարությունյան Վ., Արևելյան Հայաստանի քաղաքները 19-րդ դ. և 20-րդ դ. սկզբին, Հայկական արվեստ, հ. 2, Եր., 1984, էջ 58:
59. Նույնը:
60. Սերովբե Կարենցի, Ուղեգրություն Բաղդադից էջմիածին, Եր., 1968, էջ 167:
- 61, 1896-ի աշնանը էջմիածնում, Արաքս, Պետերբուրգ, 1897 (1894—1895) գ. Բ, էջ 177—178:
62. Նույնը, էջ 173:
63. Անառյան Հ., Կյանքիս հուշերից, Եր., 1967, էջ 196:
64. Մեսրոպ վարդապետ, Վանքի այցելությունը, Արարատ, Վաղարշապատ, 1903, էջ 612—615:
65. Անառյան Հ., Նշվ. գիրքը, էջ 168—169:
66. Նույնը, էջ 277—278:
67. Հարությունյան Վ., Արևելյան Հայաստանի քաղաքները 19-րդ դ. և 20-րդ դ. սկզբին, Հայկական արվեստ, հ. 2, Եր., 1984, էջ 58—59:
68. Սարյան Մարտիրոս, Գրառումներ իմ կյանքից, Եր., 1980:
69. Արարատ, Վաղարշապատ, 1917, ապրիլ-մայիս, էջ 302—303:
70. Շահաթունի Ա., Սարգսրապատի հերոսամարտը և մահափորձ Արամ փաշայի դեմ, Արամը, Բելյուրթ, 1969, էջ 515—517:
71. Հարությունյան Վ., Եկայք շինեսցուք, Ե. էջմիածին, 1988:
72. Գրիգորյան Ա., Վաղարշապատ-էջմիածնի քաղաքաշինական զարգացման ընթացքը, Հուշարձան, տարեգիրք Ա., Եր., 1987, էջ 56—57:
73. Հակոբյան Բ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Եր., 1988, էջ 350:

Դ Վ Ի Ն

1. Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. 6, Եր., 1934, էջ 315—316:
2. Նույնը, էջ 770—772:
3. Ղաֆաղարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Եր., 1952, էջ 21:
4. Անառյան Հ., Կյանքիս հուշերից, Եր., 1967, էջ 224:
5. Ղաֆաղարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, էջ 37—38:
6. Նույնը, էջ 39:
7. Նույնը, էջ 40:
8. Ղաֆաղարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Եր., 1952, հ. 2, Եր., 1982:
9. Ղաֆաղարյան Կ., Նշվ. աշխ. հ. 2, էջ 8—9:
10. Քալանթարյան Ա., Դվին 1, Կենտրոն. թաղամասի պեղումները 1964—1970 թթ., Եր., 1976, Զանգիլադյան Հ., Դվինի միջնադարյան ապակին 9—13-րդ դդ., Եր., 1974, Քալանթարյան Ա., Դվինի նյութական մշակույթը 4—8-րդ դդ., Եր., 1970, Քալանթարյան Ա., Դվինի Կենտրոնական թաղամասի 9-րդ դ. հասարակ խեցեղենը, ՊՐՀ, 1975, թիվ 1, էջ 239—247, Բաբայան Ֆ., խեցեղենի թրծման հետք Դվինից, ՊՐՀ, 1979, թիվ 1, էջ 275—280, Առաքելյան Բ., Հնագիտական պեղումները Հայաստանում 1963 թ., ՊՐՀ, 1964, թիվ 1, էջ 286—287, Ղաֆաղարյան Կ., Հեթանոսական շրջանի դամբարաններ Դվինում, ՊՐՀ, 1974, թիվ 4, էջ 35—43, Ժամկոչյան Ա., Քալանթարյան Ա., Դվին 1, Կենտրոնական թաղամասի պեղումները 1964—1970 թթ., ՊՐՀ, 1979, թիվ 3, էջ 260—262, Փռչարյան Գ., Նոր նյութեր Դվինի հելլենիստական բնակավայրի վերաբերյալ, ԼՀԳ, 1990, թիվ 2, էջ 98—103, Քալանթարյան Ա., Ղաֆաղարյան Կ., Դվինի վաղ-միջնադարյան մոնումենտալ ճարտարապետության ժամանակագրության որոշ հարցեր, ՊՐՀ, 1990, թիվ 1, էջ 139—151, Փռչարյան Գ., Անտիկ դարաշրջանի դուրգի անիվներ Դվինից, ԼՀԳ, 1980, թիվ 9, էջ 79—82, Ժամկոչյան Ա., Բնակելի շենքի պեղումները Դվինի ստորին բերդում 1975 թ., ՊՐՀ, 1978, թիվ 1, էջ 275—282, Тораманян А., Трехнефная базилика Двина и одностипные памятники других стран христианского востока. ԼՀԳ, 1987, թիվ 6, էջ 68—71, Ղաֆաղարյան Կ., Դվինում պեղված ճարտարապետական երկու հուշարձան, ՊՐՀ, 1973, թիվ 4, էջ 113—126, Քալանթարյան Ա., Դվինի հնագիտական արշավախմբի աշխատանքները 1977 թ., ՊՐՀ, 1979, թիվ 2, էջ 263—269, Փռչարյան Գ., Դվինը անտիկ դարաշրջանում, ՊՐՀ, 1979, թիվ 2, էջ 272—277, Քալանթարյան Ա., Դվինի արշավախմբի 1983—1984 թթ. աշխատանքների հիմնական արդյունքները, ՊՐՀ, 1987, թիվ 1, էջ 136—146, Քալանթարյան Ա., Դարձվալ Դվինի հիմնադրման մասին, ԼՀԳ, 1988, թիվ 1, էջ 63—70, Փռչարյան Գ., Դվինի հելլենիստական դարաշրջանի նորահայտ շինությունը, ՊՐՀ, 1987, թիվ 4,

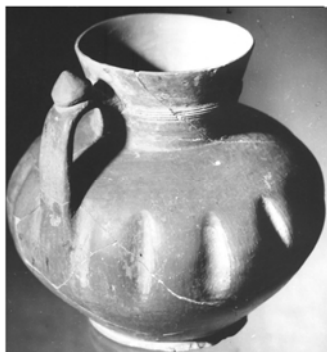

էջ 221—226, Ժամկոյան Ա., Դվինից հայտնաբերված պատկերազարդ մի անոթի մասին, ԼՀԳ, 1978, թիվ 8, էջ 73—78, Քուլարյան Գ., Անտիկ դարաշրջանի զոհասեղան Դվինից, ՊՐՀ, 1977, թիվ 2, էջ 280—286, Ժամկոյան Ա., Դվինի 12—13-րդ դարերի ներմուծված շոգուն հախճապակին, Հայագիտական հետազոտություններ, պրակ. Ա., Եր., 1974, էջ 123—129: Шахназарян А., Двин, историко-географический очерк, Ер., 1940, Кушнарева К., Древнейшие памятники Двина, Ер., 1977.

11. Ղաֆաղարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, էջ 22:
12. Ղաֆաղարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 2, էջ 111—117, 134—139:
13. Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, Եր., 1968, էջ 78:
14. Ղաֆաղարյան Կ., Դվինում պեղված հարտարապետական երկու հուշարձան, ՊՐՀ, 1973, թիվ 4, էջ 113—121:
15. Քալանթարյան Ա., Ղաֆաղարյան Կ., Դվինի վաղմիջնադարյան մոնումենտալ հարտարապետության ժամանակի որոշ հարցեր, ՊՐՀ, 1990, թիվ 1, էջ 145—146:
16. Ղաֆաղարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 2, էջ 23:
17. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Եր., 1978, էջ 97—98:
18. Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 98:
19. Նույնը, էջ 99:
20. Արարական արշավանքների մասին տես՝ Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. 2, Եր., 1978, էջ 508—542:
21. Սեբեոս, Պատմություն, աշխատասիրությամբ Գ. Արզարյանի, Եր., 1979, գլ. ԽԲ, էջ 138, Հայ ժող. պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Եր., 1981, էջ 684—685:
22. Ղեոնդ, էջ 22:
23. Նույնը:
24. Սեբեոս, էջ 169:
25. Տես՝ Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. 2, էջ 515, Հայ ժող. պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 694, 695:
26. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Թարգմ., առաջարանը, Ժանոթագր. Վ. Առաքելյանի, Եր., 1969, էջ 248:
27. Տեր-Ղեոնդյան Ա., Արարական ամիրայությունները Բաղրատունյաց Հայաստանում, Եր., 1965, էջ 25—26:
28. Նույնը, էջ 68:
29. Նույնը, էջ 69, 71—72:
30. Նույնը, էջ 70:
31. Նույնը, էջ 101—102:
32. Նույնը, էջ 102:
33. Նույնը, էջ 113—114:
34. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Արարական աղբյուրներ, Իրն ալ-Ասիր, Եր., 1981, էջ 172:
35. Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, էջ 261:
36. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, էջ 239:
37. Ղաֆաղարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, էջ 26:
38. Նույնը, էջ 28:
39. Նույնը, էջ 259:
40. Նույնը, էջ 28—29:
41. Ղաֆաղարյան Կ., Նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 131:
42. Նույնը, էջ 154—165:
43. Նույնը, էջ 165—170:
44. Նույնը, էջ 170—178:
45. Նույնը, էջ 182—214:
46. Նույնը, էջ 178—180:
47. Նույնը, հ. 1, էջ 180:
48. Ղաֆաղարյան Կ., Նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 214—238, հ. 2, էջ 125—128:
49. Ժամկոյան Ա., Դվինից հայտնաբերված պատկերազարդ մի անոթի մասին, ԼՀԳ, 1978, թիվ 8, էջ 73—78:
50. Ղաֆաղարյան Կ., հ. 2, էջ 127:
51. Ղաֆաղարյան Կ., Նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 251—254, հ. 2, էջ 111—117:
52. Ղաֆաղարյան Կ., Նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 180—182:
53. Նույնը, էջ 259, տես նաև Հայ ժող. պատմություն, հ. 3, Եր., 1976, էջ 216:
54. Տեր-Ղեոնդյան Ա., Նշվ. աշխ., էջ 240, Ղաֆաղարյան Կ., Նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 260, մի փոքր ալլ թարգմանությամբ տես՝ Հայ ժող. պատմություն, հ. 3, էջ 216:
55. Ղաֆաղարյան Կ., Նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 255—257:
56. Նույնը, էջ 258:
57. Նույնը, հ. 2, էջ 106—108:
58. Տեր-Ղեոնդյան Ա., Նշվ. աշխ., էջ 115:
59. Նույնը, էջ 115—116:
60. Սահեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Թարգմ., Ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Արրահամյանի, Եր., 1986, էջ 186:

Դվին. գիպսե
զարդաքանդակ:

Դվին. կավե
սափոր:

61. Իրն ալ-Ասիբ, էջ 176:
62. Քովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 303—304:
63. Տեր-Ղևոնդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 166:
64. Նույնը:
65. Նույնը, էջ 168—169:
66. Նույնը, էջ 171:
67. Նույնը, էջ 175:
68. Նույնը, էջ 176—177:
69. Նույնը, էջ 177:
70. Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 6—7:
71. Տեր-Ղևոնդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 209, տես նաև՝ Բյուզանդական աղբյուրներ, հ. Գ., Հովհաննես Սկիլիցես, Քարգմ. բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունը Հ. Բարթիկյանի, Եր., 1979, էջ 146—149:
72. Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 7:
73. Նույնը, էջ 66:
74. Սկիլիցես, էջ 148—149:
75. Նույնը, էջ 149:
76. Նույնը:
77. Նույնը:
78. Նույնը:
79. Նույնը:
80. Հայ ժող. պատմություն, հ. 3, էջ 572:
81. Իրն ալ-Ասիբ, էջ 260—261:
82. Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 321:
83. Նույնը:

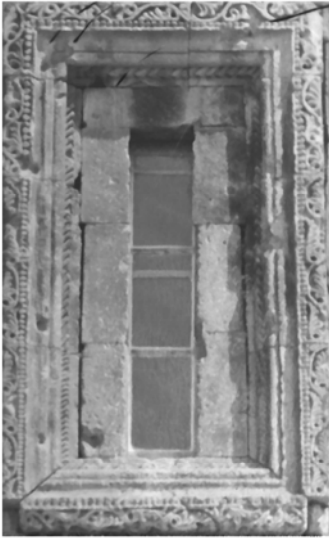
Բ Ա Գ Ա Ր Ա Ն

Դվին. կավե ճրագ:

Բագարանի տաճարի
պատի խաչքարը:

1. Ղևոնդ, Պատմություն, Եր., 1982, էջ 32—35:
2. Նույնը, էջ 95:
3. Նույնը, էջ 112:
4. Նույնը, էջ 118—120:
5. Քովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Եր., 1978, էջ 135—137:
6. Նույնը, էջ 200—201:
7. Նույնը, էջ 188—197:
8. Հայ ժող. պատմություն, հ. 2, էջ 368, հ. 3, էջ 17:
9. Նույնը, հ. 2, էջ 373—374, հ. 3, էջ 18:
10. Հայ ժող. պատմություն, հ. 3, Եր., 1976, էջ 22—23, լեռ, Երկեր, Եր., 1967, հ. 2, գիրք 1, էջ 504—505:
11. Հայ ժող. պատմություն, հ. 3, էջ 23:
12. Յովհանու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմություն Հայոց, Քիֆլիս, 1912, էջ 143—144:
13. Նույնը, էջ 194, 304:
14. Նույնը, էջ 357—358:
15. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Եր., 1968, էջ 175:
16. Նույնը, էջ 175—176:
17. Նույնը, էջ 181:
18. Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, Եր., 1948, հ. 2, էջ 194:
19. Նույնը, էջ 190:
20. Գրիգորյան Ռ., Մի անգամ Երասխաձորում, Հայաստան, 1991, 3 ապրիլի:
21. Թորամանյան Թ., հ. 2, էջ 190:
22. Նույնը, էջ 194:
23. Թ. Թորամանյանը սխալմամբ այն նշում է Ախուրյանի աջ ափին (տես՝ նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 123), բայց իր հետագա նկարագրություններից պարզվում է, որ խոսքը գետի ձախ ափին միայնակ կանգնած ու Շուշանիկի մասին է: Այս անհամապատասխանությունն, ըստ երևիության, մեխանիկական սխալի արդյունք է:
24. Манучарян А., Два новооткрытых памятника многоапсидной композиции, ՊՐՀ, 1976, թիվ 3, էջ 264—268:
25. Դրասխանակերտցի, էջ 194:
26. Բենյան, Բուզանդի կամ Հարթ զավառ, Ազգագրական հանդես, 2 գիրք, Քիֆլիս, 1900, էջ 89, տես՝ Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 242:
27. Գրիգորյան Ռ., նշվ. հոդվածը:
28. Նույնը:
29. Թորամանյան Թ., հ. 2, էջ 194:

Շ Ի Ր Ա Կ Ա Վ Ա Ն

1. Հայ ժող. պատմություն, հ. 3, Եր., 1976, էջ 27:
2. Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 250—251:
3. Նույնը, էջ 231—232, 239:
4. Նույնը, էջ 247:
5. Նույնը, էջ 252—255:
6. Նույնը, էջ 258:
7. Նույնը, էջ 259—262:
8. Նույնը, էջ 270—271:
9. Նույնը, էջ 297—300:
10. Նույնը, էջ 304—306:
11. Նույնը, էջ 322:
12. Նույնը, էջ 333—337:
13. Նույնը, էջ 375:
14. Նույնը, էջ 393:
15. Նույնը, էջ 144, 183—184, 197, 207, 218:
16. Հայ ժող. պատմության քրեատմատիա, հ. 1, էջ 212:
17. Սեբեոս, Եր., 1979, էջ 108:
18. Հայ ժող. պատմություն, հ. 3, էջ 19:
19. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Եր., 1982, էջ 65:
20. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, հ. 2, Եր., 1936, էջ 57:
21. Քուրբական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. Ա, Եր., 1961, էջ 33:
22. Քաղիադյան Մ., Ճանապարհորդութիւն ի Հայս, Կալկաթա, 1847, էջ 318:
23. Бунятов Гр., Памятники древности в окрестностях селения Баш-Шорагелъ, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 13, Отд. 2, ст. 141, տես՝ Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, էջ 39:
24. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Եր., 1984, էջ 345:
25. Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Եր., 1986, էջ 603:
26. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 8, Եր., 1985, էջ 220—222:
27. Վրույր Արտաշես, Անիում, Եր., 1979, էջ 45:

Շիրակավանի տաճարի
հարավային ծակատի
քանդակազարդ պատուհանը:

Կարս. ձիու
ծածկոց, XIX դ.:

Կ Ա Ր Ս

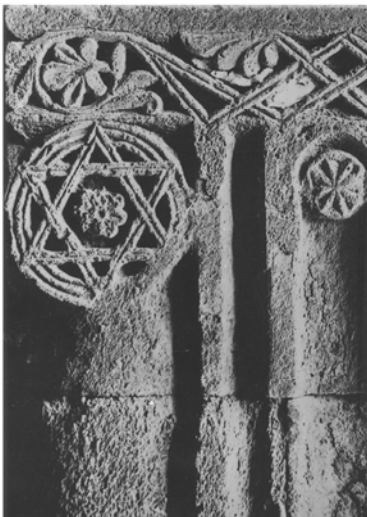
1. Նովհաննես Դրասխանակերտցի, Թիֆլիս, 1912, էջ 135, 183, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3, Եր., 1976, էջ 93:
2. Քովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Եր., 1978, էջ 278:
3. Հայ ժող. պատմություն, հ. 3, էջ 31—32, Բ. Արծրունի և Անանուն, էջ 278:
4. Բ. Արծրունի և Անանուն, էջ 278:
5. Հայ ժող. պատմություն, հ. 3, էջ 94:
6. Ե. Չարենց, Հնտիր երկեր, Եր., 1955, էջ 302:
7. Հայ ժող. պատմություն, հ. 3, էջ 95:
8. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 8, Եր., 1985, էջ 339:
9. Հայ ժող. պատմություն, հ. 3, էջ 99:
10. Նույնը, էջ 98—99:
11. Ստեփանոսի Տարսենցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 197:
12. Հայ ժող. պատմություն, հ. 3, էջ 97:
13. Նույնը:
14. Նույնը:
15. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Եր., 1973, էջ 98:
16. Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Թարգմ.՝ Վ. Գեորգյանի, Եր., 1971, էջ 54—55:
17. Նույնը, էջ 59:
18. Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 98—99:
19. Նույնը, էջ 99:
20. Հայ ժող. պատմություն, հ. 3, էջ 573—574:
21. Արարական աղբյուրներ, Բ., Իրե ալ-Ասիր, Եր., 1981, էջ 328:
22. Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Եր., 1982, էջ 187:
23. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 2, Եր., 1936, էջ 60:
24. Ե. Չարենց, Հնտիր երկեր, Եր., 1955, էջ 301:
25. Ներսիսյան Մ., Դեկարբիստները Հայաստանում, Եր., 1958, էջ 62—64:

26. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. 4, Եր., 1972, էջ 20:
27. Ներսիսյան Մ., Դեկաբրիստները Հայաստանում, տես՝ Ժաննաթաթ, էջ 287—288:
28. Պուշկին Ա., Երկեր (հինգ հատորով), հ. 5, Եր., 1960, էջ 38:
29. Նույնը:
30. Կարսի նվաճման մասին տես՝ Погосян М., Карсская область в составе России, Ер., 1983, ст. 39—62.
31. Кишкин Л., Чешский писатель на армянской земле, ՊԲՀ, 1984, թիվ 4, էջ 170—176:
32. Погосян М., նշվ. աշխ., էջ 13:
33. Նույնը, էջ 120—129:
34. Նույնը, էջ 125:
35. Նույնը:
36. Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. 2., Եր., 1934, էջ 468:
37. Նույնը, էջ 822—823:
38. Ե. Զարենց, նշվ. գիրքը, էջ 300:
39. Հարությունյան Վ., Արևելյան Հայաստանի քաղաքների հատկագծումն ու կառուցապատումը 19-րդ դ. և 20-րդ դ. սկզբին, ՊԲՀ, 1977, թիվ 4, էջ 44:
40. Նույնը, էջ 46:
41. Ե. Զարենց, նշվ. գիրքը, էջ 314:
42. Արրահամյան Վ., Հայ համաքրությունները Անդրկովկասի քաղաքներում, Եր., 1971, էջ 70:
43. Հարությունյան Վ., նշվ. հոդվածը, էջ 46:
44. Հակոբյան Ա., Կարսի մարզի բնակչությունը, ՊԲՀ, 1976, թիվ 4, էջ 15:
45. Հակոբյան Ա., «Կարս» թերթը, ՊԲՀ, 1977, թիվ 4, էջ 249—250:
46. Погосян М., նշվ. աշխ., էջ 131:
47. Արրահամյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 70:
48. Նույնը, էջ 69—70:
49. Հակոբյան Ա., Կարսի մարզի բնակչությունը, էջ 149:
50. Ռուբեն, Հայ լեռնափոխականի մը յիշատակները, հ. Ա., Կարսի հեռոցին մէջ (1904), Թեհրան, 1982, էջ 124—126:
51. Հովսեփյան Գ., Կյանքիս ամենադժբախտ օրը և երջանկության ընթացք, Նորք, 1990, թիվ 1, էջ 47—48, ավելի մանրամասն տես՝ Գ. Հովսեփյան, Կարսի անկումը, 1920 թ. օրագրություն, ԲՀԱ, 1989, թիվ 3, էջ 110—158:
52. Սիմոնյան Հ., Պատմությունը շարունակվում է..., Հայաստանի Հանրապետություն. 19 մարտի 1991 թ., Հուլիսի 27-ի օրագրության փաստաթուղթ, Հայաստանի՝ բոլորեկյան զոհանդանի վրա, Հայք, 27 մայիսի 1990 թ.:
53. Զոհրաբյան էդ., 1920 թ. Թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երեկոյան Երևան, 27 նոյեմբերի, 1990 թ.:
54. Նույնը:
55. Գալստյան Հ., Թուրքիայի արևելյան վիլայեթների դեմոգրաֆիայի և տնտեսության մի քանի հարցեր (Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. 10, Թուրքիա, Եր., 1979, էջ 68—69:

Ա Ն Ի

1. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 8, Եր., 1985, էջ 186—187:
2. Նույնը, էջ 180:
3. Նույնը, էջ 188:
4. Նույնը, էջ 189:
5. Նույնը:
6. Նույնը, էջ 190:
7. Նույնը, էջ 190—191:
8. Նույնը, էջ 193:
9. Նույնը, էջ 194:
10. Նույնը:
11. Համբարձումյան Լ., Հայաստանը և հայ գրականությունը գերմանական իրականության Ինչ, Հայ գրականության միջազգային կապերը, հ. 1, Եր., 1983, էջ 307:
12. Լեո, նշվ. աշխ. էջ 195:
13. Նույնը, էջ 195—196:
14. Վավերագրեր Անի քաղաքի և Կարսի մարզի մերձակա վայրերի հուշարձանների պահպանության մասին, ԲՀԱ, 1971, թիվ 3, էջ 45—58, Լեո, նշվ. աշխ., էջ 205:
15. Լեո, նշվ. աշխ., էջ 200—203:
16. Տես՝ Վրույր Ա., Անիում, Եր., 1979 թ.:
17. Շուրմբերժե Գուստավ, Մայրաքաղաքի մը ավերակները, Վերածնված Հայաստան, 1989, թիվ 11, էջ 42—43:
18. Լեո, նշվ. աշխ., էջ 203—204:

19. Հովսեփյան Գարեգին, Անիի ներկա տարվա պեղումները, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության, հ. 1, Եր., 1983, էջ 124—127:
20. Հակոբյան Բ., Անիի պատմություն, հ. 2, Եր., 1982, էջ 384:
21. Թորամանյան Բ., Նյութեր հայ ճարտարապետության պատմության, հ. 2, Եր., 1948, էջ 259:
22. Նույնը, էջ 29:
23. Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվող Նյութերի (դրոշմազարդ կարասներ, կավամաններ, շքաղուսներ, հախճապակի, ապակի, ուլունքներ, շենքերի գիպսե հարդարանքներ, սնդկամաններ, գործվածքներ, փայտե, ոսկրե, մետաղյա իրեր և այլն) ցանկը տես՝ Անի քաղաքի պեղումներից հայտնաբերված առարկաներ, պրակ 2, Եր., 1982:
24. Հարությունյան Վ., Անի քաղաքը, միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմությունից, Եր., 1964:
25. Լեո, Անի, Եր., 1963, նույնը տես՝ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 8, Եր., 1985, էջ 179—371:
26. Հակոբյան Բ., Անիի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև 1045 թ.), Եր., 1980, Անիի պատմություն (1045 թ. մինչև անկումն ու ամայացումը), Եր., 1982:
27. Հակոբյան Բ., հ. 1, էջ 23—29:
28. Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, Եր., 1968, էջ 229:
29. Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Թարգմ. և ծանոթագր. Ե. Տեր-Մինասյանի, Եր., 1971, էջ 72:
30. Ղազար Փարպեցի, էջ 292—293:
31. Абих Г., Статья акад. Г. В. Абиха, Спб., 1881, ст. 287.
32. Орбели И., Краткий путеводитель по городищу Ани, Спб., 1910, ст. 27.
33. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Եր., 1986, էջ 179:
34. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 2, գիրք 1, Եր., 1967, էջ 577:
35. Հակոբյան Բ., Անիի պատմություն, հ. 1, էջ 73:
36. Հակոբյան Բ., հ. 2, էջ 205:
37. Լեո, հ. 8, էջ 270:
38. Լեո, հ. 2, գիրք 1, էջ 579:
39. Հակոբյան Բ., Անիի պատմություն, հ. 1, էջ 171—173:
40. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Եր., 1973, էջ 68, Հովհաննես Սկիլիցես, Եր., 1979, էջ 160:
41. Հակոբյան Բ., հ. 1, էջ 191:
42. Թորամանյան Բ., հ. 1, էջ 327—328:
43. Токарский Н., Подземный город в Ани. Հայկական արվեստ, հ. 2, Եր., 1984, էջ 7—18, նույնի՝ По страницам истории Армянской архитектуры, Ер., 1973, ст. 51—65
44. Токарский Н., По страницам истории армянской архитектуры, ст. 52.
45. Токарский Н., Подземный город в Ани, ст. 13.
46. Նույնը, էջ 245:
47. Թորամանյան Բ., Նյութեր հայ. ճարտարապետության պատմության, հ. 2, էջ 262:
48. Հակոբյան Բ., հ. 1, էջ 253—255:
49. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 97, Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմություն, Եր., 1982, էջ 186:
50. Արարական աղբյուրներ, Բ., Իրն ալ-Ասիր, Եր., 1981, էջ 220:
51. Հակոբյան Զ., Ուղեգրություններ, հ. Ա., էջ 23:
52. Թորամանյան Բ., Չվարթնոց. Գազկաշեն, Եր., 1984, էջ 95:
53. Նույնը, էջ 88:
54. Նույնը, էջ 84:
55. Հակոբյան Բ., հ. 1, էջ 314:
56. Մաթևոսյան Կ., Անի քաղաքը և նրա մերձակա վանքերի ձեռագրական հավաքածուները, Հուշարձան, Եր., 1987, էջ 96—98, նույնի՝ Անի քաղաքի գրչության կենտրոնը, ՊՐՀ, 1988, թիվ 1, էջ 132—137, նույնի՝ 14-րդ դարի հիշատակարանները Անի քաղաքի և անեցիների մասին, ՊՐՀ, 1985, թիվ 3, էջ 108—114, Մաթևոսյան Արտաշես, Նշմարներ Անի քաղաքի գրչության և մանրանկարչության, Բանբեր Մատենադարանի, թիվ 14, Եր., 1984, էջ 106—132:
57. Հակոբյան Բ., հ. 1, էջ 331—333:
58. Նույնը, էջ 334—336:
59. Նույնը, էջ 339—341:
60. Նույնը, էջ 94:
61. Նույնը:
62. Նույնը, էջ 119—121:
63. Նույնը, էջ 121:
64. Նույնը, էջ 121—124:
65. Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք Հայոց, Վաղարշապատ, 1880, էջ 435:
66. Հակոբյան Բ., հ. 1, էջ 256—260:
67. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 27:
68. Ղաֆազարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Եր., 1952, էջ 261:

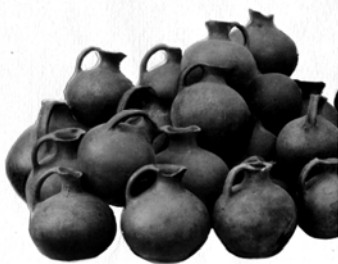
69. Քորամանյան Ք., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 2, էջ 267:
70. Հարությունյան Վ., Անի քաղաքը, էջ 79, Հակոբյան Ք., հ. 1, էջ 134:
71. Սաղումյան Ս., Գագիկ Ա թագավորի նորահայտ արձանագրությունն Աշտարակում, ԼՀԳ, 1989, թիվ 9, էջ 91—96:
72. Արիստակես Լաստիվերցի, Պատմություն, Եր., 1971, էջ 33:
73. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 33:
74. Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 32:
75. Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 57:
76. Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 33—34:
77. Հովհաննես Սկիլիցես, Եր., 1979, էջ 146—149:
78. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 62—63:
79. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 63, Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 35—36:
80. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, էջ 64:
81. Արիստակես Լաստիվերցի, էջ 34:
82. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Եր., 1978, էջ 344:
83. Հովհաննես Սկիլիցես, էջ 211—212:
84. Իրն ալ-Ասիր, Եր., 1981, էջ 217—220:
85. Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 97:
86. Հակոբյան Ք., հ. 2, էջ 42—43:
87. Քորամանյան Ք., Նյութեր հայկական ճարտարապետության, հ. 1, էջ 339:
88. Հակոբյան Ք., հ. 2, էջ 45—46:
89. Սամուել Անեցի, Հաւաքմանք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 126—127:
90. Նույնը, էջ 127:
91. Իրն ալ-Ասիր, էջ 259:
92. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Եր., 1986, էջ 310:
93. Լ. Մելիքյան-Բեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 2, էջ 22—23:
94. Հակոբյան Ք., Անիի պատմություն, հ. 2, էջ 185—186, Օրբելի Հ., Հայ վիճագրություն, պր. 1, Անի քաղաք, էջ 63:
95. Հակոբյան Ք., Անիի պատմություն, հ. 2, էջ 188:
96. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 186:
97. Март Н., Ани, ст. 42.
98. Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. Ա, Եր., 1932, էջ 19:
99. Հակոբյան Ք., Անիի պատմություն, հ. 2, էջ 302—303:
100. Խաչիկյան Լ., ԺԵ դարի հայկական ձեռագրերի հիշատակարաններ, Եր., 1955, Մաթևոսյան Կ., Անի քաղաքի գրչության կենտրոնը, ՊՐԸ, 1988, թիվ 1, էջ 137:
101. Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. Ա, էջ 141:
102. Լեո, հ. 8, էջ 185:
103. Նույնը, էջ 195:
104. Потто, Кавказская война, т. 3, СПб., 1888, ст. 719.
105. Армяно-русские отношения в 18 в (1760—1800 гг.). Сборник документов, т. 4, Ер., 1990, ст. 275.
106. Լեո, հ. 8, էջ 183:
107. Վրույր Արտաշես, Անիում, էջ 114:
108. Դանիել Վարուժան, Երկեր, Եր., 1984, էջ 79—86:
109. Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. 2, Եր., 1934, էջ 746—747:
110. Գեղամյան Հ., Ախալցխայից մինչև Անի, Փորձ, Տիֆլիս, 1880, թիվ 8—9, էջ 111—112:
111. Լեո, հ. 8, էջ 271—272:
112. Վրույր Արտաշես, Անիում, էջ 114—115:
113. Քորամանյան Ք., հ. 2, էջ 177:
114. Վրույր Ա., Անիում, էջ 8—9, Լեո հ. 8, էջ 275—278:
115. Վրույր Ա., Անիում, էջ 14—15, Լեո, հ. 8, էջ 249:
116. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Փարիզ, 1928, էջ 381—392:
117. Հովսեփյան Գ., Կարսի անկումը. 1920 թ. օրագրություն, ԲՀԱ, 1989, թիվ 3, էջ 110, Նույնը, Նորք, 1990, թիվ 1, էջ 39:
118. Պառլամովսկի Կ., Հաղարամյակների մշուշը, ՅՈՒՅԿ գարունների երկրում, ժողովածու, Եր., 1978, էջ 89—90:
119. Բելի Ա., Հայաստան, ՅՈՒՅԿ գարունների երկրում, ժողովածու, էջ 248—249:

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

1. Շալյան Ա., Կարապետյան Լ., Հնագիտական հայտնաբերումներ Երևանում, ՊՐԸ, 1963, թիվ 3, էջ 279—284:
2. Азизян Г., О черепках из неолитических погребений в районе Шенгавита, ՊՐԸ, 1963, թիվ 3, էջ 327—330:
3. Мартиросян А., Город Тейшебани по раскопкам 1947—1958 г. Ер., 1961, ст. 37, 74 և այլն:

4. Հակոբյան Թ., Երևանի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 1500 թ., Եր. 1969, հ. 1, էջ 105—109, 117:
5. Իսրայելյան Մ., Ուրարտական երկու նոր արձանագրություններ, Տեղեկագիր, ՀՍՍՌ ԳԱ 1951, թիվ 8:
6. Ինճիճյան Ղ., Ստորագրություն Հին Հայաստանից, Վենետիկ, 1822, էջ 455, նույնը Հնախոսություն... հ. 1, Վենետիկ, 1835, էջ 273—274, Սմբատյանց Մ., Տեղեկագիր Գեղարքունի ծովազարդ գավառի, Վաղարշապատ, էջ 5:
7. Սմբատյանց Մ., Կշմ. աշխ., էջ 5:
8. Կարապետյան Հ., Երևան—Երևան—Երջանիկ քաղաք, Հայք, 1992, 6—12 մայիսի:
9. Пиотровский Б., Кармир-Блур, т. I, Результаты раскопок 1939—1949 гг., Ер., 1950, т. II, 1952, т. III, 1955, Оганесян К., Архитектура Тейшебаини, Ер., 1955, Мартиросян А., Город Тейшебаини по раскопкам 1947—1958 гг., Ер., 1961, Мартиросян А., Новые данные по истории города Тейшебаини, ՊՐԸ, 1963, թիվ 3, էջ 221—232, Рубинштейн Р., У стен Тейшебаини, Москва, 1975.
10. Ծնթագրվում է, որ V դարի մասին պատմող մի հիշատակարանում է առաջինը հիշվում Երևանը, Հակոբյան Թ., Երևանի պատմություն, հ. 1, էջ 184—186, ավելի վաղ «Երևան» ընթերցումն է տվել և Գ. Սրվանձությանցը «Հնոց և նորոց պատմություն Դավթի և Մովսես խորենացու» գրքով, էջ 80—81, և Երվանդ Շահադիզը, Հին Երևանը, էջ 71:
11. Ալիշան, Այրարատ, էջ 299:
12. Հակոբյան Թ., Երևանի պատմություն, հ. 1, էջ 191—196: Մի շարք ուսումնասիրողներ Սերնոսի երկում չեն ընդունում Երևան ընթերցումը, իսկ վերջին՝ 1979 թվականի հրատարակության մեջ տպագրված է Հերան (էջ 145), տես այդ առիթով Գ. Արզարյանի թիվ 512 ծանոթագրությունը (էջ 314): Ե. Շահադիզը նույնպես իր «Հին Երևան» գրքում նշելով Սերնոսին, այնուհետև տողատակում Թ. Ավդալբեկյանի «Հանդես ամսօրյայում» 41926 թ., թիվ 7—12) տպագրած հոդվածը հիմք ընդունելով կասկածի տակ է առնում Սերնոսի մոտ Երևանի հիշատակումը (Շահադիզ, էջ 69—70):
13. Տես՝ թիվ 188 ծանոթագրությունը:
14. Բյուզանդական աղբյուրներ, Գ., Հովհաննես Սկիլիցես, Թարգմանություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Հրաշ Բարթիկյանի, Եր., 1979, էջ 149:
15. Տես՝ Սկիլիցես, թիվ 533 ծանոթագրություն, էջ 356:
16. Նույնը, Ալիշան, Այրարատ, էջ 311, Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արարական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 212, Հակոբյան Թ., Երևանի պատմություն, մինչև 1500 թ., Եր., 1969, էջ 90—91:
17. Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. 2, էջ 764, տես՝ նաև Հակոբյան Թ., Երևանի պատմություն, հ. 1, էջ 91—92:
18. Օսայան Ս., Կարապետյան Լ., Հնագիտական հայտնաբերումներ Երևանում, ՊՐԸ, 1963, թիվ 3, էջ 279—280:
19. Հակոբյան Թ., հ. 1, էջ 92, տես՝ Լուսա, Թիֆլիս, 1906, թիվ 3, էջ 6—7:
20. Հակոբյան Թ., հ. 1, էջ 200:
21. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Եր., 1986, էջ 179:
22. Հակոբյան Թ., հ. 1, էջ 211:
23. Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 298, Ա. Արբահամյանը կարծում է, որ հիշատակվածն ապագա մայրաքաղաքը չէ, այլ մի ուրիշ գյուղ, տես՝ թիվ 1176 ծանոթագրությունը:
24. Հակոբյան Թ., հ. 1, էջ 214—216, Ալիշան, Այրարատ, էջ 262:
25. Հակոբյան Թ., հ. 1, էջ 217:
26. Նույնը, էջ 217—218, 228—229:
27. ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները, կազմեց՝ Լ. Խաչիկյանը, Եր., 1950, էջ 286—287:
28. Գ. Խելթեցի, Յիշատակարան աղետից, Վաղարշապատ, 1897, Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 299—300, Եր. Շահադիզ, Հին Երևանը, էջ 30:
29. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, հ. 1, Եր., 1961, էջ 33:
30. Նույնը, հ. 2, Եր., 1964, էջ 146:
31. Նույնը հ. 2, (Սելանիկի Մուստաֆա էֆենդի), էջ 124:
32. Ալիշան, Այրարատ, էջ 300:
33. Ջաքարիա Սարկավազ, Պատմագրություն, հ. 1, Վաղարշապատ, 1870, էջ 13, Հակոբյան Վ., Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 355, Թուրքական աղբյուրներ, հ. 2, (Սելանիկի Մուստաֆա էֆենդի), էջ 124:
34. Թուրքական աղբյուրներ, հ. 1, (Փեշեխ), էջ 51:
35. Հակոբյան Վ., Մանր ժամանակագրություններ, հ. 2, էջ 244:
36. Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. Ա, էջ 454—455:
37. Թուրքական աղբյուրներ, հ. 1, էջ 55 (Փեշեխ), հ. 2 (Քյաթիր Չեշեխ), էջ 86—90:
38. Թուրքական աղբյուրներ, հ. 2, էջ 87:
39. Թուրքական աղբյուրներ, հ. 1, էջ 55:
40. Նույնը:
41. Զուլայան Մ., Հայ ժողովրդի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների, 13—18-րդ դարեր, գիրք Ա., քաղաքական պատմություն, Եր., 1990, էջ 140:
42. Նույնը, էջ 138:

Երևան, խաչքար,
XVII դ.:

Երևանի պեղումներից
հայտնաբերված խեցեղեն,
մ. թ. ա. VIII—VII դդ.:

43. Նույնը, էջ 143:
44. Նույնը, էջ 272—273:
45. Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Եր., 1988, էջ 45:
46. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 303:
47. Թուրքական աղբյուրներ, Հ. Ա, էջ 104:
48. Նույնը, էջ 106:
49. Զուլայան, հշվ. աշխ., էջ 167:
50. Թուրքական աղբյուրներ, Հ. 2, (Սուլաք Զադե), էջ 155:
51. Կարապետյան Մ., Երևանի բնակչության էթնիկական կազմը և թվաքանակի փոփոխությունները 1600—1724 թթ., ՊՐՀ, 1986, թիվ 2, էջ 103:
52. Նույնը, էջ 101:
53. Երևանի հորեկյանը, Եր., 1972, էջ 249:
54. Շահադիզ Ե., Հին Երևանը, էջ 35—36:
55. Զուլայան Մ., հշվ. աշխ., էջ 284—285:
56. Շահադիզ Ե., հշվ. աշխ., էջ 118—121:
57. Նույնը, էջ 54—55:
58. Նույնը, էջ 56:
59. Նազաշ Լավնաթան, Բանաստեղծություններ, Եր., 1951, էջ 99, Շահադիզ Ե., հշվ. աշխ., էջ 57—59:
60. Հակոբյան Վ., Մանր ժամանակագրություններ, Հ. 1, էջ 327:
61. Զաքարիա Սարկավազ, Պատմություն, Հ. 2, էջ 105:
62. Զաքարիա Աղուլեցի, Օրագրություն, Եր., 1938, էջ 143:
63. Հանդես ամսօրեայ, 1934, թիվ 5—7, էջ 338:
64. Լեո, Հ. 3, գիրք 2, Եր., 1973, էջ 134:
65. Նույնը:
66. Արրահամ Երևանցի, Պատմություն պատերազմացն 1721—1736 թթ., Եր., 1938, էջ 17:
67. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Հ. Ա., էջ 143:
68. Արրահամ Երևանցի, հշվ. գիրքը, էջ 15—16:
69. Թուրքական աղբյուրներ..., Հ. Ա., էջ 146:
70. Արրահամ Երևանցի, հշվ. գիրքը, էջ 19:
71. Նույնը:
72. Նույնը:
73. Նույնը, էջ 21:
74. Թուրքական աղբյուրներ, Հ. Ա., էջ 151:
75. Նույնը, էջ 152:
76. Երևանի հերոսամարտի մասին տեղի հեռ. Լեո, Հ. 3, գ. 2, էջ 151—158, Հակոբյան Ք., Երևանի պատմություն, Հ. 2, էջ 74—91:
77. Զուլայան Մ., հշվ. աշխ., էջ 205:
78. Նույնը, էջ 55:
79. Նույնը, էջ 202—203:
80. Այվազյան Ա., Երևանի 1724 թ. պաշտպանության ժամանակագրության մասին, ՊՐՀ, 1991, թիվ 1, էջ 93—100:
81. Շահադիզ Ե., հշվ. աշխ., էջ 85, 104:
82. Նույնը, էջ 110—116:
83. Կարապետյան Մ., Երևանի բնակչության էթնիկական կազմը և թվաքանակի փոփոխությունները 1600—1724 թթ., ՊՐՀ, 1987, թիվ 3, էջ 103:
84. Армяно-русские отношения в 18 веке (1760—1800 гг.), сборник документов, т. 4, Ер., 1990, ст. 314—315.
85. Тунян В., Описание Дмитрием Бобарыкиным Ереванского ханства (1817 г.), ՊՐՀ, 1989, թիվ 3, էջ 194:
86. Շահադիզ Ե., հշվ. աշխ., էջ 89, 92:
87. Նույնը, էջ 90:
88. Նույնը, էջ 91—92:
89. Նույնը, էջ 42—43, Шопен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, Спб, 1852, ст. 469, 831.
90. Շահադիզ Ե., հշվ. աշխ., էջ 44:
91. Նույնը, էջ 79:
92. Արրահամյան Վ., Համաբարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում (18—20-րդ դդ. սկիզբը), Եր., 1971, էջ 48—51:
93. Նույնը, էջ 135—136, Шопен И., հշվ. աշխ., էջ 856—860:
94. Шопен И., հշվ. աշխ., էջ 857:
95. Շահադիզ Ե., հշվ. աշխ., էջ 49, Шопен И., հշվ. աշխ., էջ 851:
96. Նույնը, էջ 49, Шопен И., հշվ. աշխ., էջ 856:
97. Շահադիզ Ե., հշվ. աշխ., էջ 49—50:
98. Շահադիզ Ե., հշվ. աշխ., էջ 50, Шопен И., հշվ. աշխ., էջ 858—859, Հակոբյան Ք., Հ. 3, էջ 87—89:

Երևան. արժարազատի, XIX դ.:

Երևան. նալիկներ:

Նազարճի յԱրարատ, Վենետիկ. Ս. Ղազար, 1895, էջ 103.

151. Հակոբյան Բ., Նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 564—565.

152. Развитие Еревана..., ст. 218—220.

153. Հակոբյան Բ., Նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 564—565.

154. Развитие Еревана..., ст. 128.

155. Համբարձումյան Լ., Նշվ. աշխ., էջ 288—289.

156. Орловский К., Эривань (Кавказский календарь на 1852 г.), Тифлис, 1851.

157. Зелинский С., Город Эривань. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. I, Тифлис, 1881.

158. Ազաճյանց Ա., Տեղագրություն (Հայրենագիտություն) Երևանի, Վաղարշապատ, 1899.

159. Տեղ. Նազարյան Ս., Երևանի պարբերական ժամույր (1880—1917), Եր., 1986.

160. Հայ պարբերական ժամույր, ժամանագրական համահամար ցուցակ (1794—1980), կազմեց՝ Ս. Բարսեղյան, Եր., 1986, էջ 331.

161. Քերթրաշյան Վ., Հայ գրամատուցության պատմություն, Եր., 1964, էջ 454—512.

162. Ներսիսյան Մ., Դեկորատիվները Հայաստանում, Եր., 1958, էջ 381.

163. Հակոբյան Բ., Երևանի պատմությունը (1879—1917 թթ.), Եր., 1963, էջ 474.

164. Նույնը, էջ 359—360, Документы по истории Эриванской губернии, РЛБ, 1988.

Քիմ 1, էջ 95.

165. Հակոբյան Բ., հ. 4, էջ 316—318, Развитие Еревана..., ст. 369.

166. Հակոբյան Բ., հ. 4, էջ 46.

167. Документы по истории Эриванской губернии, ст. 94.

168. «Эриванские объявления», 1909, Քիմ 3, Հակոբյան Բ., հ. 4, էջ 324.

169. Նույնը, էջ 355—356.

170. Նույնը, հ. 3, էջ 456.

171. Հակոբյան Բ., Նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 185.

172. Նույնը, հ. 3, էջ 530.

173. Նույնը, հ. 4, էջ 182.

174. Նույնը, էջ 181.

175. Развитие Еревана..., ст. 216, 415—419.

176. Սիմոնյան Ա., Հանրապետության հոգաբարձության ներքո, Երևանի Երևան, 29 մայիսի, 1990 թ.:

177. Պետրոսյան Ա., Կիրակոսյան Վ., Ո՛վ է հիմնել ազգային գրագրանքը, Երևանի Երևան, 29 նոյեմբերի, 1990 թ., Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետությունը, Փարիզ, 1928, էջ 543—544.

178. Վրացյան Ս., Նշվ. աշխ., էջ 323, ավելի մանրամասն տեղ. Մամիկոնյան Յ., Երևանի համալսարանի ակումբները, Մշակույթ, 1990, Քիմ 2—3, էջ 108—128.

179. Վրացյան Ս., Նշվ. աշխ., էջ 323.

180. Նույնը, էջ 324.

181. Նույնը, էջ 390—391.

182. Նույնը, էջ 391.

183. Քամանյան Ա., Զեկուցում Հայաստանի Հանրապետության ներքին գործերի նախարարին, ՐԼԱ, 1990, Քիմ 3, էջ 135.

184. Սիմոնյան Է., Երևանը արխիվային փաստաթղթերում, Երևանի Երևան, 12 սեպտ., 1990 թ.:

185. Երևանի հորելյանը, քաղաքի 2750-ամյակի հորելյանական տարեգրություն, հեղինակ. կազմող՝ Ա. Խաչիկյան, Եր., 1972, էջ 11.

186. Նույնը, էջ 197, Երևանի Երևան, 18 հոկտ., 1968 թ.:

187. Տիխոնով Ն., Հայտնության օրեր, Յոթ դարունների երկրում, ժողովածու, Քարզմ. կազմ. Ռ. Ավագյան, Եր., 1978, էջ 180—181.

188. Դուլիսյան Լ., Պաշտ. Պետրոս եկեղեցի, մի հուշարձանի կործանման պատմություն, փաստաթղթեր, Մշակույթ, 1990, Քիմ 1, էջ 22.

189. Նույնը.

190. Նույնը, էջ 24.

191. Նույնը.

192. Նույնը, էջ 30—31.

193. Գասպարյան Մ., Քաղաքի հիշագրությունը, Մշակույթ, 1989, Քիմ 2—3, էջ 11—23, 1990, Քիմ 2—3, էջ 52—63.

194. Երևանի հորելյանը, էջ 269.

195. Նույնը.

196. Նույնը.

197. Շահադի Ե., Հին Տերեղանը, հրատ. Մեղրեանյան ֆոնդի, Տերեղան, 1931.

198. Կոբոսյան Զ., Երևան քաղաքի ժողովրդագրությունը, Եր., 1931.

199. Հակոբյան Բ., Երևանի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև 1500 թ., Եր., 1969, Նույնը, Երևանի պատմությունը (1500—1800 թթ.), Եր., 1971, Նույնը՝ Երևանի պատմությունը (1801—1879 թթ.), Եր., 1959, Նույնը՝ Երևանի պատմությունը (1879—1917 թթ.), Եր., 1963.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՆ	7
ԱՐՄԱՎԻՐ	49
ԵՐՎԱՆԴԱՇԱՏ	59
ԱՐՏԱՇԱՏ	65
ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ	73
ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ	79
ԴՎԻՆ	109
ԲԱԳԱՐԱՆ	123
ՇԻՐԱԿԱՎԱՆ	129
ԿԱՐՍ	135
ԱՆԻ	157
ԵՐԵՎԱՆ	189
ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԱՄՓՈՓՈՒՄ	240
ԳՈՒՆԱՎՈՐ ՆԵՐԴԻՐ	
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	242

ՍԵՐԳԵՅ ԳԱԳԻԿԻ
ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔՆԵՐԸ»

СЕРГЕЙ ГАГИКОВИЧ
ВАРДАНЯН

«СТОЛИЦЫ АРМЕНИИ»
(На армянском языке)

Издательство «Аполон»
Ереван, 1995 г.

Խմբագիր՝ Լ. Անանյան

Ստորագրված է տպագրության՝
8.09.1994 թ.: Չափեր՝ 60×84¹/₂:
Թուղթ՝ № 1: Պատվեր՝ 455:
Տպաքանակը՝ 1 000:
Գինը՝ պայմանագրագին:

Տպագրված է «Հակոբ
Մեղապարտ տպագրատուն» ԲԸ:
Երևան-9, Տեղան 91:

VAN

BEFORE 1915

THE CAPITALS OF ARMENIA

